

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 11

Київ-2011

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
у листопаді 2011 р., протокол № 10

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет підготувала
Любов Зубець

Тексти до друку підготувала
Ганна Березанська

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. — 342 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE NAS OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES OF
CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

**Ukraine
in East-Central
Europe**

Volume 11

Kyiv-2011

Ukraine in East-Central Europe. — Vol. 11. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2011. — 342 p.

In scientific works, placed on the pages of the proposed edition to readers, are treated little studied questions of national history from the early times till the end of XVIII century, which are covered in the context of European civilization. An interested reader will find answers to a whole range of problems that are investigated for the first time or a new estimation from the perspective of present-day historical science.

For scientists, teachers, and everyone who are interested in the history of Ukraine and East-Central Europe.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

В'ячеслав Станіславський, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Василь Кононенко, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Борис Черкас, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Редакційна рада:

Мар'ян Бендза, доктор габілітований, професор Християнської теологічної академії

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Олександр Головка, доктор історичних наук, Апарат Верховної Ради України

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Юрій Мицик, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Олександр Моця, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Тереза Хінчевська-Генель, доктор габілітований, професор, Інститут історії ПАН, Університет в Білостоку, Варшавський університет

З М І С Т

I. ДО 75-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Валентина Матях

Дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в Інституті історії України НАН України (90-ті роки ХХ — перша декада ХХІ ст. 13

II. ІСТОРІЯ

Антична доба

Олександр Одрін

Зернове господарство Ольвійського полісу в VI — першій половині III ст. до н.е. 47

Марина Скржинська

Фольклор як історичне джерело розповіді Геродота про Скіфію 72

Давньоруська доба

Микола Котляр

Жорстокий світ давньоруського середньовіччя 87

Валерій Зема

Володарі-мученики: Сценарії та моделі святості 102

Доба кочовиків

Олег Бубенок

Мадяри у степах Приазов'я (до питання про локалізацію країни Лебедії) 135

Борис Черкас

Улус Манкерман: спроба реконструкції 162

Владислав Грибовський

Землеробство і седентаризація в кочівницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців 167

Литовська доба

Андрій Блануца

Господарська політика королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами 32 книги записів Литовської метрики) 191

Дмитро Ващук

Матеріали Литовської Метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському 207

Козацька доба

Олександр Гуржій

Початки формування ринку вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII-XVIII ст.) 217

Олексій Сокирко

Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII — початку XVIII ст. 246

III. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Тетяна Вілкул

Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа 269

Юрій Мицик

3 документів доби гетьмана Івана Мазепи (за матеріалами польських архівів) . . 284

Володимир Александрович

Ікони часів князя Лева Даниловича 307

IV. РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

Тарас Чухліб

539 листів гетьмана Івана Мазепи в опрацюванні історика В'ячеслава Станіславського [Рецензія] З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — 194 с.; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — 480 с.; Листи Івана Мазепи. 1692–1700 / Упор. та автор вступного дослідження В. Станіславський. — Т. 2. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — 752 с. . . 329

Андрій Блануца

Проблеми інтеграції та інкорпорації ранньомодерного часу у новітніх студіях. [Огляд] Проблемы интеграции и инкорпорации в развитии Центральной и Восточной Европы в период раннего Нового времени: Материалы междунар. науч. конференции (Минск, 15–17 кастрычніка 2009 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. — Минск: БІП-С Плюс, 2010. — 440 с. 338

Василь Кононенко

[Огляд] Gawron Przemysław. Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. — Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. — 507 s. . . . 340

CONTENTS

I. TO 75TH YEAR OF INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE

Valentyna Matiakh

- Investigation of Ukrainian historical process of Early Modern Time in Institute of History of Ukraine National Academy of Science of Ukraine (90-s of 20th century — the first decade of 21th century) 13

II. HISTORY

Antique Age

Oleksandr Odrin

- Grain economy of Ol'via polis in 6th — the first half of 3 century BC 47

Maryna Skrzhyńska

- Folklore as historical source of Herodotus's narrative about Scythian 72

Age of old Rus'

Mykola Kotliar

- Cruel world of Middle Age of old Rus' 87

Valerij Zema

- Lord-martyrs: scenarios and models of holiness 102

Nomadic history

Oleh Bubenok

- The Ancient Hungarians in the Steppes of Azov Sea (to the Question on Localization of the Land Lebedia) 135

Borys Cherkas

- Ulus Mankerman: attempt of reconstruction 162

Vladyslav Hrybovs'kyj

- Agriculture and sedentaryzaciia in nomad society: example Nogai Host in the North Coast of the Black Sea 167

Lithuanian Age

Andrij Blanutsa

- Economy policy of queen Bona in the Great Duchy of Lithuania (materials of 32th Book of registrations of Lithuanian Metric) 191

Dmytro Vashchuk

Materials of Lithuanian Metric to investigation institutions «staryna» and «novyna» in the Great Duchy of Lithuania 207

Cossack history

Oleksandr Hurzhij

The beginning of shaping of market of hired work in the Dnipro Ukraine (the second half of XVII-XVIII century) 217

Oleksij Sokyrko

Hetman's "Germans". The "foreign pattern troops" in the second half of 17th — early 18th century 246

III. SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Tetiana Vilkul

Textual study of Povest' vremennykh let. Control texts: The Book of Genesis in Word of Philosopher 269

Jurij Mytsyk

From documents of epoch of Iwan Mazepa (materials of polish archives) 284

Volodymyr Aleksandrovych

Icons of age of Lev Danylovych 307

IV. REVIEWS, EXAMINATIONS

Taras Chuchlib

539 letters of hetman Ivan Mazepa in the investigation of historian V'iacheslav Stanislavs'ky [Review] З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — 194 с.; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — 480 с.; Листи Івана Мазепи. 1692-1700 / Упор. та автор вступного дослідження В. Станіславський. — Т. 2. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — 752 с. 329

Andrij Blanutsa

Problems of integration and incorporation in Early Modern Time in new studies [Review] Проблемы інтеграції і інкарпарації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. — Мінск: БІП-С Плюс, 2010. — 440 с. 338

Vasyl' Kononenko

[Review] Gawron Przemysław. Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. — Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. — 507 s. 340

Розділ I

До 75-річчя

Інституту історії

України НАН України

Валентина Матях

Дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в Інституті історії України НАН України (90-ті роки ХХ — перша декада ХХІ ст.)

В пропонованій розвідці зроблено спробу узагальнити науковий доробок вчених Інституту історії України НАН України протягом 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. в царині дослідження українського історичного процесу раннього нового часу.

Ключові слова: український історичний процес, ранній новий час, Інститут історії України НАНУ, сучасна українська історіографія, навістка.

В предлагаемой студии предпринято попытку систематизировать научные достижения ученых Института истории Украины НАН Украины в течение 90-х годов ХХ — начала ХХІ вв. в области исследования украинского исторического процесса раннего нового времени.

Ключевые слова: украинский исторический процесс, раннее новое время, Институт истории Украины НАНУ, современная украинская историография, новистика.

In paper have been investigated works of historians of Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine in 90-s of 20th century — the first decade of 21th century. The author analyzed Ukrainian historical process of Early Modern Time.

Key words: Ukrainian historical process, Early Modern Time, Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine, current Ukrainian Historiography, novistyka.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. (наприкінці 80-х років в Україні, по суті, відбувся перехід до становлення сучасної (новітньої) української історіографії), навряд чи можна оцінювати однозначно. В цілому історіографічна ситуація цього часу (принаймні, за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно-історичних знань так

само супроводжувалося вливанням в національний історіографічний простір найрізноманітніших теорій, що не могло не викликати певної методологічної розгубленості вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань відбувалося одночасно із згортанням деяких усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл відбувалося фактично паралельно з посиленням аматорських тенденцій, основним чинником чого стала масова переорієнтація на більш ранні періоди української історії викладацьких кадрів суспільствознавчих кафедр, особливо фахівців у галузі історії комуністичної партії; збільшення кількості годин на викладання історії в навчальних закладах, охоплення історичними курсами слухачів технічних, медичних, аграрних спеціальностей водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову кризу історичної науки¹. Ситуація загострювалася тим, що, по суті, для найширшого українського загалу ознайомлення з власною історією протягом не одного десятиліття здебільшого обмежувалося лише тими дозованими вкрапленнями в загальноросійській історичний процес, що дозволялися офіційними навчальними програмами. Отже, український національний історичний проект на момент проголошення державної незалежності мав вельми деформований як в концептуальному, так і подієвому форматі вигляд.

Залишаючи осторонь дискусійність цього питання, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями наукових пошуків, а й наперед визначалися їх результати, нарешті отримала можливість вступити на той еволюційний шлях, що відкривав перспективу перетворення її на повноцінну складову європейського історіографічного процесу, підпорядкованого насамперед внутрішнім законами і викликам.

В принципі ті труднощі та проблеми, з якими зіштовхнулися з початком перебудовчої доби та після розпаду радянської політичної системи українські науковці, виявилися характерними для більшості національних історіографій не лише пострадянського, а й загалом постсоціалістичного простору. Прорив ізольованості від світового історіографічного потоку як першочергове завдання висував на порядок денний засвоєння накопиченого за цей час в історичній думці практичного та теоретичного досвіду, творчого адаптування для власних потреб апробованих роками та випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити інтенсивними методами в надзвичайно стислі терміни. Однак при цьому довелося зіштовхнутися з тим, що запозичуваний ззовні досвід не завжди мав у собі конструктивне навантаження. Можливо, що чи не найбільшою мірою це стосувалося т. зв. постмодерністського виклику, сутність якого полягала в перенесенні центру тяжіння з пізнання історичних реалій на історичний наратив та

висловленні недовіри до історичного факту як основи наукового дослідження².

Характерно, що постмодерністська парадигмальна складова почала виявлятися в українському історіографічному просторі практично одночасно з розгортанням гострої критики її концептуальних положень представниками різних наукових течій в різних національних історіографіях³, фактично не справивши якогось помітного впливу на вітчизняних істориків-традиціоналістів, репрезентованих переважно академічною новістичною школою.

Відмова від т. зв. формаційного редукціонізму та доведеного до обструкції на радянському просторі методу матеріалістичного розуміння історії⁴ натомість визначила поступовий перехід вчених Інституту історії України на позиції пошуково-креативної науки, характерними для якої можна вважати, за спостереженням деяких сучасних дослідників, «нові ідеї, здатні перетворити існуючі наукові стереотипи у нові понятійні системи, що не тільки дозволяють вийти на рівень формування єдиної картини світу, але й по-новому трактувати вже існуючу інформацію»⁵.

З одного боку, тривала штучна перерваність тяглості у формуванні проблемного поля ранньоновістичних досліджень та відступ від напрацьованих на початок 30-х років інтерпретаційних моделей, без сумніву, не могли не обумовити деякого тимчасового повернення сучасного українського академічного вченого до методологічних засад ХІХ — початку ХХ ст., що не могло не наразити його на критичні зауваження з боку певного кола колег. З іншого ж — накопичений в попередній традиції запас знань та значний фактичний матеріал, що наприкінці 80-х, а особливо протягом першої половини 90-х років повернувся у вітчизняний евристичний простір через активне перевидання історіографічної та археографічної спадщини а також більшу доступність до архівних фондів, значно скоротив процес адаптації наукового потенціалу Інституту до нових історіографічних умов, а водночас забезпечив надійну фільтрацію того масового інородного імплантату, що почав різними шляхами привноситися в інтелектуальну сферу пострадянської України.

До честі вчених, що спеціалізуються в дослідженні українського раннього нового часу, слід зазначити, що вони не встали на шлях некритичного впровадження у свою пошукову практику імпортованого методологічного ширпотребу, встояли перед спокусою синергетичного або лінгвістичного повороту та інших подібних модернізаційних теорій, залишившись на позиціях вірності базовим принципам історичного дослідження. Водночас представники сучасної академічної новістичної школи, особливо в її молодшому поколінні, модернізувавши, відповідно до потреб часу, традиційний позитивістський підхід до прочитання історичного джерела, вже на середину 90-х років перейшли до створення багаторівневої моделі національного історичного процесу на етапі раннього нового часу, базованої на сучасних методологічних інноваціях в розробці таких напрямів, як політична, соціальна, економічна, інтелектуальна історія, історія ментальностей тощо. Отже, як відзначають сучасні науковці, на кінець ХХ ст. українська історична наука вже становила «єдиний інтелек-

туальний простір, що містить доробок дореволюційної академічної науки в Україні, досвід радянської історичної науки, внесок українських істориків в діаспорі, а також дослідження західних науковців на ділянці української історії»⁶.

Відповідаючи Марку фон Гагену, який у 1995 р. піддав сумніву доцільність відродження в новітній українській історіографії національної парадигми, З. Когут, зокрема, зазначив: «Можливо, це правда, що українська історіографія 90-х прийняла деякі національні міти, зокрема, в окремих випадках український “націоналістичний канон” ... Але це й не дивно для наукової дисципліни, яка має 70-річну традицію догматичного повторення мітів. З іншого боку, це також результат природного повернення до традицій дореволюційної української історіографії і, часом, надто великого прагнення до відродження цих традицій»⁷. Водночас перед українськими науковцями відкривалася перспектива узгодження цих традицій з методологічним набутком світової історичної думки, що в поєднанні з відкриттям можливостей вільного доступу до джерел та розширення репрезентативного діапазону проблемного поля створювало сприятливу атмосферу для переосмислення й відтворення у всій його складності й багатогранності національного історичного процесу, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що в ту добу відбувалися, виявився (як це вже відзначалося) найбільш заміфологізованим в попередній історіографічній практиці.

Потреба в демифологізації важливих, з погляду їх цивілізаційного значення, історичних епох і явищ підсилювалася тим фактором, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір вже не була питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступила реалією сьогодення. Звідси завдання, які постали перед вітчизняними істориками, полягали не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: на початок ХХІ ст. ситуація з цим фактично вирівнялася), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії невід’ємною частиною спільної історії континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність⁸.

По-перше, наприкінці ХХ ст. історична наука в Україні постала перед необхідністю детальної й всебічної реконструкції власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях виявився вже благополучно пройденим, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов’язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, український дослідник при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу мав виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йшлося про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика,

засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука»⁹.

Останнє інтелектуальне зрушення, яке датується в історіографії 1989–1992 рр. і полягає у відмові (насамперед на пострадянському просторі) від марксистської концепції інтерпретування світового історичного процесу, безпосередньо торкнулося й українського історичного середовища. «Наукове прочитання історії України, — стверджують сучасні історики, — ... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які доводили своє право на існування»¹⁰. Помітним кроком на цьому шляху став вихід на поліграфічній базі Інституту історії України НАН України невеликої брошури двох провідних фахівців в галузі української політичної історії раннього нового часу В.А. Смолія та В.С. Степанкова¹¹. Її поява, по суті, змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історичного процесу раннього нового часу. Своєю працею авторам вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів політичної складової національної історії кінця XVI–XVIII ст., державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти радянського варіанту марксизму (на кшталт ідеологічної доктрини) щодо трактування багатьох важливих аспектів минулого нації.

Запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише звільнила українську історіографію від нав'язаного їй у 50–80-х роках минулого століття стереотипу щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні середини XVII ст. Спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документальних матеріалів, її автори аргументовано довели, що масовий національно-визвольний рух, яким виявилися охоплені українські землі з кінця 40-х до середини 70-х років XVII ст., не можна зводити до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, оскільки він започаткував нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»¹². Відповідно безпідставно говорити про завершеність цієї боротьби у 1654 р., оскільки «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою»¹³. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть оцінюватися лише як заключна фаза одного із етапів першого (січень 1648 — липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації»¹⁴, що склалася навколо України у 1652–1653 рр.

Викладені на сторінках праці основні положення вчені дещо згодом трансформували в концепцію Української національної революції XVII ст.¹⁵, згідно

з якою запропонували вважати верхню межею боротьби за незалежнення Української держави 1676 рік, а саме: час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні»¹⁶. Разом з тим, автори висловлювали переконання, що хоча в результаті революційної боротьби українському народу і не вдалося у XVII ст. створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії» до початку XVIII ст., а сформована вже на першому етапі революції національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»¹⁷, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»¹⁸.

Повернувшись до проблеми Української національної революції у 2009 р., вчені, відступивши від подієвого, лінійного викладу, представили читацькому загалу горизонтальні зрізи революційних подій середини — другої половини XVII ст., підняли низку теоретичних проблем, пов'язаних з понятійним апаратом, хронологічними межами, сутнісною характеристикою цього епохального явища в українській історії раннього нового часу; спробували вписати цей національний феномен в загальноєвропейську революційну ситуацію XVI–XVIII ст.¹⁹

Поява на початку 90-х років концепції, що дозволяла трактувати національно-визвольну боротьбу як національну революцію, стала можливою завдяки творчому переосмисленню досягнень наукової спадщини попередніх генерацій істориків, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та фондів закордонних архівосховищ. Не викликавши гострих дискусій та обговорень в науковому середовищі²⁰, як на те сподівалися її автори, концепція, тим не менше, спрямувала у відповідне русло академічну розробку цілого комплексу новітньої проблематики та відкрила перспективу для створення нової інтерпретаційної моделі українського історичного процесу раннього нового часу.

Помітне розширення сфери творчих інтересів науковців позитивно позначилося на формуванні науково-дослідних планів Інституту. Зокрема, вже з середини 80-х років чільне місце у них відводиться розробці проблем етнонаціонального розвитку та еволюції станової структури українського середньовічного та ранньомодерного суспільства; державотворчих процесів в Україні на зламі середньовіччя та нового часу; історії української культури у другій половині XVII–XVIII ст.; еволюції політичної культури та ментальних засад суспільної свідомості у XIV–XVIII ст.

Підсумком проведеної науково-дослідної роботи стала підготовка ґрунтовної колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», яка побачила світ 1990 р. у видавництві «Наукова думка». В цілому за 1986–1990-ті роки співробітниками Інституту було опубліковано понад 100 наукових праць, серед них монографії В.Й. Борисенка «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій поло-

вині XVII ст.» (К., 1986), О.І. Гуржія «Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.» (К., 1986), Румянцевой В.А. «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (К., 1986), П.М. Саса «Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.» (К., 1989); О.В. Тодійчук «Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских» (К., 1989) та ін.

Після тривалої перерви зусиллями вчених Інституту фактично було повернуто в українську історіографію жанр історичної біографії, наслідком чого стала поява монографії М.Ф. Котляра та В.А. Смолія «История в жизнеописаниях» (К., 1990), на сторінках якої було відтворено життєписи понад 20 визначних особистостей української історії кінця V–XIX ст. (у 1994 р. її розширений варіант видано українською мовою). В наступні роки ця тема була продовжена працями «Володарі гетьманської булави» (К., 1994, 1995); чотирма колективними збірниками «Історія України в особах» (К., 1993, 1996, 1997, 2000), останній із яких повністю присвячений політичним, релігійним і культурним діячам козацької доби; двома випусками нарисів «Полководці Війська Запорозького»; серією біографічних статей в історичній періодиці тощо.

Значним внеском в історіографію стала реконструкція В.А. Смолієм та В.С. Степанковим соціально-політичного портрета однієї із найвизначніших постатей української ранньомодерної історії — гетьмана Богдана Хмельницького²¹. Без сумніву, монографія, що витримала не одне видання (останній, значно розширений і доопрацьований її варіант, вийшов друком у 2009 р. у видавництві «Темпора»), стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Постать українського гетьмана постає на її сторінках в усіх іпостасях своєї небуденності — як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життя документально запротоковані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкриваються формування його характеру, становлення і зміни світоглядних орієнтирів, механізми вироблення ним підвалин своєї політичної програми. Широке й багатоаспектне історичне полотно, побудоване навколо життєпису однієї людини, відтворене цими вченими і в їхній іншій монографічній праці «Петро Дорошенко: Політичний портрет» (К., 2011), в епіцентр якої поставлено яскраву і трагічну долю непересічного борця за українську незалежність, якого не змогли зрозуміти та підтримати його сучасники.

У XXI ст. історична біографістика поповнилася також портретами Петра Конашевича-Сагайдачного²², Івана Скоропадського²³. Створюються малоформатні праці, присвячені Павлу Полуботку²⁴, Петру Дорошенку²⁵, Пилипу Орлику²⁶. Вчені Інституту беруть активну участь у формуванні меморіального альманаху «Видатні діячі України минулих століть» (К., 2001) тощо.

Отже, на початок 90-х років, коли суспільно-політичні події на європейських теренах радянської імперії виявилися доленосними для української історичної науки, в Інституті історії накопичився вже достатній досвід для того, щоб на прикладах минулого підготувати громадянський загал до розуміння внутрішньої логіки закономірностей подій, що відбувалися, довести тяглість і

пояснити сучасникам механізми національного державотворчого процесу. Так, з 1991 р. науковцями установи було розпочато роботу над науково-дослідною темою «Становлення та історична еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)». В ході її розробки основна увага сконцентрована на дослідженні конкретно-історичних форм українського ранньомодерного державотворення, становлення та історичної еволюції національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях, з'ясуванні комплексу суспільно-політичних, ідеологічних, правових, адміністративно-територіальних, економічних і воєнних чинників, які визначали політичну форму влади і зумовлювали національну специфіку державних структур управління та інших інституцій.

Головним результатом напрацювань істориків у царині українського державотворення стало утвердження в якості історіографічно визнаного факту існування на етнічних українських теренах за козацької доби національної ранньомодерної держави у формі Гетьманату з полковим адміністративно-політичним устроєм та заснованою на республіканських традиціях Запорожжя системою організації влади. Як слідство з цього — в пріоритети наукового студіювання виводилося з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя і нового часу. Основні результати проведення таких досліджень відбилися на сторінках монографічних видань «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993) В.А. Смолія та В.С. Степанкова, «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: Територіальні межі та населення» (К., 1992), «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1994) та «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право» (К., 1996) О.І. Гуржія. В контексті дослідження державотворчих процесів в працях В.В. Панашенко, В.М. Горобця та Т.В. Чухліба було проаналізовано засади політичного устрою українських земель²⁷. У 1995–1998 рр. також побачили світ монографії В.М. Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998) та «Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659)» (К., 1998); А.О. Гурбика «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)» (К., 1998) та «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» (К., 1997); В.В. Панашенко «Соціальна еліта Гетьманщини» (К., 1995) та інші.

Взята в якості об'єкта дослідження на 1995–1998 рр. тема: «Політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.» включала ряд підтем, присвячених таким вузловим питанням, як діалектика соціального і національного у визвольних рухах в Україні XVII–XVIII ст.; міжнародні політичні зв'язки Гетьманщини та Запорожжя в кінці XVII — першій половині XVIII ст., політична орієнтація соціальної еліти; сутнісні прояви та ментальні орієнтації історичної свідомості та політичної культури українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; вплив українсько-російських

відносин на розвиток політичної культури Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. тощо.

У процесі ведення науково-пошукових робіт вчені намагалися не лише дослідити конкретно-історичні форми еволюції політичної культури та національного менталітету за доби пізнього середньовіччя — раннього нового часу, але й з'ясувати комплекс суспільно-політичних, ідеологічних, правових, економічних і військових чинників, які справляли визначальний вплив на їх сутнісні характеристики, накреслити перспективи дослідження цієї важливої проблематики. На основі опрацювання значної джерельної бази науковцям відділу вдалося поглибити або вперше у вітчизняній історіографії звернутися до розв'язання багатьох важливих аспектів, що стосувалися політико-культурних та ментальних вимірів існування української спільноти, показати їх взаємозв'язок та взаємовплив з вимірами соціальними, економічними, політичними.

Першою працею монографічного формату в проблематиці, пов'язаній із вивченням свідомісно-ментальної сфери, стало дослідження В.А. Смолія, присвячене досить нетрадиційній для 80-х років минулого століття проблемі — соціальній свідомості учасників народних рухів на Україні у другій половині XVII–XVIII ст.²⁸ Звичайно, як і попередні розробки вченого, ця праця виконувалася ще у межах панівної тоді парадигми, що не могло не накласти на неї свого відбитку. Разом з тим, підняти й розкрити задекларовану проблему навряд чи було б можливо лише в традиціях позитивістського історіописання, без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до дослідження духовних і психологічних констант, з'ясування думок і прагнень, оцінок сучасності представниками різних соціальних страт українського ранньомодерного суспільства.

Через деякий час накопичений досвід дослідження свідомісних аспектів дозволив вченому звернутися до іншої важливої наукової проблеми. 1997 р. разом із В.С. Степанковим вони випустили монографію, присвячену українській державній ідеї та її еволюції протягом другої половини XVII–XVIII ст.²⁹ З її появою українська історіографія, по суті, збагатилася новою концепцією українського державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим вперше вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі України ідеї державотворення, а й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації.

Щільно пов'язаною з ментально-свідомісним виміром культурно-духовного життя українського соціуму та його політичною культурою є проблема формування української нації. Першими на доцільність пошуку витоків націотворення в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. звернули увагу В.А. Смолій та О.І. Гуржій³⁰. Пізніше порушені аспекти знайшли висвітлення у ґрунтовній колективній праці «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» (К., 2001). Теоретичні засади формування в ранньомодерну добу української нації пору-

шив у своїй фундаментальній за глибиною поставлених проблем та насиченістю історіографічної та джерельної бази монографії П.М. Сас³¹.

Як важливі складові зародження цього процесу він виділив українську та руську самосвідомість, історичну пам'ять та руську віру, зародження ранньомодерної національної ідеї, боротьбу за конфесійну свободу православних тощо. Наголошуючи на природності застосування «фільтру національного» в процесі самоідентифікації українців як окремішньої спільноти, вчений наголосив на тому, що «перспективний дослідницький пошук у цьому напрямі слід проводити приблизно від середини XVI до середини XVIII ст., тобто у час постання, зокрема, двох уній на теренах Центрально-Східної Європи — політичної Люблінської 1569 р., наслідком якої було об'єднання більшості українських земель у складі Корони Польської, а також церковної Берестейської 1596 р., що призвела до розколу православної церкви та загострення конфесійної боротьби в українському суспільстві»³².

В контексті розробки українського державотворення та Національної революції в Україні вчені установи організували і провели на високому науковому рівні міжнародні конференції, присвячені 400-річчю від дня народження фундатора Української козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького (жовтень 1995 р.) та 350-й річниці початку Української національної революції середини XVII ст. (травень 1998 р.); прочитали низку лекцій з різноманітних питань українського раннього нового часу та національного державотворення XVII–XVIII ст. У 1995–1996 рр. відділ історії України середніх віків здобув гранти на розробку проектів Державного фонду фундаментальних досліджень «Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI–XVIII ст.» та «Українська козацька держава у геополітичному просторі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (XVII–XVIII ст.)».

Рубіж нового тисячоліття колектив новістів академічного Інституту зустрів вагомими науковими здобутками. Накопичений за попередні роки значний досвід активного дослідження доби існування Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., в результаті чого було розглянуто різні аспекти національного державного і культурного будівництва, становлення та розвитку політичної культури та генези національної свідомості українського суспільства, впливу геополітичного фактора на цивілізаційний розвиток українських земель, дозволив науковим співробітникам перейти від розв'язання внутрішніх питань еволюції українського історичного процесу до з'ясування його взаємопов'язаності з поступом європейської середньовічної та ранньомодерної цивілізацій. Вчені спробували неупереджено подивитися на те, як розвивався еволюційний процес на теренах України, в чому він був тотожним або відмінним від подібних процесів в інших європейських державах; розкрити механізми взаємодії внутрішніх і загальноєвропейських складових; показати, яким чином цивілізаційні європейські тенденції суспільного розвитку позначилися на генезі українського соціуму в цілому та його окремих стратах.

Протягом 1999–2005 рр. в Інституті історії України виконувалися науково-дослідні теми «Українське суспільство доби середньовіччя — початку нового

часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні уявлення та ціннісні системи» та «Тенденції суспільно-духовного розвитку України у другій половині XVII–XVIII ст.: національний та загальноєвропейський контекст», результативність розробки яких забезпечувалася досить потужним науковим потенціалом. Комплексний підхід, запропонований колективом науковців, зробив виконання цих проектів надзвичайно сучасним і актуальним, оскільки вперше в українській історіографії було здійснено спробу представити український соціум як певну інтегровану соціальну цілісність, ґрунтовану на кращих традиціях національного державотворення та етнокультурного розвитку, набутих впродовж тисячолітньої історії українського етносу; показати, якими шляхами в минулому йшов його історичний розвиток; з'ясувати його місце і роль у формуванні відповідного мікроклімату в Центрально-Східному регіоні Європи на різних історичних етапах еволюції європейської цивілізації.

2006 р. в Інституті започатковується науково-дослідний проект «Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя — раннього нового часу: господарські системи, моделі організації влади, політико-інституціоналістська практика», новістична складова якого знайшла свій вираз у постановці таких проблемних блоків, як соціально-політична модель Української козацької держави та її місце в політичній системі Європи другої половини XVII–XVIII ст.; рецепція українського цивілізаційного процесу раннього нового часу в українській історичній думці; центрально-східноєвропейський вектор в системі політичних зв'язків уряду Івана Мазепи; політичні орієнтації, ідеологічна спрямованість та модель організації соціальних виступів у XVIII ст.; Східна Україна як центр і фактор субрегіональних подій в XVI ст. тощо. Прикметно, що в ході його розробки вчені застосовували комплексні підходи та продемонстрували погляд на історичні події і явища національної історії як органічний фактор типових для європейської цивілізації раннього нового часу політичних, соціальних і господарських процесів. При цьому увага акцентувалася на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій і соціально-економічних моделей в межах їх окремих складових; виявленні того окремішнього, що було характерним для суспільно-політичної та господарсько-економічної еволюції національного державного організму та українського ранньомодерного соціуму.

Другим проектом з ранньоновістичної проблематики, що розроблявся протягом 2006–2008 рр., стала науково-дослідна тема сектору досліджень проблем соціальної історії (його було створено на правах спеціалізованого центру при відділі історії України середніх віків і раннього нового часу у 2002 р., завідувач — доктор історичних наук В.М. Горобець) «Соціальні групи та стани України доби пізнього середньовіччя — раннього нового часу: стратифікація, статус, внутрішня і міжстанова мобільність, система ціннісних орієнтирів». В ході її розробки ставилося завдання віднайти нові підходи до моделювання картини соціальної взаємодії пізньосередньовічних і ранньомодерних соціумів; уточнити характер функціонування в Україні соціального на прикладі окремих суспільних страт. В епіцентр дослідницьких інтересів

виносилися завдання реконструкції ціннісної шкали і життєвих пріоритетів, а також принципів формування корпоративної солідарності окремих соціальних груп; соціальної корпорації та внутрішньої мобільності владної еліти Української козацької держави; соціальних орієнтирів українського духовенства тощо.

З січня 2009 р. в Інституті силами науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було розпочато розробку двох нових науково-дослідних тем — «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» (науковий керівник — академік НАНУ В.А. Смолій) і «Влада та суспільство ранньомодерної доби у повсякденних практиках» (науковий керівник — професор В.М. Горобець).

В контексті першого проекту увага акцентувалася на з'ясуванні місця України в комунікативному просторі Євразії XVI–XVIII ст.; її здатності до міжцивілізаційного конструктивного діалогу; відтворенні її історичного образу в органічній єдності з еволюційними тенденціями в політичних, соціальних, етнокультурних та духовних формовиявах; показі тієї національної специфіки, що була і є характерною для її еволюції в суспільно-політичній, етнокультурній та економічній сферах.

Основними аспектами розробки другої теми стали: старшинська верства Гетьманату, влада і міський соціум в повсякденні XVII–XVIII ст.; повсякденне життя мирян Київської митрополії; вплив Реформації та Контрреформації на повсякденні практики суспільства тощо.

Реалізація цих проектів відкриває перед українськими дослідниками раннього нового часу реальні можливості для побудови науково виваженої моделі культурної, етнополітичної та соціально-економічної історії України в контексті її взаємодії з європейськими країнами, а також належними до ісламської цивілізації державами. При цьому пріоритетними виступають питання співвідношення загального і особливого в історико-культурному поступі й суспільно-політичній еволюції; показу усїєї складності взаємодії двох цивілізаційних течій континенту; дослідженню взаємин та взаємовпливів народів на тлі поширення та адаптації до конкретних потреб кожного соціуму провідних культурно-цивілізаційних ідей, зокрема, чинності впливів, що виходили із Заходу, Сходу, Півночі, Півдня континенту, на Україну і українців. Акцент зроблений на проблемах, які дозволяють виявити загальне і особливе в процесах державотворення й національно-культурного розвитку України і ряду країн Європи та Азії; прослідкувати українсько-західноєвропейські та українсько-східноєвропейські політичні, економічні й духовно-культурні взаємини і суспільні рецепції на них на прикладі двосторонніх міжнародних зв'язків й узагальнити досвід міжнародних відносин за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу як на етапі їх мирного розвитку, так і у роки конфронтаційного протистояння народів і держав Євразії.

В центр дослідження винесено питання об'єднувачих тенденцій в суспільно-політичних проектах Правобережної та Лівобережної України у XVIII ст.;

структуризації основних соціальних груп населення Гетьманату; соціальної взаємодії страт українського ранньомодерного суспільства; історіософсько-історіографічних ракурсів осмислення становища України в суспільно-політичному та соціокультурному просторі Російської імперії; ролі лівобережного регіону козацької держави у дипломатичному протистоянні Росії та Речі Посполитої в останній чверті XVII ст., а Правобережної України — у міжнародних інтересах Варшави, Петербурга, Стамбула та Відня у XVIII ст. тощо.

У своїй реалізаційній частині праця над цими проектами вилилася у появу низки наукових розвідок, у яких вчені Інституту спробували переглянути, здавалося б, вже добре вивчені епізоди та події в історії України другої половини XVII–XVIII ст. та водночас віднайти у ній чимало незаповнених лагун. На особливу увагу, наприклад, в дослідженні політичного зрізу національного історичного процесу раннього нового часу заслуговує сучасне трактування комплексу питань, пов'язаних з українсько-російськими переговорами взимку — навесні 1654 р. Нові погляди науковців відображено, зокрема, у працях «Українсько-російський договір 1654 рр.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару)» (К., 1995); «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» (К., 2005); авторській розвідці Т.В. Чухліба «Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату» (К., 2003). В контексті розвитку піднятої проблеми дослідник запропонував своє бачення статусу Української козацької держави на міжнародній арені з позицій запропонованої ним теорії полівасалітету. Її основні положення викладено у працях «Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» (К. — Нью-Йорк, 2003; вид. 2-е, доопр. — К., 2005; вид. 3-є, доп. і доопр. — К., 2010); «Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження» (К., 2007); «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)» (К., 2004); «Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа» (К., 2011).

Полівасалітетна підлеглість у міжнародно-правовій системі розглядається науковцем, як своєрідний конгломерат «збереження елементів патримоніального права та переплетення феодално-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі»³³. Такий підхід дозволив йому виробити погляд на зовнішньополітичні акції нової української державної еліти як струнку систему добре продуманих і регульованих на найвищому рівні заходів, спрямованих на зміцнення й збереження державної незалежності України. Користуючись методом порівняльно-історичного аналізу, вчений довів, що в тогочасних політичних реаліях для ще незміцнілої держави пошуки опертя на значно могутніших захисників-сюзеренів були найбільш надійним шляхом власного утвердження на міжнародній арені, що наочно продемонстрував досвід Молдавії, Волощини, Трансільванії, Пруссії, ряду країн балканського регіону, державних утворень Північного Причорномор'я.

Разом з тим, багатовекторність міжнародної діяльності українських гетьманів викликала потребу в закріпленні результатів зовнішньополітичних акцій

системою міжнародно-правових договорів та інших нормативних документів, якими в ранньомодерну добу регулювалися міждержавні відносини. Аналіз правових шляхів врегулювання стосунків між європейськими країнами дозволив досліднику по-новому поглянути на проблему, зокрема, підписання Гадяцької угоди та її впливу на подальший перебіг українсько-польських відносин³⁴, а також переосмислити роль, яку відіграло українське козацтво у християнсько-мусульманському протистоянні XVI–XVII ст.³⁵

У 2004 р. вийшла друком монографія В.В. Станіславського «Запорозька Січ та Річ Посполита», присвячена недослідженій до цього сторінці українсько-польських відносин на початках гетьманування Івана Мазепи. Вченому вдалося зібрати й ґрунтовно опрацювати значний джерельний масив, який переважно ще не перебував у науковому обігу, і на його основі запропонувати власну оцінку досліджуваних подій. При цьому основна увага акцентувалася на причинах зміни ступеня активності у пошуках шляхів до політичної взаємодії між запорозьким козацтвом та варшавським двором на різних проміжках хронологічного часу між 1686 та 1699 роками. Автор дійшов висновку, що «спроби запорожців дістати протекцію Варшави варто розглядати насамперед як намагання знайти вихід із складної ситуації, а не як прагнення постійно бачити себе у складі Речі Посполитої»³⁶. З іншого боку, у намаганнях «Батурина перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та правобережним козацтвом» простежувалися наміри «підпорядкувати Запорозьку Січ своїй владі»³⁷.

Незважаючи на існуючий нині численний масив літератури з проблеми діяльності урядів Української козацької держави на зовнішньополітичному поприщі, в дослідженні її окремих аспектів все ще продовжує залишатися чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з таких і по сьогодні вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись у подробиці, зазначимо: їх вивчення має свою власну історію і певну дослідницьку традицію. Як правило, при цьому увага науковців акцентувалася переважно на двох етапах в їхньому розвитку, а саме: добі Богдана Хмельницького та часах гетьманування Івана Мазепи. Натомість історики лише епізодично заторкували аспекти, пов'язані із підписанням зі Швецією Корсунського договору 1657 р. за Івана Виговського. І хоча ці питання в новітньому доробку новітніх Інституту ще не знайшли свого втілення в окремий науковий проект, все ж вже сьогодні можна говорити про напрацювання певних оригінальних підходів до їх розв'язання. Розглядаючи, зокрема, можливе укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., вчені відзначають, що основною перешкодою в реалізації цих планів для українського уряду стала невизначена позиція Карла X, який «брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України»³⁸. Серед факторів, що спричинили такий поворот у відносинах двох держав, дослідники називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні претензії шведів на українські землі; зволікання із включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо³⁹.

Іншою важливою, однак вельми поверхово дослідженою у закордонних українознавчих центрах, а на теренах України майже ігнорованою (як за імперської, так і радянської доби) проблемою українсько-шведської політичної взаємодії раннього нового часу залишається розвиток її поколінням так званих мазепинців. В новітній українській історіографії найбільш послідовно ця проблематика присутня в працях Т.В. Чухліба, котрий в контексті своїх наукових зацікавлень чимало уваги присвятив договорам зі шведським королем гетьмана в екзилі Пилипа Орлика. Ґрунтовний аналіз міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі в другій половині XVII–XVIII ст. та вивчення механізмів укладення в цей час міждержавних договірних актів дозволили вченому висловити припущення, що, по суті, у 1708 р. над Українським Гетьманатом було встановлено номінальний протекторат Шведського королівства, чинність якого фактично тривала до 1713 р.⁴⁰

В цілому слід зазначити, що проблема українсько-шведських відносин за доби раннього нового часу, яка на різних історіографічних етапах незмінно користувалася увагою науковців і має достатньо широкий інтерпретаційний спектр, водночас ставить багато запитань, пошуки відповідей на які утруднюються через обмежену репрезентативність джерельної бази. Зокрема, на сьогодні науці невідомі автентичні варіанти важливих договірних документів між суб'єктами відносин, що змушує вчених (шляхом зіставлення дотичних або більш пізніх стосовно певної події даних актових джерел, а також свідчень приватного походження, що часто мають присмак суб'єктивізації історичних реалій) лише здогадуватися про кінцеві їх наміри, призначення та вмотивованість тих чи інших акцій як з боку шведів чи українців, так і з боку інших, зацікавлених в спрямуванні відносин між Україною і Швецією у потрібне для них русло, сторін.

З початку 90-х років минулого століття саме випрацювані в силовому полі цієї інтерпретаційної моделі концептуальні підходи обумовили злам в характеристичних оцінках мазепинської доби в цілому та українсько-шведського зближення 1707–1709 рр. Однак в дослідженні тогочасних українсько-шведських відносин, попри вельми значний історіографічний доробок, і на сьогодні залишається чимало спірних питань. Таку ситуацію історики пояснюють не лише полярністю концептуальних підходів, а й знищенням (майже по слідах подій) значної частини офіційної документації як з українського, так і зі шведського боку, а також впровадженням в масову свідомість як обома контрагентами, так і їхнім супротивником — російським царем документації дезінформаційного призначення, що часто стає на заваді побудови адекватної реаліям історіографічної картини. Серед вчених Інституту продовжуються дискусії щодо датування початків активізації українсько-шведського переговорного процесу, його змісту, тієї ролі, яка відводилася у цих переговорах польській стороні, кінцевих намірів українського гетьмана і шведського короля, сприянню реалізації яких і мав, власне, прислужитися їх військово-політичний союз.

Варто також зазначити, що, звертаючи переважно увагу на окремі фрагменти цих взаємин чи відповідно підпорядковуючи пов'язану з їх вивченням

проблематику розв'язанню більш загальних проблем, вчені Інституту ще не надали читацькому загалу бачення всієї перспективи розвитку українсько-шведської взаємодії та її значення і впливів на конфігурацію сил і розвиток подій на міжнародній арені ранньомодерної Європи.

Слід зауважити, що і сьогодні залишається не до кінця з'ясованим питання ставлення до українсько-шведського переговорного процесу Запорозької Січі та мотивів переходу на бік І. Мазепи і Карла XII частини запорожців на чолі з К. Гордієнком. Певною мірою ця прогалина заповнюється в працях В.В. Станіславського. Проте недостатня висвітленість місця запорозького фактору певною мірою обмежує можливості щодо створення повноцінної реконструкції політичної ситуації в Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст., позначається на повноті уявлень про співвіднесення російського, польського та шведського векторів в політичних комбінаціях українського гетьмана.

Загалом у сфері дослідження міжнародних впливів на формування зовнішньополітичних доктрин українських урядів на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) в комплексі проблематики зовнішньополітичних зв'язків Української козацької держави продовжує залишатися домінуючою проблема українсько-російських відносин, коріння перманентної актуалізації якої знаходиться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці⁴¹. Прикметно, що у своїх студіях академічні вчені намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й досягнути їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливість її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Наявний на сьогодні доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, впевнено перебрали на себе стосунки політичні. Разом з тим, важливим фактором, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд із міфом про Переяслав 1654 р. з незначним розривом у часі утверджується ще один міф — про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка відповідно вдягається у шата провінційності, хуторянськості.

Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчило нове фундаментальне видання з історії української культури другої

половини XVII–XVIII ст.⁴², в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце і роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том розкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української козацької держави, а й самотності культурно-духовного розвитку українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом. Домінантою праці є ствердження, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самотнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір, що спостерігалось у всіх без винятку галузях — науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті — політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самотності та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент. Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах в культурно-духовній сфері спостерігалися дещо відмінні процеси, а саме почала формуватися, а на середину XVIII ст. набула свого утвердження культура імперська, ґрунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на спробах розмити українську культуру в загальноімперській, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвиток Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на політику державного апарату в культурній сфері — питання, які слід розв'язувати. Думається, що вчені Інституту звернуться до них в найближчій перспективі.

На початку 90-х років минулого століття Інститут історії України НАН України виступив ініціатором відновлення козакознавчих студій в Україні. Питання про недостатнє наукове вивчення історії української козащини неодноразово піднімалося на зініційованій вченими установи Міжнародній конференції «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина» — першому після значної перерви великоформатному науковому форумі, що відбувся у Києві і Дніпропетровську у травні 1991 р.⁴³ По суті, саме цим заходом було надано поштовх активізації інтересу до козакознавчої проблематики в новітній українській історіографії.

Вагомий внесок в дослідження історії України за козацької доби зроблений започаткованими 1991 р. щорічними Всеукраїнськими історичними читаннями «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Своєрідними рубіжними віхами на цьому шляху стало проведення міжнародних наукових форумів, присвячених 500-річчю українського козацтва (травень 1991 р.), 400-літтю від дня народження Богдана Хмельницького (листопад 1995 р.), 350-літтю початку Національно-визвольної війни (травень 1998 р.) та підписання українсько-російської угоди 1654 р. (грудень 2004 р.).

Координаційна робота з організації вивчення історії українського козацтва з середини 90-х років зосередилася в структурному підрозділі Інституту — відділі історії України середніх віків і раннього нового часу, на базі якого з 1998 р. за рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ «Мотор-Січ» функціонує Науково-дослідний інститут козацтва, що у всеукраїнському масштабі об'єднав зусилля вчених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем української козаччини. Поряд з Київською робочою групою у його складі нині діють Дніпропетровське, Донецьке, Запорозьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. На посаді директора-організатора НДІК було затверджено Т.В. Чухліба. Основними завданнями Інституту козацтва стали публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених, співпраця з різними установами і організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм, організація і проведення науково-теоретичних й науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури, розповсюдження й популяризація праць з козацької тематики, читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо. На сьогодні НДІК підготовлено і випущено друком низку наукових праць у започаткованій ним серії видань «Козацька спадщина», колективні праці «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)», «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст.», ряд індивідуальних монографій, підготовлено (у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки) фундаментальне видання нарисів з історії українського козацтва. Ця праця вийшла друком у 2006–2007 рр. у Видавничому домі «Києво-Могилянська академія». Зважаючи на великий читацький попит, протягом 2010–2011 рр. видавництво пішло на її друге видання. По суті, на сторінках двотомника акумульовано весь творчий здобуток української історіографії в дослідженні козакознавчої проблематики, виявлено сучасні тенденції у формуванні наукових підходів, а також можливі пошукові перспективи. «Науковці, — зазначається в передмові до праці, — прагнули по-новому поглянути на проблему виявлення спільного й особливого у розвитку козацтва, об'єктивного й суб'єктивного, масового та індивідуального, провести історичні аналогії цього національного феномена з однотипними суспільними явищами в інших європейських країнах. Автори спробували поставити та знайти нові підходи щодо вирішення таких принципових питань, як проблема попередників українських козаків, їхнього генетичного зв'язку, наприклад, із таким суспільним типом слов'янської людності, як бродники; сукупність об'єктивних факторів, що зумовили появу козаччини; процес перетворення козацтва з явища побутового на окремий стан середньовічного суспільства зі своїми правами, особливим юридичним статусом; соціальна еволюція цього стану в суспільно-політичний феномен, що репрезентував собою якісно нові тенденції розвитку українського народу тощо»⁴⁴.

Вченими Інституту розв'язано багато вузькоспеціальних проблем з історії української козаччини. Так, традиційним блоком у сучасному козакознавстві, як

і на попередніх етапах, залишається дослідження початків його історії, еволюції козацтва в суспільний стан. Зокрема, на цих питаннях на зламі ХХ–ХХІ ст. зосередив свою увагу В.О. Щербак⁴⁵. Суб'єктності козацької України в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством в першій половині ХVІ ст. присвячено монографію Б.В. Черкаса⁴⁶. Автор підкреслив роль української козащини в конфлікті Литви і Криму, вплив українського фактора на стосунки східно-європейських країн. На його думку, козацтво першої половини ХVІ ст. стало «черговим варіантом колонізаційного руху осілого населення України на південь»⁴⁷. Вивченню козацьких повстань кінця ХVІ — першої половини ХVІІ ст. присвячені монографічні дослідження С.А. Леп'явка⁴⁸ та В.О. Щербака⁴⁹, в яких розглядаються причини польсько-козацьких конфліктів, вплив козацьких рухів на суспільну свідомість. Зокрема, на думку С.А. Леп'явка, значення козацьких війн 1591–1596 рр. для українського козацтва полягало в тому, що саме на цьому етапі воно «вперше піднялося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Війни кінця ХVІ ст. відкривали період понад сторічного козацько-польського протистояння, вершиною якого стала Визвольна війна українського народу. Їх дослідження дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузько становою боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, з часом переросла у загальнонародний рух проти польського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу»⁵⁰. В.О. Щербак в свою чергу підкреслював, що у ході повстань 20–40-х років ХVІІ ст. поряд з соціальними вимогами чітко простежувалися завдання вирішення етнополітичних питань⁵¹.

У своїй докторській дисертації С.А. Леп'явко приділив увагу зовнішньополітичній діяльності українського козацтва на важливому етапі його еволюції, коли козацтво почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фактор⁵². Підвівши під своє дослідження ґрунтовну джерельну базу, вчений розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князівством, Кримом, Туреччиною та Молдавією, спроби козацтва налагодити дипломатичні контакти з урядами європейських країн у другій половині ХVІ ст. Дослідник дійшов висновку, що важкі умови прикордоння та втрата контролю над цим регіоном з боку польських урядових структур сприяли не лише суб'єктивізації козацтва, а й виробленню останнім альтернативних державним владних інституцій. «Організаційні структури козацької влади, — зазначав він, — виростили з військової організації козацтва, а правові засади формувалися на основі традицій прикордоння. Запропонована козацтвом модель впорядкування суспільства виявилася найбільш життєздатною в умовах Придніпров'я, що й забезпечило її поступове поширення та майбутню перемогу. Необачно знехтуване будівничими Речі Посполитої, українське козацтво стало наріжним каменем, який покладено у фундамент української державності»⁵³.

Значна увага дослідників сконцентрована сьогодні на дослідженні військової діяльності та воєнного мистецтва української козащини. Зокрема, окремі аспекти цієї в цілому недостатньо вивченої проблеми розкрито в студії, присвяченій стратегії і тактиці воєнної доктрини гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного⁵⁴ та у великому монографічному дослідженні П.М. Саса, присвяченому участі запорозьких козацьких полків у польсько-московському збройному конфлікті 1617–1618 рр.⁵⁵ Цим же науковцем розкриті цікаві сторінки в ретроспекції історії створення герба Війська Запорозького⁵⁶, а також підготовлено велику працю з історії Хотинської війни 1621 р.⁵⁷, в якій на широкій джерельній базі розглянуто причини, перебіг та наслідки воєнного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою у першій половині XVII ст. Значну увагу автор приділив висвітленню відносин між запорозьким козацтвом і урядовими структурами Корони; розглянув стратегію та воєнне мистецтво українських козаків у морській війні літа 1621 р. та у Хотинській битві. В праці Т.В. Чухліба простежене козацьке коріння відомого українського письменника Миколи Гоголя⁵⁸. Козацькій добі присвячено і одну із останніх монографій В.М. Горобця «Україна від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи». Візію польських істориків XVI–XVII ст. на запорозьке козацтво відтворено у монографії Д.С. Вирського⁵⁹.

Разом з тим, на зламі XX–XXI ст. працями науковців Інституту започатковується дослідження нетрадиційного для попереднього часу блоку питань, пов'язаних з історією політичної культури українського козацтва. Першою ґрунтовною студією з цього циклу стала монографія П.М. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)», яка вийшла друком у видавництві «Либідь» у 1998 р. У ній вперше в українській історіографії в теоретичному і конкретно-історичному аспектах розглядаються (поряд з іншими категоріями населення) політичні позиції, орієнтації і система цінностей українських козаків, формування їх політичної самосвідомості, діяльна спрямованість політичної культури українського козацтва. На думку автора, «Військо Запорозьке історично постало як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту», якому «були властиві такі культурні й цивілізаційні елементи, як козацьке право, звичаї і традиції, система цінностей, самоврядування, військова структура, специфічна економічна основа та певна територіальна “приписаність”»⁶⁰. Вчений детально зупинився на розкритті інституціоналістського механізму козацької ради, виявив вразливі місця козацької демократії, показав лицарську орієнтацію політичної самосвідомості запорозької спільноти, юридичні підстави угод про лицарську службу, виявив ціннісні обґрунтування та політичні орієнтації запорожців. Значна увага на сторінках праці приділена таким питанням, як обґрунтування ідеології політичного сепаратизму Війська Запорозького, з'ясування його політичних відносин з православною ієрархією, визначення ролі православної орієнтації в його політичній культурі тощо. На думку дослідника, політичний сепаратизм запорожців «зводився... до незалежних від центрального уряду політичної

практики, воєнних і дипломатичних акцій»⁶¹, «усвідомлення козаками власної політичної правосуб'єктності, чуття політичної тотожності й окремоті, які виразно проявилися в політичній культурі запорожців до середини XVII ст., з початком Визвольної війни трансформувалися в глобальну сепаратистську політичну орієнтацію»⁶². Перу П.М. Саса належать також і інші студії з історії політичної культури запорозьких козаків, зокрема, розділ «Субкультура військових канцеляристів» в уже згадуваній книзі з історії ментальності та національної свідомості «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу» та відповідний розділ у т. 3 «Історії української культури».

Вихованцем наукової новістичної школи академіка НАН України В.А. Смолія О.К. Струкевичем започатковане дослідження формування політико-культурних орієнтацій козацької старшини наприкінці XVII — у XVIII ст.⁶³ У своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення у цей час в свідомості українського суспільства, науковець виділяє перевагу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»); обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади; старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм, жертвування особистими інтересами на користь суспільних. Безсумнівною перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій українського суспільства у другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політико-культурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва.

Останнім часом молодими кандидатами історичних наук В.В. Кононенко, А.М. Бовгирею та доктором історичних наук Т.В. Чухлібом ведуться перспективні пошуки в напрямі дослідження інтелектуальних соціально-політичних проектів козацької старшини кінця XVII–XVIII ст.⁶⁴

Все більшого поширення набуває відтворення минулого української козаччини засобами спеціальних історичних дисциплін. Питому вагу серед них посідають генеалогічні розвідки В.В. Томозова⁶⁵. Дослідженню традицій козацької геральдики та козацького прапорництва присвячує свої наукові розвідки Ю.К. Савчук⁶⁶. Над історичною реконструкцією козацьких зброї та одностроїв плідно працюють Д.В. Тоїчкін⁶⁷ та Є.В. Славутич⁶⁸. Інтенсивно досліджуються матеріальні пам'ятки козацької доби, козацький іконопис. Абсолютно унікальними зразками відтворення української історії методом ілюстрування стало видання фотоальбому «Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004). Поширення сьогодні також набуває козакознавча регіоналістика, відтворення козацької історії методами джерелознавства та історіографії.

В цілому для козакознавчих студій науковців Інституту характерний достатньо широкий проблемно-хронологічний діапазон, який не обмежує дослід-

ників у виборі як методик, так і форматів створюваних наукових праць. Пріоритетними при цьому залишаються проблеми походження та станової еволюції українського козацтва; козакознавчого фактора у національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації.

У контексті вивчення політичної історії ранньомодерної України у XXI ст. створюються праці, присвячені формуванню у цю добу національної політичної системи⁶⁹, взаємодії/протистояння владних структур та суспільства⁷⁰, відносин між органами офіційної влади у містах та представництвом місцевого самоврядування⁷¹. Досліджується процес формування дипломатичної служби в козацькій Україні⁷².

Доволі цікаві розробки з'являються в галузі історичної топографії та регіоналістики⁷³. Наприкінці 90-х років XX ст., по суті, започатковується такий напрям студіювання, як грецька громада в ранньомодерній Україні⁷⁴.

На жаль, слід зазначити і той факт, що на сьогодні в українській історичній науці на маргінесі виведено традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану ще в другій половині XIX ст. і розвинену (щоправда, із значними деформаціями — слідством все тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Тим не менше, вже в кінці XX — на початку XXI ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західно-європейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постпереляславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати. З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі Центрально-Східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом факторів, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах України-Гетьманщини.

Останнім часом в Інституті історії України НАН України спостерігається певне поживлення в царині студіювання економічно-господарського комплексу ранньомодерної України, господарського життя тогочасного соціуму та формування моделей соціально-економічного розвитку окремих територіальних ареалів в XVI–XVIII ст. Помітними віхами на цьому шляху стала поява розвідок А.В. Блануци «Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст.» (К., 2007) та О.І. Гуржія «Український хутір XV–XVIII ст.: історичний

нарис» (К., 2007), а також написана у співавторстві з професором Кіровоградського національного технічного університету В.М. Орликом праця цього ж вченого «Оподаткування сільського населення України (XVII — середина XIX ст.» (Черкаси, 2011). Своєрідним підсумком напрацювань сучасних науковців у сфері дослідження економічного зрізу українського історичного процесу, а водночас оприлюдненням нових концептуальних підходів, зокрема, до розвитку української господарсько-економічної сфери в XVI–XVIII ст. стала реалізація двотомного історико-економічного дослідження «Економічна історія України» (К., 2011).

Наприкінці XX — у першій половині XXI ст. піднято і досліджено також низку важливих проблем соціальної історії. Зокрема, О.І. Гуржієм розглянуто соціальну структуру селянства Лівобережної та Слобідської України, становлення купецького стану та податних категорій населення України в XVII–XVIII ст.⁷⁵ Соціальне становище селян та їх господарство, а також участь у масових соціальних і національно-визвольних рухах доби відбито на сторінках двотомника «Історія українського селянства» (К., 2006). Започатковану В.В. Панашенку у середині 90-х років традицію дослідження соціальної еліти Гетьманщини продовжив В.В. Горобець⁷⁶.

Помітно актуалізувалося і дослідження ранньоновітньої проблематики у працях, присвячених перебуванню України у складі Великого князівства Литовського. Зокрема, віхами на цьому напрямі стала поява таких монографічних видань, як «“Абыхмо держали подле права их земли” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.» (К., 2009) Д.П. Ващука; т. 3 «Від Батієвої навали до Люблінської унії» (К., 2009) фундаментального проекту Україна: хронологія розвитку». Ранній новий час присутній і у присвячених польсько-литовській добі працях О.В. Русіної «Україна під татарами та Литвою» (К., 1998) та «Студії з історії Києва та Київської землі» (К., 2005), на сторінках колективної монографії «Україна і Литва в XIV–XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (Луцьк, 2011).

Велике значення з кінця 80-х років минулого століття надавалося також археографічній роботі, метою якої була підготовка до видання важливих джерел з історії середньовічної України та перевидання пам'яток вітчизняної історіографії. Зокрема, за ці роки було перевидано праці Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (К., 1990), Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах (К., 1990–1991), М.С. Грушевського «Очерки истории украинского народа» (К., 1990), О.Я. Єфименко «История украинского народа» (К., 1990), видано збірники документів «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» (К., 1989) та «Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина» (К., 1990) з відповідним науковим апаратом і розлогими вступними частинами.

Інтенсивна археографічна робота в Інституті продовжувалася і надалі. Так, у 90-х роках українському загалу було повернуто фундаментальну 10-томну працю М.С. Грушевського «Історія України-Руси» (К., 1991–1998), твори

В.К. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (Філадельфія, 1991), О.О. Рігельмана «Літописна сповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (К., 1994), Д.І. Яворницького «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (Дніпропетровськ, 1991), Д.М. Бантиш-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» (К., 1993), Д.І. Багалія «Нариси історії України» (К., 1994), О.П. Оглоблина «До питання про автора “Истории Русов”» (К., 1998) тощо. За безпосередньої участі науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було видано «Хроніку з літописців стародавніх» Ф.Софоновича, «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», «Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657». В Інституті було підготовлено і видано документальні збірки «Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України» (К., 1994). До річниці підписання українсько-російської угоди 1654 р. вийшло видання «Переяславська рада очима істориків, мовою документів» (К., 2003). За підтримки Інституту у 2007 р. побачила світ підготовлена до друку Ю.А. Мициком «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні.

В.В. Станіславський у 1996 р. підготував до друку збірник документів «З епістолярної спадщини Івана Мазепи». Згодом його плідна робота щодо виявлення невідомих джерел з доби гетьманування цього володаря булави вилилася у появу двох томів «Листів Івана Мазепи» (К., 2002; 2010), в яких заторкується багато найрізноманітніших аспектів української історії за 1687–1700 рр. По суті, самостійні авторські дослідження в мазепинській добі становлять і розгорнуті передмови до цих томів. Цікаву документальну розробку «Девоційне віршування рубезу XVI–XVII ст.» підготував В.Є. Зема. Ним у співавторстві з С. Зінченко та В. Фріс також укладений реєстр і тексти українських пам'яток XV–XVII ст., що зберігаються у фондах наукових бібліотек Петербурга. У рамках спільного українсько-литовського проекту 2010 р. вийшла 22 книга Литовської Метрики. Її упорядниками виступили А.В. Блануца та Д.П. Вашук. На черзі — поява друком чергової, 23 книги цієї синтезної документальної пам'ятки.

Унікальним археографічним проектом, в якому об'єдналися зусилля представників декількох соціогуманітарних галузей, стало видання «“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення)», яке вийшло друком влітку 2011 р. у львівському видавництві «Світ». Віднайдення київськими архівістами українського оригіналу пам'ятки та проведені у ході підготовки праці глибокі міждисциплінарні дослідження дали змогу переглянути усталені підходи та запропонувати нову її класифікацію.

Новісти Інституту прикладають чимало зусиль для того, щоб адаптувати накопичений запас знань до потреб вузівської та шкільної освіти, беручи участь у підготовці підручників, а також навчально-методологічної літератури. Зокрема, в цьому аспекті, без сумніву, заслуговує на увагу навчальний посібник П.М. Саса, повністю присвячений ранньоновій добі, «Історія України XVI–

XVIII ст.» (Львів, 2001). Прикладом використання для поширення інформації з української історії раннього нового часу такої форми наукової продукції, як науково-довідкова література, наочно слугують т. 4 вже згадуваної багатотомної праці «Україна: Хронологія розвитку», який має назву «На порозі нового часу» (К., 2009); підготовлений В.Ф. Верстюком, О.М. Дзюбою та В.Ф. Репринцевим хронологічний довідник «Україна від найдавніших часів до сьогодення», який неодноразово передавався з відповідними доповненнями; «Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.» (К., 1998), укладений О.М. Дзюбою та Г.І. Павленко; «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» (К., 1994) В.А. Смолія та В.С. Степанкова; «Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.» (К., 2005), упорядником якого виступив А.В. Блануца, тощо. Починаючи з 1997 р., вчені-новісти активно включилися у виконання масштабного загальноінститутського проекту — підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України», в якій обсяг статей з тематики раннього нового часу становить приблизно третину від загального обсягу кожного тому.

Разом з тим, ми далекі від того, щоб стверджувати, що вибудований протягом двох останніх десятиліть в наукових проектах ряд пріоритетів виключає можливість інших проблемних варіацій в дослідженні цивілізаційних процесів в Україні за доби раннього нового часу.

«Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці»⁷⁷, — зауважив кілька десятиліть тому британський історик і філософ Р. Коллінгвуд. Сьогодні європейський історіографічний простір дощенту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою, при цьому не завжди позитивно позначаючись на загальному стані історичної науки. Але будь-який досвід, несе він у собі позитив або негатив, не дозволяє думці вченого застигати на досягнутому рівні. Він стимулює до активного пошуку, відкриває нові творчі горизонти.

В сучасній історіографії напрацьовані унікальні методики як в традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довкілля, усної історії, в локальних, регіональних, гендерних студіях. В кожній із них створені справжні шедеври (здебільшого у рамках дослідження європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для наслідувань та пошуку нових, інваріантних рішень. Зокрема, накопичений значний досвід у вивченні процесів ранньомодерного націо- і державотворення, революцій ранньомодерної доби, економічних і соціальних зламів у європейських ранньомодерних суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський гранднатив.

Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історіографічної традиції, вдосконалювати його і віднаходити нові варіативні

можливості у прочитанні українського раннього нового часу, працювати як у площині історичної практики, так і на рівні теоретичного синтезу — єдино плідний шлях для сучасної української новістики. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближених до реалій свого часу наукових моделей національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства, як, до речі, і суттєве коригування, із врахуванням української складової, існуючої історіографічної картини цього поступу.

Сукупність індивідуальних бачень на процеси минулого, що формується через напрацювання кожного вченого-історика, відкриває реальну можливість наблизитися до створення адекватної часовій ретроспективі історичної реконструкції. Саме такий підхід закладений в основу творчої роботи наукового колективу Інституту історії України. Академічні вчені, залучивши широку джерельну базу, спробували запропонувати українському загалу новий образ ранньомодерної України в сукупності його соціальних, політичних, економічних, правових та культурно-духовних формовиявів, їх модифікаційних трансформацій, обумовлених як специфікою перебігу цивілізаційного процесу на українських теренах, так і європейськими та азійськими цивілізаційними впливами.

За масивом залученого до наукового обігу фактичного матеріалу та спробами (усупереч тотальному тиску на історичну науку) зреалізувати, зокрема, в зрізах соціальної та економічної, меншою мірою — політичної та культурної історії, цікаві наукові задуми назавжди внесений в доробок Інституту інтелектуальний багаж новістів радянської доби. На сторінках реалізованих на зламі ХХ–ХХІ ст. наукових проєктів узагальнено (в межах сучасних історіографічних можливостей) історичний досвід генези та еволюції на національному ґрунті поліваріантних економічних і політичних систем, моделей господарювання та організації влади, виявлено їх модифікаційні трансформації, визначено локальну специфіку і її взаємопереплетення з тенденціями загально-континентального масштабу. Вчені установи започаткували в своїй дослідницькій практиці дослідження ментально-свідомісної сфери побутування українського ранньомодерного соціуму; формовиявів його духовності, культурно-інтелектуального життя; співвідношення етнічного і національного, загальноукраїнського з регіональною специфікою тощо.

В цілому на сучасному історіографічному етапі у вивченні національного історичного процесу раннього нового часу вчені Інституту продемонстрували не лише широкий спектр постановочної проблематики, досить велику амплітуду інтерпретаційних можливостей, а й свою спроможність вільного користування методологічною базою історичної науки. В їх дослідній практиці знайшли застосування як позитивістський, так і цивілізаційний та культурно-антропологічний підходи, ведення пошукової роботи у межах методик суміжних з історичною наукою соціогуманітарних галузей, що дозволяє відтворювати історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових на макрота-мікрорівнях, водночас застосовуючи широкі узагальнення та заглиблюючись у світ нетипового, унікального. Неупередженість підходів до розв'язання

накреслених завдань, застосування сучасних методик та методів евристичної роботи, залучення корпусу нововіднайдених джерел та європейського історіографічного доробку дозволили вченим Інституту виробити ряд нових підходів та висловити цікаві, разом з тим науково виважені погляди на український ранній новий час і не лише розробити загальну концепцію дослідження цієї епохи, а й представити її невід'ємною важливою складовою сучасного національного історичного проекту в його концептуальному, подієвому, джерелознавчому, історіографічному, археографічному вимірах.

¹ Білокінь С. Становище історичної науки в Україні // Український історик. — 1990. — № 1–4; Його ж. Чи маємо ми історичну науку // Літературна Україна. — 1991. — 5 січня; Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. — К., 1993; Сльченко Ю.Н. Важливі завдання вивчення історичної спадщини // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Забужко О. Деміфілогізація історії // Слово і час. — 1990. — № 3; Коваль М.В. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Лукін І. Основні напрями перебудови // Укр. іст. журн. — 1888. — № 8; Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР // Укр. іст. журн. — 1987. — № 5; Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. — 1990. — № 11; Санцевич А. Нові вимоги до методики історіографічних досліджень // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Сарбей В. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 2. — Харків, 1997; У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. — 1991. — № 10; 1992. — № 2; та ін.

² Филошкин А.И. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос. — Минск, 2000. — № 3. — С. 67–78.

³ Див., наприклад: Анкерсмит Ф. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар «Методология и средства современного исторического исследования». — М., 1996; Ankersmith F. The Origins of Postmodernist Historiography // Historiography between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). — Amsterdam–Atlanta, 1994; Appleby J., Yant L., Jacob M. Telling the Truth about History. — New-York–London, 1994; Iggers G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. — Hanover, 1997; Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — Вип. 2. — М., 1982; «Постмодернистский вызов» и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Ренина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. — М., 1998; Ricard J. Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. — Frankfurt–New-York, 1998; та ін.

⁴ Детальніше про це див.: Шемякин Я.Г. Проблема цивилизации в советской научной литературе 60–80-х годов // История СССР. — 1991. — № 5; Искендеров А.А. Историческая наука на пороге XXI века // Вопросы истории. — 1996. — № 4; та ін.

⁵ Цит. за: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. — К., 2008. — С. 64.

⁶ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 118.

⁷ Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 299.

⁸ Докладно про це див.: *Kocka J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung.* — 2000. — Bd. 49. — № 2; *Le Goff I. Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte.* — München, 1999; *Исламов Т.М. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история.* — 2003. — № 5; та ін.

⁹ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. — К., 2001. — С. 177.

¹⁰ Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 15.

¹² Там само. — С. 3.

¹³ Там само. — С. 11.

¹⁴ Там само. — С. 34.

¹⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999; *Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)* — К., 2009.

¹⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. — С. 83–84.

¹⁷ Там само. — С. 87.

¹⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 314.

¹⁹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009.

²⁰ Наприклад, нам відома лише пізніша полеміка на сторінках праць: *Гриценко О. Архетипний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі.* — К., 1996; *Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького // Сучасність.* — 1995. — № 12; *Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд.* — К., 2000. — Вип. 3. Див. також: *Степанков В. 1648 рік: початок української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 3. — К., 2003.

²¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; 2-ге вид. — К., 1995.

²² *Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки.* — К., 2006.

²³ *Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський.* — К., 1998; *Гуржій О.І., Ресніт О.П. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України.* — К., 2011.

²⁴ *Горобець В. Павло Полуботок.* — К., 2007.

²⁵ *Чухліб Т. Петро Дорошенко.* — К., 2007.

²⁶ *Чухліб Т. Пилип Орлик.* — К., 2008.

²⁷ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997; Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIII ст.). — К., 1996.

²⁸ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1986.

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

³⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.

³¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення. — К., 2010.

³² Там само. — С. 5–6.

³³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К. — Нью-Йорк, 2003. — С. 14.

³⁴ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К., 2008.

³⁵ Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.

³⁶ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 210.

³⁷ Там само. — С. 212.

³⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 452.

³⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 453, 458, 471; Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. — Т. 2. — К., 2004; Його ж. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5; та ін.

⁴⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... — С. 338.

⁴¹ Див.: Смолій В.А. Переднє слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 6.

⁴² Історія української культури: У 5-ти томах. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003.

⁴³ Див.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. — К., 1993.

⁴⁴ Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 16.

⁴⁵ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV–XVII ст.). — К., 2000.

⁴⁶ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К., 2006.

⁴⁷ Там само. — С. 244.

⁴⁸ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

- ⁴⁹ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1986.
- ⁵⁰ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 5.
- ⁵¹ Щербак В. Назв. праця. — С. 102.
- ⁵² Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.
- ⁵³ Там само. — С. 199–200.
- ⁵⁴ Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. — К., 2002.
- ⁵⁵ Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010.
- ⁵⁶ Сас П.М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010.
- ⁵⁷ Сас П. Хотинська війна 1621 року. — К., 2011.
- ⁵⁸ Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. — К., 2009.
- ⁵⁹ Вирський Д. «Дискурс про козаків» (Характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст. — К., 2005.
- ⁶⁰ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 106.
- ⁶¹ Там само. — С. 161.
- ⁶² Там само. — С. 174.
- ⁶³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на проблему. — К., 2002.
- ⁶⁴ Кононенко В.В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII ст. — кінець 60-х років XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010; Бовгуря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. — К., 2010; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. — К., 2011.
- ⁶⁵ Томозов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — К., 2006.
- ⁶⁶ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006; Його ж. Клейноди славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). — К., 2007.
- ⁶⁷ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2005.
- ⁶⁸ Славутич С.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.
- ⁶⁹ Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008; Політична система для України: Історичний досвід та виклики сучасності. — К., 2008; Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. — К., 2010.
- ⁷⁰ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату; дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Нариси історії державної служби. — К., 2008 та ін.

⁷¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. — К., 2008.

⁷² Див. відповідні розділи у праці: Нариси з історії дипломатії в Україні. — К., 2001.

⁷³ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. — К., 2003; Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004; та ін.

⁷⁴ Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.). — К., 1998; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К., 1999; Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 — початок 30-х років XX ст. — К., 1999; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. — К., 2001; та ін.

⁷⁵ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994; Його ж. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. — К., 2004; Його ж. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009.

⁷⁶ Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

⁷⁷ Коллінгвуд Р. Идея истории. Автобиография. — М., 1986. — С. 244.

Розділ II
Історія

Антична доба

УДК 94 (38)

Олександр Одрін

Зернове господарство Ольвійського поліса в VI — першій половині III ст. до н.е.

У статті розглянуто зернове господарство Ольвійського полісу VI — початку III ст. до н.е. Використовуючи міждисциплінарний підхід, автор проаналізував природні умови Нижнього Побужжя, склад зернових культур та аграрні технології ольвійського сільського господарства.

Ключові слова: *Ольвія, зернове господарство, міждисциплінарні дослідження.*

В статье рассмотрено зерновое хозяйство Ольвийского полиса VI — начала III вв. до н.э. Используя междисциплинарный подход, автор проанализировал природные условия Нижнего Побужья, состав зерновых культур и аграрные технологии ольвийского сельского хозяйства.

Ключевые слова: *Ольвия, зерновое хозяйство, междисциплинарные исследования.*

This article deals with the grain farming of Olbia in 6th — 3rd century B.C. The author uses an interdisciplinary approach to analyze the natural environment of the Liwer Bug region and list of cultivated grain crops and the agrarian technologies of Olbian farming.

Key words: *Olbia, grain farming, interdisciplinary studies.*

Ця стаття є першим дослідженням, яке спеціально присвячене всебічному вивченню зернового господарства Ольвійської держави. Метою роботи є максимально повний аналіз усіх факторів, що формували систему ольвійського зернового господарства: природно-кліматичних умов, технологій землеробства тощо. З цією метою автором було використано інформацію з джерел різних типів: археологічних, писемних, епіграфічних, археобіологічних, із низки природничих та агрономічних наук: кліматології, геоботаніки, ґрунтознавства, агротехніки та ін.

Варто відмітити, що оцінка питомої ваги зернового господарства в економіці Ольвії в історіографії з часом зазнала суттєвих змін. Це було зумовлено еволюцією поглядів на два взаємопов'язаних питання: 1) оцінки загальної структури Ольвійської економіки, співвідношення питомої ваги у ній різних галузей, таких як торгівля, ремесло та сільське господарство та 2) оцінки площі сільськогосподарських земель Ольвійської держави, а також співвідношення на поселеннях ольвійської хори грецького та негрецького населення.

Відповідь на перше питання визначає загальний погляд на місце сільського господарства в системі економіки Ольвії: чи то як на цілком вторинну галузь, продукція якої забезпечувала лише потреби ольвіополітів, перш за все у продуктах харчування; чи то як на провідну галузь, яка виробляла експортну продукцію.

Відповідь на друге питання визначає оцінку самої можливості виробництва скільки-небудь суттєвого обсягу продукції, адже тільки наявність розгалуженої хори давала змогу виробляти такі обсяги, тоді як її відсутність (наприклад, належність поселень ольвійської округи місцевому варварському населенню) означала мізерність потенціалу ольвійського сільського господарства.

У 30–50-х роках минулого століття в історіографії домінував край скептичний погляд на значення ольвійського сільського господарства взагалі та його зернової складової, зокрема. Згідно із загальноприйнятими на той час концепціями І.І. Ессена та В.Д. Блаватського, основою економіки всіх північнопонтійських полісів, зокрема, і Ольвії, вважалися торгівля та експортно-орієнтоване ремесло. При цьому, розглядаючи греко-варварську торгівлю, більшість авторів одразу згадували відомості Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж [Herod., IV, 17,2], і твердили, що одним із головних предметів імпорту з Лісостепу було саме хлібне зерно¹. У цю картину гармонійно вписувалось уявлення про всі сільські поселення, що їх тоді почали відкривати в околицях Ольвії, як про варварські, а відповідно сільськогосподарська територія Ольвії зводилась до безпосередньо прилеглих до міста земель.

Початок перегляду подібної концепції відноситься до кінця 50–60-х років минулого століття і пов'язаний з працями київської школи археологів-антикознавців, створеної Л.М. Славіним. Перші спроби перегляду концепції торговельно-ремісничого спрямування ольвійської економіки були зроблені ще самим Л.М. Славіним², однак найбільш повне та струнке оформлення ідея аграрного спрямування економіки Ольвії знайшла у монографії В.В. Лапіна «Греческая колонизация Северного Причерноморья», яка вийшла друком у Києві у 1966 р. І хоча концепція Лапіна одразу була піддана надзвичайно різкій критиці, часом некоректній, вона чим далі, тим більше здобувала підтримку багатьох учених. Додатковим поштовхом для цієї підтримки стали матеріали масштабних досліджень ольвійської хори, які розпочалися у 60-х роках і продовжувались до початку 90-х³. У ході цих досліджень було суттєво розширено наші знання про сільські поселення ольвійської округи і, що не менш важливо, переконливо доведено їх належність саме грецькому, а не варварському населенню. Таким чином було встановлено, що Ольвія мала доволі

значну сільськогосподарську округу, яка у різні періоди історії налічувала до 100–150 поселень різного розміру та різного господарського спрямування. З цього часу можна вже було говорити, принаймні, про можливість товарного виробництва хліба на самій ольвійській території.

Однак, загалом в історіографії протягом 60–80-х років продовжувала побутувати думка про те, що Ольвія провадила головним чином посередницьку торгівлю «скіфським хлібом», що його буцімто одержували кочові скіфи від землеробських племен Лісостепу як данину і обмінювали на продукцію грецького ремесла⁴. Привабливість такої концепції є очевидною: сільськогосподарська територія Ольвійської держави була як мінімум на два порядки меншою, аніж у племен Лісостепу, відповідно більшими були і обсяги товарної продукції. Однак при цьому в більшості вчених не виникало бажання перевірити твердження Геродота реальними фактами, тобто з'ясувати, а чи вирощували мешканці Лісостепу ті види зернових, які могли з успіхом експортуватися до грецького світу. Очевидно, небажання ставити подібне питання впливало з необізнаності істориків, та й більшості археологів, із досягненнями археоботаніки, наслідком чого було незнання того факту, що не з усякої пшениці можна успішно робити борошно, а отже й хліб. Лише у кінці 80-х років О.М. Щеглов, який плідно використовував дані археобіології при реконструкції структури господарства поселень хори Херсонесу у Північно-Західному Криму, звернув увагу на той факт, що видовий склад зернових культур античних міст та поселень Лісостепу кардинально відрізняється. Давні греки вирощували головним чином м'яку пшеницю, із зерна якої виготовлявся хліб, тоді як, наприклад, мешканці Більського городища, звідки походять найчисельніші знахідки культурних рослин у лісостепу, — полбу-двозернянку, зерно якої погано обмолочується і йде головним чином на приготування каші. Ці спостереження дали дослідникові змогу рішуче заперечити можливість хлібного експорту з поселень Лісостепу⁵.

Наслідком такого заперечення став висновок, що експорт хлібу з Ольвії, якщо такий і був, міг здійснюватись лише за рахунок власного виробництва. Оцінка потенційних можливостей ольвійського хлібного експорту здійснювалась в основному на якісному рівні. Чи не єдину спробу визначити кількісні характеристики збору зернових у Нижньому Побужжі здійснили С.Д. Крижицький та О.М. Щеглов у статті «Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я»⁶, в якій, підрахувавши загальну площу ольвійських сільськогосподарських земель, що могли відводитись під посіви зернових, і оцінюючи вірогідну врожайність пшениці, вони здійснили оцінку експортних можливостей Ольвії. Автори дійшли висновку, що експортувати більш-менш значні обсяги зерна ольвіополіти могли лише у тому випадку, коли врожай був вищим за середній, тоді як при недороді поліс мав навіть імпортувати певні обсяги хлібу.

* * *

Вивчення системи зернового господарства Ольвійської держави доцільно почати з розгляду природних умов Нижнього Побужжя, тобто з дослідження ресурсної бази цієї галузі.

На розвиток будь-якої галузі землеробства впливають наступні основні фактори:

I. Клімат. Кліматичні умови визначають перелік культур, які можуть з успіхом вирощуватись за наявного водно-температурного режиму, визначають специфіку сортів, а також впливають на систему землеробства (переважання озимих чи ярих посівів, терміни агротехнічних заходів тощо).

Клімат регіону теплий та посушливий. Нинішня середня температура повітря найтеплішого місяця — липня — від +22,8 °С на південному заході регіону (сучасний Очаків) до +22,9 °С — на північному сході (сучасний Миколаїв), найхолоднішого — січня — від -3,2 °С (Очаків) до - 3,6 °С (Миколаїв)⁷. Середня тривалість вегетаційного періоду складає 225 днів⁸. Середня річна кількість опадів — 330–340 мм, причому до 70% опадів випадає у теплий період (з квітня по жовтень) — в основному у формі злив, а тому вони не повністю вбираються ґрунтом. Сніговий покрив у Нижньому Побужжі у теперішній час невеликий та нестійкий.

Як відзначається⁹, сучасний клімат регіону має ряд наступних негативних рис, несприятливих для вирощування сільськогосподарських культур:

- 1) високі температури (до 39 °С), які сильно висушують ґрунт влітку, а іноді й весною;
- 2) суховії, які знижують врожай і нерідко призводять до часткової загибелі посівів;
- 3) сильні зимові вітри, які здувають і без того незначний сніговий покрив у балки, що негативно позначається на озимих рослинах;
- 4) циклонні зливи влітку, що змивають родючий шар ґрунту і посилюють процеси ерозії на схилах балок.

Проте в античну добу, за дещо відмінних від сучасних кліматичних умов, ці негативні фактори, очевидно, не мали такого суттєвого впливу на сільське господарство.

Відомо, що у цей період, а особливо у VI–III ст. до н.е., клімат Нижнього Побужжя був дещо прохолоднішим та вологішим, ніж зараз¹⁰. До того ж, чималі лісові площі, які існували на той час у Нижньому Побужжі, були додатковим фактором, який сприяв більшій вологості клімату. На жаль, через брак відповідних даних більш-менш точно визначити середні місячні температури та середню кількість опадів того часу, бодай приблизно, наразі неможливо і дослідники змушені оперувати лише якісними характеристиками. Проте, навіть на такому рівні можна доволі впевнено стверджувати, що річна кількість опадів була більшою, вегетаційний період — коротшим, а сніговий покрив — стійкішим та тривалішим, ніж зараз.

Повертаючись до негативних для ведення сільського господарства рис сучасного клімату Нижнього Побужжя, можна зробити суттєві поправки на кліматичні умови античного періоду:

- 1) температури влітку та навесні були нижчими і, відповідно, ґрунт значно менше, ніж зараз, зазнавав висихання;

2) суховії набували значно меншого поширення, оскільки, по-перше, ґрунт був більш вологим, а по-друге, лісові масиви створювали перешкоди вітру на шляху до прибережних річкових районів;

3) сніговий покрив узимку, зважаючи на краще зволоження та прохолоду, був більшим та стійкішим і, відповідно, менше здувався вітрами, що створювало значно прийнятніші умови для культивування озимих культур.

За подібних кліматичних умов могли з успіхом вирощуватись майже всі відомі грецькі зернові культури: м'яка та тверда голозерні пшениці, полби двота однозернянка, ячмінь, просо, могар та жито¹¹. Єдиний виняток становила так звана англійська пшениця (*Triticum turgidum*), вирощування якої в античні часи взагалі виглядає доволі сумнівним¹². Однак, якщо видовий набір зернових культур Середземномор'я та Причорномор'я був у цілому подібним, то сорти цих культур, які вирощувались в обох регіонах, суттєво різнились. Детально ці питання розглянуті автором в окремій статті¹³, зараз лише варто відзначити, що більшість зернових культур Середземномор'я висівається з осені, однак при цьому не переносять зимових приморозків, тобто є біологічно ярими. Такі сорти не могли успішно вирощуватись у причорноморському степу, де приморозки є частими, а сніговий покрив узимку — нестійким. Відповідно, на початкових етапах необхідним було впровадження нових сортів зернових культур. Забігаючи наперед, можна припустити, що першим у розвитку зернового господарства Ольвійського полісу був етап адаптації до нових екологічних умов.

Окрім того, імовірно, що в окремих випадках такі культури, як, наприклад, ячмінь, могли переводитись із озимих посівів, що було типово для Середземномор'я [Theophr. НР, VIII, 1, 1–3], у ярі. Детальніше це питання буде розглянуто нижче, при вивченні систем землеробства.

II. Рослинність. Тип рослинності впливає на способи обробки ґрунту, адже прийоми, якими користуються землероби лісової та степової місцевостей, суттєво різняться.

У ландшафтно-географічному відношенні Нижнє Побужжя належить до південностепової (сухостепової) підзони степової зони¹⁴.

Основна рослинність Нижнього Побужжя нині — типчаково-ковилевий (злаковий) степ¹⁵. Проте в умовах більш вологого, порівняно з сучасним, клімату античного часу, цілком можливо, що у Нижньому Побужжі могли переважати типчаково-ковилеві степи північного варіанту.

В умовах теплого посушливого клімату під типчаково-ковилевими степами формуються темно-каштанові ґрунти та південні чорноземи. Останні ґрунти залягають на рівнинах межиріччя Південного Бугу та Березані у перехідній зоні між сухостеповою та середньостеповою підзоною, для якої характерним є залишково-глибокосолонцюватий їх підтип. Темно-каштанові ґрунти залягають в основному на вододілах південної частини межиріччя Південного Бугу та Березані, а також на більшій частині лівобережжя Бугу.

Ці ґрунти мають виражені ознаки фізичної¹⁶ солонцюватості: розпиленість верхніх горизонтів та ущільненість ілювійованого, слабку водостійкість структури, низьку пористість.

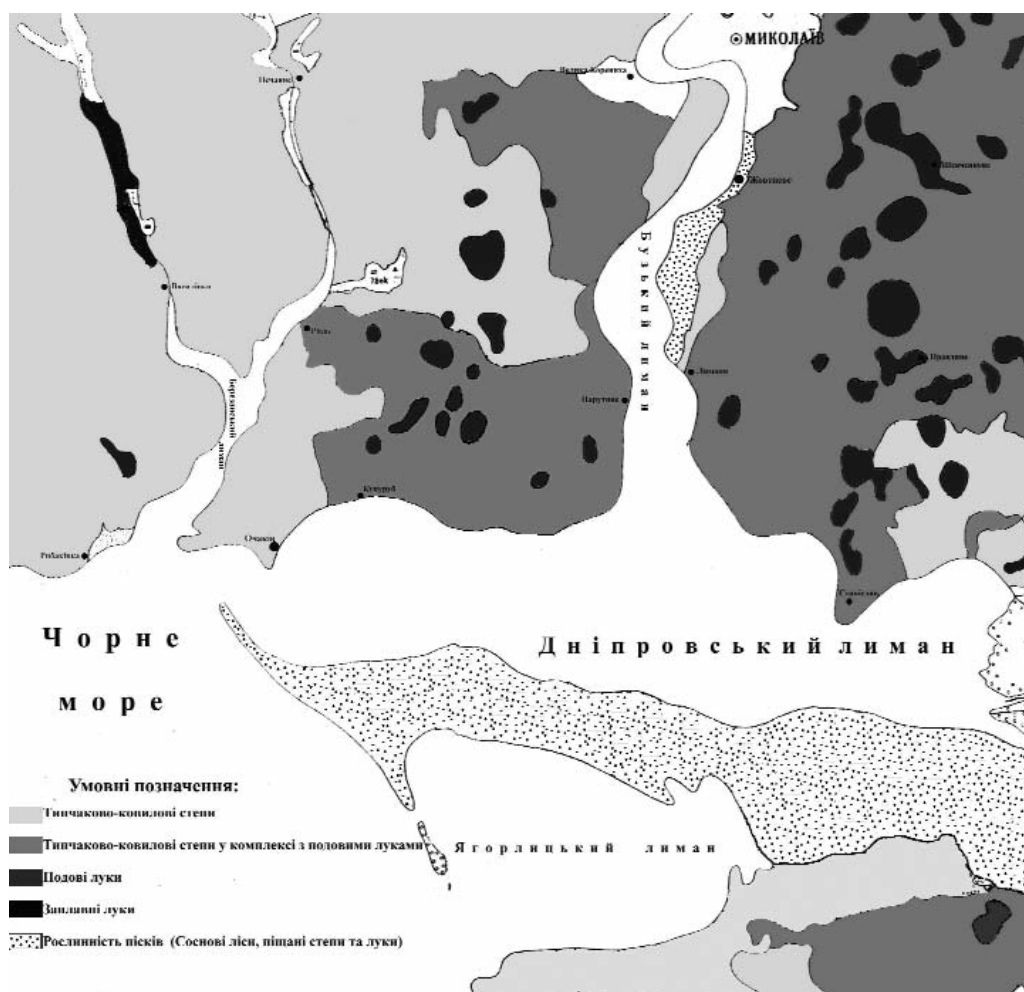

Рис. 1. Природна рослинність Нижнього Побужжя

За агровиробничою характеристикою ґрунтів України вони належать до 11 типу¹⁷. Агрономи підкреслюють, що головною умовою підвищення рівня родючості цих ґрунтів є висока агротехніка богарного (незрошуваного) землеробства із застосуванням добрив. Перевагою темно-каштанових ґрунтів є універсальність їхнього використання — під зернові, овочеві, кормові культури та під плодові насадження. Головним лімітуючим фактором, який або зовсім не дозволяє вирощувати на цих ґрунтах ті чи інші культури, або суттєво знижує їх врожайність, очевидно, є недостатність природної вологи.

Темно-каштанові ґрунти є найпоширенішим типом ґрунтів Нижнього Побужжя, а відтак становили основу земельного фонду Ольвійської держави.

Південні залишково-солонцюваті чорноземи залягають в основному на межиріччі Південного Бугу та Березані на північ від темно-каштанових ґрунтів. Кордон між цими двома видами ґрунтів проходить приблизно на широті

Волоської коси. На північ південні залишково-солонцюваті чорноземи розповсюджуються до широти сучасного Миколаєва. Від несолонцюватих відмін південних чорноземів вони відрізняються не стільки більшою кількістю обмінного натрію (так звана «хімічна» солонцюватість), що властиво для типових солонцюватих ґрунтів, скільки негативними фізичними властивостями¹⁸. Зате кількість поживних речовин в обох підтипах приблизно однакова¹⁹.

За агровиробничою характеристикою ці ґрунти належать до 7-го типу²⁰. Вони характеризуються як землі універсального використання в умовах як богарного, так і зрошувального землеробства. Серед зональних ґрунтів Нижнього Побужжя південні залишково-солонцюваті чорноземи є найбагатшими на поживні речовини, а відтак райони їхнього розповсюдження були найкращими сільськогосподарськими землями Ольвійського полісу.

Карбонатні чорноземи на елювії карбонатних порід поширені на схилах річкових долин та балок, де лесові породи та щільні глини, які залягають на вапняках, змиті, і на поверхню виходять вивітрені вапняки. У Нижньому Побужжі доволі значна за площею ділянка таких ґрунтів знаходиться на правобережжі Бузького лиману, у районі Великої Коренихи.

За агровиробничою характеристикою вони відносяться до 6-го типу²¹. Використовуються ґрунти цього типу здебільшого під пасовища, але на них також можна садити виноград. Очевидно, й в античну добу вони використовувались саме таким чином.

Крім звичайних степів, у Нижньому Побужжі розташовувались чималі масиви піщаних (псамофітних та геміпсамофітних) степів, пов'язаних з піщаними ґрунтами, які утворились внаслідок діяльності річок. Найбільший масив піщаних річкових ґрунтів в Україні — Олешківські піски — розташований у пониззі Дніпра²². Значні піщані масиви зустрічаються й у пониззі Бугу. З них на території, підконтрольній Ольвійському полісу, розташовувалось два, обидва на лівобережжі: Матвіївський на північ від сучасного Миколаєва (фактично визначав північний кордон Ольвії на Бузі) та Жовтневий — між однойменним селом та селом Лимани, розташованим навпроти Ольвії²³. Значна, якщо не більша, частина піщаних арен була вкрита деревною рослинністю. На піщаних терасах колишньої дельти Дніпра (сучасні Олешківські піски) в античну добу росли соснові ліси²⁴. В улоговинах лівобережжя Дніпра розташовувались осикові ліси, а в улоговинах та зниженнях від Кінбурну до сучасної Каховки траплялись березові ліси з ендемічної берези дніпровської, тоді як у плавнях — вербники, осокірники та вільшаники²⁵.

Набагато менші за площею лісові масиви розташовувались також уздовж Бугу. Лісова рослинність долини Південного Бугу дещо відрізнялася за складом від дніпровської. У ній більшу питому вагу мали листяні породи: дуб, вільха, липа, в'яз, клен і навіть граб²⁶. Крім того, зустрічались і байрачні ліси у долинах малих річок та балках.

Під рослинністю піщаних арен сформувалися різні типи дернових ґрунтів. Вони мають низьку родючість і несприятливі водні властивості, і в теперішній час їх використовують переважно під лісопосадки.

Крім степової та лісової рослинності, значне поширення у Нижньому Побужжі мала також лучна рослинність. Лучна рослинність, на відміну від степової посухостійкої (ксерофітної) рослинності, формується в умовах достатньої зволоженості і, відповідно, має мезофітний характер. У степовій зоні вона росте в місцевостях, де ґрунтові чи паводкові води зволожують ґрунт — на заплавах річок, днищах балок та подів.

Заплавні луки доволі сильно різняться за складом рослинності у залежності від місця розташування. Так, на вершинах піщаних пасм розміщуються луки з бідним травостоєм, на середній частині — різнотравні луки з багатим травостоєм, а на нижньому рівні заплав — злакові луки.

Луки, які ростуть на днищах балок, за складом рослин у цілому подібні до заплавних луків середнього та нижнього рівня²⁷.

Необхідно підкреслити, що площа заплавних угідь у період, що розглядається, була набагато більшою за теперішню. Це було зумовлено двома причинами.

По-перше, на той час рівень Чорного моря був суттєво нижчим за теперішній (до 4–9 м), і більша частина дна сучасних Дніпро-Бузького, Бузького та Березанського лиманів, які являють собою затоплені заплави цих річок, знаходилась на поверхні²⁸. На думку М.М. Ієвлева, площа цієї частини була меншою за 55–70 км².²⁹

По-друге, більшість сучасних великих степових балок тоді являла собою долини малих степових річок. Географи називають як мінімум три таких балки Нижнього Побужжя: Анчекракську, Аджигольську та Корениську (в останній річка протікала ще у XVIII ст.)³⁰. Цілком вірогідно, що річки, або, принаймні, струмки, протікали і у теперішніх Олександрівській, Чорноморській та інших балках регіону. Таким чином, крім заплавних луків Південного Бугу, в античний період існували також заплавні угіддя малих річок.

Під лучною рослинністю сформувався специфічний комплекс ґрунтів. Там, де ґрунтові води залягають на глибині менше 3 метрів і безпосередньо впливають на процеси ґрунтоутворення, сформувалися алювіально-лучні ґрунти та гідроморфні відміни рівнинних ґрунтів, в основному чорноземно-лучні. Там, де ґрунтові води залягають на глибині 3–5 метрів і на процес ґрунтоутворення впливають опосередковано, утворюючи капілярну кайму, формуються напівгідроморфні відміни рівнинних ґрунтів — лучно-чорноземні та лучно-каштанові.

Лучно-чорноземні ґрунти залягають переважно на днищах балок та на делювіальних шлейфах річкових долин. Поширені вони також на заплавах малих річок. У теперішній час на території Нижнього Побужжя найбільшу площу ці ґрунти займають у долині р. Сосик. В античну добу вони могли також займати певні площі у долинах інших малих річок, що нині пересохли (про них мова йшла вище).

За агровиробничою характеристикою лучно-чорноземні ґрунти Нижнього Побужжя в основному відносяться до типів 27 (у долинах балок) та 28 (у заплавах малих річок)³¹. Ці ґрунти є високородючими, придатними під зернові, кормові та, особливо, овочеві культури³².

Лучні ґрунти залягають переважно на заплавах Південного Бугу та малих річок, а чорноземно-лучні, крім підвищених ділянок заплав, також і на шлейфах річкових долин, на схилах балок та прибалкових зниженнях.

За агровиробничою характеристикою більшість цих ґрунтів належить до типів 29 (чорноземно-лучні) та 30 (лучні ґрунти)³³. Більша частина ґрунтів цих типів відрізняється високою родючістю і є придатною для ярих зернових, кормових та, особливо, для овочевих культур. Щоправда, певна їх частина через негативні водно-фізичні властивості є малопродатною для вирощування зернових культур, особливо озимих, які на них вимокають, зате всі ці ґрунти є прекрасними кормовими угіддями.

Подові луки мають значне поширення на лівобережжі Бузького лиману, хоча і у межиріччі Бугу та Березані їх зустрічається чимало³⁴. У подах, на днищах яких часто застоюється вода, формується специфічний тип рослинності, в якому лучні види поєднуються з болотяними. На засолених ґрунтах південних подів поширені засолені луки, домінуючими видами яких є покісниця Фоміна, ситник Жерара тощо³⁵. У подах залягають осолоділі різновиди темно-каштанових ґрунтів та південних чорноземів, а також глеєсолоді.

Агрохімічні характеристики глейових ґрунтів різняться у залежності від тривалості затоплення подів. Так, лучно-чорноземні глеєсолоділі ґрунти, які залягають переважно у западинах та неглибоких подах, за агрономічними властивостями близькі до південних чорноземів і не потребують спеціальних меліоративних заходів. У найбільш понижених частинах глибоких подів залягають глеєсолоділі ґрунти, які відзначаються вкрай негативними водно-фізичними властивостями, відтак вирощування в них культурних рослин є неможливим. Проте, всі подові луки є хорошими природними кормовими угіддями.

Отже, враховуючи, що зернові є польовими культурами, під їх посіви використовувались ґрунти, що утворилися під степовою рослинністю, — темно-каштанові, а також південні чорноземи. Зважаючи на специфіку степової рослинності, грекам необхідно було вносити цілу низку коректив у звичні для них агротехнічні заходи. Особливо важливими були зміни у первинній підготовці земель під оранку. Якщо у Середземномор'ї основна увага землеробів зосереджувалась на розчищенні земель (вирубання та корчування дерев та кущів), то у степовому Причорномор'ї основним завданням було розорати степову повсть.

У підсумку природні ресурси для вирощування зернових культур у Нижньому Побужжі можна визначити в цілому, як середні. Кращими ці умови були для вирощування ячменю, плівчастих пшениць та могогару, гіршими — голозерних пшениць та проса. Виробництво експортної продукції, особливо експорт пшениці, видається вкрай проблематичним. Можливим він міг бути хіба що за умови ледве не монокультурного її вирощування.

Великою проблемою, з якою стикається кожен дослідник сільського господарства Ольвійського полісу, є нерівномірність археоботаничних досліджень різних періодів його історії. Так, у нашому розпорядженні є матеріали таких

досліджень лише одного зі 152 (!) поселень доби класики-еллінізму, які доповнюються синхронними матеріалами з нижнього міста Ольвії (розкоп НГС). Для порівняння: археоботанічні матеріали доби архаїки відомі з п'яти поселень хори, Березані та Ольвії (розкоп ТЗ).

Виходячи з викладеного вище, слід зазначити, що аналіз сільського господарства поселень Ольвійської хори V–III ст. до н.е. поки що неможливо провадити без залучення матеріалів доби архаїки. Одразу необхідно обмовитись, що це викликає певні ризики, адже співвідношення сільськогосподарських культур з часом могло змінюватись, проте іншого шляху просто немає. Розглядаючи археоботанічні матеріали з поселень ольвійської хори, не можна не помітити великих відмінностей у співвідношенні між головними видами зернових на різних поселеннях. Більше того, практично з кожного поселення одержано набір, який не має подібностей до усіх інших (див. Табл. 1³⁶). Співвідношення між хлібними та зернофуражними культурами, очевидно, визначалось спрямованістю сільського господарства поселення, переважанням у ньому тваринницького або рослинницького компонентів.

Культури, % Поселення	Ячмінь	Просо	Пшениця м'яка	Полба- дво- зернянка	Одно- зернянка	Спельга	Пшениця тверда	(Жито ³⁷)
Ольвія, НГС	40,5	8,9 ³⁸	35,8	1	0,4	–	–	13,7
Козирка 12	12,4	–	83,4	2,4	–	–	1,9	
Козирка 9	33,2	37,6	15,9	10,0	3,3	–	–	
Чортувате 7	36,7	18,6	38,2	3,7	0	0	–	
Бейкуш	0,5	–	89,8	7,5	–	–	–	

Табл. 1. Зернові ольвійської хори за археоботанічними даними

Як видно з наведених даних, найбільш зернофуражне спрямування мало зернове господарство архаїчного поселення Козирка 9. Це можна пояснити тим, що в цей період поселення, вірогідно, було центром скотарського району Козирської балки. У цьому районі, крім стаціонарного поселення Козирка 9, нараховувалось ще вісім сезонних чабанських стоянок³⁹, які (крім одного поселення) припинили своє існування в класичну добу. Подібний зв'язок підтверджується матеріалами з двох інших центрів скотарських районів — Аджиголу 1 та Великої Чорноморки 1⁴⁰. На обох поселеннях знахідки зернових обмежуються виключно зернофуражними культурами: просом та ячменем відповідно.

На розташованому дещо південніше за Козирку 9 поселенні Чортувате 7, поблизу якого не існувало великого скотарського району, співвідношення зернових культур було зовсім іншим. Майже 40% складають голозерні пшениці,

приблизно стільки ж — ячмінь, тоді як просо — менше п'ятої частини. Це свідчить про суттєво меншу роль скотарства у господарстві цього поселення. Одночасно не можна вести мову і про орієнтованість господарства поселення на товарне виробництво пшениці. Судячи з усього, воно мало комплексний характер, хоча і з певним переважанням землеробської складової.

Значні зміни у господарстві району Козирки у період класики-еллінізму доволі чітко простежуються на матеріалах поселення Козирка 12. Вище вже зазначалось, що у цей період у районі Козирки припинив існування спеціалізований скотарський район, що не могло не зменшити питому вагу скотарства в економіці місцевих поселень. І дійсно, серед знахідок зернових на Козирці 12 повністю переважає м'яка пшениця, складаючи більше чотирьох п'ятих від їх загальної кількості. Обидва факти вказують на повне перепрофілювання господарства району Козирки, домінуючу роль в якому почало відігравати вирощування зернового хліба.

При цьому варто підкреслити, що поширювати подібні висновки на все сільське господарство ольвійської хори є неправомірним. Це наочно демонструється матеріалами архаїчного поселення Бейкуш (Мала Чорноморка 2). Вони показують ще більше, аніж на Козирці 12, переважання м'якої пшениці — до 90% усіх знахідок. Можна припустити, що таке переважання частково пояснювалось і позаекономічними факторами, адже на поселенні розташовувалось святилище Ахілла⁴¹, однак це аж ніяк не спростовує наявність серед поселень ольвійської хори ще в архаїчну добу таких, у господарстві яких переважало вирощування голозерних пшениць.

Цілком логічним виглядає припущення про товарний характер зернового господарства поселення Козирка 12⁴². Проте, одразу ж виникає запитання, чи йшло вироблене зерно на внутрішній ринок, головним чином до Ольвії, чи, принаймні, якась його частина потрапляла на експорт?

У цьому контексті дуже цікавим є склад знахідок з Нижнього міста Ольвії. Очевидно, ці знахідки в цілому відображають співвідношення у споживанні зернових різних видів міськими мешканцями. Попри очікування, м'яка пшениця не тільки не має повної переваги серед знахідок, а й навіть дещо поступається ячменю. При цьому така в основному зернофуражна культура, як просо, відіграє суто другорядну роль. Враховуючи співвідношення між ячменем та пшеницею у споживанні ольвійських мешканців, пояснити монокультурність зернового господарства Козирки чи Бейкуша виключно потребами внутрішнього ринку видається проблематичним.

З другого боку, навіть ті фрагментарні матеріали, які на сьогодні є у нашому розпорядженні, вказують на великі відмінності у зерновому господарстві поселень ольвійської хори різних районів та різних періодів. Вже підкреслювалось, що природні ресурси більшості районів ольвійської хори дозволяють вести як переважно землеробське, так і переважно скотарське господарство. Реальне співвідношення між цими компонентами можна буде встановити лише після одержання археоботанічних матеріалів зі значної кількості поселень, причому обов'язково з різних районів.

Орні знаряддя ольвійських землеробів

Оцінка ефективності будь-якої галузі землеробства, і зернового господарства насамперед, є неможливою без розуміння її технологічного рівня, тобто, по-перше рівня розвитку сільськогосподарської техніки чи знарядь та, по-друге, рівня розвитку технологій землеробства.

Почнемо з першого питання. При дослідженні сільськогосподарських знарядь, що їх використовували грецькі поселенці у Нижньому Побужжі, основну увагу слід звернути на ключові з них — на орні знаряддя. Без сумніву, єдиним орним знаряддям ольвіополітів було рало. Щоправда, у літературі іноді зустрічаються і згадки про знахідки на території Ольвійського полісу деталей плугів, але це явно наслідок помилок. Спеціалістами з історії давніх орних знарядь встановлено, що античному світові були відомі лише різні типи рал⁴³, а винайдення плугу припадає лише на добу середньовіччя.

Щоправда, деякі антикознаці, спираючись на згадку про перегортання пласту в «Економіці» Ксенофонта [Хен., Оекон., 18, 12], доводять можливість існування плугу ще у класичну добу, однак перегортати пласт можна і ралом⁴⁴. Так само слабо обґрунтованими є твердження про використання плугу в давньому Римі, де його нібито знали під назвою *plamototi* або *planmatorum* [Plin., N.H. XVIII, 192]⁴⁵. На думку відомого фахівця з історії сільськогосподарських знарядь Ю.А. Краснова, і в цьому випадку ми маємо справу нехай і з важким колісним, але все ж ралом⁴⁶.

Визначити конкретний тип рал, що їх використовували ольвіополіти, дуже складно, оскільки серед археологічних знахідок навіть деталі цих знарядь, такі, як залізні наральники, майже ніколи не трапляються. Ситуація стає зрозумілою, якщо звернути увагу на нумізматичний матеріал: рала, зображені на монетах Боспору II ст. до н.е., за висновком Ю.А. Краснова, були всуціль дерев'яними. Очевидно, саме такими були й ольвійські рала.

Боспорські рала належать до типу кривоградильних з горизонтальним полозом та скривленим грядилем⁴⁷. Цілком вірогідно, що подібну конструкцію мали й ольвійські рала, хоча виключити існування в Ольвії якихось інших їх типів аж ніяк не можна.

Наступним питанням буде: наскільки ефективними були рала при обробці степових чорноземів? Тут необхідно принагідно згадати, що однією з причин появи плугу стала потреба в ефективному освоєнні цілинних степових земель, які важко було підняти за допомоги навіть удосконаленого рала⁴⁸. У XIX ст. рало використовували лише для додаткової обробки ґрунту, оскільки підняти чорнозем ним можна було лише за умови гарної зволоженості ґрунту. Виходячи з цього, можна припустити, що середземноморське рало, що його перші колоністи привезли з собою, і яке було цілком придатним для підняття лісових коричневих ґрунтів, могло добре розорювати лише такі добре зволожені ґрунти, як лучно-чорноземні. Для ефективного ж підняття цілинних темно-каштанових ґрунтів та південних чорноземів воно мало зазнати певних конструктивних змін.

Головною з-поміж них мало стати збільшення масивності орних знарядь. Недарма характерною рисою українського плугу — найкращого орного знаряддя для підняття цілини — була саме масивність⁴⁹. Підтвердженням такої думки слугують археологічні матеріали: наральники, знайдені під час розкопок, зазвичай масивніші за ті, які відомі з даних етнографії⁵⁰, адже, на відміну від останніх, використовувались для первинної обробки ґрунту. Однак, і в такому випадку орачі мали докладати значних зусиль для підняття цілини. Цілком очевидним є той факт, що навіть найкращі рала, тим більше без залізних наральників, були набагато придатнішими, а відтак і ефективнішими, при обробці старих оранок, а не для підняття цілини.

Не варто також забувати, що не існує прямого зв'язку між рівнем технічної оснащеності землероба та рівнем розвитку систем землеробства: переложна система можлива і при плужній обробці землі, а трипільна система є цілком можливою і при користуванні навіть примітивними ралами⁵¹.

Детально системи землеробства, поширені в Ольвії, будуть розглянуті нижче, тут же необхідно зупинитися на наступному моменті. Традиційно при порівнянні звичайної орної та плужної обробок землі вказується на більшу прогресивність останньої. Звичайні орні знаряддя, навіть найбільш якісні рала, борознять землю і розорюють її, тобто тягнуть за собою, розпушуючи та перемішуючи, тоді як плуги до того ж ще й перегортають пласт⁵². Зазвичай це розглядається лише як ознака більшої ефективності плугу порівняно з ралом, зокрема, і у якості обробки ґрунту. Однак досягнення сучасної агрономічної науки змушують подивитись на це і з іншого боку. В умовах сухого степу плужна обробка часто призводить до надмірного висушування ґрунту та до швидкої втрати ним поживних речовин. Недарма зараз тут поширена плоскорізна обробка ґрунту, за якої не відбувається перегортання пласта. Зрозуміло, що аналогія між ралом та плоскорізом є дуже умовною, однак питання порівняльної ефективності плугу та найбільш досконалих видів рал не виглядає аж таким однозначним і потребує додаткового вивчення.

Системи землеробства Ольвійського поліса

Для того, щоб адекватно оцінити ефективність зернового господарства Ольвійського полісу, необхідно знати, якими технологіями землеробства володіли ольвіополіти, якими системами землеробства вони користувалися. Завдання є доволі складним, якщо зважати на відсутність будь-яких прямих, безпосередніх свідчень про рівень розвитку агротехніки ольвійського сільськогосподарства. Тому залишається спробувати визначити його за доволі скупими та фрагментарними археологічними та археоботанічними даними, користуючись при цьому етнографічними паралелями.

Отже, які системи землеробства в принципі могли використовувати ольвіополіти? Їх нараховується щонайменше чотири: перелогова система, дво-пільна, трипільна та система, яку можна умовно назвати примітивною плодозмінною. Використання перелогової системи не зафіксовано джерелами,

проте ідея про її поширеність у практиці еллінських селян у Причорномор'ї є широко відомою⁵³. Очевидно, дослідники зробили подібний висновок, провівши аналогію з практикою українських першопоселенців на степових землях, які, зважаючи на достатню кількість землі, користувались цією примітивною системою ледь не до середини позаминулого століття⁵⁴.

Двопільна система, на відміну від перелогу, добре відома з античних джерел, починаючи з «Робот та Днів» Гесіода [460–465]. І по сьогодні значна частина дослідників, як українських та російських, так і західних, вважає цю систему ледь не єдиною, що її практикували в античній Греції⁵⁵. Інша ж частина науковців припускає, що, принаймні, у таких економічно розвинутих полісах, як Афіни, селяни впроваджували більш прогресивні системи землеробства, аніж примітивне двопільля⁵⁶. Такою системою могло бути трипільля, особливо якщо зважати на одночасне вирощування греками ярих та озимих зернових, що є характерною відміною трипільної системи від двопільної. Можна припускати і використання греками початкового варіанту плодозмінної системи. Остання, без сумніву, була поширена у багатьох господарствах давнього Риму, про що свідчить Колумелла [De re rust. II, 18], а римляни, судячи з усього, принаймні, головні її елементи запозичили у грецьких колоністів півдня Італії.

Довгі дискусії між «примітивізаторами» та «модернізаторами» античного сільського господарства зайшли у глухий кут, адже адепти обох концепцій воліють користуватися лише свідченнями писемних джерел, із незрозумілих причин ігноруючи дані археології та, особливо, археоботаніки. Між тим, лише залучення інформації цих наук, укупі з даними етнографії, відкриває можливість оцінити, які системи використовувались у тому чи іншому конкретному випадку. Отже, слід розглянути характерні ознаки кожної із перелічених вище систем землеробства і з'ясувати, чи є дані, які свідчать про її використання на ольвійській хорі.

І. Перелогова система. Ця система землеробства набула значного поширення у степових землеробів Північного Причорномор'я різних часів. Вона була характерною для кочовиків, що осідали на землю, — від скіфів IV ст. до н.е. до ногайців XVIII ст. н.е. Користувалися нею і народи з давньою землеробською традицією під час освоєння цілинних степових земель, наприклад, українські колоністи. При цій системі відбувається хижацьке використання земель: степова цілина розорюється і розорана ділянка використовується до повного її виснаження, а потім під оранку йде інша ділянка. При цьому відсутньою є будь-яка система у чергуванні полів⁵⁷. Очевидно, що така система є, м'яко кажучи, не дуже ефективною, й можлива лише за наявності великих площ вільних земель.

Вірогідно, саме остання обставина, тобто наявність значних площ вільних земель у Нижньому Побужжі на початкових етапах колонізації, а також під час реколонізації хори в останній третині V ст. до н.е.⁵⁸, і наштотхнула дослідників на ідею про можливість практикування місцевими грецькими землеробами перелогової системи. Жодних інших, бодай непрямих, доказів її існування

просто немає. У метрополії греки практикували, як мінімум, двопілля, і аж ніяк не є очевидним, що на нових землях вони мали відмовитись від нього. Гарною етнографічною паралеллю тут слугує приклад німецьких колоністів-менонітів Мелітопольського повіту, які швидко відмовились від перелогу⁵⁹ як від неефективної системи і перейшли до чотирипілля, яка була звичною для них на батьківщині⁶⁰. Окрім того, не варто забувати про значні складнощі, пов'язані з підняттям степової цілини. Цей процес вимагав наявності великої кількості тяглової худоби, чого саме на початкових етапах колонізації регіону якраз і не спостерігалось⁶¹.

Усі наведені вище міркування змушують з обережністю поставитись до можливостей використання грецькими колоністами перелогової системи землеробства навіть на початкових етапах колонізації. Що ж стосується більш пізнього періоду, то думку про поширення на ольвійській хорі перелогу можна відкинути зовсім.

Річ у тому, що, як вже говорилося вище, перелогова система не передбачає регулярності у зміні орних ділянок. Відповідно, наявність системи регулярного розмежування земель є однозначним свідченням проти існування цієї системи. Про розмежування земель в околицях Ольвії було відомо вже доволі давно, пізніше сліди розмежування було відкрито і в інших районах ольвійської хори⁶². Зовсім нещодавно на підставі аналізу супутникових зйомок О.В. Каряка зміг переконливо продемонструвати наявність суцільного розмежування території ольвійської хори⁶³, за винятком балок та інших районів, господарство яких мало виразно скотарську, а не землеробську спрямованість⁶⁴.

Таким чином, можна зробити висновок, що перелогова система, якщо і використовувалась коли-небудь грецькими поселенцями у Нижньому Побужжі, то лише в обмежений час (на початкових етапах колонізації/реколонізації хори) та навряд чи на великих площах (через брак тяглової сили). Увесь інший час греки практикували більш досконалі системи землеробства.

II. Двопілляна система землеробства. Ця система була поширеною в Греції ще як мінімум з епохи архаїки, про що свідчать відповідні розділи поеми «Роботи й дні» Гесіода. Власне кажучи, саме цей твір, разом з «Економікою» Ксенофонта і є нашим основним джерелом про двопілляну систему в Греції античних часів. Саме спираючись на них, значна частина західних дослідників твердить, що двопілля було чи не єдиною відомою в античному світі системою землеробства, принаймні, до римських часів⁶⁵. При цьому не беруться до уваги всі свідчення про сільськогосподарські практики, що були явно несумісними з двопілляною системою. Прикладом останніх є, наприклад, використання зелених добрив [Theophr. HP. VIII, 9, 1] або вирощування бобових у польових сівозмінах. Без сумніву, в таких «ведмежих кутках», як Гесіодова Акра, двопілля могло існувати довго, але чи означає це, що така сама ситуація складалася і в одному з найпередовіших в економічному відношенні полісів Еллади — Мілеті та його колоніях, таких як Ольвія? Очевидно, давати відповідь на це питання а рїогї не є коректним, необхідно проаналізувати усю наявну інформацію.

Отже, якими є характерні риси двопільної системи землеробства? Ця система в цілому зорієнтована на монокультурне зернове господарство. Перше поле відводиться під зернову культуру, друге залишається під паром, на наступний рік поля чергуються. Добрива при цьому зазвичай не використовуються, як показує практика народів Південної Європи та Малої Азії ще навіть у XVIII–XIX ст.⁶⁶ Відповідно, про будь-яке використання зайнятих парів, або про чергування озимих та ярих культур при такій системі не може бути й мови. Виходячи з цього, можна припустити, що непрямою ознакою використання двопільної системи землеробства на хорі Ольвії слугує монокультурність зернового господарства поселень при відсутності слідів широкого культивування інших польових культур, таких, як зернобобові чи технічні. Зрозуміло, що повної достовірності це не гарантує, проте певні попередні висновки зробити дозволяє.

Як вже було показано вище, на більшості поселень ольвійської хори, звідки походять репрезентативні знахідки решток зернових культур, абсолютного переважання однієї культури не спостерігається. Явний виняток із правил становить лише Бейкуш, однак наявність тут сакральної зони, звідки й походять рештки зернових, не дозволяє робити однозначних висновків про характер зернового господарства цього поселення. При цьому наявність серед знахідок культурних рослин решток одночасно двох-трьох зернових культур є скоріше характерною для іншого виду систем землеробства — трипільної, мова про яку піде далі. Але перед цим варто наголосити на тому, що на всіх поселеннях (крім Бейкуша) були знайдені, крім зернових, і рештки зернових та кормових бобових культур — сочевиці, гороху та віки ервілії⁶⁷. Цей факт також може слугувати аргументом проти існування двопільної системи, однак немає впевненості в тому, що бобові культури на території Ольвійського полісу вирощувались саме як польові, а не городні культури.

III. Трипільна система землеробства. Про можливість практикування грецькими землеробами Північного Причорномор'я трипільної системи землеробства говорилося вже неодноразово. Проте, дослідники чомусь припускали її існування лише на клерах Херсонеса⁶⁸. Очевидно, а ргіогі вважалося, що сільське господарство саме цього полісу було найпередовішим, а, скажімо, ольвійське поступалось йому за рівнем розвитку агротехніки. Однак, здається, ніхто не спробував перевірити цю гіпотезу аналізом археоботанічних матеріалів. Тут хотілося б підкреслити, що різниця між двопільям і трипільям заключається не тільки і не стільки у відсотку землі, що залишається під паром, скільки у складі польових культур. Двопільна система, як вже говорилося вище, це система «зернові — пар», тобто в цілому монокультурна система. Трипільна система — це система «озимі зернові — ярі зернові — пар», причому зазвичай озимую культурою є пшениця чи жито, а ярою — овес або ячмінь⁶⁹. У нашому випадку озимую культурою могли бути пшениця чи озимий ячмінь [Theophr. НР. VIII, 1, 3], а ярою — ярий ячмінь [Theophr. НР. VIII, 1, 4] або просо. Виходячи з цього, свідченням на користь існування трипільної системи може слугувати факт одночасного вирощування двох-трьох зернових культур на

одному поселенні. До речі, якраз у Херсонесі спостерігається монокультурне зернове господарство⁷⁰. Що ж стосується Ольвії, то на більшості поселень ольвійської хори, без сумніву, існувало бі- чи трикультурне зернове господарство.

Однак, сам по собі факт вирощування декількох зернових культур одночасно ще не є однозначним свідченням на користь існування трипільної (чи плодозмінної) системи землеробства. Адже цілком можливо, що культури вирощувались незалежно одна від одної при двопільній системі. Тоді додатковим аргументом може слугувати факт одночасного вирощування ярих та озимих культур. Проте, виникає питання: як визначити, ярою чи озимою була культура? Однозначно на нього можна відповідати лише відносно проса, яке біологічно є виключно ярою культурою. З пшеницею і ячменем ситуація набагато складніша, адже обидві культури мають як озимі, так і ярі сорти, розрізнити які за залишками зернівок практично неможливо. Допомогти у цій ситуації може аналіз решток бур'янів, які засмічували посіви зернових. Зазвичай дані про знахідки цих рослин просто ігноруються, і абсолютно даремно: серед них є спеціалізовані види, які, крім усього іншого, можуть свідчити про терміни посадки зернових⁷¹ (див.: Табл. 2).

На жаль, більшість знахідок бур'янів-індикаторів відноситься до шарів початку нашої ери, однак і стосовно періоду, який розглядається, можна зробити певні, хоча і не на 100% надійні, висновки.

Українська назва	Латинська назва	Культури, які засмічуються	Індикатор
Стоколос польовий	<i>Bromus arvensis</i>	Жито, пшениця	Озимі посіви
Стоколос житній	<i>Bromus secalinus</i>	Жито	Озимі посіви
Пажитниця п'янка	<i>Lolium temulentum</i>	Овес, ячмінь, рідко — пшениця	Овес, ячмінь — ярі посіви, пшениця — озимі
Підмаренник чіпкий	<i>Galium aparine</i>	Різні	Озимі посіви
Гірчиця сарептська	<i>Brassica juncea</i>	Зернові, просапні, городні	Ярі посіви
Капуста польова	<i>Brassica campestris</i>	Зернові, просапні, городні	Ярі посіви
Вівсюг звичайний	<i>Avena sativa</i>	Овес та інші	Ярі посіви

Табл. 2. Таблиця «Індикатори озимих/ярих сортів зернових серед бур'янових рослин»

На поселенні Козирка 9 у двох з п'яти ям було знайдено залишки бур'янових рослин, причому серед них траплялися рештки стоколосу польо-

вого (*Bromus arvensis*), який зустрічається в основному в посівах озимих зернових, таких, як пшениця чи жито⁷². Виходячи з цього факту, можна достатньо обгрунтовано припускати, що на цьому поселенні вирощували озимі зернові: пшеницю та, можливо, ячмінь (зважаючи на той факт, що в одній з ям стокolos був знайдений саме серед зернівок ячменю). При цьому у цих самих господарських ямах було знайдено і зернівки проса, що дає змогу припустити можливість практикування місцевими землеробами наступної схеми чергування культур: озимий ячмінь (пшениця) — просо — пар. На жаль, перевірити таку гіпотезу на матеріалах інших поселень поки що не є можливим, оскільки там або знайдені рештки неспеціалізованих бур'янів, які не можуть слугувати індикаторами термінів посівів, або подібні рештки зовсім відсутні. Отже, припущення потребують подальшої перевірки. Однак, вже зараз можна побачити, що аргументів на користь використання ольвійськими греками трипільної системи більше, аніж на користь двопільної.

IV. Плодозмінна система землеробства. Слід підкреслити, що трипільна система аж ніяк не була вершиною агрономічних досягнень античних землеробів. Із творів Колумелли та Плінія Старшого нам добре відома система, що є дуже подібною до безпарової системи землеробства, яка має назву плодозмінної. Суть її полягає у чергуванні озимих та ярих культур із просапними культурами, головним чином коренеплодами, та кормовими травами. У XIX столітті, коли вона почала утверджуватись у модерній Європі, ця система мала такий вигляд: коренеплоди (турнепс чи картопля) — ярі зернові (овес, ячмінь) — конюшина — озимі зернові (пшениця, жито). У давньому Римі, зрозуміло, ця система виглядала по-іншому: ріпа — ярі зернові — люцерна — озимі зернові, однак головні принципи були ті ж самі. Недарма європейські агрономи вважали саме античних агрономів творцями плодозмінної системи⁷³. При цьому слід мати на увазі, що люцерну в Італії вперше ввели в культуру саме греки південноіталійських колоній не пізніше IV ст. до н.е.⁷⁴ Тобто, принаймні, початки плодозмінної системи з'явилися ще у грецьких землеробів.

Зрозуміло, що навряд чи у невеликому північнопонтійському полісі — Ольвії — плодозмінна система могла існувати у настільки довершеному вигляді, як у Римі початку нашої ери, та ще й на декілька століть раніше. Однак апріорно відкидати можливості впровадження бодай окремих елементів плодозмінного господарства без спеціального аналізу наявної інформації є некоректним.

Отже, чи є аргументи на користь припущення, що ольвіополіти використовували у своїй сільськогосподарській практиці елементи плодозмінної системи? На це питання можна відповісти лише ствердно.

Першим елементом цієї системи, який могли використати грецькі поселенці, було введення у сівозміни кормових культур. Щоправда, на території Ольвійської держави поки що не відомі знахідки люцерни чи гуньби — поширених в античному світі фуражних культур⁷⁵. Натомість, досить частими є знахідки решток іншої фуражної культури — французької сочевиці, вона ж віка ервілія. Судячи із знахідки майже однієї тони залишків цієї рослини у

Фанагорії⁷⁶, віка ервілія у Північному Причорномор'ї вирощувалась і як польова культура. Проте, не можна бути абсолютно впевненим у тому, що так було всюди і, скажімо, в Ольвії, віка не вирощувалась як городня культура.

Можливо, ольвіополіти вирощували і багатолітні кормові трави. Хоча прямих свідчень цього і немає, однак серед залишків бур'янів нерідко зустрічаються рештки рослин роду *Rumex* (шавелеві), які найчастіше засмічують посіви саме цих культур⁷⁷. Зрозуміло, що в цьому випадку автор змушений обмежитись лише припущенням, а саме питання потребує додаткового вивчення.

Зовсім нічого поки що не можна сказати про можливість введення ольвіополітами у сівозміни просапних культур. Ці рослини взагалі є практично «невидимими» для археобіологічних досліджень, і наші відомості про їх культивування обмежуються лише даними писемних джерел.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно підкреслити, що питання про ймовірність запровадження на ольвійській хорі бодай окремих елементів плодозмінної системи потребує подальшого вивчення. Але вже навіть ті непрямі і нечислені свідчення на користь такої можливості, які є у розпорядженні дослідників, не дозволяють «з ходу» відкидати її.

Завершуючи огляд систем землеробства, що могли практикуватися ольвійськими землеробами, необхідно із прикрістю констатувати, що наразі неможливо дати однозначну відповідь на питання, яка ж із цих систем була поширеною в Ольвії, не кажучи вже про спроби прослідкувати її еволюцію в часі. Однак, наявні у нашому розпорядженні матеріали дозволяють стверджувати, що, скоріш за все, місцеві греки практикували трипільну систему землеробства, а не двопільну, як зазвичай стверджується. Що ж стосується перелогової системи, то вона могла використовуватися греками лише на початкових етапах освоєння Нижнього Побужжя, не виключено навіть, що вона взагалі ніколи не була тут поширеною.

Основні результати та перспективи подальших досліджень

Завершуючи роботу, необхідно визнати, що за нинішнього стану джерельної бази повне і всебічне висвітлення такої важливої галузі ольвійського господарства, як вирощування зернових, на жаль, є неможливим. Тому, підбиваючи підсумки, необхідно також вказати і на ті напрями подальших досліджень, за результатами яких стане можливою побудова більш повної та надійної картини розвитку зернового господарства Ольвії.

Проведений аналіз усього комплексу наявної інформації, як даних природничих наук, так і результатів археологічних, археоботанічних, історичних та етнографічних досліджень, дозволив суттєво скоригувати, а іноді й повністю переглянути усталені погляди і на ресурсну базу, і на структуру, і на технологічний рівень галузі.

1. Уважний розгляд рослинно-грунтового комплексу Нижнього Побужжя дав змогу обґрунтовано заперечити думку про нібито гарні умови для розвитку зернового господарства у цьому регіоні. Основні місцеві ґрунти — темно-каштанові — не відзначаються ані потужністю гумусованого шару, ані значними запасами поживних речовин. Без додаткового внесення добрив та здійснення спеціальних агротехнічних заходів, спрямованих на утримання ґрунтової вологи, на цих ґрунтах неможливо забезпечити достатньо високі врожаї більшості зернових культур.

2. Аналіз видового складу зернових культур, що вирощувались мешканцями різних поселень Ольвійської держави, дозволив відкинути тезу про однозначну спрямованість цієї галузі на вирощування хлібних злаків. Не меншу, а іноді й більшу роль відіграло вирощування зернофуражних культур та культур подвійного призначення — харчового та фуражного.

3. Вивчення комплексу прямих та опосередкованих археологічних та археоботанічних свідчень дозволило авторів зробити припущення про можливість практикування ольвійськими землеробами більш досконалих систем землеробства, аніж це припускалося раніше. Цілком вірогідним є впровадження ними трипільної системи землеробства та навіть системи, перехідної від трипільля до правильної плодозмінної.

Все вищесказане дозволяє поставити під сумнів всі ті кількісні розрахунки зернового потенціалу ольвійської хори, що провадилися раніше. По-перше, при трипільному господарстві площа, зайнята пшеницею, була значно меншою, аніж при двопільній системі. З іншого боку, за умови використання органічних добрив і якісної обробки ґрунту врожайність зернових культур могла бути й суттєво вищою, аніж припускалося раніше. На жаль, за наявного обсягу інформації, автор не вважає можливим запропонувати свій варіант обрахунку зернового потенціалу ольвійської хори. Це викликано наступними обставинами:

1. Невідомою є річна кількість опадів, що випадали у Нижньому Побужжі протягом VI–III ст. до н.е. Більшість палеогеографів обмежується твердженням, що вона була більшою за теперішню. Однак таке формулювання є занадто загальним, аби дати змогу коректно врахувати цей надзвичайно важливий при оцінці врожайності фактор.

2. Невідомими є й основні параметри вмісту поживних речовин та мінеральних елементів у ґрунтах Нижнього Побужжя античної доби. Можна навести аргументи як на користь їх більшої родючості у порівнянні із сучасними ґрунтами, так і меншої. З одного боку, можна нагадати, що від V ст. до н.е. і практично до кінця XVIII ст. н.е. ґрунти Нижнього Побужжя не зазнавали антропогенного навантаження, і у них відбувався процес накопичення поживних речовин. З іншого боку, протягом XIX–XX ст. внаслідок господарської діяльності людини відбулося значне збіднення ґрунтів степу. Тому, поки ми не зможемо оперувати бодай приблизними кількісними даними, існує можливість невірної оцінки врожайності зернових через неадекватну оцінку родючості ґрунтів.

3. До кінця не з'ясованим залишається технологічний рівень ольвійського господарства. Автором були обґрунтовані гіпотези про можливість використання греками більш прогресивних технологій землеробства, ніж вважалося раніше. Однак залишаються поки що нерозв'язаними ціла низка питань стосовно агротехніки ольвійського землеробства. Так, у першу чергу, незрозумілим є, наскільки широко ольвіополіти практикували угноювання ґрунту, користувалися зеленим добривом тощо. Між тим, неможливо адекватно оцінити врожайність без знання культури землеробства, без розуміння, використовували місцеві мешканці екстенсивні чи інтенсивні землеробські технології.

Виходячи з усього вищесказаного, можна намітити ті основні напрями досліджень, без проведення яких подальший прогрес у вивченні ольвійського сільського господарства в цілому, і його зернової складової зокрема, є неможливим.

1. Проведення комплексу палеокліматологічних та палеоґрунтознавчих досліджень для створення максимально можливо повної картини природного середовища Нижнього Побужжя у різні історичні періоди, у нашому випадку — у VII–III ст. до н.е.

2. Проведення комплексу археобіологічних досліджень з метою суттєвого розширення джерельної бази, що має дати можливість: а) адекватно оцінити видовий склад зернових та його зміни у часі; б) виявити бур'янові рослини-індикатори, що дозволить більш впевнено говорити про наявність ярих та озимих посівів тих чи інших культур, та в) прозлідкувати зв'язок між зерновим господарством та тваринництвом і, зокрема, з'ясувати, наскільки активно мешканці ольвійської хори використовували органічні добрива⁷⁸.

Однак вже зараз можна обґрунтовано стверджувати, що в цілому ольвійське зернове господарство було доволі складною системою, хоча і не всі її елементи можуть зараз бути досліджені повно та коректно. Очевидно, ця галузь не була настільки монофункціональною, як зернове господарство Херсонеса, у структурі якого повністю домінувало вирощування хлібних злаків. Однак це ще аж ніяк не засвідчує вищий технологічний рівень останнього. Цілком очевидним є той факт, що у грецьких колоніях Північного Причорномор'я не існувало якоїсь єдиної для всіх структури зернової складової сільського господарства. Вивчення ж її різних варіантів є предметом подальших досліджень.

¹ Див. історіографію питання: *Щеглов А.Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII–V вв. до н.э. — Тбилиси, 1990. — С. 99–121.

² *Славін Л.М.* Древньогрецьке поселення на о. Березань // Наукові записки Київського Університету. — 1956. — Т. XV. — Вип. VI. — С. 143–169.

³ Підсумком цієї роботи стали дві колективні монографії: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. — К., 1990.

⁴ Див. наприклад: *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989.

⁵ Заради справедливості слід зазначити, що висновки О.М. Щеглова зроблені фактично лише на основі аналізу археоботанічних матеріалів, які походять із поселень Лівобережного Лісостепу. На сьогодні по суті у нашому розпорядженні немає скільки-небудь репрезентативних знахідок решток зернових із поселень правобережного лісостепоного Подніпров'я, з яким Ольвія підтримувала найтісніші контакти, принаймні у VII–VI ст. до н.е. Між тим, знахідки з поселень Західного Поділля, де проживало населення, споріднене з мешканцями правобережного Подніпров'я, демонструють цілком відмінну картину. Тут на поселенні Залісся було знайдено велику кількість зернівок жита. Жито не було поширеним у Балканській Греції, проте вводилося в культуру греками Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса, і цілком могло бути експортною культурою, адже його зерно вповні придатне для виробництва борошна. Відповідно, для остаточного з'ясування складу культурних рослин у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя а ргіорі відкидати можливість хлібного експорту з цього регіону є наразі передчасним.

⁶ *Крижицький С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // *Археологія*. — 1991. — № 1. — С. 54–61.

⁷ *Бабич П.Д., Ульяновіна В.М.* Ґрунти Миколаївської області. — Одеса, 1969. — С. 5.

⁸ Там само — С. 6.

⁹ Там само.

¹⁰ *Бучинський К.Е.* Клімат України в прошлом, настоящем и будущем. — К., 1963. — С. 59

¹¹ Не виключено, що жито в античний світ потрапило якраз із Північного Причорномор'я.

¹² Щоправда, античні джерела згадують гіллясті пшениці, що, як відомо, є однією з ознак саме англійських пшениць.

¹³ *Одрін О.В.* Адаптація технології землеробства грецьких колоністів до екологічних умов Північного Причорномор'я наприкінці VII–VI ст. до н.е.: постановка проблеми (у друці).

¹⁴ *Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г.* Удосконалена схема фізико-географічного районування України // *Український географічний журнал*. — 2003. — № 1 — С. 16–20.

¹⁵ *Андриєнко Т.Л. и др.* Природа Украинской ССР. Растительный мир. — К., 1985. — С. 190.

¹⁶ Вони не містять великої кількості обмінного натрію, яка визначає хімічну солонцюватість ґрунту.

¹⁷ Ґрунти України та їх агровиробнича характеристика. — К., 1969. — С. 132.

¹⁸ *Бабич П.Д., Ульяновіна В.М.* Вказ. праця — С. 38.

¹⁹ Там само.

²⁰ Ґрунти України... — С. 132.

²¹ Ґрунти України... — С. 130.

²² Рослинність УРСР. Степи, кам'яністі відслонення, піски. — К., 1973. — С. 204.

²³ Там само — С. 406. На останній ділянці відкрито дуже мало античних поселень, що чомусь сильно дивувало археологів.

- ²⁴ *Нейштадт М.И.* История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957. — С. 193.
- ²⁵ Природа Херсонської області. — К., 1998. — С. 78–79.
- ²⁶ *Нейштадт М.И.* Указ. соч. — С. 194.
- ²⁷ У їх рослинному покриві переважають пирій повзучий та тонконіг лучний (Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья. Географические основы хозяйственного освоения. — Л., 1988. — С. 110).
- ²⁸ *Шилик К.К.* К палеогеографии Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 51–91; *Бруяко И.В., Карпов В.А.* Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 95.
- ²⁹ *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии... — С. 17.
- ³⁰ *Лисецкий Ф.Н., Молодецкий А.Э.* География Николаевской области. — Николаев, 1990. — С. 12, 17.
- ³¹ Грунти України... — С. 136.
- ³² Там само — С. 137.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Молодых И.И.* Грунты подов и степных блюдец субаэрального покрова Украины. — К., 1982. — С. 168.
- ³⁵ *Андрюченко Т.Л. и др.* Указ. соч. — С. 193.
- ³⁶ Таблиця складена за матеріалами Г.О. Пашкевич (*Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. — II тыс.н.э. Каталог I. — К., 1991; *Pashkevich G. A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia Antiqua* — 2001. — Band 7. — Pp. 511–567). На відміну від останньої роботи, співвідношення бралось лише між зерновими культурами.
- ³⁷ Достеменно не з'ясовано, чи було це бур'янове, чи культурне жито.
- ³⁸ Було знайдено також кілька грудок проса об'ємом 3,6 ml.
- ³⁹ Козирка 3–5, 16–20 (*Крыжицкий С.Д. и др.* Античные поселения... — С. 29–30).
- ⁴⁰ Матеріали відносяться до доби архаїки, однак обидва райони продовжували існувати і надалі. Дані не включені у таблицю через невеликий обсяг обробленого матеріалу, а відтак і меншу репрезентативність.
- ⁴¹ *Буйских С.Б.* К началам сакральной истории Ольвийского полиса // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — Ч. 2. — СПб., 2004. — С. 85.
- ⁴² Такі припущення можна було б висловити і щодо господарства поселення Закисова Балка на південь від Ольвії, де були знайдені зернівки м'якої пшениці (*Штительман Ф.М.* Поселення біля Закисової Балки // Археологічні пам'ятки. — 1958. — Т. 2. — С. 136). Однак, до підтвердження цієї інформації фахівцями-археоботаніками робити це припущення є передчасним.
- ⁴³ *Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 124.
- ⁴⁴ Там же — С. 124.
- ⁴⁵ *Сергеенко М.Е.* Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. — М.–Л., 1958. — С. 51–54.
- ⁴⁶ *Краснов Ю.А.* Указ. соч. — С. 124.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же — С. 160.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ *Краснов Ю.А.* Указ. соч. — С. 63.

⁵¹ Там же — С. 121.

⁵² Там же — С. 4.

⁵³ Див., зокрема: *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 58.

⁵⁴ Див., наприклад: *Советов А.* О системах земледелия. — СПб., 1867.

⁵⁵ Див., наприклад: *Isager S., Skydsgaard J.E.* Ancient Greek agriculture: an introduction. — L.—N.Y., 1992.

⁵⁶ Активним пропагандистом цієї ідеї виступає Пітер Гернсі: *Garnsey P.* Cities, peasants and food in classical antiquity. — Cambridge, 1998.

⁵⁷ *Советов А.* Указ. соч. — С. 55–58.

⁵⁸ *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии... — С. 99.

⁵⁹ Цю систему, до речі, вони запозичили в сусідів-українців. У греків Нижнього Побужжя жодних сусідів-землеробів не було.

⁶⁰ *Советов А.* Указ. соч. — С. 113.

⁶¹ Див.: *Журавлев О.П.* Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. — К., 1983. — С. 38–45.

⁶² *Лисецкий Ф.Н.* Система античного землеустройства в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 237–242.

⁶³ *Karjaka A.V.* The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike // Meetings of Cultures. Between conflicts and coexistence. — Aarhus, 2009. — P. 182–192.

⁶⁴ Детальніше про ці райони див.: Одрін О. В. Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI–IV ст. до н.е.// Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 21–25.

⁶⁵ *Isager S., Skydsgaard J.E.* Op. cit.

⁶⁶ *Советов А.* Указ. соч. — С. 130.

⁶⁷ Див. цитовані праці Г.О. Пашкевич.

⁶⁸ *Крыжицкий С.Д., Щеглов О.М.* — Назв. праця.

⁶⁹ *Советов А.* Указ. соч. — С. 133.

⁷⁰ Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья. — Кишинев, 1986.; *Пашкевич Г.А.* Указ. соч.

⁷¹ Взагалі бур'янові рослини можуть слугувати також і індикаторами вирощування археологічно «невидимих» груп культурних рослин, наприклад, овочевих, і свідчити про польове чи про городнє вирощування тієї чи іншої рослини тощо. На жаль, навіть археоботаніки, не кажучи вже про археологів чи істориків, часто недооцінюють значення подібних знахідок.

⁷² Як й інші рослини роду *Bromus*: *Лунева Н.Н.* *Bromus secalinus* L. // *Афонин А.Н.; Грин С.Л.; Дзюбенко Н.И.; Фролов А.Н.* (ред.) *Агроэкологический атлас России и*

сопредельных стран: экономически значимые растения, их вредители, болезни и сорные растения [Интернет-версия 2.0]. — 2008. — <http://www.agroatlas.ru>

⁷³ Див.: *Советов А.* Указ. соч. — С. 197–202.

⁷⁴ *Constantini L.* Bioarchaeological Research at Pizzica-Pantanello // The Territory of Metaponto, 1981–1982. — www.utexas.edu/research/ica/metaponto/meta81/.

⁷⁵ *Zohary D., Hopf M.* Domestication of plants in the Old World. — Oxford, 2000. — P. 122.

⁷⁶ *Завойкин А.А.* Фанагория во второй половине V — начале IV вв. до н.э. (по материалам раскопок «Южного города»). — М., 2004. — С. 52.

⁷⁷ *Доронина А.Ю.* *Rumex crispus* // Агроэкологический атлас России и сопредельных стран...; *Доронина А.Ю.* *Rumex acetosella* // Там же.

⁷⁸ Це можливо, наприклад, при з'ясуванні характеру утримання худоби.

Марина Скржинська

Фольклор як історичне джерело розповіді Геродота про Скіфію

У статті подано докладний стилістичний аналіз двох міфів про походження скіфів і двох історичних новел про скіфів царського роду, використання Геродотом як джерела свідчень про Скіфію при створенні свого твору «Історія». Наводяться аргументи, що не дозволяють погодитися з думкою про скіфське походження міфу про зустріч Геракла із змієногою богинею та їх трьох синів, родоначальників скіфів, агафірсів і гелонів. Автор також критикує припущення щодо створення цього міфу грецькими жерцями і доводить, що міф про Геракла в Скіфії й новели про Анахарсиса та Скіла були колективною творчістю грецьких колоністів, що жили в Ольвійській державі в VI–V ст. до н. е.

Ключові слова: Скіфія, фольклор, Геродот.

В статье дан подробный стилистический анализ двух мифов о происхождении скифов и двух исторических новел о скифах царского рода, использованных Геродотом в качестве источника сведений о Скифии при написании своего произведения «История». Приводятся доводы, которые не позволяют принять мнение о скифском происхождении мифа о Геракле как родоначальнике скифов, агафирсов и гелонов. Автор также критикует предположение относительно создания этого мифа греческими жрецами, и доказывает, что миф о Геракле в Скифии и новеллы об Анахарсисе и Скиле являются коллективным творчеством греческих колонистов, живших в Ольвийском государстве в VI–V вв. до н. э.

Ключевые слова: Скифия, фольклор, Геродот.

In paper have been analyzed two myths about origins of Scythians and two historical novels of Scythians tsar's clan, which had been used in Herodotus's «History». It is proved, that myth about Heracles, goddess with serpentine legs and three sons as Scythians' ancestors had non-Scythian derivation. The author criticized assumption of creation the myth by old Greek priests; she proves, that myth about Heracles in Scythia and novels about Anacharsis and Scyles are collective creation of Greeks, who lived in Olbian polis in VI–V BC.

Key words: Scythian, folklore, Herodotus.

Значна частина четвертої книги «Історії» Геродота присвячена описові Східної Європи. Цю частину заведено називати Скіфським оповіданням. Напевне, в середині V ст. до н. е. Геродот написав особливий твір про Скіфію, а далі заново переглянув текст і включив його до своєї головної праці, приєднавши до розділів про війну Дарія з скіфами¹. Вітчизняні й зарубіжні вчені вже більше двох століть досліджують ці розповіді «батька історії», що належать до найдавніших писемних джерел про минуле України та Росії². Такі дослідження переважно стосуються встановлення достовірності тих чи інших свідчень античного автора. Стилiстичному ж і джерелознавчому аналізу цієї частини праці Геродота приділяється мало уваги, хоча таке студювання може допомогти при оцінці вартісності повідомлень історика, запозичених в основному з усних джерел.

Збираючи матеріали для своєї «Історії», Геродот більше від усього цінував те, що побачив чи про що дізнався сам. За його словами, він розпитував безліч очевидців і знаючих людей, до їх числа входили купці, мореплавці, жерці, перекладачі, політичні діячі та ін. Історик першим зумів записати барвисті розповіді своїх співрозмовників, зберігши діалоги героїв, докладні описи місцевостей, згадки про пророчі сни й грізні передвістя. Зібрані в такий спосіб відомості, за підрахунками сучасних дослідників, займають в «Історії» вп'ятеро більше місця, ніж свідчення, запозичені з писемних джерел³. Що ж стосується розділу про Скіфію, то цей відсоток був ще вищим, бо про цю історичну область перед Геродотом написано зовсім небагато. Певна річ, історик знав поему «Арімаспея» Арістея Проконеського і «Землеопис» Гекатея Мілетського, але завдяки власним пошукам побачив, що багато їхніх звісток не відповідають дійсності часів його життя, тобто середини V ст. до н. е.⁴

Геродот став першовідкривачем у багатьох галузях знання, про які йдеться в «Історії», головній праці його життя. Присвячені описові Скіфії розділи сповнені унікальних відомостей, серед яких найважливіше місце посідають древні записи фольклору, що побутував серед грецьких колоністів та їхніх сусідів скіфів. Логографи, попередники історика, включали до своїх творів чимало грецьких міфів, однак вони обмежувались коротким переказом, часто критично оцінювали народні оповідання і навіть називали їх сміховинними (Hecat. Mil. Fr.1).

Приклади такого роду можна знайти і в Геродота, але в нього є також інші зразки передання фольклорних творів. Новаторство історика виявилось в умінні докладно записати й зберегти стиль усного повістуння. На жаль, в античній літературі збереглося зовсім небагато подібних зразків. Що ж стосується міфів і новел, які народилися в Північному Причорномор'ї, то таких записів не існує в жодному з відомих нині давніх текстів. Яскравий приклад — «Оповідання про героїв» Філострата. Автор переписав низку переказів про Ахілла, що збереглися на його священному острові поблизу гирла Дунаю, сказавши, що пізнав їх у якогось херсонеського виноградаря, однак письменник передав лише фабулу без жодних подробиць усної мови свого співбесідника (Philostr. Heroic. XIX, 16–18). Інші древні автори, такі, як Страбон, Діодор

Сицилійський, Пліній, Мела і деякі інші, згадали гранично коротко про місцеві причорноморські міфи.

Два міфи й дві історичні новели були вміщені Геродотом до розділів, що характеризують історію, побут і звичаї скіфів. Перші історик навів для характеристики різних думок про появу цього народу в Північному Причорномор'ї, а другі ілюструють приклади неприйняття еллінами звичаїв та релігії скіфів. Дослідженню цих розділів «Історії» присвячено чимало наукових праць, та їхніх авторів цікавили в основному скіфський фольклор і конкретні факти, що їх можна добути з цих текстів, але не форма запису усних оповідань, їх грецьке походження і роль у культурі колоністів, котрі оселились на північних берегах Понта Евксінського.

У величезному шерегу російсько- і україномовних досліджень твору батька історії лише чудова монографія А.І. Доватура «Повествовательный и научный стиль Геродота» повністю присвячена розглядові літературного оформлення тексту «Історії». У цій книжці також наведені приклади із «Скіфського оповідання»⁵, але в цілому його стилістика не була предметом докладного дослідження. Серед зарубіжних праць варто згадати узагальнюючі розвідки Ф. Якобі та В. Алі⁶, що багато в чому не втратили актуальності в наш час; вони присвятили чимало уваги характеру повістування у всіх частинах твору Геродота.

Описуючи різні народи, Геродот користувався певним планом, в якому одним із перших був пункт про походження етносу⁷. Тому, збираючи матеріали про скіфів, давній історик провів дослідження цього питання і дізнався про це з оповідей самих скіфів та їх сусідів, грецьких колоністів. Завдяки принципові вченого переповідати те, що він почув від своїх співбесідників (II, 123; VII, 152), ми пізнаємо два міфи щодо походження скіфів, а також історичний переказ про переселення скіфів до Північного Причорномор'я (IV, 5–11). Внесення того чи іншого оповідання до «Історії» не означало визнання його достовірності, про що Геродот неодноразово заявляв. Зокрема, перший серед наведених ним міфів не викликав у нього довіри, проте історик двічі підкреслив, що скіфи саме так розповідають про своє походження (IV, 5, 7). Сам же Геродот, подібно до сучасних вчених, вважав найбільш вірогідним останній серед перелічених переказів, в якому мовилось про прихід скіфів із Сходу до причорноморських степів. Однак ці два розділи (IV, 11, 12) не входять до кола нашого розгляду, бо в основному присвячені переможеним скіфами кімерійцям.

Нагадаємо зміст міфу, в якому пояснюється походження трьох пагонів скіфських племен, і всі вони представлені автохтонним народом Північного Причорномор'я. Їхнім родоначальником вважався Таргитай, перша людина, котра оселилась на цих пустельних землях. Батьками Таргитая називали Зевса і доньку річки Борисфен. Таргитай мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Перші двоє не змогли торкнутися до предметів, що впали з неба, бо вони палали вогнем при їх наближенні. То були золоті плуг з ярмом, секира і чаша. Молодший же брат зміг спокійно їх узяти. Побачивши в цьому божественне знамення, старші брати передали Колаксаю царську владу. Він став

родоначальником царських скіфів, яких називали паралатами, від Ліпоксая пішли ахати, а від Арпоксая — катіари і траспії. Колоксай поділив своє царство поміж трьома синами, і в найбільшій серед цих частин збереглися священні предмети, що впали з неба. На їх честь щорічно влаштовувались свята з жертвопринесеннями.

Мабуть, саме на цьому святі завжди розповідався міф про походження скіфів і золотих святинь. Геродот попросив когось з місцевих греків, котрі спілкувались з сусідніми племенами і знали їх мову, дізнатися, як скіфи пояснюють своє походження. У тому, що це дійсно скіфський міф, вчених переконали іранські імена всіх героїв.

Слова ж про те, що батьком Таргитая був Зевс, вказують на виклад міфу елліном, котрий на свій лад замінив варварське ім'я скіфського верховного божества на грецьке — Зевса, батька багатьох богів і героїв. Грекам узагалі було властиво чинити подібним способом при переданні розповідей варварів, і це неодноразово відбилось у тексті «Історії» Геродота⁸. Наприклад, лідієць Крез у бесіді з персом Кіром говорить про посвячення Зевсові частини воєнної здобичі, хоча мав на увазі не грецького, а свого верховного бога; так само цар Дарій просить Зевса, а не персидського бога, допомогти йому відомстити афінянам (Her. I, 89; V, 105). Характер запису персидського міфу доводить, що інформатор історика передав досить докладно його зміст, але при перекладі не зберіг фольклорних особливостей на чужій йому мові.

В цьому плані другий міф, почутий Геродотом від «еллінів, що живуть біля Понту», суттєво відрізняється від першого. В записові цього міфу й двох історичних новел збережені риси, властиві всім жанрам розповідного фольклору, що несе в собі казки, міфи, новели, легенди тощо. В них герої характеризуються лише вчинками, кульмінація подій наближена до завершення розповіді; добрий виконавець оживляє повісткування прямою мовою персонажів, вживає *praesens historicum*, стаючи немовби свідком подій, при тому сам ніколи не виступає на перший план.

Грецькі колоністи, що отаборились у країні, яку називали Скіфією, розповідали, що Геракл прибув туди на колісниці, запряженій конями. Поки герой спав, накрившись лев'ячою шкурою, коні зникли. Після тривалих пошуків Геракл знайшов їх у місцевої богині, тулуб якої переходив у зміїний хвіст. Вона погоджувалась віддати коней лише по тому, як у неї від нього народяться діти. Так побачили світ троє братів: Агафірс, Гелон і Скіф. Повертаючи колісницю, і відпускаючи Геракла на батьківщину, змієнога богиня спитала, що діяти синам, коли вони стануть дорослими: йти до батька чи залишатись у володіннях матері. Геракл звелів влаштувати юнакам випробування, після якого переможець стане володарем країни, а його братам належатиме податись в інші землі.

Суперники повинні були натягнути лук, залишений батьком, і надягнути його бойовий пояс, на якому висіла золота чаша. Це вдалося лише молодшому синові Скіфу, котрий став правителем на батьківщині, і від нього вели родовід скіфські царі. Його брати правили в сусідніх землях, від них пішли назви

агафірсів, що жили на захід від скіфів, і гелонів, котрі мешкали на схід від Скіфії.

Геродот виклав міф, використавши зворот *accusativus cum infinitivo*. Тим самим історик підкреслив, що це пише не він сам, а передає почуте оповідання. Це відноситься до закінчення оповіді. Її граматична побудова не дозволяє прийняти твердження Г.С. Русяєвої, нібито тут Геродот уточнює своє розуміння походження скіфських царів від молодшого сина Геракла⁹. Важливо відзначити, що після слів про родовід скіфських царів історик справді зробив власне зауваження: «так оповідають елліни, що живуть біля Понту»; і тут він не використав оборот *accusativus cum infinitivo*. Тому у нас немає підстав приписувати цю частину оповідання домислові Геродота.

У вустах умілих виконавців повістуння оживлялось прямою мовою персонажів. Саме в такий спосіб записаний в «Історії» діалог змієної богині і Геракла перед тим, як він залишив Скіфію. Серед поширених фольклорних прийомів розповіді трапляються попутні зауваження, парантези; тут парантеза використана у вигляді короткої наївної вставної згадки про те, що Геракл носив із собою два луки. Подібно до всього тексту міфу, це пояснення подано у формі звороту *accusativus cum infinitivo*, який ще раз вказує на те, що ці слова належать не Геродотові, а його джерелу¹⁰. У ході викладу міфу оповідач зауважив, що, залишаючи синам свій лук, герой не може залишитися беззбройним в подальших мандруваннях, тому і дав власне пояснення про два луки.

Подробиці, що не мали значення для розвитку сюжету, вводились до фольклорних творів з метою створення наочної (реальної) обстановки навколо подій, що викладались. У нашому випадку таким є зауваження про те, що в Скіфії Геракл опинився під час зимової холоднечі і спав, загорнувшись у лев'ячу шкуру. Ця шкура є постійним атрибутом героя, тому слухач одразу міг намалювати в своїй уяві початкову картину цієї барвистої оповіді. Для надання достовірності дію фольклорних творів часто вмішували до знайомих слухачам місць, у даному разі в лісову область Гілею поблизу Ольвії. Тому можна зробити висновок, що Геродот записав міф, почутий саме в Ольвії, бо іншим понтійським еллінам ця місцевість навряд чи була добре відома, і така подробиця навряд чи могла мати суттєве значення для аудиторії оповідача.

В одному графіті середини VI ст. до н. е. повідомляється про збудований ольвіополітами й зруйнований (їхніми сусідами чи з природних причин?) вівтар Геракла в Гілеї¹¹. Існування цього напису дає підстави припустити, що міф, який нас цікавить, виник незабаром по заселенні греками Нижнього Побужжя й існував вже не одне десятиліття на час відвідання Геродотом Ольвії. На користь цього свідчить згадка трьох скіфських племен, з якими греки дійсно зустрілись в околицях свого полісу. Пізніше розташування племен у Скіфії змінилось, в ольвіополітів з'явилися нові сусіди, про що свідчить порівняння наших уривкових звісток про твір Гекатея Мілетського та іонійських карт з описом в «Історії» Геродота¹². Однак це зовсім не обов'язково мало відбитися на сюжеті міфу, що вже встоявся.

Адже у фольклорі часто втримувались набагато більш древні уявлення. Наприклад, у творах Павсанія і Плутарха можна знайти міфи, що беруть початок у догомерівській добі, тобто в часи, коли міфи ще не фіксувались в писемному вигляді. Тому уявляється неспроможною думка Г.С. Русяєвої, ніби Геродот записав цей міф не в Ольвії, де до змісту розповіді начебто мали внести зміни, що відповідали реаліям кінця V ст. до н. е., а джерелом «батька історії», як вона припускає, був твір якогось логографа або запис чи розповідь жерця одного з мілетських храмів¹³. Бо в такому випадку історик передав би лише фабулу, а не багато рис живого усного повістування, тому що в VI ст. до н. е. так барвисто у прозі ніхто ще не вмів записувати народні перекази. Крім того, згідно розповіді Геродота, греки в середині V ст. до н. е. знали, що агафірси і гелони продовжували жити в Східній Європі, так само й на інших територіях, тому навіть з цього погляду не було потреби змінювати переказ про походження їх найменування.

Можливо, Геродот чув й інші варіанти цього міфу, бо мовив, що його розповідають понтійські елліни, а не конкретно ольвіополіти. Про існування інших версій можна судити з переліку діянь Геракла в одному написі римського часу¹⁴. У ньому говориться, що Геракл прийшов із Фракії до Скіфії, і там від його зв'язку з Східною народились сини Скіф і Агафірс. Таке оповідання, мабуть, побутувало в колоніях Північно-Західного Причорномор'я, зокрема, в Тірі, де в реальності існували контакти лише з агафірсами й скіфами, гелони ж були там мало відомі. Напевне, з цим міфом жителі Тіри пов'язували відбиток «ступні Геракла» на скелі біля річки Тіраса; він вражав своєю величиною в два лікті, тобто близько метра в довжину (Her. IV, 82). Мабуть, то було заглиблення в камені, що нагадувало за формою людську стопу.

В науковій літературі існує думка, що записаний батьком історії міф має скіфське походження, і його лише трохи переробили греки. Скіфологи знаходять певні паралелі в іранській міфології й вважають, що Геракл в устах еллінів замінив скіфського Таргітая¹⁵. Про останнього нині відомо лише із запису Геродота (IV, 5), але в нього немає навіть натяку на яке-небудь співвідношення цих персонажів. Хоча історик постійно проводив паралелі між еллінськими і чужоземними богами і героями; зокрема, він написав, що Гестія у скіфів називається Табіті, Зевс — Папай, Аполлон — Гойтосір, Афродіта Уранія — Аргімаса. Водночас Геродот підкреслив, що розглянутий ним міф розповідають місцеві греки, і він корінним чином відрізняється від того, що повідомляють скіфи щодо свого походження від першої людини Таргітая (Her. IV, 5–6).

До думки скіфологів приєднуються й деякі дослідники античності. В. Алі назвав переказ про Геракла і змієногу богиню скіфським міфом у грецьких шатах¹⁶. И.Ю. Шауб беззастережно підтримав гіпотезу Д.С. Раєвського, котрий вважав, що обидва записаних Геродотом оповідання беруть початок від того самого скіфського генеалогічного міфу¹⁷.

На наш погляд, переказ про Геракла, родоначальника місцевих племен, чудово вписується в контекст давньогрецької міфології, його структура є

близькою до генеалогічних міфів, що побутували в Іонії й, зокрема, в Мілеті, батьківщині ольвіополітів і більшості колоністів Причорномор'я. Взагалі греки часто пов'язували походження сусідніх народів із своїми міфічними героями, а також виводили родословну племен від предка, що начебто дав назву народові. Іонійці розповідали, що перси походять від Перса, сина Персея і Андромеди (Her. VII, 61), а сусіди мілетян карійці, лідяни й місійці ведуть свою родословну від братів із відповідними іменами Кар, Лід і Міс (Her. I, 171). Структура цих іонійських переказів прямо запозичена для пояснення агафірців, гелонів і скіфів. Роль Геракла в міфі є також досить традиційною для грецького фольклору, в якому існувало чимало оповідань про цього героя, що став родоначальником різних варварських племен.

У дусі цієї фольклорної традиції в середовищі іонійських колоністів, що населяли береги Чорного моря, склався міф про Геракла, засновника місцевих народів, і про походження їх назв від імен його трьох синів. Це було плодом колективної народної творчості, але не спеціально придумане жерцями оповідання, яке переслідувало пропагандистські цілі, про що пишуть окремі дослідники¹⁸. Адже грецькі жерці обирались, подібно до інших магістратів, і не являли собою касту з особливою ідеологією. Неясно тоді, перед ким потрібно було пропагувати право на заселення пустельних земель на берегах Понту. Кочові племена, що входили в контакти з новими поселенцями, зовсім не цікавились їхньою міфологією, а самі колоністи не потребували жодної пропаганди.

Тим, хто не заглиблювався до історії фольклору, важко уявити, як твір може не мати якогось конкретного автора. Тим часом, на ранніх етапах розвитку суспільства саме так і було, коли в різних народів створювались казки, героїчний епос та історичні перекази і легенди. Вони, так само, як мова народу, були плодом колективної творчості. В часи появи еллінів у Північному Причорномор'ї в середовищі колоністів панувало міфологічне осмислення дійсності, що виражалось у творенні нових міфів на освоєваних землях. Ці міфи мимоволі створювались за вже встановленими схемами. Одна із них — перебування легендарного грецького героя в далекі часи у тих місцях, які освоєвались колоністами. В їх очах історія нової батьківщини пов'язувалась з історією Еллади, і в такий спосіб обґрунтовувалось право на володіння землями, де побував герой.

У міфі, про який йдеться, чимало спостережень з життя скіфських племен, з якими греки спілкувались в Північному Причорномор'ї. Дійсно, лук і бойовий портупейний пояс склали неодмінну приналежність скіфського воїна¹⁹. Грецькі майстри навіть виготовляли для скіфів чаші з вушком для привішування до поясу. Такою є знайдена в Братолубівському кургані в Херсонській області золота чаша V ст. до н. е. з припаяним до неї кілечком²⁰. Скіфський лук, за формою відмінний від грецького, елліни вже в архаїчний період докладно малювали на вазах, а пізніше відтворювали на ювелірних виробках і монетах²¹.

З'єднання скіфської богині з Гераклом, можливо, мало символічний (магічний) смисл священного шлюбу місцевого божества і грецького героя. Ми

не знаємо, якою точно уявляли оповідачі змієногу богиню. До недавнього часу вчені ототожнювали її із зображеннями так званої Проростаючої діви, що мала замість ніг рослинні пагони, які іноді завершались головою тварини (рис. 1)²². Тепер таке тлумачення піддане переконливій критиці, тому що доведено: ця діва входить до кола грецьких спадкоємиць древньої богині володарки звірів, її елліни найчастіше ототожнювали з Артемідою й зображували не лише в Північному Причорномор'ї²³.

Варто відзначити, що вигляд фантастичної істоти напів-жінки — напів-змії не був чужий грецькій міфології. Такою греки уявляли Єхидну, матір різних потвор. Опис Єхидни в «Теогонії» Гесіода (вірші 298–303), котрий не знав скіфської міфології, пасує не лише до вигляду скіфської змієнової богині, а й також до місця її мешкання в печері, розташованій у пустельній місцевості: «Наполовину вона діва із світлими очима і чарівним обличчям, наполовину ж потворна змія, величезна й грізна, ... вона має божественну печеру внизу під видовбаною скелею, далеко від смертних людей і безсмертних богів». Принагідно зауважимо, що Єхидна була не лише власним ім'ям, а й грецьким словом із значенням змія. В цьому смислі воно вжите в тексті Геродота, а як власне ім'я — в написі про діяння Геракла.

У причорноморському міфі існують риси, рівною мірою властиві грецькому і скіфському фольклорові. Це поширений у багатьох народів сюжет змагання трьох братів і одержання царства молодшим братом. Безумовно, вміння користуватися луком і використання бойового пояса були характеристикою скіфського воїна. В той же час, майстерністю стрільби з лука володіли також грецькі герої, насамперед Геракл. Йому цар Ехалії пообіцяв віддати в дружини свою доньку Іолу, якщо герой перемаже братів царівни в стрільбі з лука. За відмову виконати обіцянку розлючений герой розорив Ехалію. На цей сюжет в архаїчну добу з'явилась епічна поема «Здобуття Ехалії».

З дитячих років кожний грек знав «Одіссею», в якій вся двадцять перша пісня присвячена описові змагання женихів Пенелопи. Вона пообіцяла вийти заміж за того, хто зможе натягнути лук Одіссея і прострелить 12 кілець так, щоб стріла не зачепила жодного з них. Женихи не зуміли, втім, впоратися, вже з першою вимогою. Адже зігнути і привести в бойову готовність далекобійний грецький лук було нелегкою справою навіть для фізично сильного чоловіка. Тому в багатьох народів випробування зрілості воїна поряд із стрільбою в ціль включало також згинання лука і закріплення на ньому тятиви. Ілюстрації цього бачимо на монетах Ольвії й на посуді з кургану Куль-Оба. На монеті зображено Геракла (рис. 2), а на посуді скіфа (рис. 3).

Рис. 1. «Проростаюча діва». Деталь вапнякового декору будинку. Пантикапей. I ст. н. е.

Рис. 2. Геракл, що натягує тятиву лука.
Срібна ольвійська монета. Третя чверть
V ст. до н. е.

Рис. 3. Скіф, котрий натягує лук.
Прорисовка зображення на електричній
чаші з кургану Куль-Оба. IV ст. до н. е.

В науковій літературі висловлювалась думка, ніби зображення на ольвійських монетах третьої чверті V ст. до н. е. ілюструє міф, викладений Геродотом. Постаць людини з накинutoю на голову й плечі лев'ячою шкурою, без сумніву, представляє Геракла (рис. 2). Ставши на коліно, він однією рукою нагинає лук, а другою збирається закріпити вільний кінець тятиви. На думку П.Й. Каришківського, на монетах зображено епізод міфу, коли Геракл показував зміногій богині, як треба натягувати лук²⁴.

Та В.О. Анохін справедливо зауважив, що не лише на ольвійських срібних статерах, а й на монетах інших грецьких міст того часу зустрічається зображення Геракла, котрий натягує лук. Там цю постаць ніяк не можна співвіднести з названим міфом²⁵. До цього слід додати, що в грецьких міфах згадується лук Геракла. Він навчився стріляти ще хлопчиком і користувався цією зброєю при здійсненні своїх подвигів, наприклад, при розправі з Стимфалійськими птахами. Тому ольвійські монети могли викликати асоціації з різними міфами, в тому числі з місцевими переказами про Геракла.

У VIII–VII ст. до н. е. в Іонії з'явився новий жанр фольклору, що його нині називають новелою. Пізніше вона стала улюбленою формою усної творчості у всій Елладі та її колоніях²⁶. Дії новел відбувались в обстановці повсякденного життя, без втручання надприродних сил, але при цьому припускалась наявність знамень, перевертнів (вовкулаків), привидів тощо. Усні оповідання про сучасні події народжувались постійно і весь час обновлялись. Більшість їх швидко забували, вони не набували завершеної форми. Якщо ж усне оповідання про історичні події не вмирало разом із поколінням його творців, воно перетворювалось на історичну новелу із закріпленим сюжетом. Так протягом тривалого часу в народі зберігалась пам'ять про історичних осіб і події. Щоправда, в новелах художній вимисел міг брати гору над історичними фактами.

Повідомлення про мудрого скіфа Анахарсиса зустрічаються в творах античних авторів, починаючи з класичної і аж до римської доби. Після

історичної новели про нього в «Історії» Геродота цей легендарний герой все більше втрачав реальні риси свого реального прототипу і ставав персонажем літературних вимислів, а не народних казень²⁷. Усні оповідання про скіфа, котрий відвідав Елладу, історик чув ще до поїздки в Ольвію. Про це можна судити з першої згадки Анахарсиса в «Історії», де його названо єдиною відомою грекам мудрою людиною з усіх варварів, що жили в Причорномор'ї (IV, 46). Крім того, Геродот знав історичні новели спартанців про Анахарсиса, котрий колись відвідав Пелопоннес і критично поставився до місцевої версії щодо причини загибелі Скіфа (IV, 77). Не дивно, що в Ольвії історик попросив розпитати скіфів про Анахарсиса, але із здивуванням почув, що вони нічого не пам'ятали про нього (IV, 77). В той же час співбесідник історика Тімн, довірена людина скіфського царя Аріапіфа, зміг дізнатися про родовід Анахарсиса. Він належав до царського роду, був сином Гнура, онуком Ліка й правнуком Спаргапіфа; скіфський цар Савлій доводився йому братом, а небожем — Ідантірс. Останній в античній літературі згадується як переможець персів, що вторглися до Скіфії під проводом Дарія між 515 і 512 рр. до н. е. На підставі спорідненості з Ідантірсом, що став царем після Савлія, можна встановити, що Анахарсис жив у першій половині — середині VI ст. до н. е.

Геродот прийшов до помилкового висновку, ніби скіфи умисно викреслили з своєї пам'яті Анахарсиса за здійснене ним святотатство. На мій погляд, забуття пояснюється рівнем суспільного розвитку скіфів: вони не мали писемності, а в їхньому фольклорі був відсутнім жанр стійкої оповіді про історичних осіб. Адже у всіх народів історична новела з'являлась при складанні держави, яка була відсутньою у скіфів у часи життя Анахарсиса. Так само еволюцією скіфської спільноти пояснюється можливість встановити родовід давно померлої людини. Етнографічні дослідження показують, що у безписемних народів кожному належало знати свою родословну на багато колін углиб часу. Потреба цього обумовлювалась прагненням до жорсткого додержання екзогамії, забороні шлюбів поміж членами одного роду.

Ольвіюполіти змогли задовольнити інтерес Геродота до долі Анахарсиса тому, що в їхньому середовищі вже приблизно сторіччя зберігалась історична новела про загибель скіфа, котрий засвоїв мову і частково культуру еллінів. Тому Геродоту розповіли, що Анахарсис, повертаючись із подорожі до Еллади, зупинився в Кизику (там дійсно звичайно зупинялись всі грецькі кораблі перед виходом до Чорного моря). В той час у тому місті пишно відзначали свято на честь Матері богів, яку греки називали також Кібелою. Певно, скіф попросив заступництва Кібели під час плавання по Понту Евксінському, що віщувало великі небезпеки. Бо в новелі мовилось про його клятву у випадку благополучного завершення подорожі здійснювати жертвоприношення богині таким же чином, як у Кизику.

Повернувшись на батьківщину, Анахарсис дотримав своєї обітниці в Гілеї. Повісивши на себе священні зображення Матері богів, він виконував обряди, б'ючи в бубон. Хтось із скіфів повідомив про це царя Савлія. Той прибув до Гілеї й, переконавшись у правдивості доносу, вбив брата пострілом із лука. Так,

на думку ольвіополітів, Анахарсис розплатився за прихильність до чужої релігії.

Історичні новели складались незабаром після описуваних у них подій, тому новелу про Анахарсиса можна датувати початком другої половини VI ст. до н. е. Вона формувалась у середовищі грецьких колоністів, що оселились в Нижньому Побужжі. Недалеко від Гілеї, де загинув Анахарсис, знаходились архаїчні грецькі поселення і місто Ольвія. Там скіфа знали ще до подорожі в Елладу: адже йому потрібно було навчитися грецькій мові, й звідти до Греції він міг дістатися на грецькому кораблі, бо у скіфів не було флоту. В Ольвії знайдено графіто другої половини VI ст. до н. е., в якому згадуються вівтарі Матері богів і Геракла в Гілеї²⁸. Значить, Анахарсис не випадково обрав Гілею для виконання своєї обітниці, а греки, що відвідували ті місця, дізналися про загибель скіфа. Відправлення грецького культу, швидше за все, було приводом для вбивства, а справжньою причиною могли стати істинні або уявні претензії Анахарсиса на царську владу його брата Савлія...

Дія іншої записаної Геродотом історичної новели відбувалася безпосередньо в Ольвії (Her. IV, 78–80), це не залишає сумнівів щодо місця народження цієї оповіді. Герой новели скіфський цар Скіл більше не зустрічається в античній літературі. Він, як і Анахарсис, належав до царського роду, був добре обізнаний із звичаями і культурою греків, шанував еллінські божества і теж загинув від руки брата. Тому деякі вчені намагались довести, ніби оповідання про Анахарсиса і Скіла є варіантами переказу про ту саму людину. На думку одних, то був Анахарсис, а інші називали Скіла, вважаючи низку епізодів його життєпису приписаними Анахарсису²⁹. З цим не згодні численні дослідники: адже безліч різних виразних деталей в обох новелах підтверджує історичну достовірність багатьох моментів біографій їх героїв³⁰.

Важливо також відзначити твердження Геродота, що Скіл був сином Аріапіфа, а з Тімном, довіреною особою того царя, історик сам розмовляв, дізнаючись про родовід Анахарсиса. Швидше за все, відомості щодо родичів Скіла були одержані від того самого Тімна. Він, певна річ, знав, що цар агафірсів Спаргапіф зрадницьки вбив Аріапіфа, котрий мав від різних дружин трьох синів. Матір'ю Скіла стала гречанка з Істрії, матір Октамасада походила з роду фракійських царів, а матір Орика Опоя була скіф'янкою. Скіл успадкував владу батька і одружився з своєю мачухою Опойєю. Остання обставина з великою часткою ймовірності вказує на існування у скіфів властивого багатьом древнім народам інституту левірату, тобто обов'язку вдови вступати в шлюб лише з членами роду померлого чоловіка.

Згадка діда Октамасада фракійського царя Тера і його спадкоємця Сіталка, відомих з інших античних джерел, а також генеалогія скіфських царів, яку можна реконструювати завдяки пошукам Геродота щодо походження героїв записаних ним новел, дозволяє зробити висновок, що Скіл жив у першій половині V ст. до н. е. Переказ же про нього оформився незабаром по його кончині. Таким чином, Геродот, котрий відвідав Ольвію в середині того століття³¹, записав історичну новелу, що порівняно недавно склалася. В реаль-

ності існування Скіла переконують також археологічні знахідки: монети з ім'ям царя і його золотий перстень з написом Σκύλεω; накреслення літер відповідає часові життя Скіла³².

Після вступу про родовід царя Геродот переказав ольвійську новелу. У ній розповідалось, як Скіл приходив із своїм військом до передмістя Ольвії, залишав там усіх своїх скіфів, а сам протягом місяця або навіть довше жив у місті, наказавши зачинити міську браму, аби співвітчизники не знали про його еллінські звички. В Ольвії цар ходив без почту і охоронців, переодягався у грецькі шати, брав участь у жертвоприношеннях грецьким богам, мав дружину гречанку і жив у власному розкішному домі, прикрашеному скульптурами сфінксів і грифонів. Він побажав приєднатися до ольвіополітів, посвячених у таїнства Діоніса. Від такого наміру його застерігало грізне знамення: зруйнування блискавкою його ольвійського дому. Однак це не зупинило Скіла, і він здійснив свій намір.

Один з ольвіополітів провів кілька скіфських старійшин на міську оборонну башту, і вони побачили свого царя у вакхічному екстазі, котрий ішов з процесією разом з шанувальниками Діоніса. Обурені очевидці розповіли про це скіфським воїнам, котрі стояли біля стін міста. Відбувся переворот, скіфів очолив зведений брат царя Октамасад, а Скілу довелось тікати до Фракії, де йому надав притулок цар Сіталк. Октамасад переслідував втікача і вирішив воювати з Сіталком, але той запропонував мирну угоду, за якою йому повертали брата (що втік до Скіфії) в обмін на Скіла. Так в руках Октамасада опинився Скіл, і йому відрубали голову. Із заключних слів розповіді зрозуміло, що це було покаранням за шанування чужих звичаїв. Октамасад, ймовірно, бажав позбавитися суперника, котрий міг відняти в нього царську владу, як було у випадку з Анахарсисом.

Реальні факти біографії скіфського царя пройшли через фільтр сприйняття ольвіополітів. Драматичні події багатьох грецьких новел пояснювались невідворотним роком. Такі приклади неодноразово зустрічались у новелах про грецьких та іноземних правителів (Her. I, 8; II, 169; V, 92; IX, 109). В записі Геродота читаємо слова, що Скілові судилось нещастя, але від фатального вчинку, що привів царя до загибелі, його не стримало навіть грізне знамення.

Побудова новели за законами фольклору допускала певний відхід від реалій повсякденного життя. Тому присутні в ній з позиції нашої логіки помилки не варто приписувати Геродотові. Наприклад, неможливо уявити, щоб брама Ольвії наглухо зачинялась для всіх, доки в місті протягом місяця жив скіфський цар. Якщо ж це стосувалось лише скіфів, то грецькі жителі передмістя, де стояло скіфське військо, очікуючи царя, могли розповідати скіфам про міське життя Скіла, котрий спокійно ходив вулицями без жодної охорони. Однак фольклорне оповідання будується за принципом контрастних протиставлень. Тому оповідач вирішив повністю ізолювати Скіла від його підданих і далі описати приголомшливу сцену прилучення царя до чужої релігії.

Геродот виклав новелу, за стилем близьку до усної оповіді. Історик зберіг у прямій мові слова ольвіополіта, котрий повідомив скіфам про вакхічні

безумства Скіла, і звернення Сіталка до Октамасада з пропозицією обмінятися знатними втікачами, що шукали у них притулку. З тією ж метою для поживлення повістування у фольклорі використовувався теперішній час в розповіді про минуле. Даний прийом двічі зустрічається в цій новелі: дізнавшись про обурення війська, Скіл *втікає* до Фракії, а Октомасад, вислухавши посла Сіталка, *погоджується* на його пропозицію.

Новела розкриває чималу зацікавленість ольвіополітів у знаннях про події в середовищі їх скіфських сусідів. Тому в усному переказі збережені імена Октамасада, брата-суперника Скіла і двох фракійських царів Тера й Сіталка, що були в спорідненості з царським домом скіфів. Цими зв'язками пояснюється, чому Скіл шукав притулку в Сіталка, а брат останнього втік до скіфів. Названі Геродотом скіфські персонажі новели тепер відомі лише з твору батька історії, а діяння фракійця Сіталка і його батька Тера описані у Фукидіда (II, 95–97; IV, 101) та Діодора (XII, 50), що посередньо підтверджує реальне існування героїв ольвійської новели і дає підстави для її досить точного датування.

Завдяки «Історії» Геродота ми дізнаємось про те, що мілетські колоністи, які оселились в Північному Причорномор'ї, створювали нові міфи й історичні новели, в яких можна розгледіти творчо розвинуті традиції їх іонійської метрополії. У місцевому міфі про Геракла такими були зведення походження сусідніх народів до грецького героя і пояснення назв скіфських племен ім'ям першого правителя, а в історичних новелах — пояснення загибелі героя неподоланною долею. Передаючи розповіді ольвіополітів, історик зберіг багато особливостей усної мови вмілих виконавців фольклорних творів. Це не спостерігається при записах скіфського фольклору, тому що грецькі інформатори, котрі знали скіфську мову, змогли викласти історикові хіба що сюжет, але не характер виконання. Тому важко уявити, якими художніми засобами користувались скіфські оповідачі, і навіть вирішити, чи був міф про Таргитая і його нащадків епізодом з епосу, чи це був окремий фольклорний твір.

Докладний виклад усних оповідань з конкретним описом Ольвії чи вказівкою на її околиці свідчить про те, що саме в Ольвії Геродот записав місцевий варіант міфу про походження скіфів від Геракла, а також новели про Анахарсиса і Скіла. Не випадково в творі історика відсутні створені в інших містах Північного Причорномор'я фольклорні оповіді про скіфів. Тому неспроможними є іноді висловлювані припущення, ніби Геродот збирав свої відомості про Скіфію в Елладі. Судячи з археологічних знахідок, до Мілета, на Самос або до Афін, де Геродот подовгу жив, постійно прибували кораблі з усіх найбільших міст Північного Причорномор'я, тому історик не став би обмежувати себе бесідами лише з ольвіополітами чи грецькими купцями, що торгували з Ольвією. Однак він хотів дізнатися щось нове про Скіфію, побачивши її на власні очі й розпитавши тих, хто безпосередньо спілкувався з скіфами. Докладні записи місцевих міфів і новел можна приєднати до відзначених різними дослідниками численних непрямих свідчень про подорож історика до Північного Причорномор'я, де головним опорним пунктом для нього стала

Ольвія³³. Це дозволяє ще раз заперечити тим небагатьом, хто досі сумнівається в реальності відвідин Геродотом Ольвії³⁴.

Вміщення до «Історії» записів скіфського і місцевого грецького фольклору не було самоціллю для Геродота. Він не намагався показати, що на північному краю ойкумени, так само, як в будь-якому іншому полісі Еллади, розповідають свої, невідомі в інших регіонах міфи і новели. Напевне, вперше в давньо-грецькій літературі історик, не маючи інших можливостей, використав усні перекази як історичне джерело про походження, нориви і звичаї скіфів. Сучасні дослідники також з цього погляду вивчають фольклорні джерела, хоча й ставляться до них інакше, ніж Геродот.

Досліджені розділи Скіфського оповідання Геродота містять безцінні історичні відомості про життя грецьких колоністів та їх сусідів у Північному Причорномор'ї. Записи міфів і новел показують, як греки на новій батьківщині розвивали фольклорні традиції метрополії. Лише завдяки допитливості батька історії та його зверненню до усних джерел тепер нам відома генеалогія скіфських царів VII–V ст. до н. е. З міфу про синів Таргитая вчені одержують історичну інформацію про поділ скіфського суспільства на станово-кастові групи³⁵. Непрямі дані дозволяють дійти висновку про існування левірату і про знання багатьох колін родоводів у скіфських родинах. Свідчення Геродота дають можливість дізнатися про систему успадкування царської влади у скіфів, що переходила від батька до сина або від брата до брата. Історичні новели також свідчать про жваві контакти греків з сусідами-кочовиками, а також про тісні зв'язки скіфів з фракійцями і про укладення між ними династичних шлюбів.

¹ *Jacoby F.* Herodotus // Pauly-Wissowa-Kroll. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. — Stuttgart. — Supplbd. 2, 1913. — S. 397.

² *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 14–79; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.

³ *Waters K.H.* Herodotus the Historian. — London, 1985. — P. 76.

⁴ *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния старшего. — Киев, 1977. — С. 48–55.

⁵ *Доватур А.И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957. — С. 80, 141, 153 и др.

⁶ *Jacoby F.* *Op cit.*; *Aly W.* Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. — Göttingen, 1921.

⁷ *Поплинский Ю.К.* Принципы этнографических описаний в античной литературе // Африканский этногеографический сборник. — Л., 1990. — С. 144–145.

⁸ *Доватур А.И.* Указ. соч. — С. 80.

⁹ *Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов. — Киев, 2005. — С. 39.

- ¹⁰ *Доватур А.И.* Указ. соч. — С. 153.
- ¹¹ *Русяева А.А.* Указ. соч. — С. 41.
- ¹² *Скржинская М.В.* Указ. соч. — С. 48–51.
- ¹³ *Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 9–10.
- ¹⁴ *Corpus inscriptionum Graecarum.* — 1924. — Т. 14. — № 1293 а. — С. 94–97.
- ¹⁵ *Граков Б.Н.* Скифский Геракл // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — Вып. 34. — 1950. — С. 7–12; 1963. С. 20–31; *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 32–36, 54; *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 93–98.
- ¹⁶ *Алу Ш.* Op. cit. — S. 121; *Толстой И.И.* Черноморская легенда о Геракле и змееной богине // Статьи о фольклоре. — М.–Л., 1966. — С. 234.
- ¹⁷ *Шауб И.Ю.* Италия — Скифия. Культурно-исторические параллели. — М., 2008. — С. 75.
- ¹⁸ *Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов. — С. 39.
- ¹⁹ *Черненко Е.В.* Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 111–120.
- ²⁰ *Gold Sc. Treasures from ancient Ukraine.* — New York, 1999. — № 134.
- ²¹ *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998. — Рис. 25–28, 53.
- ²² *Артамонов М.И.* Антропоморфные божества в религии скифов // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. — Вып. 2. — Л., 1961. — С. 65–73; *Петров В.П., Макаревич М.Л.* Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. — 1963. — № 1. — С. 23–26; *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Указ. соч. — С. 214.
- ²³ *Буйских А.В.* Софа-капители из Херсонеса: к проблеме стилистических заимствований // Боспорские исследования. — Вып. 11. — Симферополь–Керчь, 2006. — С. 137–138.
- ²⁴ *Карышковский П.О.* О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ // Советская археология. — 1960. — № 1. — С. 189–195.
- ²⁵ *Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989. — С. 15.
- ²⁶ *Trenkner S.* The Greek Novella in Classical Period. — Cambridge, 1958.
- ²⁷ *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. — С. 104, 105.
- ²⁸ *Русяева А.С.* Религия и культы... — С. 145.
- ²⁹ *Куклина И.В.* Анахарсис // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 115, 116.
- ³⁰ *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Указ. соч. — С. 317.
- ³¹ *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. — М.–Л., 1953. — С. 315–316.
- ³² *Виноградов Ю.Г.* Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 107.
- ³³ *Жебелев С.А.* Указ. соч. — С. 324; *Нейхардт А.А.* Указ. соч. — С. 214–230; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 100.
- ³⁴ *Русяева А.С.* Религия и культы... — С. 9–10; *Armayor O.K.* Did Herodotus ever go to the Black Sea? // Harvard Studies in classical philology. — 1978. — № 82. — P. 45–62.
- ³⁵ *Раевский Д.С.* Указ. соч. — С. 65–71.

Давньоруська доба

УДК 94(477) «11/12»

Микола Котляр

Жорстокий світ давньоруського середньовіччя

У статті викладено погляд на добу удільної роздробленості на Русі (XII–XIII ст.) Автор зосереджує увагу на негативних сторонах періоду, розповідає про княжі сутички й війни, в перебігу яких гинули тисячі невинних людей, палали міста і села, нищились виробничі сили. Роздробленість привела до послаблення давньоруської державності й полегшила її загарбання монгольськими завойовниками в 1237–1241 рр.

Ключові слова: Стародавня Русь, князівські міжусобиці.

В статье рассматривается эпоха удельной раздробленности на Руси (XII–XIII вв.) Автор акцентирует внимание на негативных сторонах этого периода, изображая княжеские междоусобицы и войны.

Ключевые слова: Древняя Русь, княжеские междоусобицы.

In paper has been investigated the epoch of divided Rus' (12th–13th centuries). The author emphasized negative sides of the period, depicted civil dissensions and wars between old Rus' dukes.

Key words: Ancient Rus', civil dissensions.

Йтиметься про один із найкривавіших періодів у історії Русі часів удільної роздробленості XII–XIII ст. Літописці яскраво й емоційно описують розділення Давньоруської держави в XII ст. на окремі землі й князівства та уділи, гнівно засуджуючи його. Цей процес ознаменувався нескінченними і запеклими «которами» (чварами) серед князів і бояр, справжніми війнами, коли брат ішов на брата, а син зазіхав на престол батька... Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а кочовики степів, заохочувані відсутністю єдності військових контингентів Русі, майже щорічно вдирались в її межі, грабували міста і села, витоптували луки й посіви, вбивали селян і городян, забирали їх до полону.

Вже під 1134 р. новгородський літописець, хай і віддалений від драматичних подій в ядрі держави, навколо стольного града Русі, але тим не менше чудово обізнаний із змістом і сенсом тамтешніх подій, з гіркотою зауважив: «А Изяславъ [Мстиславич] иде къ Киеву, и раздрася вся земля Руская»¹. У цьому контексті дієслово «раздрася» означає «розірвалась», тобто розділилась, увійшла до смуги смуги. Йшлося про намагання старшого сина Мстислава Великого Изяслава добути собі частку володінь у південній Руській землі, й це стало одним із багатьох поштовхів до наступу удільної роздробленості.

Спливе близько ста років, й інший, уже галицький, літописець з тугою відіб'є смугу, що продовжувала набирати сили на Русі: «Начнемъ же сказати бещисленна рати, и великиа труды, и частыа войны, и многыа крамолы, и чыстая вьстаниа, и многыа мятежи...»². Десятки років поміж цими двома звістками промайнули у майже безперервних міжкнязівських війнах і сутичках, заколотах і виступах бояр проти своїх князів, будівництві й штурмі фортець, активізації міської людності (бюргерства) в соціальному й політичному житті свого князівства і країни. Розглянемо й ми історико-емоційний бік перебігу удільної роздробленості, пройшовши сторінками південноруських літописів: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст.

Однією з головних причин послаблення політичної і соціальної єдності Русі в XII ст. (хай і відносної) стала, на наш погляд, руйнівна антидержавна діяльність князів-ізгоїв. Усупереч поширеній думці про вирішальну роль землевласників-бояр у розкручуванні колеса роздробленості в державі вбачаємо один із головних чинників її настання саме в діяльності князів-Рюриковичів. Довгий час вони були змушені задовольнятися родовим правом «лествичного восхождения», коли землі та інше добро передавались від старшого брата до наступного за віком. Молодше ж покоління князів (сини, небожі та внуки) не могло брати участь в цьому процесі, багато хто з них почувався обділеним і протестував проти такого порядку, часом вдаючись до зброї. Спочатку то були князі-ізгої, онуки Ярослава Володимировича.

Думаємо, що проведення в життя отчинного принципу наслідування землі й рухомого майна стало однією з важливих причин наступу удільної (феодальної) роздробленості в Давньоруській державі. Адже «Ряд» Ярослава 1054 р. не виправдав надій князів-ізгоїв. У ньому були згадані лише сини великого государя, але не внуки. Мабуть, особливо був уражений його старший онук Ростислав, син старшого сина Ярослава — Володимира. Ростиславу не дісталось нічого з батьківського спадку, якщо судити з літопису. М.С. Грушевський та інші історики припускали, наче він одержав від діда частку території майбутньої, ще тоді не сформованої, Галицької землі, — те, що на Любецькому з'їзді князів було закріплене за синами Ростислава Володарем і Васильком³. Та якщо дійсно так сталося, то чому тоді Ростислав 1064 р. силою захопив Тмуторокань, де сидів син Святослава Ярославича Гліб? Наступного року Святослав повернув Гліба до Тмуторокані, але Ростислав знову вигнав його і утвердився в місті. А в лютому 1066 р. його отруїв візантійський

намісник Херсона⁴. Припускаємо, що то було скоєно за намовою Святослава. Далі бачимо в Тмуторокані його синів Святослава, Романа і Олега.

1057 р. помер молодший син Ярослава В'ячеслав, і його син Борис нічого не одержав з батьківських володінь. А через три роки залишив світ Ігор Ярославич, його сини також перетворились на ізгоїв. Полку ізгоїв прибуло після смерті в 1076 р. Святослава Ярославича, котрий три роки просидів на київському столі. Його дев'ятеро синів за одну мить перетворились із спадкоємців київського князя на безземельних ізгоїв. Особливо гостро переживав своє суспільне падіння другий за народженням Святославич — Олег. Він одним з перших серед покоління ізгоїв другої половини 70-х років схопився за меч, піднявшись проти самого великого князя київського.

Інший ізгой Борис В'ячеславич теж спробував повернути собі отчину — Смоленську землю. Навесні 1077 р. він ненадовго заволодів Черніговом та був вибитий звідти Всеволодом Ярославичем і втік до Тмуторокані, де сидів інший ізгой Роман Святославич. Це стало початком масштабної боротьби ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулась 1078 р. Спочатку Олег і Борис за допомогою половецької орди розбили Всеволода і захопили Чернігів. Всеволоду допоміг старший брат, київський государ Ізяслав. Разом вони третього жовтня 1078 р. наголову розгромили військо небожів. У битві полягли київський государ і Борис, а Олег з купкою дружинників побіг до Тмуторокані. Великим князем київським став Всеволод⁵.

Спиралючись на сина Володимира Мономаха, він докладав зусиль до приборкання бунтівних ізгоїв. Тим часом, Роман Святославич рушив з військом на Київ, але не досяг успіху, й на зворотному шляху до Тмуторокані його вбили ним же найняті половці (швидше за все, за підмогою Всеволода Ярославича). Того самого 1079 р. Олега схопили якісь хозари в Тмуторокані й відіслали до ув'язнення в Візантію⁶. Неважко побачити і в цьому руку київського государя. Та всі ці заходи не давали бажаного результату. 1085 р. активізувався старший серед ізгоїв, син брата Всеволода Ізяслава Ярополк. Наступного року він загинув під час походу на інших ізгоїв, галицьких Ростиславичів⁷.

Наголосимо на тому, що отчинний порядок престолонаслідування підривав саму ідею і практику єдиновладної монархії, вів до її структурного, соціального і економічного послаблення. Поки жив Всеволод Ярославич, а Мономах був мечем і суддею в його руках, ізгої йому здебільшого корилися. Але кончина Всеволода в квітні 1093 р. викликала нову хвилю усобиць. І підняли її, як і раніше, ізгої. Володимир Мономах, котрий дотримувався родового порядку заміщення княжих столів («лествичное восхождение»), по смерті батька поступився київським престолом старшому серед Ярославичів — Святополку. Той сидів раніше в закутному і провінційному Турові на краєчку Київської землі⁸. Це підштовхнуло до рішучих дій ізгоя Олега Святославича, що давно вже повернувся з візантійського ув'язнення і чекав на слушну годину. Він почав вимагати у Мономаха батьківський Чернігів і з допомогою величезної половецької орди в 1094 р. захопив місто й землю⁹. Підняли голови й інші недавні ізгої.

Майже всі вони на той час уже обзавелись волостями і перестали бути безземельними. Інша справа, що вони були незадоволені своїми землями і претендували на кращі. Любецький з'їзд 1097 р. урівняв недавніх ізгоїв у правах з іншими Рюриковичами¹⁰. Але час від часу вони, як і раніше, продовжували висловлювати претензії на ті чи інші волості (наприклад, Давид Ігорович, котрий після того з'їзду підступно схопив і осліпив Василька Ростиславича і намагався відняти в нього Тербовльське князівство). Неefективність дій влади щодо вчорашніх ізгоїв, короткозора політика то задобрювання, то придушення ізгоїв послаблювали владу київського государя.

На жаль істориків, майже всі процеси, факти і явища соціального і політичного життя Русі першої третини XII ст. сховані під спудом літописного тексту. А тоді відбувались дуже важливі події. У Галицькій землі укріпились галицькі Ростиславичі Володар і Василько. Протягом того часу Ольговичі з Давидовичами заволоділи величезною і багатою Чернігово-Сіверською землею, що зміцнило їх економічно, соціально і політично й дозволило суперничати з недосяжними раніше Мономашичами. Молодше покоління Ярославичів склало земельні клани, що оформились на середину 1140-х років: волинські Мстиславичі, смоленські Ростиславичі, власне Мономашичі, Ольговичі, Давидовичі, галицькі Ростиславичі¹¹.

Останнім ізгоєм виявився Ярослав Святополчич, що сидів у Володимирі Волинському. Він обурився рішенням Володимира Мономаха (київського государя з 1113 р.) перевести з Новгороду Великого поближче до Києва свого старшого сина Мстислава. Його виступ був придушений Володимиром Всеволодичем¹². Зробившись київським князем, сам Мономах відмовляється від порядку «лествичного восхожденія», бажає закріпити стольний град у володінні свого роду. Отже, боротьба ізгоїв за отчини привела до успіху в суспільній думці й у правовому полі.

Щоправда, до пори вони змагались лише за обласні, земельні столи, про Київ не було мови. А в Києві після Мономаха за отчинним правом сів його старший син Мстислав, котрий за родовим порядком був молодшим своїх двоюрідних братів Ольговичів і Давидовичів. Молодший брат за Мстислава Ярополк, котрий княжив у Києві по ньому до 1139 р., з кожним роком все відчутніше піддавався тискові чернігово-сіверських князів, які ні на мить не забували, що вони є прямими нащадками Святослава Ярославича, котрий сидів у Києві в першій половині 70-х років XI ст. По смерті Ярополка (1139 р.) в стольному граді вокняжився було його молодший брат В'ячеслав, та його силою вигнав з Києва син Олега Святославича Всеволод¹³. Його коротке (1139–1146 рр.) княжіння ознаменувалось боротьбою всередині кланів Ольговичів і Давидовичів за волості і старшинство.

По кончині Всеволода Ольговича Київ захопив енергійний онук Мономаха Ізяслав Мстиславич, котрий вперше проголосив і провів у життя принцип наслідування головного руського престолу від батька до сина¹⁴. Він заволодів Києвом в обхід своїх дядьків Мономашичів В'ячеслава і Юрія й рішуче відкидав права на нього інших гілок Ярославичів — Ольговичів і Давидовичів.

Почалась перша на Русі громадянська війна (1146–1151 рр.), що ознаменувала наступ удільної роздробленості Давньоруської держави.

В науковій літературі початок роздробленості звичайно відносять до 40-х років XII ст. Тоді загострилось протистояння кількох княжих кланів, спочатку Мономашичів і Ольговичів, а в його перебігу виділились нові клани синів Мстислава Володимировича — Мстиславичів на чолі з його старшим сином Ізяславом і Ростиславичів, очолених молодшим братом останнього Ростиславом. Власне Мономашичі влаштовуються у Ростово-Суздальській (Володимиро-Суздальській) землі, їх представляли старший серед синів Володимира Всеволодича В'ячеслав і його молодший брат на прізвисько Долгорукий. Це протистояння вилилось у першу на Русі громадянську війну 1146–1151 рр., розпочату в стані Мономашичів-Мстиславичів (боротьба навколо Києва і загальноруської влади між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Володимировичем), в яку були втягнені всі тодішні члени дому Ярославичів¹⁵.

Однак початок розділення держави, на наш погляд, варто віднести до середини 30-х років XII ст., коли після кончини старшого сина Мономаха Мстислава (1132 р.) на київський стіл сів його молодший брат Ярополк, здається, позбавлений якостей, необхідних для правителя величезної країни. Свої претензії на Київ і владу в державі тоді ж почали висувати і проводити в життя Ольговичі, нащадки Святослава Ярославича.

Утім, все почалося в стані самих Мономашичів. У 1135 р. Юрій Володимирович, котрий сидів у далекому Ростово-Суздальському князівстві, «испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою», але з цим не змирились амбітні Ольговичі. «Всеволодъ же с братьею своею ... поидоша воююще села и города Переяславской власти и люди сѣкуще, даже и до Киева придоша»¹⁶. Чи не вперше в історії руський князь, Ярославич, розорує і грабує руську волость, вбиває безліч городян і селян, відстоюючи свої егоїстичні інтереси. Ось із цієї сумної і знаменної розповіді починаються криваві події, що засвідчили настання удільної роздробленості на Русі.

Ярополк Володимирович був змушений задовольнити територіальні домагання Ольговичів, котрі на той час вже виступали згуртованим єдиним кланом. Наступного року «вда Ярополкъ Олговичемъ отчину свою*, чего и хотели. И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую»¹⁷. Однак «утишил» Ярополк Мономашич ту люту брань і її призвідців Ольговичів зовсім ненадовго. Політичне й соціальне становище в країні залишалось вибухонебезпечним. Всеволод із братами затаїлись і чекали на смерть хворого вже тоді Ярополка.

Після його кончини в 1139 р. у Києві вокняжився було наступний за старшинством Мономашич В'ячеслав. Як описує події київський книжник,

* Тобто «часть» в південній Руській землі, якою розпоряджався великий князь київський.

Всеволод дізнався про смерть Ярополка і пробрався разом із братом Святославом до городка Вишгорода, розташованого поблизу Києва. Там він потишеньку зібрав військо. Не вступаючи з В'ячеславом у переговори, «поиде Всеволодъ Олговичъ из Вышегорода къ Киеву, изрядивъ полкъ, и пришедь ста у града в Копыревъ конци, и нача зажигати дворь» на цій околиці столиці. До справи втрутився митрополит, заохочений, певно, Ольговичами, і звелів В'ячеславу передати Київ Всеволоду. Миротлюбний В'ячеслав подався до свого домену Турова, а Всеволод на початку березня 1139 р. вокняжився в стольному граді Руської держави¹⁸. Так насильницьким шляхом був скинутий глава Мономашичів із загальноруського престолу.

Опинившись на київському столі, Всеволод Ольгович, заохочений несподівано легкою поступкою йому Києва Мономашичами, зважився поширити свою владу на Переяславль Південний, ключове місто при заволодінні київським столом, оспороюючи тим самим право нащадків Володимира Всеволодича володіти волостями в південній Руській землі. Він «хотѣ выгнати Андрѣя* [з Переяславля], а брата своего посадити, Андрѣви рекуче: «Курьску изволи ити»¹⁹. Але Андрій рішуче відмовився залишити свою отчину і відкинув військо Всеволодого брата Святослава. Всеволоду довелось миритися з Мономашичем. Обурений вимогою Всеволода, Андрій вигукнув: «Не дивно нашому роду такеже и переже было: Святополкъ про волость не уби[ли] Бориса и Глѣба? А самъ чи долго поживе?»²⁰

Після смерті Андрія в 1142 р.²¹ у Переяславлі сів його молодший брат В'ячеслав, з чим змирився Всеволод. Але його брати Ігор і Святослав вимагали тоді в нього багатих волостей, а одержали якісь чотири городки, навіть не названі літописцем. Вони розсварились із братом і «поѣхаша от Києва къ Переяславлю ратью». Всеволоду довелось захищати В'ячеслава. Він послав йому на допомогу військо з союзними печенігами. Мстячись за дядька, Ізяслав і Ростислав Мстиславичі «повоювали» волості Ольговичів біля Гомеля і Чернігова²².

Так розгорнувся кривавий коловорот взаємних образ, наїздів, збройних конфліктів і справжніх війн поміж членами численного роду Ярославичів. Може видатися дивною та обставина, що київські та інші літописці у більшості випадків не жахаються внутрішніх воєн на Русі, звикають до них, стоїчно сприймають їх як даність. Якщо вони й ставали на бік одного з учасників «катори», то зовсім не тому, що визнавали його правим, а тому, що в силу обставин симпатизували тому чи іншому князеві (звичайно служили йому прямо чи опосередковано). Лише зрідка літописці вкладають до вуст князів заклики згуртуватися проти зовнішнього ворога і відмовитися, хоч на час, від «катор». Та ці заклики виглядають непереконаливими.

У розпалі міжусобної війни між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким в 1148 р. чернігово-сіверські князі Ольговичі й Давидовичі звернулись

* Сина Мономаха.

за допомогою до Юрія проти Ізяслава, але не одержали її. Тоді вони «послаша послы свои къ Ізяславу Мъстиславичю, ищюще мира, и тако рекуче: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ, миръ стоитъ до рати, а рать до мира». Виправдовуючись перед Ізяславом Мстиславичем за воєнні дії проти нього образою за брата Ігоря Ольговича*, вони закликали його миритися заради Руської землі («а мы доколѣ хотимъ Рускую землю губити? А быхомъ ся уладили»)²³. За цими високими словами криється прозаїчна причина: опинившись у безвихідному становищі, чернігово-сіверські князі нарешті згадують про благо Руської землі.

Так само через три роки, коли з'ясувалось, що їхній союзник Юрій Долгорукий програв війну Ізяславу Мстиславичю, Ольговичі вирішують миритися з Давидовичами і посилають людей до глави їхнього клану Ізяслава виголосити сакраментальні й знову нещирі слова: «Брате! Миръ стоитъ до рати, а рать до мира; а нынѣ, брате, братья есмы собѣ, а прими насъ к собѣ», на що Ізяслав відповів згодою. А далі між Ольговичами і Давидовичами мова пішла про речі зовсім прозаїчні: обмін земельними володіннями²⁴. Тому не варто серйозно сприймати заклики до миру чернігово-сіверських (та й інших, не названих нами) князів, бо вони були нещирими і диктувались суто тактичними міркуваннями. Ніхто із тих, хто виступав із цими закликами, не збирався слідувати ним.

Через півстоліття після початку міжкнязівських сварок і війн безіменний співець «Слова о полку Ігоревім» з талантом і вражаючою емоційною силою відобразить жахи і смерті, принесені удільною роздробленістю, згадуючи її передвісника Олега Святославича: «Тогда, при Олзѣ Гориславличи / сѣяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Даждьбожа внука**; / въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣкомъ скратишась. / Тогда по Руской земли рѣтко ратаеве кикахуть, / но часто врани граяхуть, / трупиа себѣ дѣляче, / а галици свою рѣчь говоряхуть, / хотять полетѣти на уедие»²⁵.

Гіркою апофеозу досягли княжі чвари і збройні сутички на початку 1169 р., коли коаліція князів, у якій одну з головних ролей відіграв клан Ольговичів, штурмом, неначе вороже місто, здобула Київ, вщент розграбувала і спалила його, знищивши безліч мирних жителів: священників, ченців, чоловіків, жінок і навіть немовлят: «Взять же бысть Киевъ мѣсяца марта в 8-е, ... и грабиша за 2 дни весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную Богородицю, и не бысть помилования никому же ниоткуда»²⁶. З вражаючою силою літописець передає свідчення очевидця. Горіли церкви і монастирі, воїни вбивали всіх, хто траплявся на шляху, жінок вели в полон, малі діти ридали, бачачи в біді своїх матерів. Союзники розграбували монастирі й церкви. Ризи, ікони, книги і дзвони вкрали князі під проводом сина Андрія Боголюбського Мстислава. Спалили навіть священний для всіх русичів Печерський монастир.

* Скинутого Ізяславом з київського столу.

** Давні русичі вважали себя дітьми і внуками язичницького бога Слнця Даждьбога.

Важко позбавитись відчуття, що літописець відобразив ворожу навалу на стольний град Русі за власними враженнями. Суть того, що відбувалося тоді на Русі, автор «Слова о полку Ігоревім» акумулював в образі одного із злих геніїв Русі напередодні роздробленості: «Тъй бо Олегъ [Святославич] мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше»²⁷.

Княжі чвари, розбрат і збройні зіткнення супроводжувались загибеллю багатьох тисяч людей, розоренням і спаленням міст і сіл. При цьому князі не робили різниці між майном своїх родичів Ярославичів, їхніх дружинників і городян із селянами. 1146 року Ізяслав Мстиславич вокняжився в Києві, скинувши при допомозі городян із стола Ігоря Ольговича. Самого Ігоря запроторили до монастиря святого Іоанна, а далі «розьграбиша кияне съ Ізяславомъ домы дружини Игоревы и Всеволожъ, и села, и скоты, взяша имѣнья много в домехъ и в манастырехъ»²⁸. Навіть степові хижакі, безжальні половецькі хани, що несли смерть і руїну руським землям, жажнулись скоєного людьми Ізяслава Мстиславича: «Слышавше половецъстии князи створившеесе надъ Игоремъ, прислашася ко Ізяславу, мира просяче»²⁹, — можна думати, закликаючи до миру на Руській землі.

П'ятирічна міжусобна війна 1146–1151 рр. позначилась наїздами князів один на одного, смертями їхніх дружинників, а переважно городян і селян, що були розмінною картою в цьому божевіллі. Літописці зовні безпристрасно відтворюють криваві події, лише зрідка висловлюючи обурення, відбиваючи тим самим думки абсолютної більшості народу. Навіть ті государі, яким симпатизували книжники, часто-густо здійснюють вчинки, несумісні ні з княжою достойністю, ні з християнською мораллю.

Один із головних героїв Київського літопису Ізяслав Мстиславич (йому присвячена апологетична Повість, що займає більшу частину цього ізводу) воював з Ольговичами і «взяша Всеволожъ градъ на щить», тобто, штурмом, немов вороже місто. Далі ним були здобуті численні чернігівські гради, населення яких постраждало, бо не встигло втекти від його воїнів: «Изславъ же повелѣ зажечи грады ты»³⁰. Наступного року «нача Ізяславъ молвити: «Се есмы села ихъ [Ольговичів] пожгли вся, и жизнь [добро] ихъ всю, ... а пойдемъ к Любчю [Любечу], идеже ихъ есть вся жизнь»³¹. Йшлося про звичайний грабунок мирних людей. Доводиться визнати, що руські князі в багатьох випадках поводитись на своїй землі гірше від половців і, можливо, трохи краще монголів, котрі завойовували Русь в 1237–1241 рр.

Наступні роки XII ст. ознаменувались майже безперервними міжкнязівськими зіткненнями, походами, битвами і війнами. Ось лише кілька фактів за 40–50-х роки, відзначених київськими книжниками. 1148 р. Ізяслав і Ростислав Мстиславичі воюють землі Юрія Долгорукого, нещадно палять міста і села, про що незворушно сповіщає київський літописець³². А 1152 р. Ізяслав звелів розграбувати в Перемишлі заміську садибу свого суперника і союзника Долгорукого Володимирка Володаревича галицького. Щоб помститися, Юрій вирішує нищити й палити землі Мстиславичів і Ростиславичів: «Оже есте мой Городецъ пожгли и божницю, то я ся тому отъожгу противу»³³.

Та не тільки волості Долгорукого палять і грабують Мстиславичі і Ростиславичі. В 1157 р. син Ізяслава Мстиславича Мстислав «еха изъѣздомъ на стрыя своего на Володимира Володимирю. И я жену его и матеръ его, и всади въ на возы везе я, Лучьску посла, а стрый его Володимеръ утече Перемышлю, и дружину его изограби, и товаръ [добро] весь отъя...»³⁴. Мстислава не збентежила та обставина, що Володимир Мстиславич був рідним братом і вірним соратником його батька. Того самого року Мстислав розграбував дружину союзника свого батька Ізяслава Давидовича, «зая товара много Ізяславли дружини, золота и серебра, и челяди*, и коний и скота, и все провади Володимирю»³⁵. Виглядає сумним парадоксом те, що в очах київського літописця Мстислав Ізяславич був взірцем людини честі і рицарства!

Напади князів один на одного, невиконання ними союзницьких та інших угод, цинічні порушення клятв на хресті супроводжують історію Давньоруської держави аж до кінця її існування. 1160 р. суперник Ростиславичів Ізяслав Давидович вкупі з половецькими ханами воював Смоленську волость, «и тамо много зла створиша половци, взяша душ более тмы [тисячі], а инья изсѣкоша»³⁶. Можна було б примножити число прикладів жорстокості, жадібності й короткозорості князів, котрі губили власну країну й убивали безліч невинних людей, що не мали стосунку до княжих чвар. Обмежимося сентенцією О.Є. Преснякова: «Київське старійшинство впало, тому що процес децентралізації життєвих інтересів земель-волостей, які складали Київську Русь, взяв гору над об'єднанням їх навколо Києва; і гіркий плач чернігівського поета**, що ніхто з князів не чує закликати вступити в «злат стремень» за землю Руську, прозвучав надгробним словом старині, що відходила в минуле»³⁷.

Природно думати, що дружинники і бояри були пособниками своїх князів у жорстоких убивствах і грабунках, у знищенні й спаленні міст, та літописці звичайно залишають їх у тіні їхніх панів. Виключення складає Галицько-Волинський ізвод, що з неймовірною силою викриває і картає великих галицьких бояр, котрі заважали своїм князям у справі консолідації країни і навіть умишляли на їхнє життя. Свою силу вони продемонстрували в подіях, відбитих у літописі під 1173 р. В свої зрілі роки князь Ярослав Володимирович (1152–1187 рр.) закохався і втратив голову. Його обраницею стала молода і, слід гадати, прекрасна Анастасія з боярського роду Чагрів. Той рід був новим і незнатним, тому якийсь час галицькі великі бояри зневажали його, однак далі сприймали його вже з острахом і ненавистю, переконавшись у тому, що численні й діяльні Чагри висуваються на перші ролі в княжому дворі, прибирають до рук придворні посади, землі й багатства, головне ж — княжу прихильність і ласку. Так народилася змова в середовищі ближніх бояр государя, й літопис застає її на заключному етапі.

* Отже, в рабство наvertsали своїх, руських людей.

** Йшлося про автора «Словіа о полку Ігоревім».

Важко сумніватися в тому, що дружина Ярослава Ольга давно вже знала про існування суперниці. В 1170 р. вона демонстративно втекла від чоловіка разом із сином Володимиром, на якого князь, певно, переніс нелюбов до його матері: «Выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхи, съ сыномъ с Володимиромъ, и Кстятинъ Сѣрославичъ* и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяцев»³⁸. То був сигнал для невдоволених государем великих бояр у Галичі, котрих очолив невідомий науці якийсь Святополк, на думку деяких істориків, служебний князь самого Ярослава Володимировича.

А далі сталася нечувана на Русі подія: бояри взяли під варту свого государя і змусили його скоритися силі. Бояри-переможці посилають до княжича Володимира радісну звістку: «Поѣдь стряпать [спішно], отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадъ избилѣ, а се твой ворогъ Настаська». Далі «галичани», тобто бояри, спалили на вогнищі Анастасію Чагрівну («накладѣше огонь сожгоша»), її сина Олега взяли під варту, а «князя водивше ко кресту, яко ему имѣти княгиню въправду (!), и тако уладившеся»³⁹.

Ця сумна історія з беззаконним і дикунським спаленням молодої жінки відбиває не стільки родинні звади князя Ярослава, скільки запеклу й безжалісну боротьбу за владу і панування при княжому дворі Галича між різними боярськими угрупованнями, нестримне прагнення бояр тримати государя в своїх жилавих руках...

Набагато більше звісток про галицьке боярство, його чільну роль у соціальному й політичному житті своєї землі містить Галицько-Волинський літопис, що є апологією сильної княжої влади, уособленої Данилом Романовичем і його братом Васильком. Бояри довгими роками намагались позбавитись від Романовичів, кликали в князі різних Рюриковичів зі сторони. Вже на перших сторінках джерела міститься звістка про те, що їх батько вигнав з князівства могутнього боярина Володислава Кормильчича, — «славяху [він] бо Игоревича». Йдеться про намагання великого галицького боярства протиставити Романові Мстиславичу одного з синів героя «Слова о полку Игоревім» Ігоря Святославича.

Після загибелі Романа в Польщі в червні 1205 р. придушена було ним боярська опозиція вийшла з покори його вдові Анні, котра залишилась з двома малолітніми синами Данилом і Васильком. Їй довелось перебратися з вороже-боярського Галича до Володимира, де тридцять років княжив її муж, але й там вона не знайшла притулку і спокою⁴⁰. Тамтешні бояри, що раніше плазували перед її грізним і самовладним чоловіком, схиляються до думки видати княгиню і дітей прибульцям з Чернігівської землі, які збирались знищити їх. Анна з дітьми втікає за кордон. Розпочинається багаторічна одіссея блукань малолітніх Романовичів** чужими світами. Завершуючи поетичний панегірик

* Один з лідерів боярської опозиції Ярославу Володимировичу в Галичі.

** Цим спільним ім'ям галицькі книжники будуть називати Данила і Василька протягом їх життя.

Романові Мстиславичу на початку Галицько-Волинського літопису, книжник патетично вигукує: «Велику мятежю вьставшю вь земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единь 4 лѣта, а другый двѣ лѣтъ»⁴¹.

Та якщо волинські бояри в основній своїй масі все ж таки залишилися вірними Романові Мстиславичу та його родині, то галицькі протягом наступних сорока років невтомно боротимуться проти синів свого недавнього сюзерена, прагнучи всіма засобами (майже виключно беззаконними) не допустити їх повернення до Галича і князівства. Кілька разів у 1211–1214 рр. Данило заволодіватиме Галичем, спираючись на бюргерство, дворянство, що тільки народжувалось, і свою бойову дружину, але буде змушений залишати місто і повертатися до своєї отчини на Волині.

Галицькі боярські олігархи відчувалися справжніми господарями краю й відповідно поводитися в побуті. Вони жили в розкошах, носили вишуканий іноземний одяг та взуття, були обвішані золотими ланцюгами та іншими коштовними прикрасами, їздили на дорогих конях, яких привозили з Угорщини і Германії, їхня зброя була швидше ювелірними виробами, ніж зняряддями захисту й нападу. Бояри будували собі не те що палаци, а справжні укріплені замки. У містечку Судова Вишня поблизу Львова археологи розкопали феодальний замок, куди бояри Молибоговичі в 1230 р. намагались заманити Данила Романовича, аби вбити його.

Галицько-Волинський літопис яскраво відобразив цей епізод, що стояв у шереху багатьох замахів на життя і достойність галицько-волинського государя: «Крамолѣ же бывши вь безбожныхъ боярехъ галицкыхъ, а съветъ [змову] сътворше съ браточядиемъ его Олександромъ* на убиение и преданеє земли его». Лише щасливий випадок врятував життя Данила. Його брат Василько раптом вихопив меч і вступив у жартівливий поєдинок з одним із слуг. Це так налякало боягузливих Молибоговичів, що вони в паніці втекли, «яко и оканный Свячтополкъ»⁴². Відбулося ще кілька боярських змов і заколотів проти Романовичів, що мали на меті скинення з престолу і навіть їх убивство й заміну угідними боярами князями зі сторони.

Той боярський замок у Вишні розкопав львівський археолог О.О. Ратич. Замок існував у XII–XIII ст. Вчений виявив могутні земляні вали, в яких збереглися залишки дерев'яних кріплень (городень), подібних до тих, що знаходились у валах Києва, Чернігова, Галича та інших великих давньоруських міст⁴³. В тому замку боярські слуги могли витримати довгий час облогу сильного війська. Матеріали розкопок і наш літопис свідчать про те, що в таких замках бояри накопичували значні запаси продовольства і зброї.

Боярське самовладдя і анархія дійшли до того, що, скориставшись народною смутою і слабкістю приведених боярами князів Ігоревиичів, у Галичі 1213 р. вокняжився великий боярин Володислав⁴⁴. Це було нечуваним і

* Двоюридний брат Романовичів, белзький князь Олександр Всеволодич.

зухвалим порушенням законів феодальної ієрархії, згідно яких на Русі князем міг стати лише належний від народження до династії Рюриковичів. Уперше боярин сів на княжий престол, хай і ненадовго. Обурення в суспільстві і за межами Русі було, напевне, настільки загальним і великим, що наступного року його усунув угорський король: «Володислава оковавше, ведоша вь Угры»⁴⁵.

Бояри керували попередником Данила на галицькому столі Мстиславом Мстиславичем з династії смоленських Ростиславичів. В останні місяці 1227 р. старіючий князь просто сидів на галицькому столі, його вже ніхто не слухався, а ближні бояри, напевне, створили йому такі нестерпні умови життя в палаці, що він був радий якомога швидше залишити і палац, і стольний град Галицького князівства. Боярський ватажок Судислав відверто й нахабно заявив Мстиславові: «Княже! Дай дьщерь свою обрученную за королевича и дай ему Галичь: не можешь бо дръжати самъ, а бояре не хотятъ тебе!»⁴⁶ Літописець, наче не розуміючи факту зради боярством національних інтересів і суверенності князівства, безсторонньо відзначив: «Мьстиславъ дасть Галичь королевичю [угорському] Андрѣви, а самъ взя Понизие, оттуду иде к Трьцескому*»⁴⁷, що його він ділив із ханами чорних клобуків. Там він по тому й помер.

А Данилові довелося відвойовувати батьківський стіл у бояр, угорських і польських загарбників та чужоземних князів, запрошуваних боярами на галицький престол, — аби тільки не допустити його в Галич. У 1238 р. галицькі бюргери («мужи градские»), скориставшись слушною хвилиною, вирішили запросити Данила на князювання. Коли він під'їхав до міської брами, городяни, за словами літописця, «пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущи воды къ источнику». Єпископ Артемій і дворський Григорій, котрі поряdkували в місті, «узрѣвшима же, яко не можета удръжати града, яко малодушна блюдящася о предании града, изыдоста слезными очима и ослабленными лицемъ и лижуща уста своя, яко не имеюща власти княжения своего, рѣста же с нужею: «Прийди, княже Данило! Прийми градъ!»⁴⁸ У цих саркастичних словах, що є однією з вершин давньоруської літератури, відбито істинне ставлення галичан до Данила Романовича, їхні зневага і ненависть до двоєдушних і підступних світських і духовних феодалів.

Але утвердження Романовичів у стольному граді їхнього батька виявилось не остаточним. Бояри притаїлися і лише чекали слушного часу, аби знову повстати проти своїх панів. Той час настав для них після страшної навали орд Батия на західноруські землі навесні 1241 р. Коли Данило Романович після того, коли Батий пройшов через землі його князівства на Захід, повернувся до Галича, він зустрівся з новим боярським бунтом. Літературно обдарований галицький книжник яскраво й емоційно відбив дивовижні події: «Бояре же галицьстии Данила княземъ собѣ называху, а сами всю землю дръжаху; Доброславъ же вькняжился бѣ и Судьичъ поповъ внукъ, и грабьяша всю землю,

* Торческь, руське місто на півдні Київської землі.

и въшедь въ Бакату*, все Понизье прия, безъ княжа повеления, Григориа же Васильевича себѣ горною страну Премышльскую мысляше одържати; и бысть мятежь великъ въ земли и грабежь отъ нихъ»⁴⁹.

Ватажки двох могутніх боярських партій швидко по тому посварилися і ... прийшли на суд до князя Данила! Таким уже був менталітет боярських олігархів. Вони і все суспільство, як і раніше, бачили в князі законного государя, котрий лише один мав право вершити суд і розправу в країні. Порадившись із братом, Данило Романович «повелѣ я изымати»⁵⁰ і кинув до в'язниці, після чого обидва зникають із сторінок літопису й, можна думати, з самого життя.

Остаточо придушив боярську опозицію Данило Романович після перемоги в битві біля галицького міста Ярослава в серпні 1245 р. з угорським і польським військами, приведеними суперником у змаганні за галицький стіл чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем, котрого підтримали також загони ворожих Романовичам бояр. Одразу після битви він звелів стратити голову однієї з боярських партій Владислава⁵¹ і, ймовірно, багатьох інших ворожих йому бояр. Адже по тому джерела зовсім не згадують про будь-яку боярську фронду, спрямовану проти Романовичів.

Провидницьке бачення сутності суспільно-політичного життя на Русі доби удільної роздробленості, жорстокого озлоблення людей правлячого класу проти народу і проти інших князів і бояр, згубної ролі князів у країні співець «Слова о полку Ігоревім» висловив такими вражаючими словами: «Усобица княземъ на поганья погыбе,/ рекоста бо братъ брату:/ “Се мое, а то мое же!”/ И начаша князи про малое/ “Се великое” мльвити,/ а сами на себѣ крамолу ковати./ А погании** съ всѣхъ странъ [сторон] прихождаху съ побѣдами/ на землю Рускую»⁵². В цих словах відчувається сумна свідомість безнадії історичних перспектив тодішньої роздробленої Русі в оточуючому світі. Відчуття не обмануло співця. Мине лише півстоліття, і «тьмочисленная» кіннота Батия страшною вогняною кулею прокотиться Руською землею, несучи смерть, руйнацію і пожежі. Давньоруська держава припинить своє більш ніж трьохсотлітнє існування.

* Галицьке порубіжне місто на Дністрі Бакота.

** Половці.

- ¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.-Л., 1950. — С. 208.
- ² Галицько-Волинський літопис. / За ред. М.Ф. Котляра. — Київ, 2002. — С. 89.
- ³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 46.
- ⁴ Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. — Спб., 1899. — С. 71–72.
- ⁵ Там же. — С. 85–86.
- ⁶ Повесть временных лет. — С. 87.
- ⁷ Там же. — С. 87–88.
- ⁸ Там же. — С. 92.
- ⁹ Там же. — С. 95.
- ¹⁰ Повесть временных лет. — С. 109–110.
- ¹¹ Див., напр.: *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 121.
- ¹² Повесть временных лет. — С. 129.
- ¹³ Летопись по Ипатскому списку. — Спб., 1871. — С. 217.
- ¹⁴ Там же. — С. 230–233.
- ¹⁵ Див.: *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — Спб., 2003. — С. 188–226.
- ¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 213.
- ¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 215.
- ¹⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 217.
- ¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 218.
- ²⁰ Там же. — С. 219.
- ²¹ *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. — Ренн, 1991. — № 117. — С. 58.
- ²² Летопись по Ипатскому списку. — С. 222–223.
- ²³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 256.
- ²⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 307.
- ²⁵ Слово о полку Игореве. / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1950. — С. 16.
- ²⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 372–373.
- ²⁷ Слово о полку Игореве. — С. 15.
- ²⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 233.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 252.
- ³¹ Там же. — С. 254.
- ³² Там же. — С. 260.
- ³³ Там же. — С. 310.
- ³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 333.
- ³⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 344.
- ³⁶ Там же. — С. 348.
- ³⁷ *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 93.

- ³⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 384.
- ³⁹ Там же. — С. 385.
- ⁴⁰ Докладно про це див.: *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. — Київ, 2002. — С. 89–102 та ін.
- ⁴¹ Галицько-Волинський літопис. — С. 77.
- ⁴² Галицько-Волинський літопис. — С. 93.
- ⁴³ *Ратич А.А.* Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1968. — С. 39–41.
- ⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 81.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же. — С. 89.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. — С. 99.
- ⁴⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же. — С. 108.
- ⁵² Слово о полку Игореве. — С. 17.

Валерій Зема

**Володарі-мученики:
сценарії та моделі святості**

У статті розглядається становлення культу князів-страстотерпців на прикладі агіографічних текстів — Несторового Читання та Сказання-Повідання. Подано ґрунтовний історіографічний огляд публікацій останніх десятиліть. Показано основні напрямки дослідження Борисо-Глібських текстів, котрі все ще спираються в своїй основі на синкретизм, династизм та етатизм, що проєктуються на минуле. У основі оповідей про забиття Бориса й Гліба — візантійська риторика та західно-європейські традиції творення культу володаря-мученика.

Ключові слова: *страстотерпці, князі, синкретизм, етатизм, династія, культ.*

В статье рассматривается развитие культа князей-страстотерпцев на основе агиографических текстов в Несторовом Чтении и Сказании. Сделан историографический обзор публикаций по теме за последние десятилетия. Показаны основные направления в изучении Борисо-Глебских текстов, которые все еще опираются преимущественно на синкретизм, династичность и этатизм, проектируемые на историческое прошлое. В основе текстов об убийстве Бориса и Глеба — византийская риторика и западно-европейские традиции создания культа правителя-мученика.

Ключевые слова: *страстотерпцы, князья, синкретизм, этатизм, династия, культ.*

The topic of the current article is the development of the cult of passion-bearers investigated on the ground of hagiographical texts devoted to prices — Nestor's Homily and Sermon. The essential analysis of historiography devoted to the topic of the first local saints during last decades is conducted. The chief points of the research of Borys and Hlib narratives are still grounded mostly on the treatment of the past though syncretistic, dynastic ideals, and etatism. The crucial for the texts dedicated to the assassination of Borys and Hlib were Byzantine rhetoric and West European traditions in the creation of the cult of murdered rulers.

Key-words: *passion-bearers, princes, syncretism, etatism, dynasty, cult.*

Для яскравішого усвідомлення того, чим була Русь близько 1015 р., варто згадати запис візантійського хроніста другої половини XI ст. Йоана Скілітце. Звичайно ж, що слід усвідомлювати упередженість цього автора до щойнонавернутого народу. Отже, як говорить автор хроніки, Анна, імператорова сестра, померла перед Володимиром, її чоловіком. Тоді муж, родич князя, на ім'я Chrysoheir (Золоторукий), вирушив компанією у складі восьми сотень чоловіків і прибув до Царгороду. Ця дружина вдавала з себе торгівців. Однак імператор наказав Золоторукому скласти зброю, та руські люди не хотіли підкоритися і відплили через Пропонтіс. Коли вони прийшли до Абидоса, Золоторукий дав бій Давидові Охридському, очільникові Самоса, та правителеві Тесалонік Никифорові Кавасилі¹. У руських літописах годі шукати згадки про Володимирового родича на ім'я Золоторукий, також в них бракує повідомлення про цю виправу до Царгороду, так само як у візантійських хроніках відсутні згадки про династійні війни у 1015–1019 рр. та наступних роках, коли влада у Києві стрімко змінювалася. Йоан Скілітце писав свою хроніку вже у другій половині XI ст., коли відбувалося активне творення культу князів-страстотерпців, хоч він про нього не згадує.

Саме на другу половину XI та на початок XII ст. припадають заходи зі створення Борисо-Глібського культу. Мабуть, що одним з найперших таких свідчень, окрім звичайно ж текстів агіографії та гімнографії, можна вважати «Чудо про втонуле дітище». Історія оповідає про родину киян, яка вирушила річкою на прощу до Вишгороду задля вшанування пам'яті князів-страстотерпців, у дорозі вони втратили свою дитину, яка втонула. Молитви невтішних батьків мали відгук, адже дитина знайшлася живою і перебувала в храмі Софії перед іконою Св. Миколая Мир-Лікійського. Іван Франко підкреслював вплив на чудо про дітище тексту корсунського чуда про отрока Климента Римського (60-х р. XI ст.), що входив до складу Похвального слова на оновлення Десятинної церкви². Інше свідчення, котре трапилося декількома десятиліттями пізніше, міститься в повчанні на перенесення мощів князів. У тексті йдеться про поховання князя Давида Святославича у фондованому ним Борисо-Глібському соборі у Чернігові. Давид Святославич (чернігівський князь у 1097–1123 рр.), перебував у шлюбі з маркграфинею з роду Дітмаршен (Нижня Саксонія). Між тим, архітектурні риси згаданого собору та його оздоблення, а саме: використання аркатурного опаску, вказують, за спостереженнями О. Иоаннисяна, на впливи романської архітектури, котрі на той час найбільш збігаються з Міланом, тож майстри повинні були мати північно-італійське походження³. Однак аркатура мала ширше застосування — від Західної Європи і Балкан до Закавказзя, тож запрошені майстри могли прибути так само з німецьких земель. У повчанні оповідається про смерть та поховання Давида Святославича, що супроводжувалося проявом Божественних знаків, адже на нього злетів голуб. Коли тіло князя перебувало в соборі Спаса, над ним стала зірка, коли ж тіло перенесли до Борисо-Глібського собору, зірка засяяла над цим храмом. Автентичність тексту підважує згадка про князя Володимира як рівноапостольного, а П.В. Голубовський вважав, що час виголошення пов-

чання припадає на 1162–1176 рр. У тексті звучать настанови до князів: не чинити спротиву старшій братії та не приймати допомоги від поган. Інший випадок, коли напучування до князів залучається до тексту з Борисо-Глібського циклу, — паремійне читання⁴. Укладач намагається продовжити лінію на віншування князя, розпочату в агіографічних текстах, де князів поділено на праведних і лукавих, коли панують лукаві, то й більше зло надходить на землю. Там, де князі молоді і полюбляють гуслі та випивку, — таких Бог поставляє за гріхи. Власне так трапилося з Святополком, якого поставлено за гріхи. Що це були за гріхи? — про це мовчать уцілілі джерела.

Тож, на кінець XI ст. припадає час поширення культу Миколая святого на теренах давньої Київської митрополії, а саме укладається текст на перенесення його мощів з узбережжя півдня Малої Азії, що перебувала під загрозою мусульманської окупації, а отже ймовірної втрати цих мощів, до Барі-града в Італії. Тим часом, культ князів-страстотерпців отримав швидке міжнародне визнання. Вони, як гадані читачі життя чеського мученика-володаря В'ячеслава, мали визнання в Чехії, куди їхні мощі потрапили вже наприкінці XI ст., однак брати там уважалися за приятелів, а не кривих родичів. На час раннього середньовіччя церковна історія мала чимало прикладів парних чи колективних святих, серед котрих найбільш відомі — Козьма й Дем'ян, сорок мучеників Севастійських⁵.

За тривалий час вивчення Борисо-Глібського циклу з'являлося чимало теорій, що намагалися розтлумачити появу цих текстів, їхніх взаємних перетинів та приховних сенсів. Як і у випадку «Слова о полку Ігоревім», де начебто міститься чимало темних місць, неявних сенсів та «неясних» інтенцій, романтично заангажована історіографія намагалася знайти елементи іншої Русі, з її прихованим поганським еством. Припускалося, що такі сенси чи то у вигляді попередніх саг-епосів та пошанування роду могли пройти сувору цензуру укладачів-церковників та потрапити до церковного тексту, де їм не було місця. Якщо зважити, що Сказання-Повідання та т. зв. Несторове Читання творилися бодай через століття після гаданого прийняття християнства у Києві, десь у 70-х роках XI ст., то чи не варто було би звернутися до моделей святості, що пропонувала візантійська та латинські версії християнства на той час?

Одна з методологічних засад традиційної російської історіографії обернулася на злий жарт, а саме: скерованість учених XIX — початку XX ст. на пошук справжнього, початкового тексту серед численних списків, що примножувалися упродовж століть. На загал, розвиток культу правителів-мучеників засвідчений декількома жанрово різнобарвними пам'ятками, котрі водночас часом перетинаються між собою, надаючи дослідникам новий поштовх до відтворення історії подій 1015 р. та наступних непростих стосунків між спадкоємцями Володимирового столу. Кожна реконструкція має претензію на вичерпність, або ж принаймні оригінальність тлумачення фактів, образів та постатей. Те, що легенда про братів була одним з найбільш копійованих текстів на теренах, які становили колись осереддя старокиївського християнства, засвідчилося в чисельних списках, а також в появі народно-розмовних версій їхнього життя з

кінця XV ст. і майже до XVIII ст. Окремо слід зазначити розвиток літургійної літератури, серед якої принаймні декілька версій (Київська, Новгородська та Іваницька), паралітургійних текстів у Прологах, та власне агіографічної, напучувальної, посуті, літератури. Найбільшого розвитку легенда набула у якості моралізаторських Житій, що містяться у таких пам'ятках, як-то Торжественики, Четьї Мінеї, збірники напучувального змісту тощо. У свою чергу, найдавнішим наразі відомим текстом, котрий докладно оповідає про подвиг братів, є текст Казання-Повідання у складі «Успенського збірника» рубежу XII–XIII ст., що походить з теренів давньої України, тоді як текст мінейної пам'яті в «Ілліній книзі» рубежу XI–XII ст., найвірогідніше, з Новгородщини, віншує братів. Текст служби фіксується в складі більш розлогих служб XII–XVI ст.

Успенський збірник XII–XIII ст. передбачає потрібну схему нарації, що впливає з самої назви тексту: «Сказання, Страсть і Похвала св. муч. Борисові й Глібу»⁶. Такий поділ віддзеркалює розвиток візантійської літератури, де «похвала» поставала окремо та залучалася до літургійно-мінейних збірників.

У цьому шкідці оминається літописна версія задля подальшого дослідження, хоч неможливо оминати зіставлення пам'яток та намагання пристосувати їх до літописної версії. Адже агіографічні мотиви потрапляли також до інших хронік країн Центрально-Східної Європи. На підставі вивчення «Хроніки Чехів» та «Діянъ польських князів», автори котрих декларували, що вони не мають наміру включати агіографічні тексти, Янош Бак визначає міру впливу агіографії на ці літописи⁷. Так, описуючи діяння польських князів, автор відсилає читачів до агіографічного корпусу св. Адальберта, згадуючи про його мощі при зустрічі в Гнезно у 1000-му році, тоді як Кузьма/Космос, чеський хроніст, також зауважив, що він не бажає включати оповіді, написані іншими. Гал Анонім, у свою чергу, намагався оминати тему св. Станіслава, адже цей культ того часу (1115–1118) ще не набув поширення. Натомість задля власного опису короля Болеслава, Анонім запозичив деякі агіографічні мотиви, в очікуванні канонізації державця⁸. Його ймовірна обізнаність з Житієм Св. Стефана Угорського, засновника християнської держави того ж таки часу, спиралася на артикулюванні таких чеснот правителя, як *rex iustus*; звитяжець над поганями; фундатор церкви тощо. «Діяння польських князів» також містять низку чуд, як-от — прозріння першого з Пястів — польського князя Мешка. Прозріння Мешка подається як свого роду алегорія сліпого народу перед хрещенням і прозрілого опісля. Згадаймо також про зцілення іншого хрестителя — Володимира, який через хрещення отримав повернення зору. Космос/Кузьма Празький, попри те, що начебто він не мав наміру переповідати Життя Людмили, В'ячеслава та Адельберта, включив ці агіографічні елементи житій та додатки до вже існуючих житій, що траплялося також у руських літописах. Уже готові кліше з текстів про князів-страстотерпців переносилися на нові персонажі, як-то на Андрія Боголюбського та Ігоря Ольговича (літописна повість 1147 р.)⁹. Перетворення В'ячеслава Чеського зі святого-мученика на героя-рицаря розпочалося вже після смерті Космоса. Загальна стратегія автора хроніки, як пише

Бак, не переповідати вже існуюче житіє, а додати дещо від себе, щоб помножити шанування святих з власного краю.

Щодо руських літописів, то однією з найвпливовіших лишається теорія О. Шахматова, що розвивалася тоді, коли сили набирали конспіративні теорії та з'явилися апокрифічні «Протоколи сіонських мудреців». Шахматов запропонував таку теорію, котра би відтворювала омріяний найдавніший літопис та відповідала загальній настанові з пошуку найдавнішого і найбільш достовірного тексту. Дослідник уважав, що Борисо-Глібська легенда в Лаврентіївському літописі являє собою більш давню і менш складну редакцію, ніж Іпатська та Радзивілівська редакції оповіді про князів-страстотерпців, тож саме вона — давніша, аніж розширена за рахунок додатків редакція Іпатського літопису¹⁰. У основі міркувань Шахматова — пошук найдавнішої версії літопису, досить уявної. Цей «справжній», початковий літопис Шахматов виділив з тексту Новгородського першого літопису. Судження дослідника мали наступних adeptів, які прагнули розвинути його початкові спостереження стосовно існування «Начального зведення» та впливу останнього на розвиток текстів про Бориса й Гліба. Тож теорія, припущення набули з плином часу рис аксіоми, що отримувала начебто підтвердження в нових розвідках, що в своїй основі повторювали Шахматівські положення. Про це дещо далі. Проте, існує відмінний погляд на складання літописів, на що вказують безпосередньо фрагменти літопису. Візію складання ПВЛ подає О. Толочко на підставі дослідження текстових фрагментів та приміток ймовірного творця літопису — Сильвестра — ігумена Михайлівського монастиря за часів Володимира Мономаха. Запис датується 1116 р. за Лаврентіївським типом, а фінальною сценою літопису Сильвестра мало стати перенесення мощів князів-страстотерпців під 1115 р.¹¹

А. Тімберлейк належить до adeptів теорії Шахматова. Дослідник в основному повторив його положення на ширшому прикладі Житій Бориса й Гліба та літописної версії. Він розподіляє текст Сказання у версії Успенського збірника на дві частини і припускає, що ці частини («Сказання, страсть і похвала» а також «Сказання про чудеса») набули сполучення в початковій версії Сказання, хоча могли походити з окремих текстуальних джерел¹². Спостереження дослідника випливають з прагнення реконструювати справжній, втрачений наратив-оповідь про Бориса й Гліба, що, нібито, приховується під шаром пізніших оповідань. Дослідник вірить, що існувала якась дружинна оповідь, яка містила «справжню» версію Борисо-Глібської легенди¹³, попри значний часовий проміжок від часу загибелі братів та часу написання житійних текстів, з одного боку, та вплив візантійської літературної практики в зображенні мучеників — з іншого. Тімберлейк відтворює основні засади, на котрі спирається Шахматовська теорія, розвинута його adeptами: визнання Початкового зведення, наявність певного першотексту Борисо-Глібського циклу, під яким розуміється чи то світська сага, чи то «дружинна оповідь», залежність агіографічних текстів як похідних від Початкового зведення.

Соціологічну модель потрактування оповідей про князів-страстотерпців та значення їхнього культу запропонував Пол Голлінгсворт. Він зазначає, що

Борис та Гліб народилися у Володимирової дружини, яка походила з волзьких булгар, натомість, за А. Поппе, це була візантійська цесарівна Анна. Публічне підтвердження святості братів уперше припадає на 1072 р., коли їхні мощі перевезли з дерев'яної церкви у Вишгороді, і повторюється у 1115 році, коли їх було переміщено до мурованої церкви під своїми іменами, вважає Голлінгсворт. Дослідник нарахував одинадцять церков, присвячених святым, сім з яких — муровані. Він намагається з агіографії братів створити особливу модель, що була упродовж століть застереженням для князів. Отже, він пише, що історія Бориса й Гліба уособлює модель князівської поведінки у східнослов'янському світі. Як правителі, вони задоволені власними посадами-містами, настановлені на ці міста ще батьком, брати намагаються вести перемовини з головним князем, аби підтвердити ці повноваження, тоді як Святополк бажає тримати всю Русь. Автори житій наголошували в описі посмертних див, здійснюваних Борисом і Глібом, що як мученики — князі отримали більшу винагороду та владу по смерті, аніж ту, яку мали за життя, а саме: вони стали посередниками між Руссю та Богом та творили чудеса заради щойно-навернутих співвітчизників та відвернення наїздів номадів. Уплив цього образу на руське політичне життя показує, на думку Голлінгсворта, наскільки глибоко вкоріненням залишалось воно для князів та церковників після XI ст. для спільного висловлення досконалої гармонії у політичних стосунках. Монарші святі, маніпульовані живими, подавали не лише модель, але й вимір державницького служіння та здійснення правління. Головна ідея святості Бориса й Гліба, як вважає дослідник, це заклик до князів Русі бути люблячими братами і поважати права інших князів, особливо верховних. Такі інтенції залишалися примарними бажаннями у політичних відносинах. Уперше культ знайшов відгук, як вважає Голлінгсворт, у його перші десятиріччя, коли злагодя була запотребувана найбільше — у випадку Ярославових синів та дочок. Культ набув поширення за часів володарювання Ярославичів, коли останні свідки трагедії, а надто самі Володимировичі, вже відійшли у інший світ. Володимирів син Судислав перебував у порубі до 1059 р., куди його запроторив Ярослав, і де він провів півжиття, та згодом Ярославові сини випустили дядька за умови чернечого постригу, а помер він 1063 р. Ярославів син Ізяслав звів іншу церкву для князів-мучеників і приєднався до братів під час перенесення Святослава, Всеволода та митрополита Георгія, коли мощі перемістили до великої мурованої церкви, фундованої Давидовим (р.ж. 1050–1123, князь муромський у 1076–1093, чернігівський у 1097–1123) батьком Святославом і довершеної братом Олегом. Давид, як вже згадувалося, підтримував культ князів у Чернігові зведенням храму, де його поховали. Перенесення мощів 1072 р., 2 травня, приурочувалося до 3-ї річниці вступу до київського столу Ізяслава, вигнаного перед цим його братом Святославом і Всеволодом. У 1150 р. київський князь Ізяслав Мстиславович передав свій стіл дядькові, В'ячеславові Володимировичу, що вони підкріпили через цілування хреста над трунами Бориса й Гліба. Першою справою, котру здійснив Володимирко Галицький після вигнання Ізяслава та В'ячеслава з Києва у цьому році, була служба у церкві Бориса й Гліба перед

службами в трьох інших визначних місцях Києва — Св. Софії, Десятинній церкві та Печерському монастирі. Потуга образів Бориса й Гліба визначалася в самих текстах агіографічного циклу як поширена на всю Русь, а не лише Вишгород. Кожна зведена на їхню честь божниця, як зазначає Голлінгсворт, мала засвідчувати прагнення до згоди, уникнення кривної помсти та протистояння. Коли у 1220 році князь Всеволод прибув зі Смоленська до Новгороду і намагався силою усунути посадника Твердислава, останній шукав прихистку в церкві Бориса й Гліба. Тоді Всеволод звернувся до єпископа про перемовини і посередництво, а Твердислав вступив до монастиря. Образ святих не був прив'язаним до фізичного місця, святкові дні страсотерпців начебто ставали нагодою для політичних порозумінь. У 1093 році Володимир Мономах, осаджуваний в Чернігові його ж небожем Олегом Святославовичем, обрав дату для відходу з міста — 24 липня, що припадало на початкове свято Бориса й Гліба. Голлінгсворт звертає увагу на вплив християнства з його приходом на північ східнослов'янського світу, а саме: творення динамічного консенсусу серед головних політичних діячів Русі та головних носіїв нової християнської культури. Та питання контролю князівської кривної помсти лишалося на порядку денному. Слід згадати в цьому контексті те, яке значення мала кривна помста у Скандинавських країнах, котра трактувалася там у контексті відновлення честі. Явище кривної помсти запроваджувалося до Правди Руської, щоправда, припускалася можливість грошової компенсації, що змінювало статус помсти. Отже, у 1101 р. князь Святополк Ізяславич київський атакував свого небожа Ярослава Ярополчича коло Берестя і привів його до Києва у кайданах. Митрополит Миколай і декілька монастирських зверхників переконали Святополка відпустити Ярослава, що він зробив, йдучи до Вишгороду та відпускаючи його при трунах Бориса й Гліба. Локація мощів князів-страсотерпців набула значення своєрідного «місця пам'яті», що разом з Софійським собором ставало обов'язковим для прощі при відвідуванні княжої столиці, тоді як на дати пам'яті страсотерпців літописці розписували виправи і битви. Попри гадану символічність угоди, упродовж місяця після від'їзду з Києва Ярослава Ярополчича схопили Святополкові сини і повернули у кайданках до Києва, де він помер наступного року. Загалом культ князів-страсотерпців, як уважає Голлінгсворт, мав такі виміри: 1) застереження князям та церковникам, котрі намагалися їх контролювати; 2) використання християнських місць для принесення клятв; 3) залучення культів Бориса й Гліба, аби зробити публічну демонстрацію згоди між ворогуючими родичами.

Одна з найбільш близьких моделей святості до Борисо-Глібського культу, як уважали, постала понад століття перед цим у сусідній Богемії. Н. Інгам дослідив модель святості чеського святого-володаря В'ячеслава та його ймовірні впливи на постання культу руських братів-страсотерпців¹⁴. Інгам дискутував з твердженням Б. Флорі, який уважав, що чеська і руська легенди мають різні першопочатки і лише згодом набули спільних рис, і то цілком випадково. Інгам наголошує на тому, що близькі від початку обидві оповіді лише згодом розійшлися. Він закидає Флорі ігнорування найстаршого тексту

про В'ячеслава та увагу до літописної оповіді, тоді як він сам звертається до слов'янської версії, а не латиномовної Християнкової оповіді про святого. Інгам зауважував, що цей тип мученика-правителя набув поширення передовсім у Західній Європі, а найопукліше представлений в Британії та Скандинавії. Та його бракує серед Візантії та південних слов'ян. Спільні риси для Життя і вбивства Бориса й Гліба та В'ячеслава, на його думку, такі: 1) брат святого перебував у змові з дияволом; він зустрічається таємно з ними і планує вбити святого; 2) убивця непоштивий і підступний, демонструє ніби любов до свого брата, він намагається запровадити брата туди, де він може бути захоплений у пастці; 3) святого попереджають про можливість братовбивства, та він відхиляє застереження (чи-то через недовіру, чи-то безпринципність); 4) місце убивства святого знаходиться далеко від володінь самого правителя, тож він фактично перебуває без охорони; 5) убивство відбувається ранком, після нічних діянь святого; 6) зазвичай він має час для молитви (і відвідин заутреньої); 7) убивство здійснилося з укриття-засідки, коли жертву нагло оточили декілька мужів; 8) святий не чинить супротиву; 9) він заколотий до смерті, цей акт убивства здійснюють найманці, а не сам брат; 10) тіло святого закидують геть; 11) убивство і грабунок прибічників святого відбуваються невідкладно; 12) моці святого повертаються та ховаються з належною пошаною; 13) Божа помста насувається за вбивство.

Подібність цих мотивів у Борисо-Глібській та В'ячеславовій легендах впливає з того виміру страстей, який Інгам називає ікономічним виміром. Визначною рисою цього виміру є мученик як образ відкинутого і розіп'ятого Христа. Відтак, попередні зустрічі заколотників відповідають сюжетові заклоту, вчиненого проти Христа, а присутність святого на літургії відповідає Останній вечері. Забиття ж ножем співвідноситься з ранами Христа. Слово стратотерпець, зазначає Інгам, є калькою з грецької *athloforos*. Агіографічний образ Св. В'ячеслава включає два виміри його постаті: у релігійному плані його описано як аскета, тоді як в політичному — як *rex perpetuus* Чеського королівства. Розвиваючи тему впливів культу св. В'ячеслава на становлення Борисо-Глібського культу, М.Ю. Парамонова зауважує, що спільне проникнення обох культів не було запозиченням агіографічних моделей чи концепцій. Натомість можна говорити про сприйняття давньоруською традицією окремих формальних аспектів В'ячеславового культу, як-то пошанування князя, загиблого від руки брата, як святого мученика. Зрештою, гіпотеза про перенесення агіографічної моделі та культової практики, на думку М. Парамонової, з чеського простору є припущенням. Типологічна подібність пошанування забитого правителя як національного святого не передбачає безпосереднього впливу. Аскетична святість, етика добродійності та заслуг, ідеологія обмеження влади релігійним служінням не були засвоєні Борисо-Глібським культом¹⁵.

Соціально-політична концепція культу у версії П. Голлінгсворта має декілька вимірів, а політичну владу середньовічної Русі дослідник описує крізь терміни прихованості та суб'єктивності. Пошуки вченого розбігаються з етатистською концепцією, яка панує в російській історіографії та має вплив на

її адептів. Тож він звертає увагу на впливи скандинавської моделі стосунків, зіпертої на простійне творення і культивування широкої мережі персональних стосунків¹⁶. Через творення таких мереж набувається та підтримується заможність, соціальне становище та політична влада¹⁷. У Ісландії, що була «антидержавним» утворенням, де, попри брак звичайних для сучасників інститутів панування, пригнічення та контролю, існувала розгалужена система судових і правових відносин¹⁸. Регуляція стосунків у такому соціумі відбувається завдяки іншим системам самоорганізації, ніж власне «державна». Мабуть, це слід враховувати при вивченні низки питань: чи то поширення віри, чи то переміщення князів, військових походів тощо.

Джерелознавчий напрям вивчення культу постає в роботах Дмитра Абрамовича та Сергія Бугославського¹⁹, які присвятилися вивченню та публікації комплексів пам'яток, пов'язаних з Борисо-Глібським культом. Бугославський створив власну схему походження цих пам'яток, вивчаючи Читання Нестора за 19-ма списками, які поділяються на дві групи — повну і скорочену (за нинішніми підрахунками, кількість копій Читання наближається до 30). Повна і найдавніша версія представлена Сильвестрівським рукописом XIV ст., що зберігається в РДАДА. Дослідник уважав, що анонімне Сказання-Повідання ґрунтується на літописному тексті. За його спостереженнями, ця версія житія мучеників містить окремі риси, запозичені з житій добре відомих текстів візантійської агіографічної літератури, серед яких — житія Георгія Амастридського, Олексія, чоловіка Божого, Сави Освяченого, Миколая Мир-Лікійського.

Тоді як текст Читання ґрунтується на Сказанні-Повіданні, час укладення Читання Нестором Бугославський датує після 1108 року, а серед «джерел паралельного читання» він виділив «Слово про закон і благодать», житіє Євстафія Плакиди, житіє Олексія, Слово Євсевія про зішестя Св. Йоана Передтечі у пекло тощо. Як вже зазначалося, упродовж століть відбувалося редагування Повідання, та найбільш розширена його редакція міститься в Четві-Мінеї Данила Туптала, митрополита Ростовського. Жанр літургійних та пара-літургійних читань, проложні статті, на думку дослідника, запозичені з літописних текстів, старших, аніж ПВЛ, або ж з анонімного Сказання-Повідання.

Окремо слід згадати про староукраїнські версії Сказання-Повідання, котрі починають фіксуватися з кінця XV ст., а вперше в Четві-Мінеї 1489 року. Версія Четві 1489 року за змістом наближається до Синодальної редакції, яку виділив Бугославський, та має додатки з Паремійникової, скороченої, версії. У XV ст. відбувається творення Синодальної редакції Сказання-Повідання, коли до Чудівської редакції долучається окремий уривок, близький до паремійного читання, про боротьбу Ярослава зі Святополком. Згодом Синодальна редакція зазнала виправлення за одним зі списків редакції Торжественика, що створило Контаміновану редакцію. Ця редакція зазнала перекладу на староукраїнську з інтерполяціями з Паремійника та списком Західно-руської редакції. Ще один переклад міститься в рукописі Києво-Печерської Лаври.

Пошук автентичного тексту, або ж тексту, котрий є найближчим до відтворення подій 1015 р., може здаватися досі нагальним. Серед багатьох припущень найбільш популярним є літописне походження Сказання та Читання. Крім того, ця першOVERсія ототожнюється не з Іпатською чи Лаврентієвською версією ПВЛ, а з т. зв. Начальним літописним зведенням та його першOVERсіями. Бугославський висловлював переконання, збіжне з Шахматовським, що Сказання-Повідання мало вторинний характер і постало на підставі літописної оповіді. Однак Похвала Володимирові не має відображення в Сказанні-Повіданні. Крім того, літопис містить перерахунок 12 синів, доволі «апостольське» число, котрого бракує в Сказанні-Повіданні, і таке, що тяжко реконструюється при залученні «джерел паралельного читання» (почасти різні джерела подають розбіжні переліки імен, часом містяться повторення, що витримують необхідну кількість — 12 імен). Згадка про те, що Борис почав виказувати ознаку життя, коли його везли через бір, відсутня в Сказанні-Повіданні. Бугославський зауважував, що окремі стилістичні риси зближують Сказання-Повідання з Житієм Георгія Амастрідського. Згадка про отця Йоана Хрестителя, Захарії, забитого послами Ірода, є свідченням обізнаності з перекладом апокрифічного Євангелія Якова. Бугославський вказував, що з життя Миколая Мир-Лікійського запозичено фразу: «багато страждених спасенні бувають, незрячі прозирають, кульгаві швидше за сарни рискають ...», хоча насправді цей уривок уже прозвучав у давнішому Житті Симеона Стовпника, анахорета, перекладом котрого на церковно-слов'янську міг скористатися укладач-редактор. З оповіді про перенесення мощів Миколая — «блаженний, во-істину, град Барський і церква його освячена», до Сказання, начебто потрапляє фраза: «вищий за всіх градусів руських і вишній град воістину Вишгород називається». Щодо часу написання тексту Сказання-Повідання, то Бугославський відносить його на останні роки життя Ярослава Мудрого, бо ця пам'ятка, за висловом дослідника, з'явилася як відповідь на потребу мати життє братів; її написано у 3-складовій формі, усталеній візантійською традицією (вступ, нарація та похвала-заключення). Несторове Читання, як гадав Бугославський, наближається за змістом радше до Сказання-Повідання, ніж до літописної версії. Дослідник зазначав, що у Читанні розкидано чимало цитат з частини «Похвала» у Сказанні-Повіданні, хоч окремі особливості наближують Читання до літопису. Слід погодитися, що текст Читання у зіставленні зі Сказанням-Повіданням має значні лакуни, де автор уникає подробиць. Водночас у тексті Читання несподівано з'являються додаткові відомості, як-от одруження Бориса, чого бракує в Повіданні та літописній версії. Однією з найбільш суттєвих різниць між Читанням та Сказанням, на що вказував Бугославський, є прагнення «Нестором» замінювати імена, події та назви абстрактними явищами. Такий самий прийом, говорить Бугославський, використовується також в Житті Теодосія Печерського. Мотив про зішестя у пекло і визволення праведників Бугославський відносить до апокрифу про зішестя у пекло Йоана Передтечі. Водночас слід зауважити, що цей же мотив звучить в апокрифічному Никодимовому Євангелії.

Суттєвою для постання культу братів-мучеників є згадка про Дмитрія Солунського, святого-воїтеля, покровителя Салонік, захисника, до якого у молитвах і службах зверталися мешканці міста, шукаючи порятунку від набігів північних варварів, котрими за часів раннього середньовіччя були слов'янські та аварські племена. Іконографія Дмитрія Солунського та Юрія Переможця, в свою чергу, впливала на формування іконографії князів-мучеників (йдеться, зокрема, про композиції вершників)²⁰.

Природу жанрового характеру текстів Борисо-Глібського циклу досліджувала Г. Ленгоф, вона ж намагається подати оригінальне тлумачення різних текстів цього кола, зокрема, паремійних читань, та класифікувати літургійні служби страстотерпцям²¹. У центрі її теорії — твердження про протожанровий характер агіографічних оповідей про князів-страстотерпців, що набули поширення у перші століття після хрещення. Ленгоф наголошує, що Сказання-Повідання з'явилося у щойно наверненому соціумі, де відчутною була модель родинного пошанування предків, позаяк Борис і Гліб були членами Володимирівської династії, а оповідь про їхню смерть мала співвідноситися з їхнім статусом. При цьому слід зазначити, що загибель іншого брата, приписувана літописом Святополкові, а саме Святослава, лишилася не поміченою укладачами житійних версій, адже тіло князя не знайшли, хоч здається, можна визначити приблизне місце його загибелі. За браком тіла зникла можливість долучитися до реліквії. Хоча мітичні предки Володимира і Ярослава (Олег і Ярополк) заслужили перепоховання та посмертного хрещення, що, очевидно, мало би проектувати спільність династії на ті часи, коли така спільність видається примарною. Опис загибелі правителів у християнському світі крізь призму мучеництва мав подаватися, уважає Ленгоф, як акт аскези і посвяти, що надає їм значення надзвичайної потуги та посередництва, та Сказання-Повідання відходить від класичної моделі християнського мучеництва. Отже, родовий конфлікт, котрий творить фабулу оповіді, подається у християнському контексті через цитати чи то алюзії до християнських випадків-попередників. Імена 12 синів Володимира, як зазначає Ленгоф, запозичені з інших описуваних у літописі випадків, так от перші три співпадають з статтею в Лаврентіївському на 988 р., де пояснюється непевна Святополкова генеалогія, тоді як інші імена запозичено з додаткового переліку, що міститься в статтях 977 та 980-х років. Імена інших братів, Станіслава, Позвізда та Судіслава — не подаються, тоді як ім'я Ізяслава наводиться двічі. Імена інших братів замовчувалися, позаяк вони ворогували з Ярославом. Порівняння Святополкової смерті з Юліаном Відступником Дмитро Абрамович відносив до запозичення з легенди про Св. Меркурія Кесарійського, тоді як Мілер й Бугославський — до Хроніки Амартола. Таке зіставлення з Юліаном творить новий сенс — повернення до братовбивчої війни з передхристиянської доби, властиве для часів поганства, коли родичі фізично винищували власних кривих претендентів на владу. Інше положення Г. Ленгоф — про вторинний характер Читання у відношенні до Сказання-Повідання. На час написання Читання вказує дата в одному з чуд, де говориться про 14 серпня, неділю. Ця дата припадає на 1081 та 1087 роки,

зокрема. Укладення Несторового Читання Ленгоф датує між 1072 та 1091 рр., хоч, імовірно, воно було укладене пізніше, перед перенесенням мощів у 1115 р. Відтак, час написання Читання є ближчим до Житій візантійського походження, що творилися у VIII–IX ст., тоді як Сказання-Повідання відповідало очікуванням переважаючої більшості читачів і копіїстів. Ленгоф зауважує, що його не можна однозначно зарахувати до жанрів мучеництва чи то житія. Те, що з'явилися дві версії житія, пояснюється, на думку дослідниці, карколомними подіями після укладання Сказання-Повідання. Сказання скеровувалося до публіки, для котрої переконання, що «рід праведних благословився», було вкрай далеким. Тоді як Читання виопуклює цей ідеал і прив'язує його до чернечого служіння. Образи Володимира та Ярослава також засвідчують про намагання створити ідеал зразкового християнського правителя. Отже, всі переміни, на думку Ленгоф, постають як переорганізація фабули та визначаються можливостями сприйняття монастирськими слухачами/читачами. Вступна частина Читання подає типовий образ ченця, що за визначенням не є типовим для опису *sermo humilis*, де має слідувати молитва та оповідь; про житіє благочестивих укладачеві сповістила, начебто, певна христорлюбива людина. Оповідь про творення Світу та втечу з Раю, як уважає дослідниця, подає авторську інтенцію — нагадати слухачам, що Борисо-Глібські духовні свята є частиною Київської християнської історії, ніж історії окремого Київського клану. Володимиреве навернення зіставляється з оповіддю про Св. Євстафія, військового очільника шляхетного походження, котрий навернувся після візії оленячих рогів та хреста між ними. Частина, що описує молоді роки князя, ґрунтується на збережених джерелах, розглядалася як додаток до основної моделі, котрій Нестор мав слідувати. Борис подається як ідеальний християнин, тоді як Гліб наслідує взірць свого старшого брата. Борис — затятий читач Житій, він уособлює той взірць святості, котрий часто зустрічається в житіях святих, тоді як Гліб наслідував брата. Кожен з них також наслідував приклад батька, Володимира. Укладач житій встановлював ієрархію між родичами «святої родини»: Володимир мав за взірць Костянтина, тоді як Борис й Гліб, серед інших — В'ячеслава, Варвару; вони порівнювалися зі Св. Димитрієм Солунським — молодим воїном та мучеником, котрий став духовним патроном свого міста, в тому числі від навал слов'янсько-аварських військ. У 1108 році донька імператора Олексія Комнина пошлюбила київського князя Святополка Ізяславича (1050–1113) та перевезла мощі Св. Варвари до Києва, де вони зберігалися в Михайлівському золотоверхому монастирі (зведено в 1108–1113 роках). У соборі також містилося мозаїчне зображення Св. Димитрія. У зіставленні зі Сказанням, Читання, як гадає Ленгоф, містить такі три характерні риси, до яких удавався укладач у оповіді про вбивць: упорядкування, формалізацію та відкидання надмірних деталей зі Сказання так, аби взірцева поведінка героїв поставала у чистому вигляді. У оповіді про хворобу Володимира і неможливість його вийти на герць з печенігами Сказання зображує володаря у смутку, а Борис завзято погоджується виконати намір отця. Читання використовує уривки Сказання-Повідання з метою показу аналогії між забит-

тям Бориса відходом і стражданням Христа. По завершенні заутрені князь цілує прибічників, лягає на ліжко і закликає убивць dokonати те, для чого їх було вислано. Потім Борис виходить за межі намету і, здіймаючи руки до неба (загальне місце житій), звертається з типовою молитвою-подякою до Бога про принесення у жертву єдиного Сина на хресті. Сцена вбивства Гліба представлена як наслідування сцени заклання. Ленгоф повторює твердження про синкретизм Русі: християнський культ святих та поганський культ предків взаємно перетиналися. Ярослава подано як благословенного наступника батьківського столу та охоронця пам'яті братів: він мстить, і ця помста, вважає Ленгоф, подається відповідно до традицій перед-християнської Русі, крім того, він очолив канонізацію братів. Забиття братів, продовжує Ленгоф, подається крізь призму родинних лояльностей, що передують запровадженню юдео-християнського концепту philadelphia-братолюбства.

Значне поширення житій у Московщині дослідниця пояснює тим, що місцева публіка мала схильність до мелодраматичної орнаментальної прози. Ленгоф наголошує на наративному характері давньоруського літописання, оскільки літописець не просто пише статтю, вставку тощо, він співвідносить власні повідомлення з уже зафіксованими випадками. Той найраніший пласт житія у його літописній формі Мюлер намагався реконструювати, як оповідь типу саги, що віддзеркалювала неспокій київської дружини. Крім того, сага містить уривки з пасій, укладених у зв'язку з канонізацією. Ленгоф вбачає в літописній оповіді блоки, що мають наративний та ненаративний модули. Русь не мала встановленого характеру спадку влади, тож Володимир помер без призначеного спадкоємця. Літописець розглядає боротьбу Святополка як боротьбу з братами за збереження життя і землі в умовах загрози безкнязів'я. Його сприйняття подій крізь терміни політичної кризи та її вирішення надає епічної форми текстові, котрий міг би в іншому випадку творити звичайний хронологічний запис. На князя покладалися важливі функції оборони, патронаж християнства, тож міжкнязів'я становило значну загрозу для соціуму через можливість військових навал чужинців. Порожній стіл також міг призвести до голодомору через брак шляхів постачання харчів. Ленгоф виділяє низку flashback-ів у тлі літописної оповіді про мучеників: це оповідь про Ярослава, який відмовився сплачувати данину Володимирові, та фрагмент 1018 року, де укладач зосереджується на постаті короля Болеслава Хороброго, який разом зі Святополком викинув Ярослава з Києва. Ярослав повернувся до Новгороду, звідки планував утечу за море, а у 1019 р. він одружився з донькою шведського короля Улофа III Шетконунга Інгігердою-Іриною. Військова дружина зруйнувала корабель Ярослава, аби він лишився. Кожне з джерел подає власну оповідь дій Святополка, у Повіданні він — зрадник князівського клану, якого покарано за переступ проти родичів, тут Ленгоф згадує також про порушення родинної честі. У Читанні Святополк — посланець диявола, слугує за анти-ідеал щодо християнських князів (Володимира, Бориса й Гліба, Ярослава). Літописна оповідь зіставляє Святополка та Старозавітне втілення беззаконня, висвітлюючи різницю між ним й іншими князями крізь призму юдаїстичної моделі

монаршої поведінки. Літописець допитується, чи мав Святополк право на Київський стіл, порівнюючи князя з проклятими правителями Старозавітніх часів, які заслуговували на жахливу смерть за їхні злочини? Прийом звернення до Старого Завіту з метою висвітлення історії правителів мав неабияку популярність у Візантії. Тож, шукаючи відповідників у такій оповіді, літописці називають Святополка Авімелехом. Адже той був сином перелюбу між Гідеоном та Шечемін. Після Гедеонової смерті, князь забив його братів, а порятувався лише один — Йотам. Шечеміти спромоглися, відтак, обрати Авімелеха на короля. Після 3-хрічного правління Бог спричинив повстання Шечемітів, Авімелех повернув своє королівство великою ціною, але невдовзі помер від принизливої смерті, коли під час атаки міста Тебез жінка кинула в нього камінням і проломила голову (сюжет фіксується також в Толковій Палей). Аби зберегти честь, Авімелех просив свого зброєносця забити його списом, щоб люди не казали, що володаря забила жінка. Ця доля, підсумовує наратор Старого Завіту, була відплатою за забиття братів (Кн. Суддів 9). Неясне походження, сумнівний родовід, один з риторичних зворотів задля творення негативного образу Святополка. Образ неясного родоvodu володаря присутній у античній літературі, сягаючи народження Олександра Македонського. Інша паралель, на думку Ленгоф, — це зіставлення Святополка з королем Ахавом Ізраїльським, що міститься в Іпатській та Новгородській редакціях, слідує за коментарем про диявольських слуг. Ця фраза читається Септуагінті (III кн. Царів 22: 20–22). Ахав постав проти Божої волі та не зміг захопити Рамот в Гілеаді. Він запитує у пророків, які чинили йому перешкоди, чи зможе звияжати. Усі пророки, за виключенням Мікая, віщували перемогу. Вісник вислав до Мікая застереження, аби він віщував звияжати, але той наполіг на проголошуванні істини. Він мав візію про сходження пагорбами, наче отара без чабана (III Царів 22:17), аж потім побачив Господа на троні, котрий віщував, що Ахав зазнає поразки у битві. З книги Ісайї, як наголошує дослідниця, позичалося уявлення про покарання тих, хто відійшов від права. Як Святополк контактував з убивцями, аби замовити убивство братів, так свого часу Володимир намовляв воєводу Блуда на вбивство брата Ярополка. Убивство Ярополка двома варягами принесло дружину і місто Володимирові. Як уважає Ленгоф, Несторове Читання надає Ярославові епічних рис у сценах битв та зображує його як такого, що підтримує православних князів-мучеників.

Нову концепцію творення та поширення культів правителів-мучеників запропонував Габор Кланічай²². Дослідник спирався на висловлене А. Вошезом твердження, що кожен культ святих несе на собі відбиток культурної системи, у котрій кожен з них знаходив свій вираз. Серед святих-правителів Р. Фольц виділив мучеників, святих та чудотворців. Для нинішнього огляду важливою є компіляція життя Св. Едмунда (король 855–869), який загинув унаслідок нападу вікінгів: у 903 році відбулося перенесення його тіла до божниці Бедрігворт²³. Едвард Старий, котрий звільнив Східну Англію від данців у 917 році, підніс культ Едмунда, надаючи своєму синові його ім'я. Легенда про Едмунда подає обмаль інформації про життя та правління короля.

Натомість згадується про голову Едмунда, котру охороняв вовк, — мотив, що, на думку Кланічай, відсилає до мітичного предка східноанглійської династії — Wuffa. Тим часом, дії тварин, зокрема, псів в посмертній участі тіла святого, фіксуються у Візантійській літературі. Після смерті Едмундове тіло лишилося непоруйнованим, а волосся та нігті продовжували рости. Едмундова легенда стала моделлю для зображення святого правителя в Англії, який мав походити від давньої шляхетної родини та слідувати християнству з раннього дитинства. Серед чеснот святого правителя, як вказує Кланічай, — придатність до керування, красномовність, чоловіча краса та тиха побожність. Правитель — найбільш щедрий батько для вдів й сиріт. Покора та смирення втілені в образі державця, який не хоче служити «двом панам» і обирає смерть, аби бути «прапороносцем у замку вічного короля». Тож, Едмунд не чинив спротиву ворогам, його доставили до завойовника Інгвара наче Христа до Пілата. На диво, культ Едмунда поширював інший захопник Англії данського походження, Канут Великий (1014–1035). З настанням нового тисячоліття, зазначає Кланічай, культ монарших святих став однією з «технік» легітимізації королівського правління. Близьким до англо-саксонських культів, на думку дослідника, був культ св. Улофа Гаральдсон, норвезького короля (1015–1030), одного з останніх спадкоємців Гарольда Рудого. Тоді як Канут Великий завоював Англію, Улаф зосередився над запровадженням християнства в Норвегії, що, однак, не сприяло збереженню його трону. Коли у 1028 р. Канута Великого було проголошено королем Норвегії, Улаф був змушений шукати порятунку у свого швагра, Ярослава Мудрого. Навесні 1030 р. король-вигнанець загинув у битві під Стіккестад, а місце, де лежало його тіло, позначили спалахи світла.

Беде Побожний обрав собі за модель християнського благочестя правителя Освальда, який годував бідних, навіть сам залишаючись без харчів, і приніс спокій до його країни. Беде наводить історію про особливе пошанування реліквії володаря — його правиці, що має паралель з культом правої руки Св. Стефана Угорського та могло мати відображення в Борисо-Глібському культі посмертних див. Єпископ Айдан благословив Освальдову правицю, коли той надавав жертви на Великдень: «нехай ця рука не зазнає руйнації». Кланічай наголошує на «практичному» використанні культу володарів-мучеників. Нащадки чи родичі вдавалися до сценаріїв подібних дій: пошук мощів, їхнє чудовне знаходження, зведення храму, перенесення мощів святого тощо. Зокрема, Освальдів культ слугував кривим святого, які мали примарне сподівання на отримання трону. С. Райдьярд звернула увагу на практичне використання родичами культу своїх предків за англо-саксонських часів: коли політична сила правлячої династії була слабою, церква підсилювала її через творення святості правителя²⁴.

Подібний сценарій бачимо у руському випадку культу братів-страсто-терпців. Якщо в Англії родичі прагнули користатися наявною сакральною зброєю у династично-владних суперечках (брат святого, Освіу, мав його мощі: голову, руку, долоню, а збирання й перенесення мощів під патронатом Освіу та поширення Освальдового культу позбавляло сподівань «негідного» сина

святого, Емельвальда, до наслідування батьківського трону), то Ярослав здійснює пошук тіл загиблих, а його нащадки dokonують побудову та урочисті перенесення тіл мучеників. Так, Освіу наказав звести церкву над могилою Освальдового попередника, Едвіна, після розв'язання конфлікту з ворожими сторонами Нортумбріянської династії та одруження з Едвіновою донькою. Наступним рівнем розвитку культу династії стало вже очікуване перенесення мощів, коли донька Освіа, дружина Етельреда Мерсійського, знайшла тіло Освальда та перемістила його до монастиря Бардней у Ліндсей. Така акція зустріла спротив чернечої громади, позаяк Освальд належав до іншого королівства. Він захопив їхні землі, тож насельники монастиря ненавиділи його навіть мертвого. Сумніви допоміг подолати вогняний стовп до небес, що виливався з фіри, де перебувала труна. Це переконало ченців, тож мощі залишили в монастирі. Правителі, котрі поширювали культ св. Улафа, також змагалися за політичну владу²⁵. Ейнар Богеншуттлер, молодший дядько Яра Гаакона, правителя Норвегії часів Канута, мав плани повернути Улафового сина, майбутнього Магнуса Доброго, який втік разом з батьком до двору Ярослава Мудрого. Канутів син Свейн також підтримував культ Улафа. Але Канут перемудрував сам себе, адже за допомогою батьківського культу та декількох шведських спільників Магнус Добрий проголосив претензії на Норвезький престол у 1035 р. Але найбільше отримав від цього зведений брат св. Улафа, Гаральд Гардрода (1015–1066), який у 1031 р. прибув до Ярослава, а у 1045 р. пошлюбив його доньку. Гарольд Гардрода став наступником на Норвезькому троні бездітного Магнуса (1047–1066) та встановив спадкове монарше правління власних нащадків, які отримували хрестильні імена їхніх предків (Улаф та Магнус). З XII ст. св. Улафові надано титулу Rex Perpetuus Norvegiae — Вічного короля Норвегії, перед яким складали присягу монарші наступники. Інша легенда про володарів-мучеників — згадуване вище житіє В'ячеслава Чеського, що на думку Кланічай, наслідує вже апробований взірець англо-саксонських королів-мучеників, уподібнюючи їхні страждання до пасії Христа. Дослідник звертає увагу на паралелі в оповідях про королів Північної та Західної Європи, що прослідковуються у низці чуд, явлених Борисом й Глібом: чуда, котрі стосуються фрагментів їхніх мощів, як-то нігтів. Такі чуда фіксуються у житіях Гліба та Освальда Нортумбрського, Едмунда Східньої Англії, Олафа Норвезького, і почасти Каролінгів. У Новалезькій хроніці, як зазначає Кланічай, містяться такі повідомлення про реліквії Карла Великого: у похованні він сидів на троні з золотою короною на голові, рукавички пробіли нігті, від нього віяв запах. Імператор Отгон зодягнув короля у білі шати, підрубав нігті, поправив все, що прийшло у безлад.

Західноєвропейський вплив у випадку культів Бориса й Гліба міг мати безпосередній характер. Окрім того, Ярославова донька Анна стала королевою Франції, дружиною Роберта Благочестивого, першого французького короля, котрий здійснював лікування через дотик. Інший випадок поєднав Київ з Англією, коли Володимир Мономах пошлюбив Гіту після 1070 року, доньку останнього англо-саксонського короля. У свою чергу, як зазначає Кланічай,

династійні зв'язки між Києвом та Угорщиною посприяли творенню культу місцевих володарів. Родинні зв'язки угорських монархів з київською династією тривали до битви при Могйород, що визначала боротьбу за престолонаслідування (1074), у часи, коли тривав процес визнання за святих братів-страстотерпців. Отже, Ладислав доставив з Києва таємну зброю, як пише Кланічай, встановлення культу, тепер вже угорських святих. Св. Стефан став першим володарем, отримавши визнання святості завдяки навернення його народу на християнство, що стало прикладом для інших володарів Європи, серед яких — Володимир рівноапостольний. Як і у випадку братів-страстотерпців, житіє Св. Стефана постало у декількох версіях. За раннього середньовіччя набув розвитку також жіночий варіант святості, за прикладом Єлени, матері Костянтина, Людмили, бабки В'ячеслава, та Ольги, бабки Володимира. Разом з англо-саксонськими та скандинавськими впливами образні ряди житій наповнили візантійська агіографічна риторика та образи.

Оскільки така риторика наслідувала здебільшого античні взірці, описування житій святих спиралося переважно також на основи *ekphrasis*'у, складові частини якого розглядатимуться нижче. Іншою основою грецької риторики виступав *mimesis* — наслідування стилю та певних моделей описування деталей та осіб, отже мimesis навчав, як слід описувати щось за допомогою вже існуючих моделей. У основі трансформованого християнського риторичного ряду стоять благодать, авторитет та логос, що співвідноситься з Аристотелевими патосом та логосом. У Старому Завіті можна виділити риторичні форму профетизму; угоду між Народом Ізраїльським та Богом; нарешті, епідеїктичну риторіку (віншування), риси якої добре представлено у Псальмах²⁶. Тож, на початку опису героя задля окреслення його чеснот гідним уваги вважалося шляхетне народження, батьки, оточення, виховання та навчання. У текстах Сказання та Читання маємо декілька інтерпретацій цих фрагментів. Наприклад, на початку Сказання міститься фрагмент, котрий описує не лише походження Бориса й Гліба, а й цілого сімейства Володимирового. Одним з каменів спотикань в цьому уривку було походження синів та їхня кількість. Оскільки за Читанням та Сказанням важко уявити, скільки у Володимира було синів, в літописному описі додано їх так, аби загальна кількість відповідала «апостольській» (зокрема, імена Позвізда, Станіслава, Судислава та Святослава, який загинув біля Угорських гір), а в пізніших списках Сказання в переліку імен повторювалися декілька разів ті самі імена, зокрема, Ізяславове.

Сказання: Самодержець руської землі Володимир, син Святослава, а онук Ігорів, освятив усю землю святим хрещенням (про його благочестя, за браком часу, повім іншим разом) мав 12 синів, але не від однієї дружини, а від різних: Вишеслав, Ізяслав, Святополк, чия мати грекinya-розстрижнеця і взята була перед тим Ярополком, Володимировим братом, який узяв її через красу її обличчя і зачав Святополка. Святополк був від двох братів, тож Володимир не любив його, бо не був від нього. Від Рогніди набув 4-х синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава і Всеволода; а ще від іншої — Святослава і Мстислава, а від болгарини Бориса і Гліба. Володимир вислав синів княжити по різних землях. Стосовно ж тих, про кого оповідає ця повість, то Святополк

опинився у Пінську, Ярослав — у Новгороді, Борис — у Ростові, а Гліб у Муромі. Тепер звернуся до призабутих подій. Коли після хрещення добігло кінця життя Володимира, він занедужав. Тим часом прийшов з Ростова Борис, тоді як печеніги йшли великим військом на Русь. Засумував Володимир, бо не міг вийти проти них. Тож він покликав Бориса (у хрещенні Романа) та передав вірних воїнів під його оруду. Той з готовністю прийшов доконати волю батька, адже про таких говорять: «помічник батькові своєму».

Інший камінь спотикання — чому Борис і Гліб розглядалися Святополком потенційно небезпечними та їх було вбито, криється в їхньому «візантійському» походженні. Адже, за припущенням А. Поппе, брати мали народитися від «болгарки»-візантійки Анни, яка, начебто, передбачала особливий проект з опануванням влади у Києві саме для своїх синів²⁷. Надзвичайна кількість рукописів, в яких збереглися копії житій князів, відкриває на майбутнє перспективу ретельніше дослідити долю Володимирових родичів. Таким є кодекс з теренів Київської митрополії рубежу XV–XVI ст., один з найбільш значущих рукописів для історії рукописної культури давніх українських і білоруських земель. У рукописі містяться також фрагменти Борисо-Глібського циклу, досліджувані свого часу С. Бугославським. Отже, збірник РНБ, Погодіна № 957, арк. 459 зв. подає серед дружин Володимира і матері князів-страстотерпців «агарыню», що може бути, зрештою, хибним прочитанням «болгарині», а не агарянки, чи-то волзької болгарки, мусульманки. Це свідчить на користь уважнішого дослідження розбіжностей в рукописах. Ще одним спірним моментом, котрий привертав увагу, є локалізація місць, заслання на княжіння Володимирових «улюбленців». Це — відповідно, Ростов і Муром, міста, що мали б стояти на самих рубежах Русі. Ці міста наводяться у легендарному записі під 862 р. про Рюрика та розлогі й етнічно строкаті землі, на які мало би поширюватися володіння державця та його династії. Одні з найбільш віддалених від Києва та водночас близькі до Волзької Булгарії, ці міста оминають мовчанням у перші століття Русі. Згадки щодо них містяться лише в оповідях про Бориса й Гліба у версії Сказання (таких згадок бракує в Читанні Нестора) та вищезгаданій оповіді під 862 роком. Схоже, що археологічні данні про міське життя в обох місцевостях також напрочуд скромні аж до середини XI ст. То чи могли улюбленці та ймовірні спадкоємці Київського столу бути висланими до цих місцин? Літописна версія про Бориса й Гліба не згадує про Ростов і Муром як володіння князів-страстотерпців. Натомість вона подає географію убивства ще одного Володимирового сина, якому не знайшлося місця в «родошануванні» Святослава. Отже, князя було забито в Угорських горах (Іпат. стп. 126, Лавр. стп. 139), а його тіло, мабуть, не знайшлося, що унеможливило подальше прославлення Святослава як святого. Натомість існує народна легенда про забиття Святослава, яка прив'язує цю подію до Сколівських Бескид, місцевості, що межує з Угорським шляхом та веде до Верейського перевалу.

У Несторовому Читанні бракує такого уривку тексту, який відповідає такій вимозі екфрасіса, як віншування доброго походження, виховання, оточення. Замість цього, на перших сторінках оповідується, зрозуміло, стисло, історія Світу від творення людини до Христа.

Читання. Господи вседержителю, котрий створив небо і землю і все на ній, зверни увагу на смирення моє і подай розум серцю моему, послухайте житіє Бориса й Гліба. Послухайте брати і не зважайте на неуцтво, Господь насадив на сході породу і створив людину власними руками і дмухнув в обличчя її, вона ожила, а від ребра створив йому дружину і заповідав їм від саду їсти, окрім єдиного дерева, котре розуміється як добро і зло, якщо почнуть від нього їсти — помруть в один день. З самого початку диявол зненавидів добро, бо хотів створити власний престол і був скинутий на землю за пиху. Диявол узяв від дерева і подав дружині Адамовій, а вона вкусивши дала Адаму, і обидва переступили заборону Божу. Через це їх вигнано з Раю і вони зачали, а дружина його народила Каїна, а потім Авеля. Примножилися люди по землі. І бачив ненавидячи рід людський диявол та створив їм поклоніння ідолам, а не Богові, котрий створив небо і землю. Благий Бог очікуючи покаєння їхнього, послав до них пророків, вони ж їх не послухали, одним досадили, а інших вбили. І так створивши, прогнівався Бог на створіння своє, але проявив милосердя, тож пустив свого Сина, котрий зійшов з небес і вселився у святу Діву і народився від неї, не порушивши дівоцтва її. Господь наш Ісус народився від Диви і хрестився від Івана, подавши нам взірець, так і ми хрестимося в Його ім'я. Потім обрав учнів, котрих нарік апостолами і навчав їх про Царство небесне, творив чудеса перед ними і перед усім народом, про що свідчить Євангеліє. Після цього мав смерть. Положили його до труни і зійшов до пекла і зруйнував його державу, самого диявола зв'язав і тримав, звільнив душі і сказав їм: «йдіть до Раю». Вони ж радісно йшли нахвалюючи Бога. Сам на третій день воскрес з мертвих і явився своїм учням, говорячи їм йдіть проповідуйте Євангелія по всій землі, кожен хто мав віру і хрестився, — буде порятований, а той хто не матиме віри — буде засуджений на вічні тортури. Після цього піднявся на небо і сів праворуч від Бога і Отця. Апостоли ж проповідували Євангеліє повсюдно, як заповів їм Господь. Багато хто увірував і хрестився в ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Була радість багатьом, хто увірував в Господа Ісуса Христа. Бачили багато чудес, які творили святі апостоли в ім'я Господа Ісуса Христа.

У цьому фрагменті суттєвим є два мотиви: перший — певний вплив апокрифічних Євангелій про сходження до пекла та підкреслення вічної боротьби з дияволом, що за текстом може мати ширше значення — *Deus ex machina*, драматичної фігури, що змінює перебіг подій. Такий прийом застосовувався при переході від радісної оповіді до сумної у агіографів завдяки запровадженню в оповідь таємничої сили — *misokalos daimon*. Тож, такі вирази, як «ненавидить добра диявол», «ненавидить початково ворог рода людського диявол», стають звичайними зворотами для пояснення перешкоди, що постає на шляху святого. Цей диявол наводить то варварів, то диких і лютих хижаків²⁸. Та більш виразним є наступний уривок, котрий слідує за «впровадженням» у Читанні і окремо звучить у завершальній частині Сказання-Повідання, що можна окреслити як «Похвала». Те, що у візантійській літературі у якості негативного образу використовувався образ диявола, сягає основ дуалізму, який виник за часів раннього середньовіччя. Костянтин Мананаліс, який народився за царювання Костянтина II (641–668), розглядався візантійськими богословами як засновник християнського дуалізму, навчаючи, що матеріальний всесвіт не

був творенням Доброго Бога, тільки окремого диявольського очільника. У XII–XIII ст. вчення набуло поширення у Західній Європі, його прибічники називалися катарами. Окрім того, дуалізм був одним з основних постулатів зороастризму, що панував у Персії та частині Вірменії. Дуалісти відмовлялися від образів, а імператор Леон III (717–741) був переконаним, що обоження ікон заважає пошануванню самого Бога, адже мусульмани здобули підтримку та стрімко поширилися на візантійських теренах, забороняючи зображення. Під 975 роком фіксуються повідомлення про балканських павликіян, як добрих вояків, найманих для імператорської армії попри їхні єретичні переконання. Наприкінці IX ст. павликіяни наvertsали болгар на їхню версію християнства, про що згадує Йоан Екзарх, котрий писав у часи царювання Борисового сина Симеона (893–927). Він виклинав маніхейців та слов'ян-поган, котрі уважали диявола старшим сином Бога²⁹.

Наступна частина Читання — набір сталих висловів візантійської агіографії про цілющу дію мощів святих, що в Сказанні-Повіданні віднесено ледь не до прикінцевої частини.

Читання. Незрячі починали видіти, кульгаві починали ходити, прокажені очищалися, біси відганялися від людей молитвами святих апостолів і примножувалися християни, скасували треби ідолам і погинувши. Цим була залишена руська країна в першій звабі ідольській, бо почала слухати слова не від кого, як від Христа, нашого Господа. Хоч апостоли не ходили до них, ніхто їм не проповідував слово Боже, окрім самого Христа, котрий звернувся до своїх творинь і не дав їм загинути в ідольському полоні, але по багатьох роках звертався з милосердям до своїх створинь, бажаючи долучити їх до своєї божественності, як і сам говорить в Євангелії притчами. Подібне є царство Боже людині, котра наймала людей працювати в його винограднику, обіцяючи давати по срібному, так наймав о 3, 6, 9 годині. Об 11 пішов і побачив тих, котрі сиділи цілий день без діла, він найняв також їх. Ця притча означає, що ці нероби служили ідолам, а не Богові, бо свої роки проводили в ідолослужінні. Ніхто не приходив до них аби благовістити про Господа нашого Ісуса Христа, але коли благоволів небесний володар, в останні дні ставав милосердним до них і не дав їм згинуть до кінця в звабі ідольській.

Сказання. Ці святі сяють у руській землі, де рятується чимало страждених: сліпі повертають собі зір, кульгаві стрибають швидше сарн, хворі на проказу одужують. По всьому світові недруги відступають, створено було церкви посвячених їм, чимало див траплялося. Якщо св. Дмитро піклується одним містом, то страсотерпці моляться за всю руську землю. Блаження церква, де покладено в раці ваші тіла і Вишгород, котрий справді є вишнім градом, маючи такі скарби, другі Солоніки. Нам дано таких клопотальників.

Отже, перший фрагмент про чудеса, коли одужують хворі і біси відлітають від людей, присутній в Житті Симеона Стовпника, котрий творив свої чудеса ще за життя: примушував кульгавих ходити, одужував прокажених, недорікуватим надавав мовлення, розбитим — силу бігати, а тим, хто страждав від тривалих недугів, дарував здоров'я. Та водночас подібний уривок фіксується у складі Тлумачної Палеї — збірника антиюдейського спрямування, що здебільшого

переповідає зміст Старого Завіту. У цій версії уривок звучить так: «викляті юдеї бачили вогняних дияволів і дивилися чудеса, коли мертві підводилися, сліпі ставали зрячими, кульгаві ходили...» (ТП, арк. 67).

Наступний уривок, котрий повторюється в текстах Читання та Сказання декілька разів, — оповідь про благочинний характер володарів. Одна з найбільш уживаних фігур для опису володаря, вона символізує його щедрість до підданих та знедолених, що набуває декількох вимірів³⁰.

Читання. Був у ті часи володар цілої руської землі Володимир, правдивий і милостивий до убогих, сиріт і вдів. Був він елліном за вірою, його зробив Бог християнином, як колись Єв. Плакіді, бо той був мужем праведним і милостивим. Коли побачив Ісуса Христа, тоді поклонився йому говорячи, Господи, ким ти є і що велиш рабові твоєму, Господь йому відповів, що не знаючи Ісуса, чтив його, маєш йти і пройти хрещення. Він взяв свою дружину і дитину і вихрестився в ім'я Отця, Сина і Св. Духа, тож назвали його Євстафієм, так само цей Володимир мав явлення Боже, що бути йому християнином, а ім'я отримати Василь. Згодом він заповів своїм вельможам і людям, аби хрестилися. Ще вчора заповідав приносити треби ідолам, а нині велить хреститися, учора не знав хто такий Христос, — сьогодні ж зробився його проповідником, вчора по-еллінськи називався Володимиром, сьогодні ж називається християнином Василем. Це другий Костянтин з'явився в Русі. Радіє князь Володимир, котрий спостерігає теплу віру хрещених, що було у літо 6490. Потім він створив церкву Богородиці у Києві, було чимало синів у Володимира, серед них були ці святі, про яких тепер мова. Світяться наче дві зірки посеред темряви, а називаються Борис і Гліб. Пустив благовірний князь своїх синів на свої області, котрі надав їм сам, а Бориса й Гліба тримав при собі, оскільки вони одні залишалися юного віку. Гліб був ще досить юним, а Борис сповнений в розумі благодаті Божої. Брав книги і читав будучи навчений. Читаючи життя і мучення святих і молився зі слізьми, аби Христос зробив його подібним до святих, аби ходити їхніми стежками. Аби не думки не піднялися до марнот цього світу, але просвітилося серце розумом і заповідями.

Отже, в цьому уривку Читання оповідується і про побожність батька, і про його щедрість. Тоді як інший уривок зі Сказання, в якому йдеться також про щедрість Святополка, впроваджує водночас постать диявола:

Сказання. Святослав сів у Києві після батька, закликав киян і дав їм дарунки. Послав до Бориса, прикликаючи брата, наче хотів з ним полюбовно жити. Натомість сам прибув до Вишгорода вночі і сказав Путші з ратниками, що якщо мають приязнь до нього, на що вони відповіли, що готові голови покласти за нього. Диявол задумав братовбивство так, як Каїн колись. Тоді покликав Святополк Путшиних дружинників і наказав їм віднайти Бориса. Про таких пророк говорить, що беззаконням свою душу обіймають.

Подібні мотиви звучать також в Читанні, де оповідується про щедрість Бориса, послух його батькові, та те, що Гліб лишився на місці з люблячим батьком, тоді як Бориса вислали на його область:

Читання. Благовірний князь бачив блаженного Бориса, який вже dorостав і хотів влаштувати йому шлюб, про що не думав блаженний, а бояри умовили, аби він дослухався батькової волі. Блаженний уклав шлюб не через хтивість, а право царське

і послух батька. Потім вислав братів на їхню область, яку Володимир йому надав, а святого Гліба залишив у себе, через його юність. Блаженний Борис показав милосердя в області своїй не лише до убогих, але до всіх; був кротким і смиренным. Диявол увійшов у серце Святополка і почав він мислити на праведного, бо хотів заволодіти цілою країною. Тому вирішив згубити блаженного, але тоді не пустив його Бог, а пізніше, коли сам захотів. Побачив це благовірний батько їхній, послав і привів до себе блаженного Бориса, бачачи, що хтось хоче пролити його кров, тому ще більше розлютився окаянний, бо думав, що по смерті батька хоче перейняти його стіл. Так само як за Йосипа був Веніамін та Яків, які були молоді тілом, і тому брати гнівалися на них. Хотів бо Йосип царювати над ними. Тож розгнівався не лише на Бориса, але й на Гліба. Блаженні робили подаяння убогим і вдовам, і не мали нічого. Благовірний батько їхній мав хворобу і помер. Коли він хворів, до його країни прийшли ратники, але не міг князь йти проти них. Вирішив вислати свого сина Бориса, надаючи йому багато воїнів. Він обіймав і цілував отця. Потім відійшов з воїнами проти ратників, тим часом помер його батько року 6023. Так побачив окаянний Святополк і радіючи смерті сів на коня і швидко сягнув Києва і сів на стіл свого батька. Почав думати як згубити Бориса, бачив це Гліб і хотів відбігти у північні країни. Бо там був інший брат, якому він сказав, що хоче його згубити. Як вирішив йти, то пішов до церкви Богородиці і впав серед церкви і молився: Господи, ти є помічник тим, хто сподівається на тебе, послухай і подивися, що хотів створити рабові твоєму Борисові, моему братові. Якщо ж прирік мене бути забитим в місті цьому, не маю відбігати від замислу твого, не залиш мене. Господи Ісусе не передай мене до смерті, бо ти Спас. Так молився Гліб і підійшов до ікони св. Богородиці і впав і поклонився зі слізьми і цілував образ Богородиці і відійшов від церкви, пішов до річки, де був приготований корабель, заліз на нього втікаючи від свого брата законопереступника.

Читання. Так йому, котрий молився весь час, дослухався св. Гліб, бо той був роками юний, а розумом старець. Роздавав подаяння убогим, вдовицям і сиротам. Так само був його батько милосердним возячи на фірах випічку, овочі, мед і вино і на потребу немічних і убогих роздавав. Блаженний бачив батька, який так чинив, і більше стверджувався в милостині. Любив його батько, який бачив на ньому благодать Божу. Блаженний Борис в хрещенні отримав ім'я Роман, і на ньому почивав дух Божий з молодого віку. Молився Роман Богородиці і заснув, а уві сні з'явилася йому Мати Божа, котра мала в руці сувій і подала його Романові і він прокинувся сповнений Духа Божого, так само і цей блаженний Роман. Бачив ворог благодать і милосердя до всіх, не терпів того ворог і вліз у його старшого брата, бо хотів забрати його життя від землі. Молодший брат Гліб хрестився під ім'ям Давид; видна була благодать на дитині від народження. Як Давид був наймолодшим серед своєї братії, так само цей Давид. Як біблійний Давид зійшов проти чужака і згубив його, так і цей Давид зійшов проти супостата диявола і згубив.

Пафос уривків про щедрість правителів виростає з двох джерел: біблійно-апокрифічної оповіді та напучувань-«дзеркал», що з'явилися у Візантії у часи раннього середньовіччя. Цим апокрифічно-біблійним взірцем для образів «святої родини» Володимира, Бориса й Гліба, за спостереженням М. Хараламбакіс, є житіє Йова, що різниться змістом від *stricto sensu* біблійної версії,

а його постання припадає, ймовірно, на греко-римський період. Житіє заховалося в декількох мовних редакціях східно-християнського світу³¹. Текст оповідає про Йова, котрий скликає своїх синів та розкриває їм історію свого життя, надаючи моральні настанови та пророкуючи майбутнє. Оповідь завершується смертю та похованням Йова. Видання слов'янської версії здійснили Є. Полівка та Т. Праш³². Щодо паралелей, то у Читанні говориться, що князь Володимир був жертводайним і щедрим. Подібне окреслення міститься в Слові Йова, де він висилає верблюдів, завантажених добрими речами, і надає їх для безпомічних, нещасних і вдів. Інший образ — Сатани, храм котрого руйнує Йов. Окремий аспект Слова Йова співвідноситься з текстами, які описують мучеництво, зокрема, наголос на діалозі, монастичному житті (життя поза містом/світом), життями правителів (бути щедрим, захищати убогих). Загальним є також наголос на тому, що герой представляється як втілення цінностей, як приклад наслідування.

«Античний» вимір Борисо-Глібського циклу впливає з повчань Агапіта Диякона та патріарха Фотія³³. Послання патріарха Фотія (810–893) до Михайла-Бориса — таємно-навернутого болгарського царя, побудовано так, що більша частина містить викладення основ християнського віровчення та історії церкви і лише наприкінці подає сам *ekphrasis* «князівське дзеркало». У повчанні звучать такі настанови: безшлюбність — справа Божественна, благозаконна, єдиношлюбність — справа людської натури для продовження роду і культурної спільноти; любов до божественного передбачає любов до ближнього; пошанування батька й матері є першими після Бога; міститься застереження проти пролиття крові своїх родичів. Фотій уважав дотримання віри основою державного благополуччя: використовувалися традиційні щодо володарів словник термінів: *eusebes/eusebeia* — благочестивий, благочестивість та їхніх антонімів: *dussebes/dussebeia* нечестивий, неправедність. Інтелектуальні переваги правителя та його фізичні характеристики, за спостереженнями І. Чічурова, зникають з «князівських зерцал» упродовж VIII — початку IX ст. Фотій лише раз згадував про боголюбивість правителя та негативно ставився до фізичної краси. Натомість, він запроваджує наріжне для античної культури поняття — *kalokagathia*, термін, який, за спостереженнями Чічурова, не залучався до складу *ekphrasis* до Фотія. «Ісагог» зазначав, що імперські діти мають бути живим образом батьківської чесноти. Вони, «наче сяючі зірки дому», зображувалися в палацовому приміщенні, що відсилає нас до зображень князівської родини в наві Софії у Києві.

Решта фрагментів Сказання та Читання окреслюють перебіг подій з убивства й поховання князів. Один з елементів агіографії, що бере початки в візантійській літературі, — наявність віщих, пророчих снів, якими сповнені житія святих, що є однією з ознак святості.

Сказання: Борис вирушив і не знайшов своїх супротивників, повернувся; аж дійшла до нього звістка про смерть батька, що помер Василь у святому хрещенні і що Святополк приховав смерть батька, а вночі витяг кладку на Берестові і в килим обгорнувши опустил на линвах і повіз санчатами та виставив у церкві Святої Богородиці. Як прочув це Борис, то почав голосити і ридати, що не міг власноруч

заховати тіло у домовину і не мав останнього поцілунку. Душа його засмучена і серце палає, бо не знає до кого звернутися, з ким поділитися смутком. До брата, якого повинен був би мати за батька, та він мирській сутності віддає перевагу і розмірковує про забиття іншого брата. Якщо ж кров мою пролле і зважиться на вбивство, стану мучеником Господові, адже не чинитиму спротиву. Як пишуть, Господь обходить пихатих, а смиренним надає благочестя. Апостол говорить: Бога любити і брата ненавидіти — є оманю. Піду до брата і скажу, аби був мені за батька. Чи побачуся з меншим братом Глібом так, як Йосип з Веніаміном. Якщо піду в дім брата свого, то навертатимуть мене, аби вигнав його геть, так як зробив мій батько перед святим хрещенням. Гріхи марнотратства: одяг, коштовності, напої, швидкі коні і найдки, величні оселі і маєтки, прибутки. Все це зійшло геть разом з ним. Як Соломон, який все мав, та зрозумів, що все це марнота марнот, а поміч залежить від добрих справ, гідної віри, і справжньої любові. Так Борис торував шлях у роздумах про молодість свою і сльозами заливався, бо не міг стриматися. Його оточення бачило, як йому шкода свого *вправного тіла і доброго розуму*. Він стогнав у серці своєму смутком і розмірковував, що побачить брата свого, котрий може згубити його, як пролле братську кров, тоді він, Борис, стане мучеником. Відтак, згубивши мене, свою душу згубить, тож він пішов радісно уповаючи на Господа. Борис повернувся і виставив шатри на Альті, його дружина намовляла, аби пішов і засів княжити у Києві, адже всі воїни під його орудою перебували. На що Борис відповідав, що він не здійме руки на брата свого, бо той старший і його слід мати за батька. Всі воїни пішли геть, а він залишився зі своїми слугами. У день суботи ридав, заліз до шатра свого і сподівався на Господа і готовий був прийняти свою долю. Борис розмірковував над мучінням св. Микити і св. В'ячеслава Чеського, яких вбили їхні родичі і про св. Варвару, яку вбив рідний батько. Наводяться слова Соломона, що праведники живуть вічно отримуючи від Господа гідну відплату. Тож перемигнувся на радість і велів служити вечірню. Сам же творив вечірню молитву у шатрі зі слізьми, а опісля пішов спати і мав сон про муки і прийняття вінця від Вседержителя. Ранком повелів творити службу утренью, тоді як сам зібрався і почав молитися. Тим часом вислані Святополком прийшли вночі до Альти, вони почули спів страсотерпця. А він сам отримав звістку про наближення катів; він молився Господові та почув шепіт злий і гупотіння коло шатра, почав ридати і казати: слава Господу, котрий сподобив мене прийняти цю гірку смерть і все перестраждати заради любові. Піп й отроки помітили коло шатра мужів, котрі зброєю блищали і гуркотали, тоді Пушта Талець і Єлович Ляшко прокололи тіло страсотерпця Бориса. Відтак до нього кинувся отрок, бо не хотів залишити його помирати на самоті, він був угрин на ім'я Георгій. Його вподобав собі Борис, тож подарував йому золоту гривню. Будучи пораним, хутко вискочив з шатра. Ті, котрі стояли довкола почали говорити, що слід довершили доручене їм. Тоді блажений почав благати, аби дали йому час для молитви і, що він нічого злого не замислював проти свого брата. Було також побито чимало отроків, а Григорію відтягли волову, щоб зняти золоту гривню. Блаженого Бориса загорнули у шатро, поклали на віз і повезли, а коли наблизилися до бору, то він почав схилити голову і це побачив Святополк, тоді вислав двох варягів, котрі пробіли йому серце мечем. Так він помер і прийняв нев'янучий вінець. Його тіло принесли до Вишгороду у церкву св. Василя, де поховали. Святополк не

обмежився лише цим убивством. У його серце ввійшов Сатана і почав підбурювати на більші вбивства. Тож він думав, що якщо не піде на друге вбивство, тоді виженуть його брати і позбавлять престолу отця його. Тож вирішив до беззаконня докласти беззаконня, бо від матері його гріха не очиститься і до праведників не долучиться. З цим вислав до Гліба, кажучи, аби прийшов, бо отець кличе. Той з малою дружиною швидко поїхав на коні, прийшов до Волги, на полі під ним кінь поточився у рівчак, тож зламав він трохи ногу. Зі Смоленська попрямував і став на р. Смядині у човні. Тим часом Передслава завідомила Ярослава, свого брата про смерть отця. Ярослав же повідомив про це Гліба: батько помер, а брата Бориса було забито Святополком. Гліб заплакав подвійно за батьком і за братом, Борисом, котрий загинув не від ворога, а від свого брата прийняв смерть. Тим часом нагло надійшли від Святополка його слуги. Гліб пішов на гирло Смядині. Коли він побачив Святополкових слуг, то зрадів душею, вони ж, смутилися і почали підгрибати до нього, зстрибували до човна, витягли мечі з піхов і тоді всім у човні випали весла з рук від переляку. Гліб зрозумів тоді, що його хочуть забити, підніс до вбивць розчулені очі і умиваючи сльозами лице своє видав голос: «не забивайте мене, браття моя дорога, бо не вчинив нічого злого моему братові, помилуйте мою юність, не жніть колоса, котрий не дозрів, не ріжте лози з плодом недостигим. Це — не вбивство, бо він не накоїв злого». Почав також прикликати до свого батька, Василя, матері, брата Бориса, брата Ярослава і Святополка: «Василе, Василе, схили ухо своє і почув як чудо твоє без вини приноситься в офіру. Брате Борисе, почув мене і батька Василя поклич». Тоді звернувся до мучителів, аби довершили свою справу. Кухар Гліба, Торчин, витяг ножа, яким його заклали блаженного наче офіру 5-го вересня, у понеділок. Він піднісся на небо і побачив свого брата. Зброя ж грішників загине як вони самі. Святославові повідомили про доконаний наказ; забитого ж Гліба лишили між двох колод на пустому місці. Святий тут пролежав довго, а часом можна було бачити вогняний стовп, або свічку і співи янгольські. Ярослав вирушив на Святополка і точив з ним битви. Врешті Святополк утік і повернувся з печенігами. Ярослав зібрав військо і пішов до Альти поблизу місця, де було вбито св. Бориса, підніс руки до неба і сказав: це — кров брата мого до тебе промовляє, Господи, так само, як колись Авелева. Упродовж бою воїни тричі сходилися і билися цілий день, на вечір звитяжив Ярослав. Тоді Святополк почав тікати і напав на нього біс, тож заслабли його кістки так, що він не міг сісти на коня, відтак понесли його на ношах, аж дійшли з ним до Берестя. Пробіг він лядську землю і потрапив на пустелю між Чехами і Ляхами, де скінчив своє життя. Прийняв він відплату від Господа, а по смерті отримав вічну муку та буде переданий вічному вогневі. З могили ж його досі парує сморід. Його смерть подібна до загибелі Каїна і Юліяна відступника, який прийняв гірку смерть, коли йому простромили списом серце. Від того часу припинилася колотнеча в руській землі, а Ярослав перейняв усю владу і почав питатися про тіла святих і де вони знаходяться. Йому повідомили, що Борисові реліквії знаходяться у Вишгороді, а про Гліба не усі знали, що коло Смоленська він був забитий. Від перехожих чули, що видніло світло в пустому місці. Тож вислали пресвітерів зі свічами та кадилами, хрестами, його мощі перенесли і поклали у Вишгороді, коло Борисових; тіла їхні лишалися неушкодженими. Також долучаються чудеса стратотерпців: Чудо про кульгавого, чудо про незрячого, про перенесення мощів, чудо про німого, одужання жінки сухорукої.

Читання: Блаженний Борис відійшов з воїнами на рать, ті ж прочули про похід Бориса і втекли, а він замирив всі міста і повернувся назад. Коли вертався, то йому повідомили про смерть батька і про Святополка, який сів на престолі. Блаженний звернувся до неба і помолився: Владико Ісусе, упокой душу отця мого Василя з усіма праведниками, Авраамом, Ісаком, Яковом. Прочувши, що старший брат сів на столі, порадив, що той буде для нього наче батько, ідучи своїм шляхом, наче вівця незлобиво. Не замислив нічого на свого брата, сподівався на милосердя свого брата. Тоді як Святополк мислив наче Каїн, котрий хотів погубити Авеля, злодій явив йому уві сні убивство брата його Авеля, так само явилось Святополкові як убити Бориса, він обрав мужів несамовитих, аби загубити брата. Вислав, аби напали на Бориса вночі і загубили його, а тих, хто чинитиме спротив, згубили разом із ним. Окаянний, як можна було загубити брата свого без остраху гніву Божого! Не лише прогнівався на брата свого, але й вислав на нього і також аби загубили тих, хто протівився. Борис пішов до свого брата не тримаючи в своєму серці нічого злого. Блаженний радів, що старший брат сів на стіл отця. Святополк засмутився, коли прочув, що брат іде до нього. І через те вислав погубити його. Деякі прийшли до Бориса і повідали, що брат його хоче згубити. Блаженний не мав віри і відповів, що він є меншим і не протівиться старшому братові. Через два дні повідомили йому, що його брат Гліб відійшов геть. Борис же сказав, що він не відійде зі свого місця і не чинитиму спротиву братові старшому. Але як того хоче Бог, то помру молодим, аніж в іншій країні. Так відповідали воїни, котрі з ним були і ходили на ратних. Було їх до восьми тисяч при зброї. Ми передані твоїм батьком у твої руки, ідемо з тобою, чи без тебе і так виженемо з міста, а тебе запровадимо, як заповів нам твій батько. Можете прогнівати пана мого брата, бо на вас розгнівається. Юному мені слід одному померти, ніж згубити стільки душ. Не можу протівитися старшому братові, бо суду Божого не оминати. Молю вас, аби ви, брати мої, відійшли до своїх домівок. Піду, впаду в ноги братові моему, він буде милосердним, коли мене побачить, не буде мене вбивати. Відпустивши усіх залишався з отроками, а одного вислав до Святополка, котрого той затримав. Він вислав, аби загубили Бориса, той же бачив, що його отрок не повернувся, встав і сам пішов до свого брата. Коли він був в дорозі, прийшла звістка, що Святополк вислав тих, хто має погубити Бориса. Тоді блаженний звернувся до неба і Господа, аби не лишив його загинути і позбавив від ярості тих, хто йшов на нього. Порятуй мене у час цей, оскільки ти є єдиний пристанище смутним! Відтак повелів поставити шатер, вліз до нього і молився Богові зі слізьми. Вночі просив слуг принести свічу, взяв книги і почав читати. Ті, кого вислав Святополк, ішли рикаючи наче дивні звірі, що чув блаженний і повелів пресвітерові співати заутреню і читати Євангеліє, оскільки була неділя. І почав сам співати псалми. По закінченні цілував усіх і ліг на своєму ложі і промовив до беззаконників, аби довершили волю того, хто їх вислав. Вони напали на нього наче звірі і встромили в нього свої «сулиці», тоді один зі слуг його впав на нього, то вони встромили в нього списи. Блаженний вискочив з шатра і здійняв руки до неба з молитвою та подякою до Бога про страсті: в руки твої передаю дух свій. Тоді один зі згубників ударив його у серце і так блаженний передав свою душу Господові 24 липня. Взявши тіло, блаженого віднесли до Вишгороду, відстань котрого від Києва є 15 стадій, і там поклали тіло блаженного Бориса у церкві св. Василя. Побачивши окаянний, що Гліб утік до

північних країн, вислав (загін), аби вбили його. Вони швидко пішли кораблем, гнали багато днів за Глібом. Його ближні взялися до зброї, коли побачили наближення їх. Гліб молився, аби не чинили їм спротиву: нехай візьмуть мене і поведуть до мого брата, слід пристати до берега. Вони підійшли до берега жалкуючи про святого і часто озиралися на Гліба. Він відпустив усіх і лишився разом з отроками. Коли посланці Святополка побачили на річці корабель та Гліба, попрямували до нього наче дивні звірі. Святий звернувся до неба зі словами про порятунок душі, аби прийняв її, та інші псальми. Тоді наблизилися нечестиві і притягнули корабель, а ті, хто сидів у ньому поклали весла і сиділи плачучи за святим. За Глібом сидів кухар, котрому нечестиві повеліли заколоти Гліба, аби взяв ніж. Він уподібнився Юді-зрадникові, витяг ніж і схопив Гліба за голову, а той мовчав наче ягня, молився Господові, аби почув і сподобив його бути причасником святих. Як у цей день Захарія був заколотий, так нині приносять мене у жертву. Тоді кухар став на коліно і перерізав горло святого у 5 вересня. Окаянні винесли його тіло і поховали у пустелі під кладкою. Повернулися до Святополка і повідомили, що створили. Він помислив тоді й на інших братів, аби вигубити їх усіх і самому володіти всіма країнами. Бог не допустив так творити окаянному. Його вигнали не лише з міста, але й з області всієї. Втік у чужі країни і там завершив своє життя. Бачили його похованого так само, як Юліана Відступника. По смерті окаянного владу прийняв Ярослав, муж праведний. Він повелів розшукати тіло Гліба, котрого довго шукали і не знайшли. Мисливці знайшли тіло святого цілим не поїденим звірами та птахами. Вони пішли в місто, аби повідомити старійшині. Старійшина пішов з отроками і побачив святого, котрий світився наче блискавка. Старійшина повелів своїм слугам стерегти тіла святого, виславши посла до христолюбця Ярослава, котрий стіл свого отця тримав, аби повідомити. Той написав листа до старійшини, аби вислав тіло Глібове. Старійшина наказав отрокам приготувати корабель і взявши тіло святого Гліба зі свічками та тем'яном і великою честью несли його тіло до корабля. Вони відплили, був ходовий вітер, приплили до Вишгорода і поклали тіло Глібове коло Борисового у церкві св. Василя, де звершилося багато див. Це написав грішний про вбивство Бориса й Гліба. Далі повім чудеса на славу Ісусу Христу.

Разом з еволюцією житій мучеників, поруч з *martyrion* — описами мордувань і суду — з'являються похвальні промови — *egkomion*, *egkomiastikos logos*. Такі похвали виголошувалися щорік у храмах, пов'язаних з пам'яттю мученика³⁴. Іншим загальним місцем є сни, що їх бачили святі і в яких їм відкривалося пояснення майбутнього. Зокрема, Ілля провіщав своїм братам, що перебували за ґратами: він бачив ефіопів, котрі виставляли проти нього вогонь, меч та інші жахи. У прикінцевій частині, де містилися посмертні чудеса, *egkomiastes* переходить до *sugkrisis*, себто проводяться паралелі між нинішнім героєм та ветхозавітними Авраамом, Мойсеєм, Ісусом Навином, Давидом, Соломоном та новозавітними Петром, Павлом, Йоаном Хрестителем, що має відповідні мотиви також у Борисо-Глібському циклі. Одна з інших впливових моделей святих — Андрій Критський, переслідуваний за правління імператора Костянтина, прозваного згодом Копронімом. Це прізвисько він отримав у другій половині IX ст. за належність до гонителів іконошанування. Андрія спочатку запроторили за ґрати, били батогоми, потім тягли за голову

серед натовпів та по всіх дорогах до Царгороду, потім один з рибалок схопив сокиру, якою користуються зазвичай рибалки, наступив святому на голову і відрубав її. Тіло святого залишилося у спрофанованому місці, звідки його викрали православні³⁵.

Мощі св. Іларіона перенесли з Солуні до Царгороду. Патріарх освятив новий храм Апостолів. Після освячення імператор перейшов до раки, відкрив її разом з синами та здійснив поклоніння. Потім власноручно зачинив її та припечатав печаткою, згодом мощі поклали до гробівця, влаштованого під вівтарем. Патріарх Тарасій — відновлювач іконошанування — олійка з лампади над труною патріарха лікувала кровоточивих жінок, хворобу очей, параліч кінцівок, німоту й глухоту, божевілля тощо. Схема смерті та сценарій по-смертного шанування, згадувані вище, збігаються з елементами Борисо-Глібського циклу: святому (Глібові) голову відрубав його кухар, а у випадку Андрія це зробив ножем рибалка, тіло залишено в непевному місці, звідки його забрали православні, тоді як схема перенесення наявна в житії Іларіона.

Ще одним загальним місцем в оповіданнях про мучеників є залишення та поховання їхнього тіла. Таким є розлоге Житіє Стефана Нового (+765), іконошанувальника, котрий вбачав юдео-мусульманське, орієнтальне коріння іконоклавів. Святий передбачив час своєї смерті. Убивці викинули його тіло до вирви, до тіл поган та засуджених. Коли труп тягнули, то засяяли сонячні проміння. Св. Платон (+814) перед смертю читав псалтир, молився та напучував братію. Св. Григорій Амастрідський творив чудеса: паралітики йшли геть самі, сліпі прозрівали. У житії Григорія міститься оповідь про руську виправу на Візантію 860 року. Тоді як житіє патріарха Ігнатія (797–877), укладене Микитою-Давидом Пафлагонянином, порушувало звичний агіографічний тип житій, єдність цілей, вихвалення святих, бо автор наважився прославити одного і засудити іншого. Тут звучить засудження патріарха Фотія. У житії Ігнатія також згадується про руську виправу до Стен, що на Чорноморському узбережжі, що супроводжувалося грабунком містечок і монастирів, убивством бранців. Зокрема, руські вояки захопили 22 наблизених людей патріарха і зарубали їх сокирою на кормі судна. Після смерті Ігнатія його покров розідрали на тисячі шматків вірні³⁶. Отець монастиря Йоана з братією і з пришим народом з псальмами, світильниками і пахощами забрали труп святого та поклали його до труни. У день його відходу братія гори Альса за одкровенням довідалася про славу у Бога, адже вони бачили вогняний стовп, що здіймався від гори Олімпу до самого неба. Утілення сцени забиття Бориса списками впливає з тексту самого Сказання, де згадується Св. Димитрій Солунський. Текст життя цього святого, а також іконографія, схоже, впливали на зображення братів-страстотерпців. Димитрія забито також списом. Рання іконографія подає одного вбивцю, а покровителя Салонік зображено на тлі невисокої будови, вкритої пів-циліндричним склепінням. Наступний розвиток іконографії передбачав наявність 4-х убивць зі списками, що мало би надавати відчуття трагічності та невідворотності того, що відбувалося. Також додається фігура янгола з вінцем³⁷. Початкова сцена вбивства в Читанні також безлика,

не згадується кількість вбивць та їхні імена, що відкривається в тексті Сказання.

Отже, текст оповідей про вбивство та перенесення мощів князів має збіги з текстами візантійської агіографії мучеників та частково англо-саксонської традиції королів-мучеників. У складі житій можна виділити декілька блоків; найбільш повторюваним серед них є щедрість правителів. Схема вбивства і страждання, схоже, змодельована за візантійськими взірцями. Виходячи з текстів Борисо-Глібського циклу, не можна сказати, скільки братів брало участь у боротьбі за владу після смерті Володимира. Якою мірою слід довіряти літописному повідомленню під 862 роком про заснування династії та розселення народів? Схоже, що тексти житій постали уже після смерті свідків та сучасників подій. Для нащадків Ярослав постаті князів-страстотерпців слугували для утвердження власних династій. Дні пам'яті князів з часом набули символічного значення — на ці дні розписувалися виправи та битви. Повертаючись до початку, згадаймо похід Золоторукого. Смерть Анни відкрила дорогу до традиційної руської справи на південному Чорноморському узбережжі. Чи означало це також заперечення «візантійського спадку» по смерті Володимира? Дослідження Борисо-Глібського циклу значною мірою спиралися на уявлення етатизму, династизму та синкретизму. Здається, що існує шанс подолати проекцію цих уявлень на минуле.

¹ *Joan Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History 811–1057.* — Cambridge, 2010. — P. 347.

² За спостереженнями А.Багрія, вплив Сказання-Повідання відчутний в Сказанні про втонуле дітище та порятунок завдяки Св. Миколаєві Мир-Лікійському, час написання якого дослідник датує 80-ми рр. XI-го ст.: *Багрий А. Киевский список Чуда Св. Николая об утоплем дітище* // ИОРЯС АН. — Т. 19, кн. 2. — СПб., 1914; *Устинова О.А. К литературной истории текста Чуда о детище* // Святитель Николай Мирликийский в памятниках письменности и иконографии. — М., 2006. — С. 49–81.

³ *Иоаннисян О. О происхождении Черниговской школы зодчества* // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник праць присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 236–252. Висловлюємо подяку проф. Сергієві Леп'явку, який звернув нашу увагу на цю публікацію.

⁴ Використано Паремійник кін. XV ст., білоруського походження (НБУВ. — Ф. 307. Рук. 433п/1639. — Арк. 104–106). Опис: *Гнатенко Л. Словянська рукописна кирилична книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Каталог.* — К., 2003.

⁵ Сорок севастійських мучеників, чиї тіла було викинуто до озера, світилися у воді наче світила, тож їх переклали до ковчезців. Мученика Дулу після смерті викинули собакам, але один з псів оберігав тіло мученика, тоді як інші вирушили за чабанами та привели їх порятувати його тіло (див.: *Безобразов П. Византийские сказания.* — Ч. I: Рассказы о мучениках. — Юрьев, 1917. — С. 84). Святі воїни ставали символами мужності

та міцності, зображення Севастійських мучеників запроваджено до оздоблення нави Софії Київської, адже вважалося, що ці святі допомагають зміцнити муровану кладку.

⁶ Сергій Бугославський виділив такі групи текстів, котрі подавали Борисоглебську легенду: 1) редакція Торжественника. Її складено власне для нової редакції цього збірника напучувального типу, а списки мало різнилися один від одного; 2) Синодальна редакція; 3) варіант, пов'язаний з Псковом; 4) Сильвестрівська; 5) Чудівська редакція, котра переважно збігається з Успенським збірником, без оповідей про чудеса; 6) Успенська редакція. (Окрему групу серед текстів Сказання-Повідання становлять списки Синод. 752, Уварових 330 (385) та ін.; всі ці списки походять з окраїнних єпископій Київської митрополії та мають такі особливі читання. Усі доступні йому списки оповідей про вбивство Бориса й Гліба Бугославський поділив на такі редакції: Урочистника, Синодальна, Північно-західно-руська, Сильвестрівська, Чудівська та Успенська. Хоч старішою є Успенська версія, та найбільш архаїчною Бугославський пропонував уважати Сильвестрівську версію, хоч остання містить окремі «помилки», котрих бракує в Успенській.) Бугославський зіставив Несторову оповідь в ПВЛ з «Повіданням» і зробив висновок, що перший користувався версією, котра є давнішою за Успенську. Нестор користувався анонімним повіданням. За спостереженнями Т. Вілкул, зіставлення легенди про князів у версії Повісті врем'яних літ і Сильвестрівського збірника XV ст. показує, що укладач збірника мав 5-ту версію Повісті, котра не зберіглася донині: *Вилкул Т.* Летописные вставки и ПВЛ в Сильвестровско-Минейной редакции Сказания о Свв. Борисе и Глебе // *Ruthenica*. — № 5, 2006. — С. 37–72.

⁷ *Bak J.M.* Hagiography and Chronicles // *Promoting the Saints. Cults and Their Contexts From Late Antiquity Until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gabor Klaniczay for His 60th Birthday*. — Budapest–New York, 2011. — P. 51.

⁸ *Ibidem*. — P. 52.

⁹ *Вілкул Т.* Літописна повість 1147 р. про вбивство Ігоря Ольговича // Київська старовина. — № 6 (330), 1999. — С. 24–36.

¹⁰ *Шахматов А.А.* О древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908.

¹¹ *Толочко А.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. — Т. 7. — 2008. — С. 154–165.

¹² *Timberlake A.* The Origins of Anonymous's Skazanie and Nestor's Chtenie o svv. Muchenikakh Boris i Glebe // *Русский язык в научном освещении*. — Т. 11. — М., 2006. — С. 156–193.

¹³ *Timberlake A.* The Origins of Boris and Gleb Cycle in the Chronicle // *Zeitschrift für Slawistik*. — Т. 55 (2010) 1. — S. 27–48. На думку дослідника, ранні наративи про Бориса й Гліба були початково циклом дружинних оповідей, з трьох джерел очевидців та віддзеркалюють перебіг династичних воєн: *Timberlake A.* The Recovery Narrative of Gleb // *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol. 28, 2006, 1–4. — Pp. 329–39.

¹⁴ *Ingham N.W.* The Martyred Prince and the Question of Slavic Cultural Continuity in the Early Middle Ages // *Medieval Russian Culture / Ed by Henrik Birnbaum and Michael S. Flier*. — Los Angeles, 1984. — Pp. 32–53; *Mareš F.W.* An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. — Vienna, 1979. — Pp. 104–130.

¹⁵ *Парамонова М.Ю.* Святые правители Латинской Европы и Древней Руси. — М., 2003. — С. 361–362.

¹⁶ *Hollingsworth P.A.* Holy Men and the transformation of Political space in medieval Rus' // *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Middle Ages. Essays on the Contribution of Peter Brown / Ed by J. Howard-Johnston and P.A. Hayward*. — Oxford, 1999. — P. 187–213.

¹⁷ Як зазначає Голлінгсворт, російська історіографія та історики, які перебувають під її впливом, зосереджуються на формуванні урядових інституцій та бюрократій східнослов'янських князів, що постали у перед-монгольський період, такий хибний наголос на розбудові держави, зводить на манівці розуміння того, в який спосіб формувалися взаємини між князями, данинами, котрі вони побирали та мешканцями міст. Такі стосунки потребувало безупинного обрахунку, підтвердження та управління. Турботою воїнів-князів було успадкування та збереження наступництва, що є суттю Борисо-Глібського культу. З сильними спадкоємцями князь міг обороняти нові терени та отримати нові надходження завдяки військовим кампаніям та дипломатії, використовуючи такі джерела надходження прибутків через данини, поширюючи владу через розміщення представників у містах під своєю протекцією та надаючи синам перевагу над довіреними особами та охороняючи міста та володіння від зовнішніх нападів, зокрема, від номадів. Князь також потребував розвитку міцних зв'язків стосовно зверхників його головного міста, що було основою підтримки у його володіннях. Помилка у стосунках з найбільш значущими міщанами могла призвести до усунення князя чи то повстання задля його вигнання. Позбавлений захисту міста з його фортифікацією, князь мав до вибору декілька можливостей, аніж повернутися до родичів задля отримання нового міста, а чи захоплення його силою. Зрештою, міцна дружина та група міських прибічників була суттєвою для князя, аби визначити його стосунки віч-навіч з іншими родичами у правлячій фамілії. Це було ключовим питанням зростання Володимирових спадкоємців. Чи були князі задоволені з отриманих ними призначень, а чи шукали можливостей замінити свій статус, аби посісти інший маєток чи володіння? Якщо він встав на шлях пошуку кращої долі, чи намагатиметься він це зробити силою, а чи шляхом перемовин? Ця дилема набуває гостроти в останній половині XI ст. Братовбивча боротьба залишила Володимира як єдиного правителя Русі од 980 до 1015-го рр., а його сина Ярослава з 1036 до 1054-го рр., який слідував традиції, тож розташував своїх синів у головних містах Русі, та після його смерті сини та онуки зійшлися в боротьбі в обороні патримоніальних доменів, зосереджених в головних містах, де вони перебували за Ярослава. (Святополка Ізяславича (1093–1115) звинувачували у жадібності, коли він був князем Турова). Конструкція стосунків між князями та церковниками нагадувала схему стосунків з міщанами. Зв'язки з ними впливали з особливостей міського середовища через особисті контакти, вклади та будівництво церков, надавання землеволодінь та ктиторства монастирів, оплату художнього оздоблення. Перший культ Києва, вважає Голлінгсворт, виріс з типового непорозуміння світської влади північного світу.

¹⁸ Див.: *Miller W.I. Peacemaking and Bloodtaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland.* — Chicago and London, 1990.

¹⁹ *Бугославский С. Текстология Древней Руси.* — Т. 2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. — М., 2007; *Абрамович Д.И. Жития Свв. Мучеников Бориса и Глеба и службы им.* — Петроград, 1916.

²⁰ Крім того, у Музеї російського мистецтва у Києві наявна одна з найдавніших ікон князів XIII–XIV ст., що подає образи святих, випростованих з мечами в лівих та хрестами мучеництва в правицях, ікона походить з Саво-Вишерського монастиря на Новгородщині, заснованого щойно у XV ст.

²¹ *Lenhoff G. The Martyred Princes Boris and Gleb. A Socio-Cultural Study of the Cult and the Texts.* — Columbus, 1989. Стосовно літургійних служб, то їх дослідниця виділяє декілька: київського митрополита Йоана (1020–1035, 1076–1089), новгородського єпископа Аркадія (1156–1163). Третя служба представлена типом, що умовно увійшов за публікацією Іваницької Мінеї з Волині, вважається близькою до оригінального київського тексту та

містить паремійне читання, присвячене князям-страстотерпцям, у своєму складі. Ще одна служба з'явилася у середині XV ст. та увійшла до складу друкованої Мінеї 1628 р., що припадає на 25 липня. Ленгоф вважає, що текст Йоана є додатком до оригінальних гімнів, покликаних слугувати згадці замордованих князів близько до часу їхньої канонізації. Іваницька служба, зазначає дослідниця, включає службу, приписувану Йоанові, з додатковими 5-ма гімнами з стихирами. Канон святим є тотожним до служби Йоанові, окрім того, що контакіон та ойкос є включеними після шостої оди. Канон наслідують нові фотагогікони та теотокіон. У Слові на перенесення мощів містяться згадки про Вишгород і Чернігів, зокрема, про Давида Святославича (+1143), Володимира (+1151) та Ізяслава (+1161). Дослідниця подає таку теорію походження паремійної служби. У передмонгольський час, коли у Вишгороді все ще зберігалися князівські мощі, початкова служба князям зазнала справдження. Укладач служби, ймовірно, не розумів характеру паремійного читання. Мабуть, він уважав Старий Завіт за один зі списків аналістського стибу, такий, що його можна вилучити та запозичити задля надання найповнішої інформації. Він запозичив історичну оповідь про князів та зробив її копію з деякими змінами, аби заповнити літургійну лакуну. Коли текст аналістського характеру було скопійовано, староруське шанобливе ставлення до авторитету слова призвело до наступного копіювання цього тексту. Копіювальники намагалися надати текстові рис паремійного читання. Тож початкова частина читання ґрунтується на Слові 17:17-28. Текст особливої редакції, котру виділила Соболева, було редаговано, щоб оминати наголосу на темі кривної помсти, тоді як протиставлення між праведним християнським князем (Ярославом) та порушником (Святополком) набуло виразніших рис. Розширена («пространная») редакція імпровізує довкола фрази з I Йоана 3–4 та розвиває тему братерської любові на протиставленні між образами замордованих князів, котрі не чинили спротиву братові, та пихою, притаманною Святополкові. З початком XV ст. паремійні читання зазнали вилучення та заміщення, як вважає Ленгоф, стандартними, залученнями зі Старого Завіту. Дослідниця робить сміливе припущення: паремії розглядалися, як прийнятна альтернатива до Писання.

²² *Klaniczay G. Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe. — Cambridge, 2002.*

²³ *Ibidem. — P. 89.*

²⁴ *Ridyard S.J. The Royal Saints of Anglo-Saxon England. A Study of West Saxon and East Anglian Cults. — Cambridge, 1988.*

²⁵ *Klaniczay G. Holy Rulers and Blessed Princesses. — P. 98.*

²⁶ *Kennedy G.A. Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times. — Chapel Hill–London, 1999. — P. 138–143.*

²⁷ *Поннэ А.В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // ТОДРЛ. — Т. 50. — 2003. — С. 322–325.*

²⁸ *Лопарев Хр. Греческія житія святых VIII и IX веков. — Ч. I. — Пг., 1914. — С. 29*

²⁹ *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World. Selected Sources Translated and Annotated by Janet Hamilton, Bernard Hamilton, Yuri Stoyanov. — Manchester, 1998.*

³⁰ У публікації та цитуваннях текстів Сказання та Читання послуговуюся виданням Джорджети Ревеллі, якій висловлюю щире подяку за надання примірника її видання: *Revelli G. Monumenti letterari su Boris e Gleb. — Genova, 1993.*

³¹ *Haralambakis M. The “Testament of Job”: From Testament to Vita // Spirituality in Late Byzantium: Essays Presenting New Research by International Scholars. Ed by Eugenia Russell. — Cambridge, 2009. — P. 57–98.*

³² *Polivka J.* Apokrifna prica o Jovu // *Starine*. — Т. XXIV. — 1891. — S. 135–154; *Prasch T.* Der Hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit. — Berlin, 2005.

³³ *Чичуров И.С.* Политическая идеология средневековья. Византия и Русь. — М., 1990.

³⁴ *Лопарев Хр.М.* Греческія житія святых VIII и IX веков. — Пг., 1914. — С. 6.

³⁵ Там же. — С. 60.

³⁶ Там же. — С. 314.

³⁷ *Смирнова Э.С.* Заметки о иконографиях Св. Димитрия Солунского и Свв. Благоверных князей Бориса и Глеба (Мотивы уподобления) // *Искусство христианского мира: Сборник статей / Ред. А. Салтыков*. — Вып. 6. — М., 2002. — С. 115–122.

Доба кочовиків

УДК 94(477) «7/8»

Олег Бубенок

Мадяри у степах Приазов'я (до питання про локалізацію країни Лебедії)

У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл мадярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни мадярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. У статті також відзначена еволюція мадяро-хазарських відносин: друга половина VIII ст. — мадяри як васали хозарів; перші десятиліття IX ст. — мадяри як союзники хозарів; 30–70-ті рр. IX ст. — мадяри як вороги хозарів.

Ключові слова: мадяри, Лебедія, хозари.

В соответствии с данными средневековых письменных источников о традиционном делении венгерского общества на семь (восемь) племен автор статьи предлагает широкую локализацию территории страны мадьяр Лебедии — Северное и Восточное Приазовье и близлежащие территории. В статье также отмечена эволюция мадьяро-хазарских отношений: вторая половина VIII в. — мадьяры как вассалы хазар; первые десятилетия IX в. — мадьяры как союзники хазар; 30–70-е гг. IX в. — мадьяры как враги хазар.

Ключевые слова: мадьяры, Лебедия, хазары.

According to the data of medieval written sources on the traditional division of Ancient Hungarians society into 7 (8) tribes the author of this paper proposes a wide localization of Hungarian Land Lebedia — the Northern and Eastern coast of Azov Sea and neighbour territories as well. In this paper the evolution of the Hungarian-Khazar relations is also marked: the second half of VIII-th century — the Hungarians as vassals of the Khazars; the first decades of IX-th century — the Hungarians as allies of the Khazars; the 30-70-th years of IX-th century — the Hungarians as enemies of the Khazars.

Key words: Ancient Hungarians, Land Lebedia, Khazars.

Вранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Сталося так, що у письмових джерелах на знайшли своє відображення події, що відбувалися у степах Східної Європи у другій половині VIII — на початку IX ст. Саме тоді Хозарський каганат почав змінювати основні напрями своєї внутрішньої і зовнішньої політики, що стало наслідком поразки в останній арабо-хозарській війні у 737 р. У той же час, на початку IX ст., в Хозарському каганаті розпочалася громадянська війна, що значно послабило владу хозарського кагана. Саме події цього «темного» періоду хозарської історії і мають безпосереднє відношення до появи мадярів на історичній арені.

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу — мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали «турками». Показово те, що про ці події ми знаємо завдяки європейським та мусульманським джерелам, написаним у X ст. та в більш пізній період. Найбільш докладні відомості про мадярів-«турків» містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». У своїх коментарях до твору В.П. Шушарін відзначив: «Костянтин користався, зважаючи на все, трьома джерелами інформації про мадярів: повідомленнями посла Гаврила (див. розд. 8), повідомленнями мадярських вождів Термачу і Булчу (може бути, також Дьюли і Булчу), які відвідали Константинополь приблизно в 948 р. (розд. 40; МАВФ. 85–86. 1.), і розповідями хозарів з числа охоронців імператора... Але зведення про мадярсько-печенізькі відносини записані з різних джерел»¹.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали поселення поблизу Хозарії, котре називалося *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці, і мадяри таким чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги, й у наслідок цього частина мадярів змушена була поселитися на заході Північного Причорномор'я, в місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати «Межиріччя». За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії². Згідно з припущенням К. Цукермана, в 30-ті роки IX ст. у причорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії³.

Якщо щодо локалізації країни *Ателькузу* в Північно-Західному Причорномор'ї серед дослідників немає великих розбіжностей, то перелік та аналіз гіпотез щодо локалізації країни *Лебедія*, може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні. Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною і тому потребує відмови від традиційних стереотипів.

Як вже зазначалось, найбільш докладні відомості про «хозарський період» в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», де давні мадяри названі «турками». Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хозарії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє наступне: «[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия — по прозвищу их первого воеводы. Этот воевода прозывался личным именем Лебедия, а по названию достоинства его именовали воеводой, как и прочих после него. Итак, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус. В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами. Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели; были же у них некие воеводы, из которых первым являлся вышеназванный Лебедия. Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах. Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода, чтобы она родила от него. Но этот Лебедия по неведомой случайности не прижил детей с той хазаркой. Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»⁴.

Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-«турків» та військове зіткнення з ними, унаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією і співсталяють повідомлення 38 розділу трактату «Про управління імперією» з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: «Да будет известно, что пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет»⁵.

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів — «Лебедії» і відповідно до того походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а від

особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати «Межірччя»).

Насамперед кидається в очі те, що назва території давніх угорців та ім'я їхнього ватажка — *Лебедія* співпадають. Але ще й досі ніхто з дослідників так і не зміг переконливо пояснити цей пасаж із твору Костянтина Багрянородного. Так, у свій час Г.В. Вернадський запропонував напряму пов'язати антропонім та топонім з назвою для птиці: «Мадярська орда, відповідно до Костянтина Багрянородного, складалася із семи кланів, чи *ogus*. Вожді мали титул “воевода”, це слово запозичене зі слов'янської мови. Першого воєводу кликали Лебедіас. Можна припустити, що це не особисте ім'я, а назва клану. “Лебедь” — російське слово; *liba* значить “гусак” угорською. Паралель із ще одним фіно-угорським племенем, вотяками, буде тут дуже доречною. Ще в давні часи кожен клан вотяків мав свій власний *vorshud* (“тотем”), якому і поклонявся. Ми бачили, що птахи відігравали значну роль у міфології давніх фіно-угорських племен»⁶. Проте Г.В. Вернадський так і не пояснив, який був зв'язок між назвою давньоугорського тотему і країною давніх угорців на півдні Східної Європи. Складається враження, що в ситуації з терміном *Лебедія*, що являв собою одночасно і антропонім, і топонім, ми маємо певну помилку самого Костянтина Багрянородного або його інформаторів.

Проте, з огляду на можливість походження назви від особливостей місцевості, можна підтримати гіпотезу А.П. Новосельцева, який вважав, що термін *Лебедія* — «це елінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*», що перекладається на грецьку у значенні «давнє, старе місцеперебування»⁷. Існують й інші гіпотези, але вони не вирішують питань щодо точної локалізації країни Лебедії.

Г.В. Вернадський також намагався окреслити контури Лебедії завдяки топонімам та гідронімам: «У зв'язку з цим варто згадати наступні назви південноруських місцевостей і рік, оскільки деякі з них зберігають пам'ять про давню Лебедію: Лебедин, село в Шигиринському повіті Київської губернії; Лебедин у Брагльавській губернії (записані в шістнадцятому столітті); Лебедин у Харківській губернії; Лебедянь у Тамбовській губернії; ріка Либід, що впадає в Дніпро під Києвом; дві ріки з такою же назвою відповідно в Чернігівській і Рязанській губерніях. Примітно, що перший у переліку Лебедин знаходиться неподалік від джерела ріки Інгул, а Костянтин згадує ріку Чингілус у Лебедії, що могла позначати або Інгул, або Інгулець. На додаток до назви Лебедії в топоніміці можна знайти сліди племінної назви мадярів (угрів). Так, біля давнього Києва було місце, відоме як Угорское. У “Книзі Великому Кресленню” згадується ріка Угрин, притока ріки Уди, що, у свою чергу, є притокою Дінця. Одна із притоків Оки також називається Угра. Можливо, що такі назви міст, як “Кут”, чи ті, у складі назв яких є “кут”, — мадярського походження: *kut* значить “колодязь” по-угорськи (це слово означає “кут” українською). Ми можемо вказати тут Кут Свежків Валківського повіту і Червоний Кут Богодухівського повіту (обоє — у Харківській губернії)»⁸. Однак назви, що містять у собі основи «Лебідь» або «Кут», могли виникнути на території України і без посередництва

угорців, тобто вони цілком можуть мати слов'янське походження. Незважаючи на це Г.В. Вернадський зробив досить спірний з наукової точки зору висновок: «Розглядаючи вищенаведені дані топоніміки, ми бачимо, що багато назв, що, можливо, мають малярське походження, відносяться до регіону верхнього Дінця (колишня Харківська губернія); інша група назв пов'язана з Київською губернією і басейном рік Інгул і Інгулець. Можна припустити, що маляри спочатку концентрувалися у верхів'ях Дінця, а потім у районі Інгулу. Що стосується ріки Угри, що знаходиться на північ від району верхнього Дінця, і цілком імовірно, що на Угрі було малярське поселення, то воно являло собою гарнізон для захисту північних кордонів»⁹.

У 30-ті роки ХХ ст. академік А.Ю. Кримський у своїй ще й досі не повністю опублікованій монографії «Історія хазарів з найдавніших часів до Х віку» навів наступні міркування щодо локалізації Лебедії: «Кінець-кінцем, однак, хазари пустили малярів на правий бік Дону, і таким чином маляри (безперечно, ще в 1-ій четвертині ІХ в.) розташувалися по північній Чорноморщині, десь так між Доном і Дніпром, і цей степовий край, десь між Доном і Дніпром, здобув ім'я “Леведія”»¹⁰. Щодо походження назви країни А.Ю. Кримський висловився наступним чином: «Назва “Левадія” м. б. трохи погречена, бо в Греччині було чимало місцевостей з таким ім'ям. Найбільше звертає увагу факт (але до ІХ століття він мабуть не стосується ніяк), що Ливадією зветься й одна місцевість у Болгарії, де був церковний маєток, що належав Іверському скитові Атонської гори. Про це ми знаємо з грузинської біографії св. Георгія Мтоцміделі (пом. 1065). Див. вид. Сабініна Життя св., ст. 456–459 (рос. перекл. II, 178–179). Ще Киріон, ст. 16–17. Може це вказівка на один з дальших (пізніших) етапів часткової малярської міграції; а може й чиста випадковість»¹¹.

На сьогодні вчені розглядають можливу локалізацію країни *Лебедія* у межах великого регіону — від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга. Умовно їх припущення можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Л. Вараді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Є.О. Халікова); 3) між Доном і Дінцем (О. Прицак); 4) між Кубанню і Доном (Й. Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (К. Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (А. Барта)¹². З останніх гіпотез варто згадати також досить цікавий підхід, заснований на аналізі археологічного матеріалу, з боку В.О. Іванова, який вважає, що «кордони цієї області знаходилися на північній периферії південноруських степів, у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра»¹³. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

У відповідності до того важливе значення можуть мати дані про розміри Леведії. Необхідно нагадати інформацію Костянтина, що від початку «турок было семь племен»¹⁴. Якщо виходити із спостережень О.О. Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. чоловік¹⁵ і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше ніж 200 тисяч кочівників-малярів,

враховуючи їхню загальну кількість племен як 7 (8), мали проживати на досить великій території.

Варто нагадати, що країна Лебедія та вождь давніх мадярів Лебедіас згадані лише у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», що його було написано у середині X ст. З огляду на це великий інтерес можуть становити і свідчення інших авторів про територію, пов'язану із перебуванням давніх угорців біля кордонів Хозарського каганату. Так, арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте залишив такий опис володіння мадярів: «Живут они в шатрах и перекочевывают с места на место, отыскивая кормовые травы и удобные пастбища. Земля их обширна; одною окраиной своею прилегает она к Русскому морю (Черному морю), в которое впадают две реки; одна из них больше Джейгуна (Аму-Дарьи); между этими-то двумя реками и находится местопребывание Мадьяр. С наступлением зимнего времени, кто из них к самой реке ближе, к той реке прикочевывает и остается там в продолжение зимы, занимаясь рыболовством. Жить им зимой у тех рек удобнее чем где-либо. Земля Мадьяр богата лесами и водами, и почва там сыра. Много у них также и хлебопахатных полей... Мадьяры господствуют над всеми соседними Славянами, налагают на них тяжелые оброки и обращаются с ними, как с военнопленными... Воюя Славян и добывши от них пленников, отводят они этих пленников берегом моря к одной из пристаней Румской земли, который зовется Карх. — Сказывают, что в прежние времена Хозаре, опасаясь Мадьяров и других соседних с землею своею народов, окапывались противу них рвами...»¹⁶. Отже, розповідь Ібн Русте про дві великі ріки та про сусідство мадярів як до слов'ян, так і до візантійських володінь, не дає змоги визначити, йдеться тут про Лебедію або про Ателькузу. Одне безсумнівно: Ібн Русте, який писав у першій половині X ст., запозичив ці дані про мадярів у свого попередника, що є відображенням реалій IX ст.

Ведучи розмову про локалізацію країни Лебедії, варто звернутися до даних хроніки Шимона де Кеза (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів «Меотиди» — Азовського моря. Угорський історик повідомляє, що коли, угорці досягли Меотиди, то вони напали на «Беляра» (Булгара. — *О.Б.*), в якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора: «Paludes autem Meotidas adeuntes annos (annis) V immobiliter permanserunt. Anno ergo VI exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu reppererunt (reperiunt), quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi (suam) sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Hunni sine Hungari originem assumpsere»¹⁷.

У зв'язку з цим великий інтерес становить, на перший погляд, фантастична гіпотеза В.А. Бушакова, згідно з якою топонім *Лебедія* знаходить пояснення у перській мові і відповідно до того складається із двох частин — *лаб* (край, берег) і *дарья* (море). Це дозволяє перекладати назву *Лаб-і-дарья* як

«узбережжя (берег) моря». А цим морем мало бути насамперед Азовське. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря, і в походженні цієї книжкової назви варто бачити посередництво перської мови. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів — частину мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися «в краях Персії». Про це йдеться у 38 розділі трактату «Про управління імперією»: «Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами... К вышеупомянутому же народу турок, который поселился к востоку в краях Персии, эти турки, живущие к западу, только что названные, и поныне посылают торговцев и навещают их и часто доставляют от них к себе ответные послания»¹⁸. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до «Меотиди», а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців могли сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів потрапив від угорських інформаторів до Костянтина і був останнім записаний як *Лебедія*. Отже, ім'я «воєводи Лебедії» може бути пов'язане з перською назвою країни, а не з назвою тотемної тварини або чогось іншого. Тобто перед нами може бути не антропонім, а титул, що означає «правитель узбережжя моря». Складається враження, що ми маємо справу з письмовою фіксацією найдавнішої історії мадярів перською мовою. Це припущення має під собою підґрунтя, бо можемо згадати хозарсько-єврейське листування, де лист хозарського царя Йосипа було написано не хозарською мовою, а давньоєврейською. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати в каганатах давніх тюрків, які мали власну рунічну писемність, але зробили державною мовою согдійську. Отже, використання мови більш розвинутих сусідів може являти собою природний для кочівників стан речей.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на генеалогічну легенду угорців, записану у XIII ст. Шімоном де Кеза, де йдеться про Персію, як про одну із територій предків мадярів: «Гигант Менрот после начала смешения языков вошел в землю Эвилат, края которой в те времена называли Персией, и там он произвел от своей супруги Энет двух сыновей, то есть Хунора и Мадьяра (Могора), от которых произошли гунны, или мадьяры. Но говорят, что у гиганта Менрота, кроме Энет, были и другие жены, от которых он произвел, кроме Хунора и Мадьяра, множество сыновей и дочерей. Эти его сыновья и их потомство населяют область Персии, телом и цветом они похожи на гуннов и лишь речью отличаются немного друг от друга, как саксы и тюринги...»¹⁹. Отже, у даному випадку можна побачити прямий натяк на савартів-асфалів, про яких згадав у своєму творі Костянтин Багрянородний.

У зв'язку з цим досить цікаво, що народ «севорді» згадується у вірменських джерелах вже у VIII ст. і локалізується на р. Кура. Дослідники звертають увагу на те, що ці «севорді» відомі у Закавказзі вже з 752 р., коли вони повстали проти

арабів та зруйнували місто Шамхор²⁰. Проте більшість повідомлень про «савардіїв» (севорді) відноситься до більш пізнього періоду. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх згадує народ *ас-савардіа* при описі подій VIII ст. Зі свого боку ал-Масуді локалізує народ *сійавурдія* на р. Кура нижче Тифлісу, і при цьому він зазначив, що вони — гілка вірмен. Вірменський історик першої половини X ст. Іованнес Драсханакерці локалізує «савардіїв» біля міста Ганджа на Південному Кавказі²¹. Отже, є підстави пов'язувати етнічну назву *савартми* з кавказьким регіоном. Варто нагадати, що Костянтин Багрянородний згадав цю етнічну групу насамперед як «саварти-асфали», у другій частині якої, з погляду А. Рона-Таш та інших дослідників, міститься грецький епітет *asphales*, що має означати «міцні, нездоланні»²². З огляду на це є сенс пристати до іншої думки А. Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін *савартми* має відношення до народу *савіри* та одного із племен волзьких булгар — *сувар*²³.

Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини V ст.: «Около сего времени к восточным римлянам отправлены были посольства от сарагуров, урогов и оногуров, народов, оставивших свою страну, потому что с ними вступили в бой *савиры*, изгнанные аварами. Последние были также изгнаны народами, жившими на берегах океана»²⁴. Дослідники помітили, що сучасники подій — ранні візантійські історики, розповідаючи про події у Дагестані у першій половині VI ст., відзначили насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об'єднання. Так, Йордан одним із перших подає опис савірів, що слідує в його творі за описом країни акацирів та булгар. Проте його відомості відзначаються туманністю: «А там и гунны, как плодovitейшая поросль из всех самых сильных племен, закишели надвое разветвившиеся свирепостью к народам. Ибо одни из них зовутся альцигирами, другие — *савирами*, но места их поселений разделены: альциагиры — около Херсоны, куда жадный купец ввозит богатства Азии...»²⁵. Відомості ж сучасника Йордана — Прокопія Кесарійського відзначаються більшою детальністю. Про «савірів» Прокопій насамперед повідомляє: «Сабиры являются гуннским племенем; живут они около Кавказских гор. Племя это очень многочисленное, разделенное, как полагается, на много самостоятельных колен»²⁶.

Із письмових джерел відомо, що ще до будівництва Дербента, тобто у середині VI ст., перський шах Хосрой I поселив полонених савірів в Албанії біля столиці цієї країни м. Кабла. Існування савірських колоній у більш пізній час саме там підтверджують повідомлення ал-Масуді²⁷. На підставі цих даних М.І. Артамонов зробив наступний висновок: «Вірменські та арабські джерела знають у Закавказзі севордік або савардіїв, яких деякі вчені і ототожнюють з саварти-асфалами Костянтина Багрянородного. Проте савардії відомі в Закавказзі з 752 р., коли вони повстали та зруйнували м. Шамхор. Отже, вони не можуть бути частиною мадярів, які поселилися у перських володіннях у IX ст. Залишається вважати, що Костянтин Багрянородний щось переплутав і, скоріш за все, змішав мадярів з савірами, які набагато раніше не лише IX, а й VIII ст. дійсно проникли до Закавказзя і, оселившись там, стали відомі під назвою севордік (савардіїв), причому назву цю було поширено і на хозарів, які з'яви-

лися у Закавказзі пізніше. Савіри, як бачимо, походили із того середовища, що й мадяри і це могло стати приводом вважати і тих й інших частинами одного народу»²⁸. Проте щодо таких висновків є певні заперечення.

По-перше, етнічна назва *севордік (савардії)* більш схожа на *саварти* із твору Костянтина Багрянородного, ніж на *савіри (савіри)*, носії якої проживали на Східному Кавказі. При цьому варто додати, що арабські автори X ст. Ібн ал-Факіх та ал-Масуді вживають саме назви *ас-савардіа* та *сїявурдія* для позначення етнічної групи, яка мешкала на р. Кура нижче Тифлісу. В той же час вони використовували термін *савір* для позначення жителів Східного Кавказу.

По-друге, згадані міста Шамхор і Кабала були значно віддалені одне від одного: Шамхор розташовувався у північно-західній частині сучасного Азербайджану, а Кабала — у його північно-східній частині. При цьому поблизу м. Шамхора був Даьяльський, а поблизу м. Кабали — Дербентський прохід. Тобто виходить, що савардії мали прийти через Дарьял із Північно-Західного Кавказу, а савіри — через Дербент із Дагестану.

По-третє, ми можемо вести розмову про те, що було дві міграції савартів до Закавказзя: перша у VIII ст., а друга у другій половині IX ст. Тобто, найбільш вірогідним є варіант, що савартів було не одне плем'я.

Костянтин Багрянородний, розповідаючи про лебединський період в історії мадярів, зазначив: «В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами»²⁹. З огляду на це, варто також нагадати інше повідомлення візантійського автора про колишню назву печенігів: «Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»³⁰. Окрім того, Костянтин Багрянородний, характеризуючи ситуацію у причорноморських степах у першій половині X ст., повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізьки феми (племена): Куарцициур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем — Йавдієртім, Куарцициур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла) — різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає «шляхетні»³¹. Складається враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні, і кангари саме становили кістяк печенізької конфедерації племен. Якщо слідувати логіці Костянтина, то виходить, що кілька племен савартів від початку становили кістяк мадярської конфедерації племен і являли в ній панівну верству.

Таким чином, дані Костянтина про савартів-асфалів дозволяють бачити в них одне із племен панівного угруповання мадярів, яке мігрувало до Закавказзя із Північно-Західного Кавказу через Дарьяльський прохід наприкінці IX ст. А відомості вірменських та арабських авторів про савордіїв поблизу Шамхора дозволяють бачити в них ще одне із племен савартів, яке мало мігрувати через Дарьял до 752 р. Варто зазначити, що савартам, щоб опинитися на території

Закавказзя, треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло б бути можливим лише при наявності дружніх — союзницьких — стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що ще одне, тобто, третє плем'я савартів могло опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилось політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Про етнічний склад населення Волзької Булгарії мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар*³². Цю ж інформацію про склад волзьких булгар підтверджує і «Худуд ал-Алам» (X ст.), але там анонімний автор волзьких булгар помилково назвав «буртасами», а власне буртасів — «барадасами». Щодо складу перших у даному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: «біхдула [барсула. — О.Б.], ішкіль, болгар». При цьому у трактаті згадано і четвертий етнотопонім: «Сувар — город вблизи Булгара; в нем борцы за веру, также, как в Булгаре»³³. Особливий інтерес становить також інформація Ібн Фадлана, який у своєму «Рісале» окрім власне булгар, *аск.л* та *баланджар* виділив етнічну групу *суваз*³⁴. На думку Б.Д. Грекова та М.Ф. Калініна, спочатку болгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох «царів», які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар*, тобто вождь суварів (савірів), відокремився від влади болгарського володаря-царя³⁵. Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилося чотири племенні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву *Сувар* або *Савір*.

З огляду на це варто звернути увагу на один пасаж. Так, Ібн Русте повідомляє: «Между землею Печенегов и землею болгарских Эсегель лежит первый из краев Мадьярских»³⁶. Ще у свій час Г.В. Вернадський у монографії «Давня Русь» висловив припущення, що за часів раннього середньовіччя район Дінца-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі арабам за назвою *ескел (аскал)*. Це, на його думку, вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола³⁷. Аналогічних поглядів дотримується також І.Г. Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву «річка асів», що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я *ескел (аскал)*, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Оскола. При цьому він вважав, що саме про цих жителів басейну річки Оскол повідомляє на початку X ст. Ібн Русте і відповідно до того дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Оскола³⁸.

Проте А.П. Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов до висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто, на значній відстані від басейну Оскола³⁹. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А.П. Ковалівського: «И отъехал царь от воды, называемой Хеллече, к реке под названием Джавшыр и оставался около нее два месяца. Кроме того, он захотел, чтобы произошла перекочевка [племен], и

послал за народом, называемым суваз, приказывая им перекочевать вместе с ним. [Они] же отказали ему. И [они] разделились на две партии. Одна партия — с [разным] отребьем, и над ними [еще раньше] провозгласил себя [самозванным] царем [князем] [некто] по имени Вырыг... Другая же партия была вместе с царем [князем] из [кочевого] племени, которого называли царем [племени] эскэл. Он был у него в повиновении, хотя [официально] еще не принял ислама. — Когда же он [царь] послал им [первой партии] это послание, то [они] испугались его намерения, и все вместе поехали совместно с ним реке Джавшыр»⁴⁰. Що стосується походження племені *ескел*, то це й досі становить окрему проблему. Проте це не є об'єктом дослідження даної статті.

Окрім того, немає підстав ототожнювати згаданих Ібн Русте мадярів і печенігів із населенням Північного Причорномор'я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів їх на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі — землі башкирів, тобто йдеться про території, наближені до Приуралля⁴¹. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від країни волзьких булгар⁴². Останні дослідження В.О. Іванова доводять, що ця територія мадярів охоплювала «лісостепові райони Південного Урала та Приуралля»⁴³.

У свій час А.П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ *суваз* доречно ототожнювати з кавказькими савірами⁴⁴. У цій думці з ним був згодний А.П. Новосельцев⁴⁵. Як вже зазначалось, перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі⁴⁶. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар*⁴⁷, що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачая та Балкарії. Тобто, виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного Кавказу до Середньої Волги, на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву *Сувар* або *Савір*: одна в Дагестані; друга у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про знаходження булгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє «Вірменська географія», де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані⁴⁸. У свій час О.В. Гадло та А.П. Новосельцев обґрунтували думку, згідно з якою барсили до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям, тобто, сусідствували з північнокавказькими булгарами⁴⁹. Отже бачимо, що сусідами булгар і барсилів на Центральному Кавказі мали бути сувари. Безперечно, не можна заперечувати спорідненості суварів і савірів, зокрема, в дагестанських савірах дослідники схильні бачити одну із угромовних груп⁵⁰. Таким чином, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачая і Балкарії, по-сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути насамперед східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони

«по древньому прозвищу турок називаються савартами-асфалами»⁵¹. Отже виходить, що на початку свого «хозарського періоду» три мадярських племені проживали на території, розташованій на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Леведії.

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з'явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: по тому, як хозари переселили частину аланів і болгар з Північного Кавказу до Дону після 737 р.; але до того, як одне із болгарських і барсильських племен (разом з суварями-савартами) переселилося із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Цілком ймовірно, що переселення одного із племен савартів (суварів) разом з частинами кавказьких болгар та барсилів являло собою цілеспрямований захід хозарського уряду. Це переселення дозволило хозарам вирішити наступні завдання:

1) покінчити з демографічною проблемою, бо на території степів Північно-Західного та Центрального Кавказу не могли одночасно співіснувати кілька болгарських, аланських, барсильських та мадярських племен;

2) упередити сепаратизм своїх підданих — мадярів, болгар та барсилів — на Північно-Західному Кавказі;

3) зміцнити за рахунок переселенців з Кавказу владу хозарів на лівобережжі Середньої Волги.

Отже, мадяри з'явилися на хозарській території вже до того, як за сприяння хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне болгарського походження, переселилася до Середньої Волги. На думку В.Ф. Генінга та А.Х. Халікова, переселення болгарських племен до Середньої Волги сталося наприкінці VII — на початку VIII ст.⁵² Згідно з припущеннями С.О. Плетньової, О.П. Смірнова та інших дослідників, це сталося пізніше — у VIII–IX ст.⁵³

Такі переселення були б можливі лише при наявності не союзницьких, а васальних відносин правителів мадярів-савартів, барсилів та болгар щодо хозарського кагана. Зрозуміло, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику по переселенню північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Тобто, хозари умисно оселили три племені савартів у Східному Приазов'ї, що давало їм змогу краще контролювати верхівку нових своїх васалів, до того розбитих кангарами. Проте інформація про появу групи савордіїв у Закавказзі біля Шамхору дозволяє вважати, що одне із племен савартів не підкорилося хозарам і переселилося до земель Халіфату до 752 р. Аналогічну ситуацію можемо спостерігати з болгарським племенем хана Аспаруха, яке у другій половині VII ст. вирішило не підкорятись хозарам і пішло із степів Приазов'я до Дунаю. Таким чином, отримуємо досить раннє датування появи мадярів на Північно-Західному Кавказі: між 737 р. (поразка хозарів в останній війні з арабами, достатньо детально описана арабськими істориками) і 752 р. (перші згадки про савордіїв). До цього слід додати, що деякі дослідники пропонували і більш ранні дати.

На користь того, що мадяри були на Північному Кавказі, можна навести й інші аргументи. Такими доказами можуть бути лексичні паралелі, виявлені в

угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку В.І. Абаєва, наявні 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього, вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на доволі великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської⁵⁴. Якщо наявність аланських (осетинських) слів в угорській мові можна пояснити контактами мадярів і аланів поза межами Кавказу, то угорські запозичення в осетинській мові можуть лише вказувати на те, що мадяри досить тривалий час перебували поблизу від аланів Північного Кавказу.

З огляду на можливість перебування мадярів-савартів у степах Східного Приазов'я, варто звернути увагу на статтю В.П. Кобичева «Деякі питання етногенезу та ранньої етнічної історії народів Кавказу: фіно-угри на Кавказі», в якій дослідник обстоює факт перебування мадярів на Північному Кавказі в раннє середньовіччя і наводить наступні дані: «Одне з таких свідчень міститься в праці вірменського історика Мойсея Хоренського (V ст.), де згадується область і місто *Мажар* (*Мажак*), що знаходилися в Західному Закавказзі по сусідству з областями Понт і Егер; в останній прийнято бачити країну черкесів, а можливо, також Абхазію і Західну Грузію (порівн. груз. Егрнсі — Мегрелія). Плем'я *маджар* згадує і візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.), який локалізує його між ріками Атіль (Волга) і Гейхи (Гехи?), у безпосередньому сусідстві з ранніми печенігами. Арабський письменник ал-Омарі (перша половина XIV ст.), розповідаючи про похід монголів до Східної Європи і на Північний Кавказ, говорить, що вони тут зіштовхнулися і підкорили раті черкесів, ясів, руських та маджарів, які, однак, і в його час продовжували викрадати у кипчаків дітей. У творах більш ранніх арабських авторів на Північному Кавказі згадується ріка *Угра* (суч. Кура). Ця остання згадка становить для нас особливу цінність, оскільки дозволяє надійно пов'язати загадкових *маджар/мажар* із предками пізніших угорців, яких руські літописи називають *уграми*... У зв'язку з цим уявляється сумнівною думка про те, що термін *маджар/мажар* на Північному Кавказі нібито походить від назви міста *Маджари* на річці Кумі, а згодом узагалі позначав кам'яні руїни, шановані місцевим населенням. Таке розширене тлумачення являє собою вторинне явище в етнографії; основу ж даного імені складає етнічна назва, що набагато давніша за відоме поселення на Кумі. Можна вважати, що маджари входили до складу болгарських племен у період їхнього перебування в Північному Передкавказзі, що знайшло відображення в "Іменнику" болгарських царів, де згадується "родова група *Вокиль*", яку О.В. Гадло справедливо зіставляє з одним з угорських етнонімів *вогули*, що зберігався ще до недавнього часу в мансі. Ім'я мадярів (угорців) міститься в описі подорожі Рубрука, який, проїжджаючи в 1253 р. через степи Північного Передкавказзя, "відчув сильний страх" від того, що на шляху його проходження розбійничали "руські, угорці та алани", раби татар, "число яких у них було дуже великим"⁵⁵. Звісно, що не всі аргументи дослідника є цілком обгрунтованими, але його спостереження про

перебування маджарів на території Північного Кавказу в раннє та розвинуте середньовіччя заслуговують на особливу увагу.

Повідомлення Костянтина: «они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁵⁶ — підтверджує те, що мадяри на початку стали для хозарського кагана одними із тих васалів, які допомагали утвердити зверхність хозарів як у степах від Дона до Дніпра, так і в Середньому Поволжі (у даному випадку, союзники не могли брати участь в усіх війнах політичного партнера). Тобто, є підстави вважати західною частиною легендарної Леведії степи від Дону до Дніпра (Північне Приазов'я), що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов'янських племен. Про те, що володіння мадярів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

Так, О.М. Приходнюк дав наступну культурну атрибуцію поховальних комплексів мадярів у степах Східної Європи: «За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX — серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронення мадяр були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам'я»⁵⁷. З перебуванням мадярів у Північному Причорномор'ї дослідник пов'язав наступні поховальні комплекси: біля с. Манвелівки на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кировоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Поросі; на горі Тепсень у Криму; біля с. Коробчино на Дніпропетровщині тощо. Найбільший інтерес становить останнє «зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочівника», звідки «із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів». За спостереженнями О.М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: «предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)». Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з'явилися там наприкінці IX ст. після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам'ї⁵⁸.

В.О. Іванов, зі свого боку, пов'язав з мадярами й інші археологічні об'єкти у Північному Причорномор'ї. Так, дослідник вважав також мадярськими впускні поховання в курганах біля с. Заплавка Магдалінського району на Дніпропетровщині та навіть деякі кремаційні поховання на Сухогомольшанському комплексі салтівської культури під Харковом, де було знайдено «бронзові конькові шумлячі підвіски, що є характерними для прикамсько-приуральських комплексів VIII–IX ст. (ломоватських, неволинських, караякуповських)»⁵⁹. На підставі цього В.І. Іванов зробив досить цікавий висновок: «Картографування давньомадярських поховань, відомих на захід від Дона,

показує, що вони розкидані на досить великій території — приблизно 240x166 км — північний кордон якої проходить по широті сучасних Полтави і Харкова, південний трохі виходить за лінію Дніпропетровськ — Павлоград, західний доходить до верхів'їв р. Інгул, а східний проходить по правобережжю Сіверського Дінця»⁶⁰. Однак така локалізація Лебедії лише поблизу лісостепу є попередньою, бо зрозуміло, що 7 (8) мадярських племен мали б займати більшу територію, тобто, їхні володіння мали б доходити і до узбережжя Азовського моря. Те, що пам'ятники мадярів не були виявлені на азовському узбережжі, зовсім не означає, що угорців там не було. Варто зазначити, що й на сьогодні залишаються проблемними питання пов'язані з культурною атрибуцією мадярів на землях Північного Причорномор'я.

Як вже зазначалося, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії в статусі васалів хозарського кагана. Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри «жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁶¹. І тому ними були запропоновані різноманітні терміни: 300, 203, 33, 30 років тощо⁶². Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто, замість поширеного варіанту **трεις** існував варіант **γ** (3), в якому можна і побачити спотворену літеру **ν** (50)⁶³. Отже є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років. Хоча, як вже зазначалось, існують й інші гіпотези.

З огляду на це, великий інтерес може становити повідомлення Костянтина, згідно з яким «Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода»⁶⁴. Якби у даному випадку хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали б бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць⁶⁵. Але все виглядає навпаки і засвідчує рівноправні союзницькі відносини між мадярами і хозарами у певний період. Тобто, виходить, що згодом правитель мадярів із васала хозарського кагана перетворився на його союзника. Враховуючи наведені вище дані, можна вважати, що це сталося на межі VIII–IX ст. Таку зміну характеру відносин між мадярами і хозарами є сенс вважати зміною політичної ситуації, що мала місце у той період.

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що протягом IX ст. мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадярів у Лебедії. Спочатку Костянтин повідомляє: «[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия... Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»⁶⁶. Проте кидається у вічі, що за цим фрагментом

повідомляється про подію, яка відбувалася набагато пізніше: «Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, — они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»⁶⁷. Це добре співвідноситься із наступною інформацією Костянтина: «...Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет»⁶⁸.

Сучасні дослідники О.І. Айбабін та К. Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв в Керчі у цей рік, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів із Криму мадярами⁶⁹. Проте можна припустити, що перший напад печенігів на мадярів стався набагато раніше. Про це свідчать повідомлення візантійських авторів щодо причин будівництва Саркела — хозарської фортеці, розташованої поблизу переволоки від Дона до Волги, на лівому березі Дону. Так, продовжувач Феофана зазначає, що у його часи (у IX ст.) фортеця Саркел розділяла печенігів і хозарів⁷⁰. Іоанн Скилиця та Кедрін підкреслюють, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркелу⁷¹. К. Цукерман розцінює наведені повідомлення, як «помилку компілятора»⁷², на підставі чого стверджує, що Саркел було збудовано від нападу мадярів⁷³. Проте як пояснити те, що у трьох візантійських авторів вказано стратегічну забудову Саркелу для захисту від печенігів? Компілятор одного автора міг помилитися один раз, але не компілятори всіх трьох авторів!

Значний інтерес становить і дата спорудження Саркела. Костянтин Багрянородний повідомляє, що його було збудовано за часів візантійського імператора Феофіла, який царював з 829 р. по 842 р.⁷⁴ Кедрін та продовжувач Феофана уточнюють, що цю фортецю споруджено між 834 і 837 рр.⁷⁵ Досить цікаво, що саме у цей період письмовими джерелами було зафіксовано першу появу мадярів у степах Північного Причорномор'я на захід від Дніпра.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор'ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори стверджують, що у 813 р. дванадцять тисяч «македонців» (візантійців) потрапили у болгарський полон під Адріанополем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Однак згодом полонені підняли заколот, маючи намір повернутися до Візантії на кораблях, що їм прислали із батьківщини. Болгари, зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на

греків. Проте греки перемогли угрів і повернулися до батьківщини. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр.⁷⁶ Отже, у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому, що примусило мадярів у цей час рухатися у західному напрямі? Здається, що відповідь на нього можуть дати не лише стислі дані письмових джерел, а й результати археологічних досліджень.

У свій час М.І. Артамонов дослідив на правому березі Дону, навпроти того місця, де було збудовано Саркел, залишки невеликої, але міцної фортеці, що отримала згодом назву Правобережне Цимлянське городище. Вона була розташована на високому правому березі Дону і контролювала переправу. За спостереженнями М. І. Артамонова, «за часом виникнення фортеця, судячи із усього, не виходить за межі VIII ст.»⁷⁷. Отже, її було збудовано для того, щоб заважати переправі ворога зі сходу. Якщо подивитись на карту, то можна побачити, що поруч знаходилось місце найтіснішого зближення Дону і Волги, що використовувалось мореплавцями більш пізніх часів, як переволока для кораблів. Але у ті часи найбільшу небезпеку для хозарських територій мали становити напади кочівників, які могли перейти Волгу узимку і рухатись далі на захід через Дон углиб хозарської території. Як це могло відбуватись, на прикладі гузів у першій половині X ст. свідчить ал-Масуді, який вважав, що на місці переволоки між Доном і Волгою існувала протока: «Здесь находятся хорошо снаряженные люди хазарского царя. [Их задача] оказывать сопротивление каждому, кто идет с этого моря или с той стороны земли, части которой простираются от Хазарского моря до Нитас (т. е. Понта, Черного моря). Это [нужно] потому, что тюркские кочевники — гузы приходили зимовать в этих местах. Иногда рукав (волок. — *О.Б.*), который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта (нижнее течение Дона и Азовское море. — *О.Б.*), замерзает и гузы с их конями переравливаются через него. Это большая вода, но она не расступается под ними потому, что [зимой] она крепнет, как камень. Так гузы проходили на хазарскую территорию, и нередко, когда люди хазарского царя, поставленные здесь для отражения гузов, не могли удержать их, выступал сам царь, чтобы воспрепятствовать их прохождению по льду и отогнать их от своего царства; но летом для тюрков нет пути для переправы»⁷⁸. Отже, у тому районі, де знаходилася переволока і виникли Правобережне Цимлянське городище і Саркел, була найбільш вразлива ділянка хозарського кордону. Цим можна і пояснити закладення саме тут хозарських фортець. При цьому слід зазначити, що хозари майже були безсилі проти нападів кочівників у цьому районі у зимові місяці. У зв'язку з цим великий інтерес становить час та обставини загибелі Правобережного Цимлянського городища.

Так, М.І. Артамонов на основі аналізу нумізматичного матеріалу, знайденого біля кістяків загиблих захисників фортеці, висунув припущення, що «фортеця була розгромлена у першій треті, якщо не чверті, IX ст. у всякому випадку до будівництва Саркела»⁷⁹. На підставі цього, а також на аналізі політичної ситуації у Хозарському каганаті у цей час, він стверджував, що «Правобережна фортеця була знищена самими хозарами у результаті

внутрішньої боротьби соціальних сил, що її складала»⁸⁰. Дослідник мав на увазі громадянську війну в Хозарії. Проте повне знищення (а не захоплення) фортеці не може свідчити про причетність до цього самих хозарів. Її руйнація була вигідна лише кочівникам, які насадили зі Сходу на кордони Хозарського каганату. Однак варто підтримати припущення М.І. Артамонова, що до розгрому цієї фортеці не були причетні мадяри⁸¹. Достатньо згадати слова Костянтина про дружній характер хозарсько-мадярських відносин у той час⁸². Отже, виходить, що зруйнувати хозарську фортецю на правому березі Дону, до будівництва Саркела на протилежному боці, мали лише печеніги.

У зв'язку з цим доречно знов нагадати повідомлення Костянтина: «Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населять землю турок»⁸³. У даному випадку не зрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадяри почали відразу чинити опір печенігам. Однак це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: «... и турок весьма страшится и боится упомянутых пачинакитов потому, что был неоднократно побеждаем ими и предан почти полному уничтожению, оттого турки всегда страшными считают пачинакитов и трепещут перед ними»⁸⁴.

Тобто, події першої чверті IX ст. виглядають наступним чином. Насамперед, печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадяри, багато у чому перешкождали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне із їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон і знищило вщент Правобережну Цимлянську фортецю, що могла у майбутньому їм перешкождати. У той час придонські мадяри знаходилися на своїх зимових пасовиськах біля узбережжя Азовського моря. Отже, передова частина печенігів заселила частину мадярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах Дніпровсько-Донського межиріччя, і тому одне із мадярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: «Итак, в этой местности, уже названной Леведии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус»⁸⁵. Саме це найбільш західне мадярське плем'я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., підтримавши болгар⁸⁶.

Напередодні цих подій почалося будівництво хозарської Саркельської фортеці за допомогою візантійців, бо в цей період візантійці добре зрозуміли, що поява печенігів призвела до порушення політичного балансу, що склався у Північному Причорномор'ї у перші десятиліття IX ст. Отже, є підстави довіряти повідомленням продовжувача Феофана, Іоанна Скилиці та Кедріна, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела⁸⁷. Тому є сенс звернути увагу на спостереження М.І. Артамонова щодо призначення будів-

ництва Саркела: «Саркел був збудований не на річковому, а на суходольному шляху при переправі через ріку і мав зміцнити положення хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів цей шлях із центра Хозарії — Итиля на Нижній Волзі. Знаходячись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з'являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою»⁸⁸. Отже, судячи з усього, одне із печенізьких племен вже напередодні 834 р. заселило степи на захід від Дону. Інакше чим можна пояснити те, що вздовж середньої та нижньої течії Сіверського Дінця виник ланцюг салтівських укріплених поселень — Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки, тощо, функціонування яких як фортець В.К. Міхеєв відносить вже до початку IX ст.⁸⁹ Отже, можна констатувати, що вже на початку 30-х років IX ст. в районі Саркела, на вузькому просторі між течією Дону і Волги, утворився своєрідний «хозарський коридор».

Необхідно зважити на те, що близько 834 р. візантійці допомагали хозарам будувати фортецю Саркел, тобто у цей період вони були союзниками хозарів. У той же час угри (мадяри) виступили супротивниками візантійців у візантійсько-болгарській війні 836–837 рр., тобто припинили підкорятись хозарам і проводили самостійну політику. Отже, у цей час хозарсько-мадярського військово-політичного союзу вже не існувало. Саме тоді, на думку багатьох дослідників, у Хозарському каганаті тривала громадянська війна. Саме тоді кордони Лебедії мали трохи змінитися. Вірогідніше за все, тодішня територія Лебедії обіймала частину Східного Приазов'я, північне узбережжя Азовського моря та землі на захід від Дніпра до течії Інгула. На північ від північно-приазовських мадярів кочувало одне із печенізьких племен.

Як вже зазначалось, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри «жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах»⁹⁰, не може викликати довіри. Однак більш вірогідним виглядає датування мадярського васалітету щодо хозарів 30–50-ми роками⁹¹. Отже є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш імовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадяр, що рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен (у тому числі одного племені мадярів-савартів) Північно-Західного і Центрального Кавказу до Середньої Волги.

Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників. Виходячи із даних з інформації 37 та 38 розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадяр стався більше ніж за «п'ятдесят років» до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу і ворожого печенізького — зі сходу. Спровокувавши за допомогою огузів міграцію пече-

нігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували до Північно-Західного Причорномор'я, до нової країни — Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких мадяр-савартів на південь до Персії⁹². На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873 р. і 889 р.⁹³ Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом — у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був плацдарм із печенігів. Можна припустити, що, за наказом бека, печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручний для того, щоб нанести мадярам із півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Втрата хозарами Криму незадовго до цих подій та знаходження одного із племен мадярів (савартів-асфалів) у Східному Приазов'ї становили велику загрозу хозарським володінням на Таманському півострові. Ось чому хозарська верхівка пішла на те, щоб поміняти на своїх західних кордонах сусідів, хоча печеніги могли стати ще більш небезпечними, ніж мадяри. У наслідок цього, західне угруповання мадярів мігрувало до Ателькузу, а східне — через Дарьяльський прохід до Персії. Таким чином, жодного із племен савартів не залишилося у складі мадярської конфедерації племен наприкінці IX ст. Про це і свідчать письмові джерела.

Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, залишив перелік племен цієї кофедерації, які наприкінці IX ст. переселилися до Паннонії: *Кавару* (Κάβαροι) — хозари за походженням, *Некі* (Νέχη), *Меґеґі* (Μεγέρι), *Курту-гермат* (Κουρτουγερμάτου), *Таріана* (Ταρίανου), *Генах* (Γενάχ), *Карі* (Καρή) та *Касі* (Κασή). При цьому візантійський автор так і не зазначив, що серед пізніх мадярів було хоча б одне із племен савартів⁹⁴. Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв і, відповідно до того, первісної етнічної приналежності решти семи племен, викликало різноманітні тлумачення. Так, Д. Немет вважав, що назва *Некі* (Νέχη) має фіно-угорське походження, *Меґеґі* (Μεγέρι) — тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження⁹⁵. Зі свого боку, А. Барта прийшов до висновку, що «термінологія, що відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині співпадає з тією, що ми спостерігаємо у назвах угорських племен»⁹⁶. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В.П. Шушарін⁹⁷. Проте назву одного із племен можна пояснити не лише із угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Дослідники одностайні в тому, що назва мадярського племені *Курту-гермат* (Κυρτουμερματ) є складовою із двох етнічних назв *Kürt* і *Gyarmat*⁹⁸. Насамперед, варто звернути увагу на те, що I. Mandokyu Kongur пропонує розглядати етнічну назву *Gyarmat* як похідну від етноніма *Сармат*⁹⁹. Виявляється, що походження назви *Kürt* можна також пояснити із осетинської мови. «Історико-етимологічний словник осетинської мови» В.І. Абаєва дає значення слова *kurd* як «коваль». При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах¹⁰⁰. Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачи,

тощо). Однак те, що північнокавказькі алани були відомі, як видатні ковалі, аж до XIII ст., повідомляє Гільом Рубрук: «И когда мы добрались до описанного перехода, то из 20 (проводников. — *О.Б.*) у двоих оказались латы. Я спросил, откуда они к ним попали. Они сказали, что приобрели латы от вышеупомянутых Аланов, которые умеют хорошо изготовлять их и являются отличными кузнецами...»¹⁰¹. На користь цього припущення можуть свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові із аланської: шабля — *кард*, панцир — *vert*, тощо¹⁰². Отже, виникнення мадярського племені *Куртугермат* можна уявляти, як результат об'єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем'я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінченосний автор, розповідаючи про перебування мадярів (турок) у Лебедії, зазначив: «Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели»¹⁰³. Розповідаючи про склад мадярської кофедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: *Кавари*, *Некі*, *Мезері*, *Куртугермат*, *Таріана*, *Генах*, *Карі* та *Касі*¹⁰⁴. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен — каварів. Проте виникає питання: чому кавари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато чого успадкували від давніх тюркських традицій, то є підстави вважати, що їх політичне об'єднання передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угруповання. Проте при наявності лише семи племен це неможливо. Отже є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об'єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо дійсно із-за Волги на територію Хозарського каганату у середині VIII ст. прийшло вісім племен, то п'ять із них від самого початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, у Східному Приазов'ї, тобто поруч із західною частиною північнокавказьких аланів, і тоді ж одне із племен савартів не підкорилося хозарам і мігрувало через Дарьяльський прохід до Закавказзя. Тобто на початку свого «лебединського» періоду мадяри стали васалами хозарів. І десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадярських, із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Таким чином, у складі мадярської кофедерації залишилося вже шість племен. Враховуючи це, мадярський кенде переселив кілька родів аланського походження у глибини Лебедії, де із них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, що вже були у складі конфедерації, створив нове — восьме — плем'я. Перший тиск печенігів біля

Саркела на початку 30-х років IX ст. привів до переселення одного мадярського племені на захід від Дніпра, у той же час мадярське об'єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. Унаслідок цього мадяри досить швидко із союзників хозарів перетворилися на їхніх ворогів. При цьому одне із племен мадярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Заході Кавказу біля «Воріт Аланів» — Дарьяльського проходу. До кінця 70-х років IX ст. мадярська загроза стала для хозарів настільки реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти мадярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон в районі Саркела. Отже, печеніги нанесли удар із півночі і розкололи мадярську конфедерацію на дві частини, через що одне східне мадярське плем'я — саварти — перейшло Дарьяльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу (свідчення Рубрука дозволяють вважати, що частина мадярів-савартів могла залишатися на Північному Кавказі аж до XIII ст.). Таким чином, ще наприкінці лебединського періоду мадяри мали утворити два нових племені. Гіпотетично цими новоутвореннями мали стати *Куртугермат* та ще одне плем'я, можливо, тюркського походження. В результаті шість племен мадярів форсували Дніпро і опинилися в Ателькузу, де вже проживало одне мадярське плем'я. В остаточному варіанті мадярський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до мадярів, створив восьме плем'я мадярської конфедерації — каварів. Отже, склад племен мадярської конфедерації періодично змінювався, і саме цим можна пояснити, чому в археологів існує велика проблема з культурною атрибуцією мадярської присутності у Північному Причорномор'ї. Окрім того, порівняльний аналіз дозволяє вважати, що політичний устрій мадярської і печенізької конфедерацій племен являли собою наслідування однієї традиції.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на «турків»-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, відтіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували до Подунав'я¹⁰⁵. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назви *Етелькьоз* як «Межиріччя» і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Леведії, включаючи правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'є¹⁰⁶. Проте цієї території для восьми племен явно було недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення мадярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно в 889 р.¹⁰⁷ Отже, період перебування мадярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією»¹⁰⁸. Доцільно звернути увагу ще на одне повідомлення цього автора, згідно з яким в країні Ателькузу «воєвода Лебедія» неначе добровільно, але зі згоди хозарського кагана, передав владу синові Алмуца — Арпаду¹⁰⁹. Коментуючи цей пасаж, К. Цукерман зазначив: «Після поразки, що його хозари нанесли угорцям

через посередництво печенігів, вони нав'язали їм правителя, який визнав себе васалом кагана»¹¹⁰. До цього варто додати, що цього могло б і не статися, якби до країни Атекулькузу мігрували племена савартів, які були опорою попередньої династії Лебедії.

У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл мадярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни мадярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. У статті також відзначена еволюція мадяро-хозарських відносин: друга половина VIII ст. — мадяри як васали хозарів; перші десятиліття IX ст. — мадяри як союзники хозарів; 30–70-ті рр. IX ст. — мадяри як вороги хозарів.

¹ *Константин Багрянородний*. Об управленнии империей / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. — М., 1991. — С. 383.

² Там же. — С. 155–165.

³ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. — Вып. VI. — Симферополь, 1998. — С. 663–688.

⁴ *Константин Багрянородный*. Об управленнии империей. — С. 158–161.

⁵ Там же. — С. 154–155.

⁶ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — New Haven: Yale univer. press, 1943. — P. 241–242.

⁷ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 206.

⁸ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — P. 241–242.

⁹ *Ibidem*. — P. 241–242.

¹⁰ *Кримський А.Ю.* Історія хозарів з найдавніших часів до X віку // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — № 25500. — Арк. 249–250.

¹¹ Там само.

¹² *Константин Багрянородный*. Об управленнии империей. — С. 392, прим. 3; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 667.

¹³ *Иванов В.А.* Древние угры-мадяры в Восточной Европе. — Уфа, 1999. — С. 108.

¹⁴ *Константин Багрянородный*. Об управленнии империей. — С. 158–159.

¹⁵ *Тортіка О.О.* Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — С. 12.

¹⁶ *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, мадярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дада. — СПб., 1869. — С. 26–27.

¹⁷ *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum // *Historicae Hungaricae fontes domestici*. — Pars Prima Scriptores: 2. — Lipsae, 1883. — P. 55–56; *Nady B.* A czodasrarvas modaja //

Ethnographia. — № 38. — Budapest, 1927. — Old. 164; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199.

¹⁸ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.

¹⁹ *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum. — P. 55–56; *Nady B.* A czodasrarvas modaja. — Old. 164; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 198–199.

²⁰ *Moravcsik Gy.* Commentary // Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. — V. 2. — London., 1962. — P. 147; *Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962. — С. 349; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. — С. 145.

²¹ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 83.

²² *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. — Budapest, 1999. — P. 288.

²³ Ibidem. — P. 288.

²⁴ *Приск Панийский.* Сказания Приска Панийского // Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / *Приск Панийский.* Сказания Приска Панийского. — Рязань, 2005. — С. 523–524.

²⁵ *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960. — С. 72.

²⁶ *Прокопий из Кесарии.* Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. — М., 1959. — С. 407.

²⁷ *Артамонов М.И.* История хазар. — Л., 1962. — С. 127.

²⁸ Там же. — С. 349.

²⁹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. — С. 155, 158.

³² *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. II: Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. — М., 1967. — С. 28, 48.

³³ Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. — Л., 1930. — Табл. 76; *Minorsky V.* Hudud al-Alam. The regions of the world. — London–Oxford, 1937. — P. 461.

³⁴ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — Чебоксары, 1954; *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 138–139.

³⁵ *Греков Б.Д., Калинин Н.Ф.* Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. — Вып. I. — Казань, 1948. — С. 160–163.

³⁶ *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Дафта. — СПб., 1869. — С. 25.

³⁷ *Vernadsky G.* Ancient Russia. — P. 241–242.

³⁸ *Добродомов И.Г.* Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя — этнос-история. — М., 1989. — С. 15–17.

³⁹ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — С. 35.

⁴⁰ *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — С. 139.

- ⁴¹ Там же. — С. 130.
- ⁴² Рассказ Римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 г. // ЗООИД. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 998–1002; *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. — Т. III. — М., 1940. — С. 71–112.
- ⁴³ *Иванов В.А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. — С. 108.
- ⁴⁴ *Ковалевский А.П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. — С. 21–27.
- ⁴⁵ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 82–83.
- ⁴⁶ *Агафий.* О царствовании Юстиниана. — М., 1953. — С. 88–89, 90–93, 116, 132.
- ⁴⁷ *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. — М., 1973. — С. 94.
- ⁴⁸ *Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — Ч. ССХХVI. — 1883. — С. 29.
- ⁴⁹ *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. — Л., 1979. — С. 63–68; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 84.
- ⁵⁰ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 81; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. — P. 212–213.
- ⁵¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.
- ⁵² *Генинг В.Ф., Халиков А.Х.* Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — С. 65–99, 117, 172–175.
- ⁵³ *Плетнева С.А.* Ранние болгары на Волге // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981. — С. 77; *Смирнов А.П.* Волжская Болгария // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 208.
- ⁵⁴ *Абаев В.И.* К алано-венгерским связям // Europa et Hungaria (Congresus et ethnographicus). — Budapest, 1965. — С. 517–529.
- ⁵⁵ *Кобычев В.П.* Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе // Кавказский этнографический сборник. — Вып. IX. — М., 1989.
- ⁵⁶ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁵⁷ *Приходнюк О.М.* Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н. е.) // Матеріали угорсько-української наукової конференції «Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура». Ужгород, 27 листопада 2000 р. — Ужгород, 2001. — С. 73.
- ⁵⁸ *Приходнюк О.М.* Мадяри на теренах України за археологічними джерелами... — С. 73–81.
- ⁵⁹ *Иванов В.А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. — С. 99–101.
- ⁶⁰ Там же. — С. 102.
- ⁶¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁶² *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 667.
- ⁶³ Там же. — С. 668, прим. 19.
- ⁶⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–161.

- ⁶⁵ *Тортика А.А.* Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // *Східний світ*. — 2005. — № 1.
- ⁶⁶ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁶⁷ Там же. — С. 160–161.
- ⁶⁸ Там же. — С. 154–155.
- ⁶⁹ *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 222; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 676.
- ⁷⁰ *Theophanes Continuatus* / Ed. I. Bekker. — Bonn, 1838. — P. 122–123.
- ⁷¹ *Georgius Cedrenus* / Ed. I. Bekker. — Т. II. — Bonn, 1839. — P. 130; *Ioanus Scylitzes. Synopsis Historiarum* / Ed. I. Thum. — Berlin, 1973. — P. 73.
- ⁷² *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 663, прим. 2.
- ⁷³ Там же. — С. 664–686.
- ⁷⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 170–171.
- ⁷⁵ *Georgius Cedrenus.* — P. 130; *Theophanes Continuatus.* — P. 122–124.
- ⁷⁶ *Moravcsik Gy.* Commentary. — P. 117–119; *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 341–343; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 664.
- ⁷⁷ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 321.
- ⁷⁸ *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербента X–XI вв. — М., 1963. — С. 198–199.
- ⁷⁹ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 322.
- ⁸⁰ Там же.
- ⁸¹ Там же. — С. 323.
- ⁸² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ Там же. — С. 39.
- ⁸⁵ Там же. — С. 158–159.
- ⁸⁶ *Moravcsik Gy.* Commentary. — P. 117–119; *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 341–343; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 664.
- ⁸⁷ *Theophanes Continuatus.* — P. 122–123; *Georgius Cedrenus.* — P. 130; *Ioanus Scylitzes.* — P. 73.
- ⁸⁸ *Артамонов М.И.* История хазар. — С. 299–300.
- ⁸⁹ *Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 23.
- ⁹⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ⁹¹ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 668, прим. 19.
- ⁹² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 154–155, 158–161.
- ⁹³ *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — С. 222; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 676.
- ⁹⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 162–163.
- ⁹⁵ *Nümet J.* Türkische und ungarische Ethnonyme // *UAJb.* — № 47. — 1975. — S. 154–160.
- ⁹⁶ *Берта А.* Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения // *Рукопись.* — С. 28–29.

- ⁹⁷ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 168–175.
- ⁹⁸ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 174–175; *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. — P. 350.
- ⁹⁹ *Mandoky Kongur I.* Magyar eredetű törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкир) // *Tiszatbj.* — № 30. — 1976. — Old. 41–44.
- ¹⁰⁰ *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Т. I. — Л., 1958. — С. 610.
- ¹⁰¹ *Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // Карпини П. История монголов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. — М.–Л., 1957. — С. 186.
- ¹⁰² *Магомедов А.Х.* Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов // История, этнография и культура народов Северного Кавказа. — Орджоникидзе, 1981. — С. 30–33.
- ¹⁰³ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 158–159.
- ¹⁰⁴ Там же. — С. 162–163.
- ¹⁰⁵ Там же. — С. 161–163.
- ¹⁰⁶ Там же. — С. 393, прим. 13.
- ¹⁰⁷ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — С. 140; *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. — С. 222–224.
- ¹⁰⁸ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — С. 161–163.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 160–161.
- ¹¹⁰ *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии... — С. 673.

Борис Черкас

Улус Манкерман: спроба реконструкції

В статті робиться спроба реконструкції області-тумена Золотої Орди, яка розташовувалася на місці Переяславського князівства. Досліджується історія улуса, визначаються його кордони.

Ключові слова: Золота Орда, улус, тумен.

В статье делается попытка реконструкции области-тумена Золотой Орды, которая располагалась на месте Переяславского княжества. Исследуется история улуса, определяются его границы.

Ключевые слова: Золотая Орда, улус, тумен.

The attempt of reconstruction of oblasti-tumena of Gold Horde which was disposed in place of Pereyaslavskogo principality is done in the article. History of ulusa is probed, his scopes are determined.

Keywords: Gold Horde, ulus, tumen.

Оblasний устрій Золотої Орди до цього часу викликає більше питань, ніж відповідей. Головною проблемою для розв'язання цих питань залишається брак джерел. Відповідно дослідникам доводиться широко застосовувати аналіз і реконструкції. В цій роботі ми спробували довести існування одного з ординських улусів* на Лівобережній Україні. В історіографії, як відчизняній¹, так і російській², вже були висунуті гіпотези щодо областей на території сучасної України східніше Дніпра. Не торкаючись їх розгляду, ми обмежимося лише викладом власного бачення проблеми.

В описі походу Тамерлана по території Золотої Орди Низам-ад-дін Шамі і Шереф-ад-дін Йезді згадують область Манкерман³. З логіки викладу виходить, що назва і територія стосуються Лівобережжя Київщини. Те, що тут мова йде про улус біля відповідного міста, видно і з того, що в такому ж ключі згадується і Увек (після погрому якого Тамерлан і рушив на Манкерман). Отже, саме на території Київської землі існував найпівнічніший улус (мається на увазі область із значною кількістю кочового населення, адже та ж Чернігово-Сіверщина в очах ординців була улусом держави) на Лівобережній Україні. Це було законним з огляду на характер розташування улусів кочовиків — їм надавалися

* Мова йде про Адміністративно-територіальну одиницю держави.

території з достатньою кількістю пасовиськ⁴. Відповідно на їхніх землях і розташовувалися нові господарі. На жаль, інформації щодо історії даної області дуже мало.

Перші згадки про ординців, як постійних мешканців, містяться в літописній оповіді про поїздку Данила до Бату: «Прийшов до Переяслава і зустрів татар»⁵. З контексту не зрозуміло, чи перебували монголи у місті, чи розташовувалися поряд. Це можна пояснити лише тим, що землі колишніх торків отримали нове кочове населення. Через півстоліття, під час громадянської війни в Золотій Орді на переломі XIII–XIV ст. Лівобережна Україна опинилася в центрі протистояння. Тому еміри з цих теренів підтримували то одну, то іншу протиборствующі сторони⁶. Під час Великої Замятні (1359–1380) Манкерманський улус мав на правах кондомініума потрапити під вплив ВКЛ. За Тамерланового погрому (1395–1396) область Манкерман зазнала руйнування. За час діяльності Вітовта землі улусу були остаточно інкорпоровані до складу Київського князівства і поступово перетворені на звичайні феодалні володіння як руської, так і татарської знаті. Останні згадки щодо наявності тут якоїсь адміністративної окремішності, за Оленою Русіною, стосуються 30–40-х років XV ст.⁷

Пасовиська торків, як нами вже зазначалося вище, мали становити основу улусу. Згідно з дослідженнями Светлани Плетньової, вони знаходилися по правому берегу Сули, в її середній течії, а також і в районі міст Всеволож, Уненеж (Унеж), Бахмач, Беловеж⁸. Пасовиська були настільки багатими, що вся орда Ших-Ахмата змогла протриматися на них влітку-восени 1500 р. Те, що саме тут слід шукати основу улусу, засвідчують і нумізматичні знахідки. Так, К. Хромов, дослідивши київські монети, які наслідували золотоординські дірхеми, локалізував їх територією: Дніпро, Псьол, верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму неподалік Путивля⁹. Археологічні розкопки Ніжина¹⁰, селищ неподалік Батурина¹¹, Ожерицького поселення показують, що вздовж річок Остер, Десна, Сейм залишалися осілі поселення. В той же час південніше має місце спад осілої активності.

В цьому контексті є досить цікавою ідея Едуарда Кульпіна-Губайдуліна щодо повідомлення про зникнення лісів на Лівобережжі. Дослідник висловив припущення, що це могло статися внаслідок активного відгонного скотарства-вівчарства¹². Таким чином, маємо кочовий анклав, окреслений на півночі річками Остер — Десна — Сейм. Хоча улус у персидських авторів і названий Манкерманом, проте ніяких згадок про атаку військами Тамерлана саме Києва джерела не містять. З огляду на устрій Золотої Орди, дуже сумнівною виглядає вірогідність, що саме місто входило до складу улусу. Місцевості з переважачою кількістю осілого населення, як правило, становили окремі області на чолі з своїми князями. Цю специфіку держави Джучидів гарно описав Ібн Еломарі. Згідно з ним, черкеси, руси і алани (яси) мали своїх «царів»¹³. Персидські автори називали область Манкерман тьмою. Сам статус тьми передбачав наявність чисельного населення. Відповідно, з огляду на те, що для кочового господарства потрібні значні кочові площі, улус мав бути доволі великим. Ця територіальна достатність мала ховатися на сході.

На нашу думку, пунктом, який і уособлював крайню частину області, була тьма Яголтая. В ярликах згадано «Єгалтаеву тму». А залишки городища під такою назвою існували ще в XVII ст.: «а от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки ездю 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу ездю верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги»¹⁴. Федір Петрунь відносив цю частину тексту ярлика до протогафа — першого варіанта¹⁵. Отже, тьма мала існувати, принаймні, в 90-х роках XIV ст., а якщо взяти до уваги теорію Фелікса Шабульда про ярлик Мамає¹⁶, то і на початок 60-х років того ж століття. Олена Русіна довела, що цей феодал, окрім Яголтаєва городища, включав Оскол, Миролуб і Мужеч. Також дослідниця дійшла висновків про існування цього феодалного володіння ще в долитовську добу¹⁷.

Викладене вище дозволяє говорити про те, що цей улус в цілому повторював кордонами Переяславське князівство¹⁸. Припускаємо, що Чингізиди просто перетворили руське князівство в улус з прямим ординським управлінням. Тут доцільно згадати події 1239 року. Тоді місто було завойоване військом саме сина Джучи, Берке¹⁹, в той час як на Чернігів в тому ж році вже ходив представник дому тулуя Менгу²⁰. Вочевидь, під час походу на Україну 1239–1242 рр., Джучиди завойовували передусім ті землі, на яких мали розташуватися їхні кочів'я. Невипадковим є і перенесення Переяславської єпископії до столиці Улусу Джучи — фактично це сталося в рамках кочового світу. Врешті-решт нічого незвичайного в факті перетворення князівства на улус не було. Подібне мало місце і в інших частинах імперії Чингізхана. Адже монголи завойовували не пустинні терени, а заселені землі, зі своїми кордонами. Тим більше, що і сусідній Київ за Менгу-Тимура був наданий безпосередньо сину Джучи Тука-Тимуру²¹.

Після зруйнування Увека Тимур спустився на південь. В області Юлуклук-Вазуклук з'єднався з частинами, що були залишені південніше²². Дуже ймовірно, що тут мова йшла про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Увека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскол. Сіверський Донець правитель Маверонахра міг перейти у ординського міста, біля сучасного Ізюму²³. З цього місця він і потрапив в улус Манкерман Бек-Ярика. Останній втік на схід, що видно з наступного сюжету про похід на Єлець. Події відбувалися влітку, коли кочовики піднімалися на північні пасовиська. Це означає, що Бек-Ярик мав перебувати в витоках Ворскли, Псла чи Сейму. Наступною здобиччю Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актаву. Останні теж рятувалися втечею, причому їх шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая²⁴. В обох випадках золотоординська аристократія не сховалася під захистом київських стін: вочевидь, Тамерлану вдалося відрізати втікачів від міста. Те, що Таш-Тимур з Актау обрали Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється географічними особливостями — Дніпро робить нижче Ворскли луку. Цілком ймовірно, що вони перебували південніше рогу і відповідно були притиснуті Тимуром до річки. Недаремно в

описі подій весь час фігурує Дніпро. Однак Таш-Тимур і Актау не могли бути вище Самари, бо тоді б вони перейшли річку в районі володінь Коріатовичів.

Таким чином кордон улусу Манкерман слід шукати від Дніпра по Ворсклі; далі між її верхньою течією і Сеймом, можливо, доходячи до Бистої Сосни.

¹ *Галенко О.* Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 136–138.

² *Селезнев Ю.В.* «А переменит бог Орду...» (Русско-ордынские отношения в конце XIV — первой трети XV вв.) — Воронеж, 2006. — С. 28.

³ Низам-ад-дин Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі — СМІЗО). Извлечение из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем — М.–Л., 1941. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди. // Там же. — С. 179.

⁴ *Плетнева С.А.* Половцы. — М., 1990. — С. 73–74, 75.

⁵ Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 109.

⁶ Рукнеддин Бейбарс // СМІЗО. Извлечения из сочинений арабских, собранные В.Г. Тизенгаузенем В.Г. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 111, 113.

⁷ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 100–113.

⁸ *Плетнева С.А.* Указ. соч. — С. 73–74.

⁹ *Хромов К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Межд. научно-практ. конф. «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли», Киев, 26–27 мая 2005 г. — С. 122–130; http://www.hordecoins.folgate.net/Rpubl_ZamkovaGora2005-conf.htm

¹⁰ *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2006. — Вип. 1(4) — С. 38–39.

¹¹ *Ситий Ю.* Зміни в характері занять населення Нижнього Посем'я після монголо-татарської навали // Батуринська старовина. — К., 2008. — С. 34–38.

¹² *Кульпин-Губайдуллин Э.* Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. — М., 2006. — С. 81.

¹³ Ібн Еломарі // СМІЗО. — Т. 1. — С. 231.

¹⁴ Книга Большому Чертежу. — М.–Л., 1950. — С. 111.

¹⁵ *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. — 1928. — № 2.

¹⁶ *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамаю на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 100–122.

¹⁷ *Русина О.* Назв. праця. — С. 100–113.

¹⁸ Детальніше про Переяславщину див.: Корінний М.М. Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 1988. — С. 100–105; *Його ж.* Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. // Укр. іст. журн. — К., 1981. — № 7. — С. 72–82.

¹⁹ *Почекаев Р.* Батый. Хан, который не был ханом. — М., 2006. — С. 131.

²⁰ *Леп'явко С.* Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — С. 18.

²¹ *Чху-ченг Чао.* Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги «Синь Юань ши») // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 2. — Казань, 2009. — С. 212.

²² *Низам-ад-дин Шами.* Указ. соч. — С. 121.

²³ *Крупа Т.Н.* Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах Ізюмщини. — Вип. 2. — Ізюм, 2008. — С. 38–45.

²⁴ *Низам-ад-дин Шами.* Указ. соч. — С. 121; *Шереф-ад-дин Йезди.* Указ. соч. — С. 179.

Владислав Грибовський

**Землеробство і седентаризація
в кочівницькому соціумі: випадок
причорноморських ногайців**

У статті досліджується кочівницьке землеробство на прикладі Ногайської орди в Північному Причорномор'ї. Автор приходить до висновку, що чинником седентаризації кочовиків є вплив землеробської держави, а не внутрішній розвиток номадської спільноти.

Ключові слова: *причорноморські ногайці, кочівники, седентаризація.*

В статье исследуется кочевое земледелие на примере Ногайской орды в Северном Причерноморье. Автор приходит к выводу, что причиной седентаризации кочевников было влияние земледельческого государства, а не внутреннее развитие номадского общества.

Ключевые слова: *причерноморские ногайцы, кочевники, седентаризация.*

In paper has been investigated nomadic agriculture on example of Nogai host in Nothern Black Sea region. The author proved that the cause of sedentarization nomads had been influence of agricultural state but not internal development of nomadic society.

Key words: *Nogai host in Nothern Black Sea region, nomads, sedentarization.*

У радянському кочівникознавстві вважалося аксіомою твердження про те, що збільшення питомої ваги землеробства у господарстві певної номадної спільноти є найголовнішим індикатором розвитку, який сигналізує про її перехід від первісно-общинної формації до класового суспільства. Відтоді, як академік Б.Я. Владімірцов сформулював теорію кочівницького феодалізму (вона твердила про поступальний рух кочовиків від патріархально-родових відносин до феодальних, минаючи рабовласницьку формацію), землеробство номадів стало напряму пов'язуватися з процесами седентаризації¹, що нібито мали внутрішню причинність.

Побудова концепцій великого формату, орієнтованих на знаходження місця кочівницьких спільнот у марксистській схемі чергування п'яти суспільно-економічних формацій², виявила суперечності, що корінилися в самій теорії і

засвідчували її обмежені можливості обґрунтування ідеї єдності історичного процесу. Тобто, якщо з появою землеробства у кочовиків пов'язати виникнення феодальних відносин, вийде, що седентаризована частина, скажімо, давнього скіфського суспільства, яка вирощувала хліб на продаж до сусідніх грецьких полісів, опинеться на більш високому ступені розвитку, ніж уся рабовласницька античність. А це абсурд, обумовлений (за Мишелем Фуко) диктатом дефініцій. Той же диктат дефініцій спонукає виокремлювати стадії кочування, наче нанизані на стрижневу пружину, що приводить уявну соціальну модель у рух від кочування до осілості. Мабуть, найскладнішим для стадіально-формаційного підходу було пояснення того, що в контексті його логіки визначалося, як «пережиток». Таким вважалися патріархально-родові відносини, в яких убачалась причина слабого прояву класового розшарування і консервації кочівницької економіки в межах традиційного ладу³. Особливості цієї економіки погано піддавалися аналізу на основі застосування понятійного інструментарію марксизму: землю і худобу можна з однаковим успіхом витлумачити і як засіб виробництва, і як предмет праці. Найбільший парадокс для радянського кочівникознавства становила та обставина, що цей «пережиток» виявився тривкішим, ніж процеси, що начебто його «розмивали».

Введений на сьогодні до наукового обігу емпіричний матеріал дозволяє аргументовано твердити, що приклади необтяженого землеробством кочування (тобто «чистого» кочування) вкрай рідкісні. Як констатував М.М. Крадін, «відомостей про існування [у кочовиків] землеробського та привласнюючих укладів в археологічних, нарративних й етнографічних джерелах настільки багато, що навряд чи є сенс на цьому спеціально зупинятися»⁴. Причому це однаково стосується як стародавніх кочовиків (геродотових скіфів чи хунну часів імперії Хань), так і останніх часів кочівництва. Тобто, бачення еволюції кочових суспільств як руху від «чистого» кочування до напівкочування й осілості вже втратило фактологічну основу. В сучасній літературі акценти розгляду седентаризації змістилися з позиції беззастережного постулювання прогресу в бік сприйняття її як деградації кочової культури. У свій час ще Оувен Латтімор зауважив, що «бідний кочовик — чистий кочовик». М.М. Крадін вважає це формулювання справедливим для новітньої доби, коли «припертий політичними кордонами номад еволюціонував тільки в межах власної економіки»⁵. На думку А.М. Хазанова, «седентаризація як результат зубожіння рухливих скотарів не є новим феноменом; вона дуже часто нерозривно пов'язана з кочовим способом життя. Однак у минулому масова й успішна седентаризація зазвичай відбувалася тоді, коли кочовики мігрували в області, де існували сприятливі умови для заняття землеробством»⁶.

Втім, як сам феномен кочівницького землеробства, так і його зв'язок з процесами седентаризації не можна вважати докладно вивченим навіть на матеріалі великих кочівницьких спільнот. Ця стаття має за мету на основі розгляду конкретної групи номадів — причорноморських ногайців — з'ясувати місце землеробства в структурі традиційного кочівницького господарства, відстежити динаміку змін питомої ваги його землеробського сектору з XVI по

початок XIX ст. та співставити виявлену тенденцію з дією інших чинників седентаризації.

В економічному плані кочівництво можна розглядати як систему, що тяжіла до монопрофільного господарства. За Т. Барфілдом, «переміщення кочовиків з пасовища на пасовище відбувалися не випадковим чином, а в межах певного діапазону пасовищ, до яких ця група мала доступ. Там, де пасовище було надійним, номади прагнули мати тільки декілька фіксованих стійбищ, на які вони поверталися щороку»⁷. Тобто йдеться не про ситуативну випадковість, а про впорядковану систему, основану на посезонній експлуатації кормових ресурсів степу. Її спеціалізованість перешкоджала тенденціям економічної автаркії, обумовлювала мобільність номадів, спрямовану назовні власного колективу, та тісний зв'язок із землеробськими суспільствами, що мали комплексну економіку⁸. Одновидові господарські системи є менш стабільними, ніж багатовидові, відтак їм потрібний внутрішній стабілізатор, що знижує економічні ризики, однак докорінно не змінює організацію самої системи — вона лишається кочівницькою попри всі стабілізаційні прилаштування. Як зауважив М. Крадін, «номадизм зрідка існує окремо від інших форм господарської діяльності»⁹. Землеробство власне й було такою формою, що охоплювала частину кочового населення, котра з певної причини — як правило, через природні катаклізми (джут, посуха), епізоотії, грабіжницький відгін худоби — втрачала спроможність до кочування. Зимівник, будучи важливим елементом кочування, лишав резервні можливості для тих, хто навесні не міг іти кочувати з основною частиною свого аулу. Поблизу зимівника могла виникати більш або менш постійна зона тимчасової землеробської осілості, однак вона могла без сліду й зникнути, як тільки змінювався маршрут перекочівок певної групи, або в цілому покращувалися умови кочування (відновлювалося чи збільшувалося стадо). Тож далеко не завжди відбувалося повне осідання цих ситуативних землеробів. Траплялося, що, відновивши стадо (наприклад, завдяки допомозі родичів чи іншим формам реципрокції, або в результаті участі у багатому на трофеї поході), кочовик повертався до кочування. Таким чином, кочівницьке землеробство перебувало в прямій залежності від рухливого скотарства, котре задавало увесь ритм кочового життя.

Факт фіксації джерелами кочівницького землеробства сам по собі не засвідчує тенденції до осілості, а вказує на існування господарського сектору, від початку включеного до економічної системи кочівництва. Прикмету кочівницького землеробства становило те, що воно перебувало на маргінесі цієї системи, за будь-якого часу і обставин для кочовика землеробство становило вимушене і непрестижне заняття, упосліджене засобами кочівницької культури¹⁰. Кочовик протиставляв себе «брудним землеробам», которі «паскудять під себе», лишаючись на одному і тому ж місці, не маючи щастя кочувати і дихати завжди свіжим повітрям у, буквальному сенсі, чистому полі. Ногайці дуже пишалися знатністю своїх предків, презирливо ставилися до персів, називаючи їх «рудоголовими», не надто поважали турків і вважали нижчими за

себе кримських татар, з якими ногайська родова знать уникала шлюбів¹¹. В основу сегрегаційного ставлення ногайців до близьких за мовою і релігією турків та кримських татар покладалося те, що вони не були кочовиками. Тобто кочівництво було не лише господарською системою, але й структурою ідентичності, в межах якої підтримувалася чітка дистинкція «наших» і «ненаших», так само як і визначення престижу–непрестижу. Землеробство не підпадало під категорію престижу, але все ж не було зовсім чужим для кочівництва.

Як показав Т. Барфілд на прикладі хунну, кочовики стародавньої доби могли накопичувати значні запаси зерна, яке, зокрема, вирощувалося на їхній же території¹². Землеробське господарство Золотої Орди, опікуване ханською владою, не становило якоїсь принципової новації. За повідомленням Йосафата Барбаро (1431 р.), наприкінці лютого по всій орді розголошується про те, щоб *усі, хто бажає* сіяти зерно, завчасно приготували все для того потрібне; у березні призначається день зборів цих *усіх, хто бажає*, для переходу на місце, визначене для засіву. Вони певного дня мали завантажити посівний матеріал на гарби і з робочою худобою, жінками та дітьми рушати до призначеного пункту — зазвичай він розташовується на відстані, що не перевищує два дні руху від місця зимівки. По закінченні посівних робіт кочовики-землероби приєднувалися до своїх аулів. Хан постійно наглядав за всіма етапами процесу. Коли хліб дозрівав, то і сіячі, і покупці їхали гарбами на місце жнив. Самовидець відзначив надзвичайну родючість степових ґрунтів, що давали врожай по самсто; траплялося, що кочовики лишали збіжжя на полях, не маючи можливості використати цей надлишок¹³.

У наведеному свідченні є кілька прикметних обставин. По-перше, сівбою та жнивами займаються *усі, хто бажає*, тобто мова йде не про залежних від кочовиків землеробів (як зауважив Т. Барфілд щодо хунну, які використовували працю полонених або залежних китайських селян¹⁴), а про повноправних номадів, котрі не випадали з ритму кочового життя. Отже, по-друге, ці *усі, хто бажає*, не залишалися на тому місці, де вирощували хліб; землеробські поселення у такому випадку не виникали. По-третє, місце сівби перебувало на незначній відстані від зимівника, що вказує на зв'язок даного виду землеробства з традиційним зимівницьким землеробством. По-четверте, Й. Барбаро описав випадок заняття землеробством, до якого залучалися великі маси кочовиків, а це вимагало від ханської влади здійснення керівництва цим господарським процесом; або навпаки: ханська влада сама ініціювала землеробські заходи, стимулюючи складання комплексної економіки власної держави. В.В. Трепавлов зауважив щодо Ногайської орди: «своєрідний сплеск уваги властей ... до хліборобства спостерігається в пору найбільш жорстокої кризи, коли кочовий сектор економіки ... вповні деградував. У ті часи землеробство набувало надзвичайного і в цілому невластивого ногаям значення для їхнього забезпечення»; коли ж ситуація стабілізувалася, кочове скотарство відновлювало свої позиції¹⁵. Однак Барбаро не згадує про те, щоб цій землеробській активності передувало якесь лихо соціального чи природного порядку — самовидець сповіщав про неї як про звичайну практику, що

повторювалася з року в рік. Важливо відзначити участь у цьому землеробському заході купців, які скуповували врожай «на корню». Тобто мова йде, вочевидь, про стимульований ханською владою прибутковий захід, орієнтований на зовнішні, а не внутрішні ринки (подібний скіфському землеробству, описаному Геродотом). Зафіксований Барбаро випадок можна належним чином оцінити, співставивши його з аналогічною практикою інших кочівницьких імперій, як-то сяньбі, уйгурів, киданів, чжурчженів, зрештою монголів¹⁶. Слід також мати на увазі й зазначену Т. Барфільдом обставину, що «після монгольських завоювань купцям стало простіше перевозити товари по всій Євразії. Монгольський уряд сприяв торгівлі, випускаючи паперові гроші й навіть фінансуючи комерційні заходи»¹⁷. Тобто землеробство кочовиків Золотої Орди було включене в розвинуті форми обміну, що, вочевидь, обумовило значне зростання питомої ваги землеробства в структурі кочівницького господарства.

У Ногайській орді (XV — перша третина XVII ст.) питома вага землеробства помітно зменшилася. Ногайці відносно стабільно кочували на межиріччі Волги та Емби, доходючи до Аральського моря на південному сході та до р. Кама на півночі¹⁸. Кочування здійснювалося переважно за меридіональним типом: основна частина кочовиків перебувала влітку на півночі, взимку на півдні. За висновком Є.А. Поноженка, до середини XVI ст. на Нижній Волзі існувала «достатньо чітко оформлена система кочування з визначеними маршрутами перекочівок і планомірним використанням зимових, весняних, літкових і осінніх пасовищ, установлених для кожного кочового колективу»¹⁹. В зимівниках щовесни лишалися ті, хто не мав достатньої кількості худоби для здійснення повноцінного кочування; ось чому, власне, поля кочовиків розташовувалися поблизу місць зимівок²⁰. Можливо, ногайці мали не тільки землеробські ділянки поблизу зимівників, але й поля, оброблювані значною частиною кочового населення — на кшталт того, що описав Йосафат Барбаро. Особливої уваги потребує свідчення М.П. Ричкова, котрий у 1771 р. знайшов у Північно-Західному Казахстані «остатки древних нив и хлебопахотных мест, кои ... были наводняемы нарочно проведенными каналами из источника Кара-Тургая». На його запитання про походження цих об'єктів, казахи відповіли, що перед ними, тут здавна («изстари») жили ногайці. Східніше Кара-Тургая Ричков побачив залишки городища, яке казахи теж вважали ногайським²¹. Та, вочевидь, ці об'єкти не були пов'язані з ногайцями і стосувалися більш раннього — золотоординського часу. На відміну від улусу Джучі, Ногайська орда не мала такого рівня централізації влади і рівномірного контролю всієї своєї території, що міг би гарантувати безпеку караванних шляхів, дозволяв стимулювати землеробство і вивести торгівлю на рівень, достатній для того, щоб існували великі міста з сільськогосподарською округою та іригаційним землеробством. Після розпаду Золотої Орди відбувається часткова реституція трайбалізму, котра розмила інститути територіальної організації, успадковані від імперії Чингіс-хана²².

З середини XVI ст. починається період міграцій ногайців до Північного Кавказу та Північного Причорномор'я, котрі активізувалися в часи великих суспільно-політичних струсів Ногайської орди, а в 1620–1630-х роках посилю-

лися під натиском калмиків, що завойовували ногайські степи. Мігранти опинялися в нових політичних і екологічних умовах, відмінних від тих, що впродовж тривалого часу витримувалися на волго-ембинському межиріччі. Причорноморський степ, включно з рівнинною частиною Криму, був просторим і зручним для кочування. Наприкінці XVIII ст. П.С. Паллас зауважив, що степовий Крим за якістю ґрунту й рослинним розмаїттям не відрізнявся від придніпровських рівнин, «великая часть сей земли способна, исключая чрезвычайно сухие годы, к земледелию и производит лучшую пшеницу... Но по всей равнине нарочито редко находится вода; и колодези, которые там татары принуждены были копать, часто бывают очень глубоки», — писав він²³. За іншим джерелом кінця XVIII ст., рівнинна частина Криму була надзвичайно сприятлива для скотарства, особливо «луга, лежащие по дороге от Карасубазара в Бахчисарай чрез Акмечит и производящая для скота лучшую паству, ибо изобилует как разными видами горошков и дятлины, так и всеми столь уважаемыми от иностранцов для корму скота растениями, как то тимофеевою травою (люцерна) и разными видами турецкаго трилистника²⁴.

У степу, що охоплювався річковими системами Дніпра й Південного Бугу, на відміну від кримської рівнини, води не бракувало. Однак саме ця обставина й становила найбільшу небезпеку для ногайських мігрантів: розгалуженим мереживом степових річок жваво пересувалися українські козаки, займаючись «лупленням татарських чабанів». Їхня активність створювала серйозні проблеми для кочового господарства й спонукала мігрантів не тільки перелаштовувати звичні способи економічної діяльності, але й змінювати сезонну орієнтацію перекочівок.

За свідченням Мартіна Бельського, козаки завдавали «дуже великої шкоди татарам і туркам.., а в полях (у степу. — *В.Г.*) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари бояться далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худоби ніде і на тій (лівій. — *В.Г.*) стороні Дніпра на відстані лише десять миль від берега»²⁵. Повідомлення Михалона Литвина (сер. XVI ст.) вказує на відхід причорноморських кочовиків від традиційної орієнтації сезонних занять: «наскільки наш Бористен небезпечний для перекопських [татар] влітку, настільки зручний взимку, бо, коли припиняється судноплавство, вони спокійно пасуть свої стада за ровом (перекопським укріпленням, тобто північніше Перекопу. — *В.Г.*) на островах і у верболозах цієї ріки»²⁶. Подібне маємо і у Мартіна Бронєвського: «татари ці дуже бояться наших низовських козаків, так названих тому, що плавають у човнах униз по ріці; також тих стрільців, которі влітку й восени плавають по Бористену ... і чинять на них раптові й сильні напади». Але коли Дніпро вкривався кригою, дотичні до нього степи знову ставали доступними для кочування²⁷. Таким чином, активне вороже середовище спонукало ногайських мігрантів відійти від усталеної сезонної орієнтації перекочівок за принципом зима — південь, літо — північ; у причорноморському степу вони, навпаки, мусили проводити зиму на півночі (середня течія Дніпра й Південного Бугу), а літо на півдні (чорноморське узбережжя).

Козацькі рейди перешкоджали виникненню великих кочівницьких об'єднань поблизу Запорозьких Вольностей, хоча на значну частину його території (особливо степове лівобережжя Дніпра) ситуативно поширювалася господарська діяльність номадів, а Присамар'я часто було місцем зборів учасників набігів на українські та російські землі, серед яких кочовики становили більшість. Однак повноцінне кочування на цій території було ризикованою справою. Прикметний випадок з урмаметівськими ногайцями, які у травні 1646 р. врятувалися від нападів запорожців утечею за Перекоп, тобто у Крим. Тільки в серпні того ж року (ближче до осені, коли спала активність козаків), ця група ногайців зважилася кочувати біля р. Молочної²⁸. Разом з тим, і причорноморські кочовики «дбали» про те, щоб у дотичних до степу районах не виникало постійних землеробських поселень, адже розростання цих поселень не лише скорочувало простір кочівницької ойкумени, але й сприяло проникненню козаків у степ. Тож українське степове порубіжжя становило велетенську зону здобичництва, яким займалося населення обох боків кордону. В цій зоні впродовж тривалого часу існували малосприятливі умови не тільки для налагодження властивого землеробським спільнотам господарства, але й для підтримання повноцінного функціонування кочівницької економіки.

І все ж ногайці виявили достатні адаптивні можливості, щоб пристосуватися до ризиків, з якими було пов'язане кочування в причорноморському степу. Перебуваючи в ситуації постійної загрози козацьких нападів, вони здійснювали кочування більш рухливим способом, ніж у Поволжі. Про це свідчить переважне використання малих нерозбірних кибиток-отав (отюй), встановлених на гарбі, — власне цей тип кочівницького житла, а не великі розбірні юрти-терме, фіксується у джерелах²⁹. Зазначене не є надто унікальним випадком. Т. Барфілд резюмував щодо кочовиків суміжного з Китаєм степу: якщо їм «були доступні тільки маргінальні пасовища, то міграційний цикл виявляв і більш часті переміщення, і більшу змінюваність місць розташування стійбищ»³⁰. В місцях, де дія негативних чинників була меншою, відтворювався повний комплекс традиційного кочівницького господарювання: формувалися відносно стабільні маршрути перекочівок, з'являлися зимівники з населенням, що цілорічно перебувало в них і займалося землеробством.

Використовувані впродовж тривалого часу ногайські зимівники-кишла поступово могли перетворитися на постійні поселення. Так сталося у астраханських ногайців. Однак слід зважити, що ця група, порівнянно з причорноморською, мала менший пасовищний фонд (ще й з гіршими кормовими якостями), відтак — менше поголів'я худоби і, здавалося, більшу спонуку до осілости. Втім, навіть у цих умовах осідання кочовиків Астраханського краю затягнулося на значний проміжок часу. Причому це був не стільки перехід до інтенсивних форм господарювання, скільки процес збідніння, деградації кочівницької цивілізації. За висновком Е.Ш. Ідрісова, перехід юртівців (споріднена з ногайцями етнічна група, що взимку мешкала в стаціонарних житлах поблизу та в самій Астрахані, влітку кочувала³¹) до осілости тривав протягом усього XVIII ст. і скінчився на початку XIX ст., коли осіла остання їхня підгрупа —

едисанці. Карагаші, кундровці й утари були остаточно седентаризовані у 1929 р., тобто під час колективізації³². Тоді ж, унаслідок масштабних репресій, здійснена седентаризація найбільшого кочового народу — казахів³³. М.Г. Сахаров, спираючись на власні спостереження побуту киргизів і узагальнюючи досвід їх колективізації, пов'язав хід осідання з процесами майнового розшарування: «мало місце постійне тяжіння до осілості: з одного боку, осілості прагнула малохудобна біднота, з іншого — заможний скотар, котрий вводив у своєму господарстві під впливом капіталізму деякі покращення. Тяжіння це виразилося у створенні інституту «джатакчі» (буквально «лежачий») — презирливе назвисько незаможника землероба, котрий обслуговував байські посіви і сінокоси»³⁴.

У кожному зі згаданих випадків осілість не була результатом одного тільки довгого внутрішнього саморозвитку. Зауважене М.Г. Сахаровим майнове розшарування кочовиків теж на було наслідком дії внутрішніх чинників, адже це відбувалося в умовах скорочення кочівницької ойкумени, витіснення номадів до менш вигідних в господарському відношенні територій, врешті-решт втягування їх до нового економічного (капіталізм) та соціального (кооптація еліт) простору. Кочовики достоту трималися кочування, прилаштувуючись до несприятливих умов, винаходили різноманітні перехідні форми. Як, наприклад, астраханські ногайці: одна частина сім'ї навесні лишалася працювати на городі, інша йшла кочувати³⁵, всі разом проводили зиму в стаціонарних поселеннях. Так могло тривати до нескінченності довго, аж поки держава своєю репресивною акцією не обривала цю континуальність.

Інші групи ногайців теж довго уникали осілості, кожна знаходила власний спосіб адаптації до несприятливих для кочівництва умов. Кавказькі ногайці наприкінці XVIII ст. у більшості лишалися кочовиками, маючи усталені маршрути кочування — «майже постійні місця як для літкового, так і зимового проживання»³⁶. Напівосілими були кубанські ногайці, зокрема, мансурівці й наврузівці, які мешкали в будинках турлучного типу³⁷. З-поміж причорноморських ногайців на початку XVIII ст. постійні поселення мали тільки буджаківці, інші групи традиційно кочували, курсуючи між зимівками й літовками.

Седентаризація буджацьких ногайців була тієї ж властивості, що й колективізація казахів, здійснена наприкінці 1920-х років, — репресивна акція держави й створення мережі адміністративного нагляду. В XVII — середині XVIII ст. буджаківці неодноразово зазнавали репресій з боку кримських ханів; упокорення буджаківців досягалося шляхом знищення гарб (часто публічного ритуалу спалення) й насильницького оселення в стаціонарних будинках³⁸. На початку XVIII ст. у Буджаку фіксується близько 200 ногайських сіл. Втім, більша частина їхнього населення займалася напівкочуванням: «А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту ... и животных изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи ... и содержат себя в воровству (тобто набігах на сусідів. — *В.Г.*), а не в паше, и ремесла не имеют и за пашею ходят немногие, и для того у них в

хлебе скудно; кроме проса да ячменя [ничего] не родитца и печеного хлеба не продают, понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки, таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжкой»³⁹. Таким чином, у причорноморських ногайців (включно з напівосілими буджаківцями) землеробство зоставалося додатковим заняттям, основу господарства складало скотарство, нехай і різного ступеню рухливості.

Одне з ранніх свідчень про землеробство «татар» Перекопської орди лишив Мацей Меховський (1517 р.): «Деякі з них розорюють і засівають просом одну, дві або три смуги довжиною в три четверті югера і більше». Цей же автор писав, що вони не мають пшениці й овочів і з їжі рослинного походження вони вживали лише просо, з якого готувався «баїрам» (тісто, за Меховським), а також хмільний напій — бузу⁴⁰. Мартін Броневський (1578 р.) засвідчив існування в Очаковському степу «нив, луків і татарських жител», котрі робилися з тонкого паліччя, обмазаного мулом, «грязюкою» й кізяком, згори критих очеретом, — тобто вони становили конструкцію турлучного типу. Описані Броневським «татари» виходили на кочування у квітні, поверталися для збору хліба наприкінці літа, опісля чого прямували до своїх зимівників. Цей же самовидець помітив, що сучасні йому «татари» відрізняються від колишніх тим, що «більшість з них обробляють поля й часто заготовляють сіно»⁴¹. Жан де Люк (1625 р.) відзначив певну різницю в господарствах кримських («перекопських») татар і ногайців. Перші для обробки землі використовували «рабів» (йдеться про ясирів, втім, на наш погляд, це перебільшення), самі ж хліб уживали в мізерній кількості, тому в Криму він завжди надзвичайно дешевий. Ногайці, як вважав цей самовидець, хліб зовсім не вирощували, а отримували завдяки торгівлі з черкесами; хоча цей автор фіксує вирощення ногайцями проса⁴². Франсуа Ферран (1709 р.) стверджував, що, переходячи з місця на місце, довше вони лишаються там, де засівають поля, але після закінчення жнив завжди перекочовують на інше місце⁴³.

Щойно наведений матеріал опосередковано засвідчує наявність у причорноморських номадів звичайного кочівницького зимівника і пов'язаного з ним землеробства. Разом з тим, джерела дозволяють виокремити різні типи землеробських господарств, що в досліджуваний період існували в причорноморському степу. Турецький історик Галиль Іналджик так описав це явище: «щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зерно на експорт»⁴⁴. Відмінність соціально-економічної природи цих «землеробських колоній» від ногайських зимівників буде розглянуто нижче. Тут же відзначимо, що економіка причорноморських ногайців також перебувала під впливом ринків Османської імперії, котрі орієнтували населення Північного Причорномор'я не тільки на здійснення набігів, але й на товарне виробництво зернових культур. Для переробки

виращуваного кочовиками зерна на борошно в портових містах будувалися великі млини, як, наприклад, у Очакові⁴⁵, Гезлеве (Євпаторія)⁴⁶ і в дельті Дунаю — Кара-Гарман. Отже, причорноморські кочовики XVII–XVIII ст. опинилися в ситуації, подібній геродотовим скіфам-землеробам, котрі продавали вирощене збіжжя в грецьких полісах, майже не споживаючи його. Звісно, зернові, вирощені у причорноморському степу із застосуванням вкрай примітивної агрокультури, за якістю не могли конкурувати з пшеницею, яку привозили до Стамбулу зі Східного Середземномор'я. Однак навіть як корм для худоби ногайське збіжжя складало важливий предмет постачання до великих турецьких міст⁴⁷. Збільшення натурального податку, що стягувався з цих кочовиків, інколи ставало причиною їхніх повстань, наприклад, буджацьких та едисанських ногайців у 1758 р.⁴⁸

На початку XVIII ст. відбуваються істотні зміни в політичній, соціальній та економічній ситуації Кримського ханства, обумовлені зміною характеру відносин Османської імперії з Росією та Річчю Посполитою. Основа цих змін заклалася Карловицьким (1699 р.), Константинопольським (1700 р.) та пізнішими міждержавними договорами, котрі містили положення про мирні кордони. Це передбачало знищення здобичництва на прикордонні, чітку маркеровку лінії кордону, погамування локальних конфліктів та прикордонних суперечок, міждержавну регуляцію транскордонних міграцій, створення умов для безпечної життєдіяльності прикордонного населення і регламентацію господарського використання прикордонної зони⁴⁹. Результатами заходів, вжитих на виконання договорів, стали різке скорочення масштабів і частоти набігів, згортання работоргівлі та її переорієнтація (все ж, часткова) з Північного Причорномор'я на Кавказ. Ці тенденції помітно вплинули на кочівницьке господарство.

Після переходу Війська Запорозького з російського до кримського підданства й Прутського походу Петра I (1711 р.) російсько-турецький кордон змістився на північ, до межиріччя Орелі та Самари, що дозволило Кримському ханству значно розширити свої територіальні володіння. В цих умовах ногайці отримали можливість порівняно безпечно кочувати аж до самого кордону, відтак значно розширили свої пасовищні площі, охопивши їх більш стабільними маршрутами перекочівок. У 1720-х роках відбувається остання масова міграція ногайців з Нижнього Поволжя до Північного Причорномор'я⁵⁰. Наслідком цього стало різке збільшення кількості кочового населення причорноморського степу, а отже й посилення навантаження на пасовища. Втім, пасовищні площі скоротилися в результаті російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що закінчилася підписанням Білградського договору. Згідно з його умовами, кордон зміщувався на південь і мав ту ж конфігурацію, що була зафіксована в Константинопольському договорі 1700 р. Скорочення степових володінь ханства, збільшення щільності кочового населення та його загрозлива (з точки зору державного управління) концентрація у прикордонній зоні спонукали Бахчисарай заснувати спеціальні адміністративно-територіальні утворення, що в науковій літературі усталено позначаються як орди. На середину XVIII ст. у складі Кримського ханства існували, поруч із раніше

створеними Буджацькою та Кубанською, Єдисанська, Єдичкульська, Джембуй-луцька орди, на чолі з призначеними з Бахчисараю сераскер-султанами і каймаканами. До сфери їхньої компетенції входили питання прикордонних відносин (боротьба із здобичництвом та підготовка комісій з розгляду суперечок мешканців прикордоння), внутрішнього управління ногайцями, включно з господарською регуляцією та стягненням податків⁵¹.

Нова економічна ситуація сприяла збільшенню питомої ваги землеробства в структурі господарства причорноморських ногайців. У буджаківців та ногайців кримських передгір'їв дещо змінюється організація скотарства, тяжіючи до відгінного тваринництва; цілорічне утримання худоби на підніжному кормі доповнюється косінням сіна, будуються стаціонарні житлові та господарські споруди на місцях зимівки. Французький консул у Криму Шарль де Пейсонель (середина XVIII ст.) засвідчив великий попит ногайців на землеробські знаряддя, передусім коси. Їх щороку по Дунаю доставляли з германських земель у кількості більше 200 тис. одиниць, значну частину яких купляли ногайці⁵². Практика заготівлі сіна ногайцями фіксується й документами архіву Запорозької Січі⁵³.

На степових теренах Кримського ханства в цей період помітно збільшується кількість стаціонарних сільськогосподарських об'єктів, котрі не мали прямого відношення до ногайців. У більшості вони належали мешканцям кримських міст — Перекопу, Гезлеве, Бахчисараю, а також турецького Очакова. Серед їхніх власників згадуються кримські татари, турки, вірмени, кримські греки, навіть серби й черкеси. В джерелах ці об'єкти називаються «овчарські хутори», «овчарські зимівники», «овчарні», «овчарські прогони», «скотські кошії», «конські табуни» тощо, що, швидше за все, мало б вказувати на різні види тваринництва. Працівники цих господарств вербувалися на основі найму (вочевидь, натуроплати) здебільшого з осілих мешканців Криму, серед таких згадуються кримські татари, греки, вірмени, серби («сербські овчари») та інші⁵⁴, не виключено — і ногайці. Поблизу цих «кошів» виникали зони землеробської осілості — т. з. «татарские деревни», поруч з якими розташовувалися оброблювані поля. Так, у 1749 р. згадується якийсь «татарин Махомед-бей», котрий мешкав в «деревни Кышкаре» і перебував «на жнитьбе хлеба в урочище Кюкюн». Поблизу того ж урочища була «Чонгарская деревня да деревня же Доганыш отомана»⁵⁵. В «овчарском хуторе» кримського татарина Хасана, розташованому в урочищі Токмак, зберігався «один чювал дюгеун (то есть по татарски мука)»⁵⁶.

В Степовому Криму землеробське господарство було ще більш поширеним. Прикметний випадок зі спробою міграції єдичкульців через Крим на Кубань влітку 1747 р. Т. зв. «бідні люди» переселялися, не створюючи значних проблем, а от «багатих» єдичкульців, котрі, вочевидь, переміщувалися з великими стадами худоби, кримці прохали до настання осені лишатися біля Перекопу, «дабы в тогдашнее летнее время не вытоптать [в Крыму] хлеба»⁵⁷. Кримські передгір'я завжди були районом розвинутого землеробства. Зокрема, в джерелі кінця XVIII ст. зазначено: «Лутчими местами почитаются для хлеба окруж-

ности Старога Крыма, Балаклавы и Кафы., где [растет] пшеница арнаутка, из муки которой печеной хлеб как белизною так и вкусом превосходит лутчий французский, приходит иногда сам б0»; втім «не многие из татар упражняются в хлебопашестве»⁵⁸, тобто скотарство і тут домінувало.

На середину XVIII ст. помітно збільшилися обсяги й власне ногайського землеробства. Червнем 1761 р. датоване таке повідомлення: «По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие, болшие и дожди ежечасъто идут»⁵⁹. На час приєднання до Росії межиріччя Південного Бугу і Дніпра у 1774 р. місцеве населення зазвичай сіяло «озимую рожь и пшеницу, яровые, ячмень, гречу и просо весьма хорошо; и почти рожь и пшеница, и ячмень вдесятеро родится, а просо в тридцать раз выходит»⁶⁰. І все ж, джерела дозволяють говорити лише про кількісне зростання обсягів землеробства в структурі кочівницького господарства ногайців, котре, на загал, не виходило за межі своєї традиційної якості. Запорозький кошовий отаман Іван Малашевич (1735 р.) засвідчив типовий для кочовиків господарський цикл: «ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоятъ будут»⁶¹. Те ж видно з листа Крим Гірей-хана до кошового отамана Олекси Білицького від 19 травня 1759 р., у якому йдеться про переселення єдичкульських ногайців з Буджаку на степове лівобережжя Дніпра: «Ногайці по Дніпру зимівниками своїми жити, «худобу плодिति» і землю орати будуть»⁶². Однак ногайці свої хлібні поля влаштовували не тільки при зимівниках, але й, як в описанному Йосафатом Барбаро випадку, в спеціально відведеному місці. У 1744 р. згадується перебування єдисанців у Побужжі біля російського кордону — «для жатвы», двома роками раніше там же фіксуються поля джембуйлукивців⁶³.

Пора жнив у цей час стає для ногайців надзвичайно важливим періодом господарського циклу. У серпні 1755 р. значковий товарищ Ф. Коневський, відряджений з фортеці Св. Єлизавети до буджацького сераскер-султана, повідомив, що ногайці лишили без охорони свою ділянку кордону біля р. Чичакля. Пізніше Коневський з'ясував причину: «того караула нет для рабочей нынешней поры». Посланцеві відмовили в наданні провідників, що один мурза пояснив тим, що всі люди зайняті збором врожаю⁶⁴ — вочевидь для них це було більш важливою справою, ніж охорона кордону чи супровід посланця з російської фортеці. Продукти ногайського хліборобства стають предметом, що підлягав оподаткуванню. Втім, до ханської скарбниці ногайці давали не так вже й багато — 4 кг пшениці від кожної сім'ї щорічно⁶⁵. Якщо співставити дані Йоганна Еріха Тунманна (бл. 1777 р.) з свідочтвами більш ранніх авторів, стає помітним збільшення частки продуктів рослинного походження в раціоні харчування причорноморських ногайців. «Звичайна їхня їжа, — писав Тунманн, — просо, ячмінь й гречка, які вони вирощують; далі — м'ясо коней, [великої рогатої] худоби й баранів, котрих вони мають великі стада». Ячмінь та просо, вирощувані ногайцями, становили важливий предмет вивозу з Кримського ханства до Стамбулу. Той же автор зазначив, що буджаківці займаються землеробством краще за інших ногайців: вони «сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Кажуть, ячмінь дає врожай сам-сто»⁶⁶.

Слід окремо розглянути питання про те, яка саме частина ногайського суспільства була більше за інших задіяна в землеробстві. У наведеному вже свідченні Жана де Люка згадуються «раби», зайняті обробкою полів. Деякі дослідники, розглядаючи неповноправні верстви населення Ногайської орди, стверджують, що вони використовувались передусім у землеробському господарстві. Зокрема, В.В. Трепавлов пише про «цілий прошарок («слой») осілого сільського населення — тумаків»⁶⁷, а Є.А. Поноженко вважає, що тумакі жили окремими общинами, на відміну від патріархальних рабів-ясирів, котрі перебували при своїх господарях як домашня челядь⁶⁸. Втім, у причорноморських ногайців тумакі (інакше — туми) не обов'язково були задіяні в землеробстві, але й використовувались як чабани. Серед тумаків були не тільки колишні полонені (ясирі), але й наймані робітники з іногородців, зокрема, українців. Наприклад, очаківський мешканець «Осип, ходячий з отарами»⁶⁹. Наймити могли перебувати в ногайських степах впродовж одного літкового сезону і на зиму повертатися в Україну (вочевидь, саме цю категорію називали аргатами). Тумами, вочевидь, називали тих, хто з різних причин (часто — це звільнені ясирі) назавжди лишався жити серед тюркських народів Причорномор'я. Особи, що полишали православ'я і приймали іслам, звалися потурнаками. В Архіві Коша згадуються «козаки потурченные» та «жены козацкие потурченные». Прикметно, що вони не завжди прагнули повернутися в Україну; траплялося, що запорожці їх убивали під час нападів на татарські й ногайські поселення⁷⁰.

Вірогідно, туми, потурнаки, «козаки потурченные» й «жены козацкие потурченные» найчастіше мешкали в анклавних поселеннях, на кшталт розглянутих вище «деревень» при «овчарских хуторах, кошах» тощо. Цілком може бути, що в обробці хлібних полів почасти використовувався і цей різновид неповноправного населення. У начальника поселених на Молочних Водах ногайців Баязет-бія перебувало в особистій залежності 774 особи чоловічої статі й 597 жіночої; під час ревізії 1795 р. він показав їх як своїх кріпаків (без успіху). Прикметне пояснення Баязет-бія їхнього походження: вони — «живущие еще у предков его вроде подданных называемые негоры и нагайцы, по ... магометанским правам добровольно пожелали остаться за ним как и за предками его в подданстве»⁷¹. Вочевидь, ці «негори і ногайці» займалися землеробством біля головного ногайського поселення на Молочних Водах — аулу Єдинохта, а також випасом стад Баязет-бія⁷². Подібні соціальні групи були і в астраханських ногайців. Наприклад, табунний голова Абдикерим Ішеїв розповідав, що його батькові «от предков его родства мурз и табунных голов наследственно ... достались дворовые люди, по древнему наименованию разумеются емеки, от колена людей разного рода, приобретенные в древние времена, когда еще предки ... не быв во всероссийском подданстве, и по междоусобным браням в плен [попавшие], как то: лязгиры (лезгини), чеченцы и тому подобное»⁷³. Але все ж головну робочу силу становили не ясирі чи туми, а повноправні кочовики.

Ногайці сіяли зернові простих сортів, що не потребували складного обробітку ґрунту. Щодо Криму наприкінці XVIII ст. зазначено вирощування

пшениці, проса, кукурудзи, ячменю, вівса, на полонинах поблизу Бахчисараю в незначній кількості сіяли рис («сорочинське пшоно»), втім, найбільшого вжитку — як продукт харчування, так і корм для худоби — набув ячмінь⁷⁴. Кавказькі ногайці орали простим плугом з колесом від гарби діаметром до 2 аршин. Після дрібної оранки застосовувалося незначне боронування, що було неприпустимим для вирощування озимої пшениці й підходило тільки для ярової⁷⁵. В кримських передгір'ях засів здійснювався наприкінці лютого⁷⁶. Під жито й просо землю майже не боронували. Як твердив Густав Радде, «на обробіток полів ногайці й степові татари докладають так само мало праці, як і на догляд за стадами... На татарському полі ніколи не видно прямої оранки; край ж поля бувають зорані дуже неправильно, так що плуг або на 10 кроків перейде за межу поля, або на 10 кроків не дійде до неї». Борона мала конструкцію, що складалася з кількох перехрещених паличок з отворами, в які кріпилися тростинки. Вони, як писав Радде, «становили широку мітлу, якою, за частого пересування, насіння розміталось по полю»⁷⁷. На всіх польових роботах як тяглова сила використовувалися бики; впрягати коня до возу вважалося неприпустимим у колишніх і чинних кочовиків.

В Криму обмолот зерна здійснювався за допомогою худоби (коні, бики, воли), яких гнали навколо стовба по хлібних колоссях⁷⁸. Такий спосіб обмолоту існував і в Золотій Орді та застосовувався поволзькими ногайцями⁷⁹. Для зберігання зерна влаштовували глибокі ями (оруз), обкладені сухою соломою; після заповнення зерном їх засипали землею й маскували від стороннього ока⁸⁰. Безумовно, такий спосіб зберігання пасував передусім кочовикам; для осілого населення Криму він був даниною традиції, в якій відобразився давній кочовий побут, а також практикувався поволзькими ногайцями.

Крім рільництва, практикувалося городництво і (в гірському Криму) садівництво. «В огородах их находятся арбузы, дыни, тыквы, длинные волосские огурцы (по-татарски хиар), столь славная капуста, свекла, морковь, брюква, горох, бобы, чечевица, какаруза и другия поваренныя растения, а в садах разнаго рода плодоносныя деревья... Что принадлежит до винограда, то хотя он в отменном изобилии в Крыму родится, при всем том татары обходятся с ним не умеют или не хотят и деланное доселе там вино выходит только из греческих и армянских рук», — свідчить джерело кінця XVIII ст.⁸¹

Відсутність розвинутої агрокультури у кочових і напівосілих ногайців компенсувалася родючістю ґрунтів. Як писав щодо кавказських ногайців А. Архипов, «благодатна цілина, попри недосконалість оранки, сама створює те, чого неможна досягнути за відсутності майстерності»⁸². Та ногайці й не прагнули вдосконалювати свою землеробську майстерність, так само як і інтенсифікувати своє тваринництво. Адже найголовнішою перевагою кочівницької економіки було те, що вона вимагала мінімального застосування праці, майже цілком забезпечувала потреби номада і дозволяла йому жити розміреним, не надто клопітним життям, позбавленим більшості обмежень і регламентацій, характерних для життя землероба. В цьому полягає одна з найголовніших причин небажання кочовиків переходити до осілості. А.М. Хазанов

переконливо показав, що кочівницьке господарство не було орієнтованим на отримання прибутку, а відтак у ньому не існувало налаштування на необмежену акумуляцію матеріальних ресурсів, характерного для капіталістичної економіки. «Власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою ... [було] не так уже й багато, у будь-якому разі менше, ніж бідняків», — зауважив дослідник⁸³. У малозалюдненому степу було майже неможливо організувати централізоване накопичення матеріальних ресурсів, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду⁸⁴. Надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і виснажувало кормові ресурси степу. Тому кочовики мали різні форми редистрибуції надлишків: калим, хабар, банкети, допомога родичам — все це включалося в систему реципрокції, котра власне й мала функції страхового фонду.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. стала рубіжною подією для ногайської кочової культури, яка успішно адаптувалася до мінливих умов Північного Причорномор'я. У 1771–1772 рр. більшість причорноморських ногайців була переселена російським урядом на правобережжя Кубані⁸⁵. Розгляд того, як ці кочовики адаптувалися до нового життєвого простору, дозволяє зробити висновок про обсяг трансформації, що сталася в їхній суспільно-економічній системі впродовж XVII–XVIII ст., тобто в період перебування у Північному Причорномор'ї.

В кубанських степах кожна ногайська етнічна група селилася осібно: едисанці зайняли лівий берег річок Кагальник і Чубур, правий берег Єї аж до р. Калали; джембуйлукивці розташувалися між річками Челбасами і в верхів'ях Єї; едичкульці, розділившись на три покоління, зайняли межиріччя Кирпили й Ангели. Всі вони кочували. Однак буджаківці розселилися вздовж Єйської затоки, побудували стаціонарні житла й зайнялись землеробством⁸⁶. Ще під час переселення до кубанських степів, на переправі через Дін буджаківці у великій кількості закупували зерно, пояснюючи це російським офіцерам таким чином: «мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями»⁸⁷. Седентаризовані ще у XVII ст., буджаківці не стали відновлювати своє колишнє кочування, вочевидь, втративши елементарні навички щодо того. Інші ж групи ногайців, як свідчив капітан І. Хаников (один з організаторів переправи через Дін), «хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удается купить, то на 1 и 2 года с семьи его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет»⁸⁸.

Таким чином, більша частина переселених на Кубань ногайців повернулася до традиційної форми кочування, до мінімуму скоротивши питому вагу землеробства. У другій половині 70-х — на початку 80-х років XVIII ст. ногайці потерпали від міжусобиці, що виникла з приводу неоднакового ставлення різних етнічних груп до перспективи прийняття російського підданства. Усобиці ускладнювалися ще й зіткненнями з адигськими народами Кавказу. За цих умов землеробство перетворилося на ризикований захід. Так, у 1781 р. едичкульці були витіснені на турецький — лівий — берег Кубані. Наступного

року вони об'єдналися з якоюсь групою адигів і пограбували єдисанців та джембуйлукувців. У самих же єдичкульців «зделался ... большой голод, по притчине прошлогодних у них мятежей не было засеенному [хлебу] снятия и заготовления»⁸⁹.

Російській владі вдалося встановити мир на правобережжі Кубані лише на початку 1790-х років, що було досягнуто шляхом докорінної зміни етнічного контенту в регіоні. Значна частина ногайців на той час мігрувала на лівий (турецький) берег Кубані, багато загинуло в міжусобиці і сутичках з російськими військовими командами. Ті ногайці, що лишилися під російським контролем, були виселені до річки Молочної (Молочні Води), що в Північному Приазов'ї; саме ж правобережжя Кубані надано під оселення Чорноморського казацького війська. У другій половині 90-х років XVIII ст. на правий берег Кубані стали повертатися ногайці, котрим не знайшлося місця в турецьких володіннях на Північно-Західному Кавказі.

В контексті досліджуваної проблеми важливо розглянути питання про роль землеробства у відновленні господарства цих останніх кочових мігрантів. Слід мати на увазі, що це були звичайні біженці, котрі приходили до прикордонних постів чорноморців майже без майна. Чорноморський військовий уряд намагався якнайшвидше розселити їх, щоб вони могли завести господарство і забезпечити своє харчування, інакше це довелося б чинити коштом військової скарбниці. Козацька адміністрація сприяла ногайцям у будівництві зимівників, заготівлі сіна, навіть дозволила ловити рибу «кармаками» в Бугзькому лимані⁹⁰. Російський уряд вважав перебування ногайців на землях Чорноморського війська небажаним і вимагав від них щонайшвидшого переселення на Молочні Води. Але сталося так, що надане чорноморцями зерно ногайці використали не для власного харчування, а для засіву полів. Завдяки цьому вони отримали не тільки певну господарську базу, але й аргумент, спираючись на який можна було відтягнути час отого небажаного виселення: мовляв, навесні не можна переселятися, бо засіяні поля, а після збору врожаю від переселення відмовлялися, мотивуючи скорим настанням холодної пори року. Ці з року в рік повторювані хитрощі вкрай розізлили таврійського цивільного губернатора Д.Б. Мертваго, котрий у квітні 1804 р. наказав будь-що переселити ногайців на Молочні Води. Але ногайці знову відмовилися, заявивши, що не полишать свої будинки і поля з посіяним хлібом: «Пусть нас здесь всех вырежут или разберут по рукам, а добровольно не пойдём», — говорили вони⁹¹. Чорноморський військовий уряд був не проти включити ногайців до складу чорноморського козацтва і з свого боку свідчив, що ногайці «в короткое время обзавелись ... и обработали немало земли»⁹². Причина того, що ця група ногайців так прагнула осісти в Прикубанні, може бути пояснена кількома міркуваннями. По-перше, ногайські біженці не мали власних ресурсів та засобів для відновлення кочового скотарства — ані достатньої кількості худоби, ані таких площ вільної землі, на яких кочування було економічно доцільним. По-друге, становище ногайців, оселених на Молочних Водах, теж було далеко не безхмарним: тамтешня спільнота у 1801 р. була переведена на становище окремого

козацького війська, перебувала в зтяжньому конфлікті з його начальником — Баязет-бієм, з приводу чого у 1804 р. козацький стан молочанських ногайців був скасований і щодо них запроваджено приставство на чолі з російським офіцером. Кубанські ногайці про це добре знали, відвідуючи своїх родичів на Молочних Водах⁹³.

Під час урядового інспектування ногайських орд, розміщених біля річки Молочної, у 1804 р. більшість ногайців заявили про своє небажання бути козаками на чолі з начальником Баязет-бієм і згоду перейти на стан землеробів («обратиться в земледельческое состояние»). Останнє вони розуміли як певний статус, а не рід занять, хоча російська сторона ці два поняття ототожнювала і намагалася з часом втілити цю тотожність в життя. 13 травня 1805 р. імператор Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ з викладом пропозицій херсонських військових губернаторів Розенберга і де Рішельє, сформулювавши головну ціль заходу — зробити ногайців осілими й корисними імперській скарбниці⁹⁴. Затверджене при тому положення про управління ногайцями містило пункти про запровадження посади пристава, здачу ногайськими «козаками» зброї та військових регалій. Пристав має отримати за це кошти, які мусить використати на придбання матеріалів для будівництва стаціонарних будинків для ногайців, поступове обмеження їх пересування, стимулювання землеробства і торгівлі ногайців, надання державою матеріальної допомоги з метою стимуляції переходу ногайців до осілості⁹⁵. Тобто, збір коштів з самих ногайців на облаштування стаціонарних жител не передбачався.

«Стартові» умови здійснюваної урядом седентаризації були такими: на 1804 рік молочанські ногайці мали 82 стаціонарні будинки і 35 землянок⁹⁶. Генерал Розенберг у 1804 р. писав: «Кочевья или будки свои со всем семейством и имуществом своим переносят с одного места на другое, куда их или работа в обделивании полей, или обильнейшая пастба для скота призывает. Имеют непрременные свои зимовники, куда на зиму в глубокую уже осень съезжаются, пригатовив там за времянно топливо и некоторые весьма в малом количестве на случай крайности для скота сена. Зимовники их в том единственно заключаются, что каждое семейство, или по их названию казан, отделяется небольшим окопом. Впрочем во все времена защищаются от непогод и холода в одних и тех же будках. Скот свой и летом и зимою без всякаго призрения пускают в поле. Пища их как и татар состоит в мясе различным образом приготавлиемом, в хлебе и пойле из проса, а иногда — готовят хлеб в пепле из ржаной и пшеничной муки»⁹⁷. У серпні 1805 р. таврійський цивільний губернатор Д.Б. Мертваго відвідав ногайські кочовища і «видел изобильную землю въпусте лежащую, хлебопашества в сравнении числа людей и пространства земли, мало, по безводным степям колодязей нет, кочующие ногайцы держась близ водных мест утолчили кругом лежащую землю. Скота у них также мало, словом томятся в бедности, тогда, когда все способы имеют быть богаты»⁹⁸. Тобто йдеться про традиційне кочування на обмеженому (затісному для кочівницького скотарства просторі) та незначне

землеробство, питома вага якого у цей час була меншою порівнянно з періодом 1739–1768 рр.

Російський уряд, аби не викликати заворушень ногайців (на кшталт того, що було в Прикубанні на початку 1780-х років), поводився з ними обережно, Кожному запровадженню передували громадські слухання і отримання від ногайців публічно висловленої згоди. Цю обставину врахував Розенберг, передбачивши у підписаному ним проекті положення про управління ногайцями такий пункт: «Распространение земледелия может со временем обогатить нагайцов. Они не сълишком отдалены от портов Таганрогскаго, Феодосийскаго и Евпаторийскаго, а такъже и от реки Днепра. Остается начальнику внушать нагайцам всякой раз при собрании ли каком или во время объезда аулов: где с лучшею пользою для них избытки свои продавать могут»⁹⁹. Відтак, уряд робив акцент на економічній мотивації переходу ногайців для осілости, а не на насильницьких заходах.

29 вересня 1805 р. херсонський військовий губернатор Дюк де Рішельє за погодженням таврійського цивільного губернатора Д.Б. Мертваго запропонував міністру внутрішніх справ В.П. Кочубею визначити ногайцям місця для поселення і за рахунок прибутків від винного відкupu закупити ліс для спорудження ногайських будинків, а також на 5 років звільняти від земських та військових (забезпечення військ паливом — кізяком) повинностей тих ногайців, котрі побудують собі будинок. 29 січня 1806 р. Кочубей відповів де Рішельє згодою на все зазначене і від себе запропонував «некоторые пожертвования и от казны в отношении к построению для них мечети, дома для муллы и нескольких домиков из сыраго кирпича для тех, кои на первый случай захотят во оных водвориться»¹⁰⁰. 11 листопада 1805 р. Мертваго доповів Кочубею про хід облаштування ногайців. Передусім таврійський губернатор намагався залучати до осілости великі ногайські сім'ї та незаможних ногайців, для яких у першу чергу споруджували будинки. На місцях майбутніх поселень ногайці мали викопати колодязі, причому гроші їм платилися «по мере глубины» останнього¹⁰¹. Тож вважалося, що побудова мечеті, школи при ній, будинків для бідноти та багатосімейних господарів, колодязів, прокладання доріг між стаціонарними поселеннями — і все це не за рахунок стягнення коштів з ногайців, а державних та інших асигнувань — є достатнім для безболісного провадження седентаризаційних заходів. 8 квітня 1807 р. Д.Б. Мертваго пропонував В.П. Кочубею викупити у ногайців всі їхні кибитки (260 повстяних кибиток за 6500 руб.) для того, щоб використати ці пересувні житла для єгерів Летючого корпусу¹⁰². Хоча, звісно, справа полягала не тільки в тому, щоб знайти кошти для оселення ногайців в стаціонарних будинках та забезпечити потреби війська. Важливо було також позбавити кочовиків засобів для кочування.

Втім, попри значні обсяги державної підтримки і вповні акуратне поводження влади, засноване на багатому досвіді управління номадами, перехід ногайців до осілости йшов повільно. За станом на жовтень 1806 р., уряд виділив на облаштування ногайців 8336 руб. 96 коп.; було побудовано 6 мечетей і будинків для мул, з кінця 1804 по осінь 1806 рр. споруджено 37 житлових

будинків і 35 землянок, 1 казенний дім, всього стаціонарних будівель, крім землянок, було 120¹⁰³. І все ж ногайці лишались малочутливими до культуртрегерських настанов російської влади. Урядовий пряник не діяв, і у 1808 р. новий ногайський пристав де Мезон спробував натомість застосувати батіг: він наказав спалити всі гарби ногайців. Однак державний батіг вкотре викликав масову міграцію ногайців за кордон, а хто лишився, протестував численною подачею скарг на де Мезона, звинувачуючи його у корупції (у 1823 р. це стало предметом спеціального урядового слідства¹⁰⁴). А після Кримської війни 1854–1856 р. молочанські ногайці у всій своїй кількості залишили Молочні Води, емігрувавши до Туреччини.

Тож протидія кочовиків урядовим седентаризаційним заходам не мала, в своїй основі, економічної мотивації: на початку ХІХ ст. уряд створив цілком сприятливі умови для переходу молочанських ногайців до осілості та не надто лукавив, запевняючи, що землеробство забезпечить їм кращий добробут, ніж сповнене ризиків кочування. Кочівницький стиль життя був основою ідентичності кочовика. Втративши його, він утрачав і систему координат, в межах якої він визначав себе і своє місце в світі. А. Архипов, цей уважний спостерігач життя кавказьких ногайців, зауважив, що для ногайця м'ясо, кумис, айран і чай — не лише їжа і питво, але речі, без яких ногаєць не почуватиме себе ногайцем. «Заберіть від нього ці належності повсякденного вжитку, дайте йому лише їжу російського мужика, — що тоді станеться з ногайцем? Він буде ситий, звісно, але зовсім не задоволений... Таке життя йому набридне і він незабаром повернеться до своєї нужденної царини, котра хоч і виснажлива часом, зате знайома йому з дитинства»¹⁰⁵.

Отже, ногайці, потрапляючи в різні екологічні, економічні та політичні умови протягом ХVІ — перших десятиліть ХІХ ст., продемонстрували велику гнучкість та високі адаптаційні можливості своєї господарської системи. Землеробство перебувало у структурі цієї системи і під впливом чинників виключно зовнішнього порядку могло збільшувати, або зменшувати свою питому вагу. Але навіть у разі її максимального збільшення (середина ХVІІІ ст.) не відбувалося остаточного переходу причорноморських ногайців до осілості: переселившись на правий берег Кубані у 1771 р., вони різко зменшили обсяги землеробського господарства. Повна седентаризація відбулася у буджацьких ногайців, котрі ще в другій половині ХVІІ ст. були, внаслідок репресивних дій кримських ханів, переведені до осілості та після переселення до Східного Приазов'я вже не пробували відновити кочування. Власне, так само скінчилося кочування оселених на Молочних Водах ногайців: лише спалення гарб і вилучення кибиток остаточно відвело їх від такого способу життя. То ж не внутрішні процеси, пов'язані з кочівницьким землеробством, а виключно зовнішні сили — землеробської держави, яка підпорядкувала собі кочовиків, — є чинником їх седентаризації. Виходить, що тільки насильницька седентаризація й вимушене тривале проживання в стаціонарних поселеннях спричиняють незворотній процес перетворення кочовика на землероба.

¹ *Владимирцов Б.Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. — Л., 1934. — С. 43.

² Приклад найбільш пізнього узагальнення на основі формаційного підходу див.: *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.

³ *Дахилейхер Г.Ф.* Оседание и традиционные социальные институты бывших кочевников (на примере казахского народа) // Доклады советской делегации на IX Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. — М., 1973. — С. 3.

⁴ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). — Владивосток, 1992. — С. 64

⁵ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества... — С. 64.

⁶ *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. — Изд. 3-е, доп. — Алматы, 2002. — С. 47.

⁷ *Барфилд Т.* Кочевое скотоводство во Внутренней Азии // Кочевая альтернатива социальной эволюции. — М., 2002. — С. 62.

⁸ Там же. — С. 68–69.

⁹ *Крадин Н.Н.* Кочевые общества... — С. 58.

¹⁰ *Идрисов Э.Ш.* Потестарно-политический процесс в традиционалистской этноспецифической среде (на примере народов Нижнего Поволжья): Дисс. ... канд. полит. наук. — Волгоград, 2005. — С. 95–96.

¹¹ *Корнис [И.И.]*. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. — Ч. XXXIII. — М., 1836. — С. 12–13, 20.

¹² *Барфилд Т.Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д.В. Рухляева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д.В. Рухляева. — СПб., 2009. — С. 49.

¹³ Путешествие в Тану Иосафата Барбаро // Библиотека иностранных писателей о России. — Т. 1. — СПб., 1836. — С. 36–38 (отделение II).

¹⁴ *Барфилд Т.Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай... — С. 49–50.

¹⁵ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 520.

¹⁶ *Барфилд Т. Дж.* Опасная граница: кочевые империи и Китай. — С. 92–94, 130, 138–139, 144, 165. Хоча треба зважити, що всі зазначені кочівницькі державні утворення перебували під значним впливом китайської цивілізації і що вплив китайців на організацію землеробського господарства в степу був надзвичайно вагомим.

¹⁷ Там же. — С. 165.

¹⁸ В.В. Трепавлов виокремив два великих цикли кочування ногаїв: арало-уральський (зима проводилась на низинах Сирдар'ї, літо — біля р. Урал) і поволзький. Див.: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 510.

¹⁹ *Поноженко Е.А.* Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV — середине XVII вв.: Дисс. ... канд. юр. наук. — М., 1977. — С. 68–69.

²⁰ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 513.

²¹ *Рычков Н.* Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкую степь в 1771 г. — СПб., 1772. — С. 58, 64–65.

²² *Трепавлов В.В.* Ногайская альтернатива: от государства к вождеству и обратно // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. —

М., 1995. — С. 200–201. Як стверджує цей дослідник, ногайське суспільство успадкувало первні домонгольського Дешт-і Кипчак'у й цивілізацію Золотої Орди, «тому ногаям не доводилося починати соціальне та економічне будівництво з родо-племінного “нуля”». Див.: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 507–508.

²³ *Паллас П.* Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. — СПб., 1795. — С. 47–48.

²⁴ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений // Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі — РНБ. ОР). — Ф. 609: Попов В.С. — Д. 10. — Л. 121–121 об.

²⁵ Цит. за: *Покровский М.Н.* Русская история с древнейших времен // *Покровский М.Н.* Избранные произведения. — Кн. 1. — М., 1966. — С. 482.

²⁶ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И. Матузовой. Отв. ред. А.Л. Хорошкевич. — М., 1994. — С. 99.

²⁷ *Броневский М.* Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Т. VI. — Одесса, 1867. — С. 338.

²⁸ Донские дела. Книга третья // Русская историческая библиотека. — Т. XXVI. — СПб., 1909. — С. 3.

²⁹ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. — С. 68; Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка // ЗООИД. — Т. XI. — Одесса, 1879. — С. 485. *Д'Асколи Эмиддио Дортелли.* Описание Черного моря и Татарию // ЗООИД. — Т. XXIV. — Одесса, 1902. — С. 130. *Боплан Г.-Л., де.* Опис України. *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я.І. Кравця. — Львів, 1990. — С. 52.

³⁰ *Барфилд Т.* Кочевое скотоводство во Внутренней Азии... — С. 62.

³¹ *Небольсин П.* Очерки Волжского низовья. — Спб., 1852. — С. 52–54. Корнелій де Бруїн твердив, що свою назву юртівці отримали від росіян, бо «юрівський» значить місцевий, тубільний (*Бруїн К., де.* Путешествия в Московію // Россия XVIII в. глазами иностранцев. — Л., 1989. — С. 174).

³² *Идрисов Э.Ш.* Хозяйственная деятельность ногайцев Нижнего Поволжья в XVII–XIX вв. // Историческая и современная регионалистика Верхнего Дона и Нижнего Поволжья: Сборник научных статей по материалам научной конференции «Историческое и этнокультурное развитие Нижнего Поволжья». — Волгоград, 2005. — С. 150.

³³ *Абылхожин Ж.Б.* Сталинизм и номадизм: к вопросу о силовой политике седентаризации в Казахстане в конце 1920-х — начале 1930-х годов // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сборник материалов Международной научной конференции (Алматы; 19–20 дек. 2005 г.). — Алматы, 2007. — С. 112–132.

³⁴ *Сахаров М.Г.* Оседание кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии / Труды НИИ животноводства Киргизской АССР. — М., 1934. — С. 19.

³⁵ *Идрисов Э.Ш.* Хозяйственная деятельность ногайцев Нижнего Поволжья в XVII–XIX вв. — С. 152.

³⁶ *Кланрот Ю.* Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах. — Нальчик, 2008. — С. 11.

³⁷ Там же. — С. 14. Седентаризація кубанських ногайців належним чином не вивчена.

³⁸ *Челеби Э.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. — М., 1961. — С. 195.

³⁹ Цит. за: *Русов А.А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. — К., 1876. — С.°35.

⁴⁰ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. — М.-Л., 1936. — С. 59.

⁴¹ *Бронеvский М.* Описание Крыма. — С. 337–338.

⁴² Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка. — С. 477, 485–486.

⁴³ *Ферран Ф.* Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. // *Русский вестник.* — 1842. — № 4. (Апрель). — С. 45–47.

⁴⁴ *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Пер. з англ. О. Галенко. — К., 1998. — С. 143.

⁴⁵ *Челеби Э.* Книга путешествия... — С. 123.

⁴⁶ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. и прим. К.И. Раткевича. — Л., 1941. — С. 72–73.

⁴⁷ *Тунмани [И.И.]*. Крымское ханство / Пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С.Л. Беляевой. — Симферополь, 1991. — С. 43.

⁴⁸ Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель / Пер. В.Х. Лотошниковой. Машинопис // Наукова бібліотека «Таврика» Кримського республіканського краєзнавчого музею. — Од. зб. 9. С 1 П-24. — Арк. 60–62.

⁴⁹ Обговорення цієї проблеми див.: *Грибовський В.В., Сень Д.В.* Фронтірні еліти і проблема стабілізації границь Російської і Османської імперій в першій треті XVIII в.: діяльність кубанського сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 9–10. — К., 2010. — С. 193–196 та ін.

⁵⁰ *Грибовський В.* Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у першій половині XVIII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С. 58–70; *Його ж.* Формування локальної групи причорноморських ногайців // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 279–306.

⁵¹ *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 8. — К., 2008. — С. 139–171; *Його ж.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) // Тюркологический сборник. 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран. — М., 2009. — С. 67–97; *Його ж.* Буджак у системі політичної адміністрації Кримського ханства в 1939–1769 роках // Гуманітарний журнал. — Дніпропетровськ, 2010. — № 3–4. — С. 39–45.

⁵² *Peyssonel M. [Charl], de.* Traite sur le commerce de la Mer Noire. — Т. II. — Paris, 1787. — Р. 204–209.

⁵³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 1. — К., 1998. — С. 242; Т. 2. — К., 2000. — С. 579.

⁵⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 229–238.

⁵⁵ *Эварницкий Д.И.* Сборник материалов по истории запорожских казаков. — Спб., 1888. — С. 22.

⁵⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 325.

⁵⁷ Архив внешней политики Российской империи. — Ф. 127: «Ногайские дела». — Оп. 1. — Д. 1. — 1754 г. — Л. 56 об.–57.

⁵⁸ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений // РНБ.ОР. — Ф. 609: Попов В.С. — Д. 10. — Л. 201.

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 91. 1760–1761 рр. — Арк. 57.

⁶⁰ Цит. за: *Дружинина Е.И.* Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М., 1955. — С. 284–286.

⁶¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 1. — С. 86.

⁶² Цит. за: *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 378.

⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 3. — К., 2003. — С. 241, 244.

⁶⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 9. — Од. зб. 132–214. 1754–1755 рр. — Арк. 104–104 зв.

⁶⁵ *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі... — С. 370.

⁶⁶ *Тунманн [И.Э.]*. Крымское ханство. — С. 47, 52.

⁶⁷ *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — С. 521.

⁶⁸ *Поноженко Е.А.* Общественно-политический строй Ногайской Орды. — С. 102.

⁶⁹ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. 1762–1763 рр. — Арк. 39–44.

⁷⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Т. 2. — С. 324.

⁷¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 916. 1804–1812 гг. — Л. 54.

⁷² РГИА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 916. 1804–1812 гг. — Л. 43 об.

⁷³ Цит. за: *Викторин В.М.* Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII — нач. XX вв.). Дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1985. — С. 82.

⁷⁴ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 201 об.–202.

⁷⁵ *Архипов А.* Ногайцы // Кавказ. — Тифлис, 1852. — № 3. — 12 янв. — С. 251.

⁷⁶ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 201 об.

⁷⁷ *Радде Г.* Крымские татары // Електронний ресурс: <http://www.kirimtatar.com/Story/Radde/radde6.html> Публікація: *Радде Г.* Крымские татары // Вестник Русского географического общества. — 1856. — Ч. 19. — С. 290–330; 1857. — Ч. 18. — С. 47–64.

⁷⁸ *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар (Статья вторая) // Вестник Европы. — 1867. — Т. II. (Июнь). — С. 169.

⁷⁹ Путешествие в Тану Иосафата Барбаро. — С. 79. Див. також: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды... — С. 520.

⁸⁰ *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар. — С. 169.

⁸¹ Краткое описание Херсониса Таврическаго с описанием тамошних растений. — Л. 203 об.–204.

⁸² *Архипов А.* Ногайцы. — С. 251.

⁸³ *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. — С. 268.

⁸⁴ Там же. — С. 85.

⁸⁵ *Грибовский В.В.* К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). — Краснодар, 2007. — С. 446–473; *Його ж.* Використання російським урядом Війська Запорозького для відокремлення ногайських орд від Кримського ханства (1770–1771 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXVI. — С. 153–158.

⁸⁶ *Фелицын Е.* Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области) // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. — Т. VIII. — 1884. — № 2. — С. 263–264.

⁸⁷ *Ханыков И.И.* Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. — Т. XIV. — Одесса, 1888. — С. 78.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 52. — Оп. 1/194. — Д. 261. — Ч. 2. 1782 г. — Л. 4, 21.

⁹⁰ Государственный архив Краснодарского края (далі — ГАКК). — Ф. 250. — Оп. 2. — Д. 67. — Л. 14–15, 21.

⁹¹ Там же. — Л. 85.

⁹² Так же. — Д. 111.

⁹³ Докладніше про це див.: *Грибовський В.В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. — Вип. 6. — Запоріжжя, 2002. — С. 151–171.

⁹⁴ РГИА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Д. 917: По представлению херсонского военного губернатора Розенберга о нагайцах оставшихся из орд Едисанской, Едичкульской и Джамбуйлукской. Началось 15 апреля 1804, кончено 6 мая 1807 г. — Л. 158.

⁹⁵ Там же. — Л. 148–149 об.

⁹⁶ Там же. — Л. 247 об.

⁹⁷ Там же. — Л. 81–81 об.

⁹⁸ Там же. — Л. 200–200 об.

⁹⁹ Там же. — Л. 85.

¹⁰⁰ Там же. — Л. 197–198 об.

¹⁰¹ Там же. — Л. 200–205.

¹⁰² Там же. — Л. 249.

¹⁰³ Там же. — Л. 247.

¹⁰⁴ Там же. — Ф. 1151. — Оп. 1–1823. — Д. 105. — 6 л.

¹⁰⁵ *Архипов А.* Ногайцы. — С. 251.

Литовська доба

УДК 94(477) «15»

Андрій Блануца

Господарська політика королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами книги записів № 32 Литовської Метрики)

У статті досліджено окремі аспекти господарської політики королеви Бони на підвладних їй землях у Великому князівстві Литовському на основі аналізу документів книги записів № 32 Литовської Метрики.

Ключові слова: королева Бона, Велике князівство Литовське, книга записів № 32 Литовської Метрики, господарська політика.

В статье исследовано отдельные аспекты хозяйственной политики королевы Боны на подвластных ей землях в Великом княжестве Литовском на основе анализа книги записей № 32 Литовской Метрики.

Ключевые слова: королева Бона, Великое княжество Литовское, книга записей № 32 Литовской Метрики, хозяйственная деятельность.

In article have been investigated separate aspects of economic policy of queen Bona in her lands in Grand duchy of Lithuania. In paper the author studied Queen's economy on base analysis of book of writing № 32 of Lithuanian Metric.

Key words: queen Bona, Grand duchy of Lithuania, book of writing № 32 of Lithuanian Metric, economy activity.

Ранній новий час в історії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) позначився кардинальними зрушеннями в розвитку продуктивних сил та економіці загалом. Найбільш виразно ці зміни торкнулися сфери землеволодіння та взаємовідносин влади та привілейованої верстви ВКЛ — шляхти — у процесі перерозподілу земельних ресурсів на користь останньої. Ключовим моментом у розвитку земельних відносин стало введення

у дію норм Першого Литовського Статуту (далі — І ЛС), якими регулювалися практично всі сторони життєдіяльності держави, у тому числі й земельної складової, що є предметом дослідження даної публікації. Яскравим підтвердженням цьому є низка транзакційних угод, внесених до Литовської метрики (далі — ЛМ) — документації канцелярії ВКЛ. Чи не в кожній з книг ЛМ кінця XV — першої половини XVI ст. вміщено від кількох до кількадесят договорів купівлі-продажу землі, господарств, маєтків чи різних сільськогосподарських угідь, суб'єктами яких виступали представники шляхетської корпорації — князі, пани, шляхта-зем'яни. Найбільш репрезентативно книги записів ЛМ представлено великокнязівськими привілеями, листами-наданнями, листами-підтвердженнями, а також судовими вироками щодо маєткових та земельних спорів.

Нашу увагу привернула 32 книга записів ЛМ, оригінал якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві¹. Це книга записів часів правління королеви Бони, що хронологічно охоплює документи за 1548–1549 рр. загальною кількістю 85, без врахування двох, що були внесені до книги відразу після реєстру документів мовою оригіналу².

Отримавши від свого чоловіка, великого князя литовського й короля польського Сигізмунда I Старого, частину повноважень щодо здійснення незалежної господарської політики, Бона провела реструктуризацію земельного фонду частини білоруських та українських земель ВКЛ³. Її діяльність у вказаній сфері задокументовано в кількох книгах ЛМ, зокрема, у книзі записів № 32. Так, до цієї книги ЛМ увійшли привілеї, листи-надання, листи-підтвердження, а також судові вироки, накази та розпорядження королеви Бони стосовно її підданих у Городенському, Кобринському, Пінському, Юрборському, Кременецькому, Володимирському повітах, а також ряду волостей ВКЛ.

Із числа вміщених до книги записів № 32 ЛМ 85 документів левову частку складають такі, що дають змогу проаналізувати господарську політику королеви Бони й визначити її ставлення до упорядкування земельних відносин на підвладних їй територіях ВКЛ. Влітку 1548 р. Бона, вступаючи в управління наданими їй володіннями, спеціальним розпорядним листом наказувала намісникам дворів Городенського староства сприяти призначеним нею ревізорам (варшавський канонік й великокнязівський писар князь А. Пириховський, господарські служебники Т. Каменський та М. Лисаковський) провести ревізію Городенського староства. Дане розпорядження відбилося у відповідному листі королеви, вміщеному до аналізованої книги записів⁴. Таку ж процедуру Бона провела і в інших своїх повітах та староствах, розглядаючи її як неминучий підготовчий захід для проведення волочної поміри.

Відправною точкою у регламентації земельних відносин слід вважати І ЛС, який унормував усі аспекти господарської політики держави, у тому числі й статус землеволодіння, користування, тримання, включно на правах власності. Тобто з часу прийняття І ЛС у ВКЛ зароджується й стрімко розвивається товаришація земельних відносин.

Відтак, товарних ознак земля набуває тоді, коли її власники, отримавши дану маєтність з рук литовських володарів на умовах безумовного володіння,

можуть на власний розсуд вільно розпоряджатися нею: продавати, дарувати, заставляти, передавати у спадок й віддавати в оренду. Деякі обмеження, що стримували масовий характер товаризації землі у ВКЛ, були закладені кількома артикулами І ЛС: 1) обмеження на продаж більше, ніж третини родових маєтків (тут ключового значення набуває термін «родових» маєтків); 2) зобов'язання отримувати дозвіл на транзакцію нерухомістю у великого князя литовського. Як показала практика земельних відносин, такий дозвіл носив формальний характер, а його отримання учасники транзакції вбачали лише в легімітизації укладеного ними договору перед владою, а з іншого боку — фіксування угоди в архіві канцелярії ВКЛ, що в подальшому мало прикладне значення — можливість отримання копії транзакції, засвідченої представниками влади⁵.

В аналізованій нами книзі записів кілька документів засвідчують купівлю-продаж нерухомості. Так, це привілей королеви Бони юрборському міщанину М. Клезсу від 8 грудня 1548 р. на будинок в Юрборку, проданий йому королевою з її господарського фонду. Як видно з привілею, даний будинок було збудовано юрборським намісником І. Кунцевичем «на кгрунте нашом (власність королеви Бони. — А.Б.) з дерева и людми нашими» і за наказом Бони «тоть домъ продалъ естъ мещанину нашому юрборскому М. Клезсу за тридцать копъ грошей личьбы литовское», й «оный Матыс Кла(з)с(к)и тотъ домъ, такъ отъ насъ у Юрборьку купьлений, яко властность свою, на вечные часы с потомьки своими маеть держати и его вживати, яко хотячи ку пожитьку своему обернути, только абы платъ нашъ и повинности иньшие, с того дому намъ повинные, з него з ыньшими мещаны н(а)шими тамошъними были сполнываны и даваны»⁶. На таких же умовах Бона продала володимирському владіці Івану Яцьковичу Борзобагатому маєтки Красне, Ставрів, Галичани та половину села Зборошова. Дана транзакція також оформлена привілеєм Бони, датованим 29 грудня 1548 р., яким вона продала володимирському владіці указані маєтності за 2000 кіп грошів литовських «на вечность»⁷.

Договір купівлі-продажу, укладений між Боною та брацлавською старостинею княгинею Беатою з Костельця від 29 грудня 1548 р., відображений власне транзакційною угодою⁸ та листом-наказом Бони, адресованим кременецькому старості пану Івану Богушевичу Боговитиновичу⁹, щоб той забезпечив ув'язання княгині в набуте село Лепесівку у королеви Бони за 1000 кіп грошів литовських «на вечные часы».

Дані купчі договори свідчать про поступове поширення товарних ознак у сфері шляхетського землеволодіння. Такі ж договори купівлі-продажу містяться в інших книгах записів ЛМ, а також існує низка окремих договорів, які не ввійшли до жодної з книг ЛМ¹⁰.

Важливе місце у господарській політиці Бони займали питання земельних пожалувань. Королева, як це видно з 32 книги записів ЛМ, жалувала окремі земельні володіння й часто неосвоєні, так звані «пустовщини», шляхтичам на підвладній їй території. Такі пожалування відображаються у даній книзі листами-привілеями. Так, окремим привілеєм за 1549 р. господиня пожалувала клецького боярина Б. Стецьковича та його дружину Марину п'ятьма пустими

землями Урвидевської волості у Клецькому повіті до їхніх животів. Це, власне, вже був другий привілей на указані землі. У цьому ж привілеї дізнаємося, що клецький боярин вже володів землями Урвидевської волості пожиттєвим правом й просив королеву надати ці землі на таких же умовах йому та Марині, господарській дворовій служебниці, яка щойно стала його дружиною¹¹. У липні 1549 р. Бона надала пунському зем'янину В. Одаховському три волоки й п'ятнадцять моргів землі «пустовської» на р. Мікусі вічним правом. Цей документ цікавий ще й тим, що дане надання королева пожалувала на прохання пунського зем'янина. Останній повідомляв, що тримав три «пустовські» землі Василевщину, Сомиловщину та Войтковщину у Пунській волості, отримані по небіжчику Щ. Полячку, колишньому чоловіку його теперішньої дружини. Внаслідок проведення волочної поміри у Пунській волості указані землі відійшли до господарського домену, взамін яких королева пожалувала згадані нами вище три «пустовських» та п'ятнадцять моргів землі у тій же Пунській волості. Проте Бона у своєму привілеї наголосила на тому, що В. Одаховський ніяких прав не мав на землі покійного чоловіка його дружини, а отримав заміною нові земельні наділи у винагороду за вірну службу та із зобов'язанням продовжувати нести «службу земськую военною»¹².

У червні 1548 р. до королеви звернувся з проханням підданий Кременецького замку С. Стародубець, щоб її милість видала привілей на селище Молодкове на р. Жерді, яким від до цього часу володіє до господарської волі і ласки на земській службі, що йому пожалував тодішній кременецький староста С. Фальчевський. Коли ж С. Фальчевський був переведений Боною на кобринське староство, то це й стало сигналом для С. Стародубця для отримання нового привілею на право володіння своїм селищем. Розглянувши клопотання С. Стародубця, королева видала свій привілей, у якому постановила: «Маеть онь тоє селище на Жерди на имя Молодковъ зо всимъ по тому, якъ ся в себе и въ границахъ своихъ маеть и потомъ какъ его до сего часу трималь, держати и его с потомъки своими до ласки а воли нашео г(о)с(по)д(а)рьское вживати, а с того службу военъную конемъ посполъ з ыншою шляхътою тамошнею кременецкою, коли кольвекъ потреба того будеть вказывати, маеть служити»¹³.

Практичну сторону дії ІЛС у частині заставного права відображено у привілеї Бони (13 квітня 1549 р.) ковельському старості пану Б. Семашку на дозвіл викупити село Сомине, належне до Ковельського замку, у господарського маршалка та луцького старости князя Андрія Сангушковича Кошерського. Із господарського привілею дізнаємося, що луцький староста володів селом Сомине на умовах застави, взятої у князя Василя Михайловича Сангушковича Ковельського у сумі триста кіп грошів литовських. У знак вдячності за служби Бона дозволила ковельському старості викупити указане село у луцького старости тою сумою, в якій князь А. Кошерський у князя В. Ковельського тримав, а викупивши «ку пожитьку своєму в той же суме пенязей и тымъ правомъ и властностью, яко княз Коширський его живаль, и со всимъ по тому, яко и княз Коширский уживати и всякие пожитьки, которые бы с того имения Соминского, яко ся у себе маеть прийти и прибавълены слушне быти могли,

держати, а с того имень Сомина через насъ и потомъковъ нашихъ не маеть рушонъ быти»¹⁴.

Як бачимо, окрім дозволу, Бона давала гарантію на непорушність укладеного між князями договору. Окремо королева розпорядилася щодо використання деревини із Соминського острова, належного до Вижви. Так, селянам острова дозволялося безкоштовно використовувати острівне дерево на потреби для опалювання власних будівель, а також будівлю та опалювання Соминського двору¹⁵.

Актуальною статтею прибутку у ВКЛ була здача в оренду господарських мит¹⁶, які приносили до великокнязівської скарбниці щорічно у середньому по 200–300 або й більше кіп грошів литовських від одного митного округу. Як правило, мита здавалися в оренду євреям, які справно сплачували орендну плату. Зокрема, Бона заключила річний договір (від свята Михаїла Архангела у 1548 р. до такого ж свята у 1549 р.) здачі в оренду пінським євреям Ізраїлю й Нахиму Песаховичам та Ю. Мошеєвичу мит у Пінську, Клецьку та Городку. Указані орендатори мали завідувати такими митами, як понизове, торгове, важне, помірне, воскобійне, перевізне, корчемне, горілчане, медове, воскове, та іншими «пожитьки, естли которые ку тымъ мытомъ нашимъ здавъна прислухаль», й по завершенню річного терміну мали сплатити до великокнязівської скарбниці 875 кіп грошів литовських та 25 каменів топленого воску¹⁷. 13 січня 1549 р. королева видала орендний лист кременецькому міщанину М. Скуйбіді, за яким він оримував у річну оренду всі мита та «доходи» Кременецького замку. За змістом договору визначалися детальні умови завідування кременецькими митами, у тому числі передбачалися умови т. зв. форс-мажорних обставин, наприклад, прорив водою греблі тощо. По закінченні оренди Скуйбіда мав передати через кременецького старосту до господарського скарбу триста кіп грошів литовських. Утім, виплата мала здійснюватися у три етапи, перші сто кіп на громниці, другі — на свято святих апостолів Петра і Павла, а треті — по завершенню оренди за три тижні перед Різдом¹⁸. 9 вересня 1549 р., за три місяці до того, як мав збігати термін першої оренди, Бона уклала другий річний орендний договір з М. Скуйбідою на тих же умовах. Таке рішення королева, очевидно, прийняла через ту обставину, що орендатор кременецьких мит завчано сплатив частину коштів до великокнязівської скарбниці, що було відзначено у листі: «и тежъ част пенязей на роки певъные ув оной аренде нашой описаные, до рукъ старость нашихъ кременецкихъ п(а)на Ивана Богушевича а п(а)на Петра Семашька отдалъ и заплатиль, што квитами ихъ перед нами оказалъ»¹⁹.

Королева Бона контролювала й питання церковного землеволодіння. Зокрема, після смерті пінського й турівського владика Варломія вона призначила нового владика, кобринського архімандрита Васіяна. Згідно «обычая захованого» господиня наказала своєму служебнику господарському дворянину Дашку Романовичу Гладкому на місці ув'язати новопризначеного владика у турово-пінські церковні земельні володіння. Для цього Бона спеціальним листом від 12 лютого 1549 р. зобов'язувала троцьку воєводину княгиню О. Острозьку

(дружину князя Костянтина Івановича Острозького) подати владіці Васіян у через господарського дворянина Турово-Пінське владіцтво²⁰.

У серпні 1549 р. Бона видала низку привілеїв на право тримання церков у Ковельському старостві місцевим попам. Новими призначеннями або підтвердженнями старих королева таким чином упорядкувала систему церковних надань, у тому числі земельних володінь, належних до певних духовних осередків. Це привілей попу Олексею Тришинцю Гайку на тримання ковельської міської Воскресенської церкви, попу Михайлу — ковельської городової церкви Благовіщення Пречистої Богородиці, попу Марку Кузьмовичу Жабі — ковельської городової церкви Успіння Святої Пречистої, попу Кузьмі Васильовичу Жабі — монастиря Святої Трійці під Ковелем (попереднє надання князя Василя Сангушковича Ковельського) та привілей попу Лаврентію Івановичу на тримання міської церкви Святого Спаса з приділом Святого Семена у Вижві²¹. Останнє надання цікаве тим, що його зміст яскраво репрезентує монастирське господарство. Піп Л. Іванович тримав виживську церкву, пожалувану свого часу писарем Бони, її ковельським і виживським старостою паном Б. Семашком у двох частинах церковного комплексу, а третьою частиною, розташованою у Старій Вижві, розпоряджався за другим привілеєм Б. Семашка піп Степан. Бона своїм привілеєм підтвердила надання ковельського й виживського старости й до того ж користування церковним фільварком у Вижві доручила виключно попу Л. Івановичу, не розділяючи його на три частини²².

Усі відмічені церковні пожалування датовані одним днем — 17 серпня 1549 р. Це, на наше переконання, вказує на виважене рішення Бони щодо упорядкування церковного господарства у Ковельському старостві.

В аналізованій нами книзі записів № 32 ЛМ міститься кілька підтвердних або підтверджувальних листів, якими Бона, на прохання її підданих, підтверджувала пожалування попередніх правителів ВКЛ або підпорядкованих їй намісників чи державців. Наприклад, 10 квітня 1548 р. королева видала підтвердний лист юрборському боярину П. Ягелковичу на «троху леса» та сіножать поблизу р. Лепуни у Юрборській волості. Із змісту документа дізнаємося, що згадане володіння П. Курцевич отримав від юрборського намісника королеви І. Кунцевича, який «з воли а розказаня нашого (королеви Бони. — А.Б.) почаль люди садити на *границы* пруской по реце Ширьвинте подле Пуне на кгруньте нашомъ волости Юрьборское, даль теж ему (П. Ягелковичу. — А.Б.), назначиль и завель на службу боярьскую троху леса на пашню розробити, который лес лежит под местомъ межи реки Побиржупы и Еклупы ку самой реце Лепуни, и к тому сеножать, которая уво Купяхъ»²³, а також отримав перед цим й відповідний підтвердний лист Бони на умовах пожиттєвого тримання.

Підданий королеви, освоюючи ліс, розбудував фільварок та розробив пашню, й при цьому поніс чималі витрати, через що звернувся з проханням до Бони, щоб та «быхмо обачили в тые утраты и накълады его, што на тую пашню и фольварокъ, съ сырого кореня ее виробляючи, наложилъ и праве, дей, всю свою маетьность тамъ утратиль, и тую пашню у волости нашей Юрьборской в тых границах, верьху описаныхъ, водлугъ листу и заведеня

наместника нашого юрьборского И. Куньцевича и того листу нашого, который до воли наше только на то мел, абыхьмо ему и потомькомъ его з ласки наше на вечност (підкреслено нами. — А.Б.) листомъ нашимъ потвердили»²⁴.

Звернемо увагу на одну прикметну особливість господарчої політики Бони, що яскраво відображена у наведеному вище підтвердному листі, — шляхом політики земельних надань або колонізації підданими на умовах земської служби вічним правом на пограничних територіях ВКЛ неосвоєних земель забезпечувалося зміцнення обороноздатності порубіжних кордонів держави, у даному разі на литовсько-пруському пограниччі. Симптоматично, що подібну політику активно впроваджували й попередники Бони — великі князі литовські Казимир та Олександр Ягеллончики на литовсько-московському «українному» порубіжжі. Незважаючи на те, що під час столітнього наступу Великого князівства Московського на пограничні землі ВКЛ литовським правителям не вдалося зберегти за собою значну частину північно-східних територій держави, проте все ж таки стримування московської експансії тривало досить довго²⁵.

Розглянемо, який механізм видачі підтвердних листів на надання попередніх великих князів литовських або місцевих намісників чи державців практикувався на підвладних Боні землях ВКЛ. Яскраве уявлення про це дає підтвердний лист королеви від 18 грудня 1548 р., адресований мойшакгольському боярину на земській (боярській) службі Я. Довцевичу, на пусту Якубишську землю Мойшакгольського двора. Зі змісту листа дізнаємося, що цю землю Я. Довцевич отримав від мойшакгольського намісника королеви Я. Кгедройтя на боярській службі заміною за землю, яку тримав до цього: «которую землю пустовъскую двора нашего Мойшакгольского, то *ест* след двухъ братьей, Миколаевъский а Петрашовъский» (її було надано попереднім мойшакгольським намісником Ф. Волком). Підставою теперішнього надання стало повернення на службу попередніх тримачів, указаних вище двох братів. Тому Бона наказала наміснику Я. Кгедройтю відшукати нову пусту землю й надати її Я. Довцевичу²⁶.

Про те, що королева прагнула підвищити ефективність господарства ВКЛ, свідчить її ревне ставлення до різних його секторів, зокрема, рибного. Так, з одного із документів (27 квітня 1549 р.) дізнаємося, як господиня намагається з'ясувати пропажу риби із перштунських сажовок, яку там за її наказом розводив перштунський врядник Б. Млинський. З цього приводу Бона створила комісію у складі kwasivського і котренського урядника А. Тарновського та господарських дворян Щ. Толочка та Ш. Сопотка, які мали вивчити факти пропажі риби та повідомити про це королеву²⁷.

У книзі записів № 32 ЛМ відображено також економічну політику Бони щодо великокнязівських міст та міщан. Зокрема, детальну інформацію про служби, повинності та господарські пільги кринських міщан можемо почерпнути із королівського привілею від 16 липня 1549 р. Наприклад, Бона регулювала податки, які накладалися на кринських міщан за право користуватися міськими землями та угіддями. Так, за користування кожною міською волокою ґрунту «лєпшого» кринчани мали сплачувати до скарбниці Бони по п'ятдесят

п'ять грошів литовських, а волокою ґрунту «подлейшого» — по сорок грошів литовських²⁸. Натомість королева дозволяла міщанам вільно користуватися деревиною кринського «угола пущи» для будівничих потреб та опалення власних осель, причому була чітко виміряна площа пущі, де могли брати деревину кринчани («то есть наперъвей з места Крынокъ выехавъши, минувъши копець волокъ местъскихъ дорогою Наревъскою, которая бежить с Крынокъ до Наръви ажъ до дороги Поперечное, которая идетъ через дорогу Наревъскую от села Лапичъ у Пущу, и тою дорогою направо поверънувъши, не доеждчаючи села Абыщаного направо у доброву, зася дубровою, оставуючи Сакову долину, налево через дороги местъские, которые идутъ з места у пущу, а переѣхавши дороги дубровою направо до поль мешаньскихъ, не доеждчаючи леса острова, тамъ остаточный копець»)²⁹.

За вірну службу Бона пожалувала свого писаря пана Б. Семашка (він тривалий час служив королеві писарем, ковельським старостою й виконував ряд важливих доручень) господарським замком Мельницею на умовах вічного тримання з правом на свій розсуд розширювати й осаджувати людьми надану маєтність³⁰. У 32-й книзі записів ЛМ один документ відображує діяльність Б. Семашка на уряді ковельського старости. Зокрема, він дав на боярській службі ковельському зем'янину С. Олихверовичу Мартюховське і Совчинське дворища у селі Дубні, а Бона вже за складеною у ВКЛ правовою практикою закріпила дане пожалування своїм підтвердним листом, датованим 17 серпня 1549 р.³¹

Вельми цікавим й інформативно багатим є лист Бони від 16 липня 1548 р., адресований кременецькому старості Щ. Герцику, у якому зафіксовано низку розпоряджень королеви щодо регулювання різних сторін економічного життя Кременця³². З огляду на важливість цього документа вважаємо за доцільне опублікувати його як додаток до статті.

Окремими листами-розпорядженнями Бона видавала накази щодо упорядкування та механізму збору сребщизни з підданих господарських Кременецького та Пінського замку, а також збору податків з підданих Лучицького села Рогачевського замку³³.

Важливе значення Бона надавала процесу передачі у володіння одного з найважливіших в економічному плані міст — Кременця. Так, двома розпорядними та одним листом-привілеєм від 8 грудня 1548 р. королева проконтролювала процедуру введення у кременецьке вїтївство нового вїтїа, А. Понятовського, призначеного безпосередньо за її рішенням³⁴.

Традиційно у господарській політиці великих князів литовських чільне місце займали питання щодо надання певних економічних пільг окремим категоріям населення ВКЛ та підданим, або дозволу на ведення прибуткових на той час видів економічної діяльності. Не становила винятку і політика королеви Бони, що проводилася на підвладних їй володіннях. Конкретно такі дії відбито у привілеї Бони за першу половину 1549 р. (документ без датації), яким вона звільняла городенського аптекара Станіслава від міських податків на шість років. Підставою для подібного рішення стало прохання самого аптекаря та городенського намісника пана В. Кимбаря, у якому йшлося про те, що

Станіслав висловив готовність бути господарським підданим й тому за власні кошти побудував будинок на одному із вільних пляців у Городенському місті (у чому поніс великий наклад, тобто витрати). Саме такі мотиви й дії городенського аптекара стали підставою для видачі відповідного привілею³⁵.

Піддані Бони намагалися отримати певні пільги за користування наданими їм землями та маєтками, зокрема, звільнення від різних платежів («плату»). Так, станом на кінець 1548 р. (точна дата у документі відсутня) господарський дворянин Д. Гладкий володів Мойшакгольським та Піскаловським дворичем у селі Поросцях (пожалування Бони), належних до Пінського замку, «на плате нашомъ, на копе грошей», та половиною Шабановського дворища у цьому ж селі (надання пінського старости П. Мильського спільно з господарським писарем В. Нарбутом) «на плате нашомъ врочистомъ, на полукою грошей». Д. Гладкий, отримавши підтримку пінського старости, звернувся до королеви з проханням звільнити його від щорічної сплати господарській скарбниці півтори копи грошів литовських. Бона, «бачачи служьбы его, которые намъ у потребахъ нашихъ и подданныхъ нашихъ при старосте н(а)шомъ пиньскомъ пану Петру Кирдеевичу Мыльскимъ мешькаючи, чинить и упредку таковымъ служьбамъ хотячи его охотнейшимъ учинити, з ласки наше то есмо учинили и платъ врочистый, польторы копи грошей, што онъ с тыхъ польтретя дворища до скарбу нашего давати былъ повинень, з него есмо зняли и тую польтретя дворища Мошковьщину, Пискаловьщину и поль дворища Шабановьского ему есмо дали» до волі і ласки господарської³⁶. Таким же способом інший королівський підданий (городецький зем'янин Ф. Олешич) отримав привілей Бони від 28 листопада 1548 р. на право володіння землею Тишковщиною у селі Бережній Городецької волості із щорічною виплатою «до скарбу нашего по копе и по чотырох грошей платити, а на тотъ платъ нашъ врочистый никоторыхъ иньшихъ платов платити и служобъ, повинности с той земљи Тишковьщины служити и спольняти не будетъ повинень»³⁷.

У листі від 28 листопада 1548 р., адресованому господарському маршалку й кременецькому старості пану І. Богушевичу Бона наказувала, щоб він дав і поступив у держання лепесовському війту Яну місцевого млина. Зі змісту листа дізнаємося, що згаданий війт тримав лепесовський млин ще за дозволами колишніх кременецьких старост, панів Фальчевського та Герцика. До того ж цей млин, за свідченнями старости Фальчевського, був малоприбутковим. Щоб покращити роботу млина й у винагороду за службу, Бона наказала І. Богушевичу, аби той «о томъ ведаль и того млына ему (лепесовському війту Яну. — А.Б.) поступил, и вымельковъ всихъ, которые з него приходятъ, ему до воли а ласки нашої вживати и на себе ихъ брати доустиль»³⁸.

У травні 1549 р. королева спеціальним привілеєм дозволила люблінському міщану Я. Гебелєві протягом року займатися шинкуванням як при дворі, так і в дорозі, звільняючи його при тому від міського присуду³⁹. У серпні 1549 р. Бона видала привілей ломженському підкоморію Я. Харинкові на млин на р. Чорній у селі Визгові та поблизу підвладних їй сіл Седки і Холенки, належних до Бранська⁴⁰.

Звісно, що такі привілеї королева, як й інші правителі ВКЛ, надавала своїм підданам за певні послуги й вірну службу.

Низка документів Бони являє собою різного роду розпорядження щодо регулювання господарських відносин на підвладних їй землях. В одному із таких розпоряджень від 29 червня 1549 р. Бона повідомляла господарського маршалка пана І. Горностая, яким чином вона вирішила розв'язати проблему конфлікту між його сином І. Промезьким (прізвище отримав від маєтності, якою володів) та її пунськими підданими про граничну землю. Королева направила на місце конфлікту свого пунського намісника писаря Я. Івелецького, щоб той разом з представниками сина господарського маршалка (він сам мав визначити, кого вислати) «згодившись не в обычай якого права, только так згодливимъ способомъ тамъ выехали и обачивъши, што есть властного сына твоей м(и)л(о)сти имения Промезского и к тому, штобы тежь имению нашему Пунскому властне належати мело, абы то знаки граничными певными заграничоны и копъцы закопали, ижъ бы на потом, якъ подданые наши пунские такъ тежь и люди сына тоее м(и)л(о)сти ведали, хто з нихъ влосности а кгрунъту нашего уживати маеть»⁴¹. Тобто, Бона прагнула шляхом полюбовної згоди, а не комісарським судом розв'язати земельний спір між її підданими.

За іншим листом від 17 серпня 1549 р. Бона наказувала луцькому старості та урядникам разом з ковельським старостою О. Лащем (намісник Бони її ковельських володінь) провести уточнене розмежування (поправлене) кордонів Ковельського староства в межах Луцького повіту⁴².

Цікаву інформацію містить розпорядження Бони, адресоване кобринському старості пану С. Фальчевському у 1549 р. (точна дата у документі не указана), щоб той за судовими листами (у разі їх наявності) залишив за кобринським зем'янином Михном Єсковичем Федоровичем волосний ліс та бортну землю, на який претендували кобринські піддані Бони з села Девятчич. На свою правоту Михно Єскович пред'явив перед кобринським старостою три судових листа з вердиктом на його користь. Виявляється, що девятчичі (люди села Девятчич) неодноразово намагалися відібрати у кобринського зем'янина по праву належні йому волосний ліс та бортну землю. У першому випадку девятчичі намагалися довести, що указані угіддя доводилися їм «отчизною». Проте вердикт на той час кобринського державці пана Я. Литавора був винесений на користь М. Єсковича. Друга спроба девятчичів також не увінчалася успіхом. Тоді за наказом Сигізмунда I Старого справу розглядав кобринський державця В. Костевич, який також присудив спірні угіддя М. Єсковичу. Відповідно його рішення у вигляді судового листа й представив кобринський зем'янин С. Фальчевському. Врешті третій судовий лист «певныхъ судей под печатъми ихъ» (імена суддів у листі не указано) також підтверджував право М. Єсковича на володіння волосним лісом і бортною землею. У цій справі Бона, по суті, виступала арбітром й гарантом непорушності права на земельну власність: «приказуемъ тебе (Станіславу Фальчевському. — А.Б.), ижъ был того Михъна Есковича при той земъли и лесе водлугъ листовъ тыхъ судовыхъ, которые перед нами покладал и по старымъ границамъ, якъ того до сего часу спокойне

уживаль, заховаль и ему того вживати не борониль. Нехай онъ тое земљи и лесу водлугъ тыхъ листовъ судовыхъ и тежъ спокойного ажъ до сего часу е(о) вживаня и держаня, спокойне вживаеъ и держитъ, конечно»⁴³.

Бона також виступила арбітром у вирішенні земельного спору між королівськими півничим С. Вешеневичем, з однієї сторони, та лазебником О. Юрійовичем та його батьком, братами і потужниками — з противної сторони. Конфліктуючі сторони вчинили між собою єднальну угоду, за якою С. Вешеневичу мала належати четверта частина землі Масевщини у Городенському повіті, а решта три четверти частини — О. Юрійовичу та його родичам. Дану угоду королівські піддані пред'явили перед Бonoю, й вона своєю владою гарантувала їй правомочність, визначивши заруку у 50 кіп грошів литовських на уряд Городенського замку у разі порушення якоюсь із сторін. Для цього королева дала своєму лазебнику відповідний лист-гарантію, виданий у Чирську 13 вересня 1549 р., завіривши підписом і печаткою⁴⁴.

Королева практикувала винесення вироків у земельних спорах на основі комісарських рішень. Так, у 1548 р. (дата у документі не указана) Бона розглянула спір між пінським суддею С. Домановичем і його сином Іваном, з однієї сторони, та пінським підстаростою (на момент розгляду справи — рогачевським державцею) П. Попельжинським — з іншої. Конфлік стався через володіння перших — половиною Батіївського дворища, Котовської землі і третини Дідовського дворища Пінської волості, частини яких П. Попелжинський надав до ласки пінського старости І. Михайловича (на момент розгляду справи вже покійного) замковому слuzі Ф. Стирському та пінським підданам Іванцю та Нацу Ігнатовичам. Бона призначила комісарський суд на чолі з королівським писарем В. Ленартовичем Нарбутом й наказала на місці в'яснити усі обставини конфлікту й винести відповідний вирок. Для доведення свого права на володіння указаними вище маєтностями пінський суддя з сином представили надавчі документи на них, отримані від князя Ф. Ярославича, а також підтвердні листи Сигізмунда I Старого й самої Бони. Тому комісарський суд виніс рішення на користь С. Домановича та його сина Івана. Ознайомившись із рішенням комісарського суду, королева постановила, що «мають они то со вьсею властью, якъ ся в собе у гъраницахъ и обыходехъ своихъ тые дворища Батиевское и Дедовское моють водлугъ даты кн(я)зя Ярославича и потверженья его королевское м(и)л(о)сти, светои памяти, и тежъ нашої, держати и того спокойне уживати»⁴⁵.

На прохання своїх підданих Бона могла скасовувати транзакційні договори. Так, вельми цікавий випадок зафіксований у листі королеви, адресованому красосільському наміснику В. Юнкевичу, виданому у Варшаві на рубежі 1548–1549 р. (точна дата у документі відсутня). Із його змісту дізнаємося, що В. Юнкевич подарував королеві по своєму животі третину своєї маєтності, двір Колмово та половину Зборосева у Волинській землі. Проте певний час по тому він звернувся до Бони з проханням скасувати відповідний дарчий договір. Очевидно, В. Юнкевич прагнув інакше розпорядитися своїми володіннями. Зважаючи на заслуги свого підданого, господиня скасувала дарчу угоду й

видала відповідний лист-скасування, у якому гарантувала: «волень будеть тотъ Василей Юнкевичъ и потомькове его тые именья свои, верху писаные, где и яко похочеть ку пожитьку своему обернути и ими справовати, а мы никоторое переказы ему в тыхъ именяхъ, Колмове а половине Зборошева, делати не будемь»⁴⁶.

Отже, документи книги записів № 32 ЛМ дають уявлення про різні аспекти господарської політики Бони, що проводилася нею на підвладних їй землях. Подальше дослідження інших книг ЛМ Бони Сфорци дозволить більш детально та комплексно проаналізувати господарську політику королеви щодо всіх підвладних їй земель, у тому числі окремо українських, у порівняльному ракурсі.

Додаток:

1548.07.16. — Краків.

Лист, писаний до старости Кремьянецкого Щасного Герцька, абы на потребу г(о)с(по)д(а)рскую волов не скуповаль, также и о иньшие речы стороны подданных тамошних кремьянецкихъ.

Бона, Божью м(и)л(о)стью.

Старосте нашому кремьянецкому Щасному Герцьку.

Мели есмо листы твои на тотъ часъ до насъ писаные, с которых есмо добре вырозумели все тое, о чомъ еси до насъ писалъ. Такъ што ся дотычетъ тое вымовьки твоее, ижъ || [5 v] еси водлугъ розказаня нашего волов ку потребе нашой не купилъ, тая вымовька твоя у насъ мestyца не маеть, ани ее приймаем, бо мы тую справу певъную маемъ, ижъ тамъ в томъ край естъ быдла досыть. И кгда быс былъ хотель в томъ пилность вчинити, тогды бы еси былъ тыхъ воловъ тамъ скупилъ, а такъ кгда жъ еси тыхъ воловъ *первей* сего не съкупилъ, теперь вжо ихъ не скупуй, бо кгда ся то не омешькаю, тогды рачей будемъ ведати, ижъ замъковые *потребы* оправишь и побудуешь водлугъ *первыхъ* листовъ и розказанья нашего. При томъ тежъ добре еси вчинилъ, ижъ еси намъ выписалъ о тыхъ кривьдахъ, которые ся от кн(я)г(и)ни⁴⁷ Ильиной намъ и подданымъ нашимъ тамошнымъ деють, посылаемъ в томъ листы короля его м(и)л(о)сти, до нее писаные, за которыми у *неи* права подданымъ нашимъ доводити будешь и ей тыми листы обошлешь, ижъ бы кгрунъту, властности нашой, покой дали и ей себе не привьлащали. Пакъли жъ бы такъ упоръна была, а на листы короля его м(и)л(о)сти мало дбала, и ты бы кгрунъту нашего того, штобы справедливе а правдиве властность наша замъковая была, отъ *неи* мощно боронилъ.

Алей естли бы ся кривда, которая здати будеть⁴⁸ ведати, чога ся домыслити маеть. А што кольвекъ за обьсыланьемъ тыхъ листовъ королевськихъ починати, якъ ся заховывати *будет* намъ, потомъ о вьсемъ отъпишешъ. Што ся дотычетъ тыхъ двухъ ч(е)л(о)в(е)ковъ, которыхъ еси до вязенья замъкового осадилъ, хочемо

мети, ижъ бысь ихъ кн(я)г(и)ни Ильиной || [6] на поруку даль и пустиль водлугъ первого розказанья нашего. А Еловицькому, естли до нихъ есть которое дело, нехай ихъ тамъ собе правомъ поискиваетъ и въмовляеть, бось ихъ ты не възьяль отъ него ани тежъ кгрунъту его, алесь ихъ възь отъ кн(я)г(и)ни Ильиной. А тежъ тымъ припорученьемъ, што ихъ тебе припоручилъ Еловицький на тебе, в томъ дороги слушьной не маеть, бо естли бы му такъ много винни были, яко онъ поведаетъ, тогды передъ тымъ нижъ листъ ихъ былъ поймалъ, недалеко отъ него были, много ихъ правомъ уживати. Естли мель до нихъ которое дело около выбиранья мыта лепесовьского, хочемо мети, ижъ бы ся еси такъ заховаль и служебникомъ своимъ заховати казалъ, яко было стародавѣна, бо быхъмо того не ради видели, абы ся тамъ, што нетрафного або неслушьного надъ обычай стародавѣный оказати мело о будованье мосту замькового кремьянецького, посылаемъ городничому листъ короля его м(и)л(о)сти до всихъ кн(я)зей, пановъ, землянь, которые оный мостъ повинни будовати, писаный.

А такъ хочемо мети, ижъ бысь тежъ именовемъ нашимъ оному городничому розказалъ, абы за тымъ листомъ короля его м(и)л(о)сти о тотъ мостъ, якобы заробьлень былъ, пильность всякую вчинилъ и людей нашихъ кремьянецькихъ отъчизныхъ збеглыхъ, посыламы тобе листъ выводчий короля его м(и)л(о)сти, за которымъ листомъ, чиня пильность с тымъ дворяниномъ, абы тые люди на отъчизны свои были поведены. А што ся дотычетъ тыхъ людей, которые суть за п(а)номъ познаньскимъ, || [6 v] о тыхъ иншой рады шукати мусимо. Про то тежъ и тые земляны кремьянецькие, которые прошьлого року серебщины до тебе з ыменей своихъ тамошьнихъ водлугъ листовъ короля его м(и)л(о)сти не отъдали, тому есмо з листу твоего вырозумели, нижъли тежъ тое самъ ведаешъ, ижъ яко около служьбы земьской, такъ тежъ и около даванья серебщизны, тогды при головнейшимъ именью иньшие именья свои пописують и восполокъ со всихъ именей серебщину при головнейшимъ платять.

А некоторые тежъ, што суть с присудовъ поветовыхъ выняти, сами таковую серебщину з людей своихъ выбравъши, до скаръбу короля его м(и)л(о)сти отъносятся, а тамъ присягають, гдѣ ся того домнимовали, ижъ и тамошьние некоторые земляне при именьяхъ своихъ головнейшихъ до иньшого повету серебщину отъдати могъли, або тежъ которые суть заможныи и сами ее до скаръбу отънесли. А однако жъ естли которые земляне были, а тое серебщины до скаръбу короля его м(и)л(о)сти певъне не отъдали, тогды таковыхъ имены ихъ властными королю его м(и)л(о)сти ознайми, и его м(и)л(о)сть будетъ ведати, яко ся ку таковымъ маеть заховати, бо то не есть речъ наша, але властна короля его м(и)л(о)сти.

А што ся дотычетъ выбиранья серебщины с подданныхъ тамошьнихъ на сей теперешный рокъ, в томъ хочемо, штобы ся еси заховаль и ее выбираль и до скарбу отъдалъ подлугъ листовъ короля его м(и)л(о)сти и уфалы земьской. Около того грабежу жидовъ нашихъ кремьянецькихъ || [7] посылаемъ к тебе листъ короля его м(и)л(о)сти до того Лаща писаный, за которымъ листомъ ты з оними жиди того грабежу доходити будешъ. Што ся дотычетъ тыхъ кривьдъ, которые кн(я)зь Дмитръ Вишьневекький земляномъ, иньшимъ подданнымъ нашимъ

тамошнимъ дѣлаеть, такъ што ся дотычеть земянь, в то ся тебе такъ далеце ненадобѣ вступовати, мають право. А такъ естли кому князь Вишневецкый, который кривды дѣлаеть, нехай ся правомъ, под которымъ вси сѣдять, обходятъ. А што ся дотычеть кривдъ подданныхъ нашихъ селянь, ты намъ меновите выпишь, а мы потомъ от нихъ листъ короля его м(и)л(о)сти взявъши, до него пошлемы, конечно.

П(и)сань у Крак(ове), под лет(о) Бож(его) нарож(еня) 1548, м(е)с(я)ц июл 16 ден, иньдиктъ б.

Оригінал: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 5–7.

¹ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32.

² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. XVII–XVII об.

³ Економічну політику королеви Бони у ВКЛ свого часу досліджували польські історики К. Пулаский, В. Почеха, А. Сухені-Грабовська та частково М. Богуцька. Див.: *Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. Gospodarka królowej Bony na kresach.* — Kraków, 1887; *Pociecha W. Królowa Bona.* — Т. I–II. — Poznań, 1949; Т. III–IV. — Poznań, 1958; *Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548.* — Wyd. 2. — Warszawa, 2007 (перше видання 1967 р.); *Bogucka M. Bona Sforza.* — Wrocław, 2004 (видання перше та друге у 1989 та 1998 рр.).

⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 17 об.–18 об.

⁵ Детально див: *Блануца А.В.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Укр. іст. журн. — 2009. — № 2. — С. 194–20; *Його ж.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Укр. іст. журн. — 2010. — № 1. — С. 52–65.

⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 36 об.–37.

⁷ Там же. — Л. 41 об.–43.

⁸ Там же. — Л. 43 об.–44 об.

⁹ Там же. — Л. 44 об.–45 об.

¹⁰ Див., наприклад, такі договори із фонду «Помісно-вотчинний архів Південно-західних земель XVI–XIX ст.» Російського державного архіву давніх актів. Це — 1) 15.11.1549 р. — Купча Добрині Зубоевича київському міщанину Фіцу Кобизеєвичу на двір у Києві (РГАДА. — Ф. 1473. — Оп. 1. — Ед. хр. 175); 2) 4.03.1564 р. — Купча київського міщанина Власа Сергійовича Митку Богдановичу на будинок у Києві (РГАДА. — Ф. 1473. — Оп. 1. — Ед. хр. 21); 3) 22.05.1554 р. — Купча зем'янок Віленського повіту Ганни і Марухни Богдановичів Олені Яковні на чотири служби людей (РГАДА. — Ф. 1473. — Оп. 1. — Ед. хр. 23); 4) два купчі договори від 5.09.1554 р. та 7.09.1554 р. — Купча віленських зем'янок Ганни і Марухни Богдановичів Явору Будоевичу на третину маєтку Януши у Віленському повіті та Олені Яковні на третину маєтку Януши у Віленському повіті (РГАДА. — Ф. 1473. — Оп. 1. — Ед. хр. 24, 25).

¹¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. Ед. хр. 32. — Л. 74 об.–75.

¹² Там же. — Л. 81–82.

¹³ Там же. — Л. 4–4 об.

¹⁴ Там же. — Л. 56 об.–57.

¹⁵ Там же. — Л. 57.

¹⁶ Детально про мита у ВКЛ див. останні праці дніпропетровської дослідниці Л. Жеребцової.

¹⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 21–23.

¹⁸ Там же. — Л. 47 об.–50.

¹⁹ Там же. — Л. 92 об.–94 об.

²⁰ Там же. — Л. 57 об.

²¹ Там же. — ЛЛ. 85–85 об.; 85 об.–86; 86 об.–87 об. (пожиттєве надання); 87 об.–88 (пожиттєве надання); 88 об.–89 об.

²² Там же. — Л. 89 об.

²³ Там же. — Л. 1.

²⁴ Там же. — Л. 1 об.

²⁵ *Блануца А.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі / Тези доповідей.* — К., 2007. — С. 17–19; *Його ж.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова.* — К., 2007. — С. 434–455; *Його ж.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — К., 2007. — Вип. 7. — С. 124–140; *Его же.* Земельные пожалования Ягеллонов на Сиверскую землю (середина XV — начало XVI столетия) // *Российско-польский исторический альманах.* — Вып. 3. — Ставрополь–Волгоград., 2008. — С. 117–122.

²⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 37–37 об.

²⁷ Там же. — Л. 60–60 об.

²⁸ Там же. — Л. 83.

²⁹ Там же. — Л. 83 об.–84.

³⁰ Там же. — Л. 84 об.–85.

³¹ Там же. — Л. 86–86 об.

³² Там же. — Л. 5–7.

³³ Там же. — Лл. 11–12 (Кременецкий замок); 12 об.–14 об. (Пінський замок); 16 об.–17 об. (с. Лучицьке Рогачевського замку).

³⁴ Там же. — Л. 34–34 об. («Лист, писаний до маршалка г(оспода)рского, старосты кремянецкого пана Боговитиновича а до дворенина Дыбовьского, абы войтовство кремянецкое у Вацлава Осецкого выкупившы, Андрею Понятовскому в справу подали»); Л. 35–35 об. («Лист, писаний до войта кремянецкого Вацлава Осецкого, абы ставшы перед комисарми, п(еня)зи за войтовство взяль и войтовство Андрею Понятовскому здаль»); Л. 35 об.–36 об. («Прывилей на дозволенье выкупить войтовства кремянецкого у Вацлава Осецкого лянтойту луцкому Андрею Понятовскому и держати его до ласки г(оспода)рское»).

- ³⁵ Там же. — Л. 70 об.–71 об.
- ³⁶ Там же. — Л. 33.
- ³⁷ Там же. — Л. 28 об.–29.
- ³⁸ Там же. — Л. 29 об.
- ³⁹ Там же. — Л. 61 об.–62.
- ⁴⁰ Там же. — Л. 90–90 об.
- ⁴¹ Там же. — Л. 78 об.
- ⁴² Там же. — Л. 88–88 об.
- ⁴³ Там же. — Л. 72 об.–73.
- ⁴⁴ Там же. — Л. 95–95 об.
- ⁴⁵ Там же. — Л. 40–41.
- ⁴⁶ Там же. — Л. 46–46 об.
- ⁴⁷ У ркп. слово вписане над рядком.
- ⁴⁸ У ркп. слово написане двічі.

Дмитро Ващук

**Матеріали Литовської Метрики
до вивчення інститутів «старини»
та «новини» у Великому князівстві
Литовському**

В дослідженні представлено документи приватно-правового характеру Литовської Метрики для вивчення інституцій «старини» і «новини» в Великому князівстві Литовському. Проаналізовано переписи (пописи), люстрації (ревізії), інвентарі, реєстри (записи), застави (заклад), заруки, вінові записи, духовні листи (тестаменти), менові листи (угоди обміну), дарчі.

Ключові слова: «старина», «новина», Велике князівство Литовське, Литовська Метрика.

В исследовании представлены частноправовые документы Литовской Метрики для изучения институций «старини» и «новини» в Великом княжестве Литовском. Проанализировано переписи (пописи), люстрации (ревизии), инвентари, реестры (записи), заставы (заклады), заруки, тестаменты, договора обмена, дарственные и другие.

Ключевые слова: «старина», «новина», Великое княжество Литовское, Литовская Метрика.

In paper have been investigated private-law documents of Lithuanian Metric for studying institutions of «staryna» (tradition) and «novyna» (novelty) in Great duchy of Lithuania. The author analyzed censuses, lustrations, inventories, registers, pledges, testaments, agreements of exchange, grants etc.

Key words: «staryna» (tradition), «novyna» (novelty), Great duchy of Lithuania, Lithuanian Metric.

Найголовнішим фундаментальним комплексом для вивчення історії Великого князівства Литовського є архів великокнязівської канцелярії — Литовська Метрика (або Метрика Великого князівства Литовського). В одній із попередніх наших публікацій об'єктом аналізу були джерела публічно-правового характеру та судочинства¹. Тепер же звернемо увагу на те, як інститути «старини» та «новини» представлені у документах приватно-правового характеру та облікових.

До приватно-правових документів, у яких знаходимо поклики на «старину», відносяться дарчі, купчі/продажні грамоти, менові листи (угоди обміну), духовні (тестаменти), вінові записи, заруки та застави.

Дарчі — дарування маєтку чи земельної ділянки². У документах цього типу до «старини» часто покликаються для визначення того, що належало до об'єкту дарування. 22 травня 1535 р. троцький воєвода, маршалок Великого князівства Литовського Ян Заберезинський подарував підчашому Яну Івановському, його дружині та потомкам двір Недвіч з усім, що «do tego dworcza z dawna należących»³. Князь Федір Іванович Ярославич разом із дружиною княгинєю Оленою 19 вересня 1515 р. надали попу Василю Дем'яновичу у пожиттєве володіння двір у с. Вишевичі «со всім с тым, што и старыны к тому дворищу прислухало»⁴.

Були випадки, коли «обычай» використовувався для позначення норм звичаєвого права. Зокрема, 9 липня 1528 р. біскуп луцький Павло Ольшанський подарував вічним правом біскупу київському Миколаю Кезгайлу двір у Вільно, який він раніше отримав від підкоморого та ловчого Великого князівства Литовського Миколая Миколайовича Пацовича «darownym obycziem»⁵. «Обычаем обдарованья» Барбара Янушківна записала своєму чоловікові Войтеху Шимковичу третю частину своїх маєтностей разом із людьми та двором Сирмяжським, який підтвердив Сигізмунд I Старий 5 вересня 1532 р.⁶

Акти купівлі/продажу одночасно можуть відноситись і до групи публічно-правового характеру.

Менові листи (угоди обміну) — договори обміну між окремими особами. 24 квітня 1490 р. Казимир Ягеллончик надав князям Олександрю та Михайлу Сангушкам маєток Сошно в Берестейському повіті, маєтки Хвалимичі, Братуловське Заєчичі, Камчинське Тишковичі у Володимирському повіті в обмін на маєток Тростяниця в Кам'янецькому повіті «со всім, што к тым именьям слушаєт, по тому, как отцу их князю Санкгушку дал был тоє именьє Трыстятяницу великий князь Жикгимонт (тут і далі курсив наш. — Д.В.)»⁷. У цьому випадку «старина» окреслюється періодом князювання Сигізмунда Кейстутовича. Тобто, маємо один з небагатьох документів, у якому присутні доволі чіткий відлік «старини» — трохи більше 50-ти років.

В окремих випадках «старина» визначалася прилеглими територіями до конкретного маєтку. Після смерті луцького старости Олізара Кирдиевича Олександр Ягеллончик віддав маєток Здолбицю, «со всім, што к тому именью здавна слушало», князю Костянтину Острозькому (26 квітня 1498 р.). Однак староста ще за життя надав прилеглий двір Окунін своєму слuzі, зем'янину волинському Олізару Петрашковичу Трісці. Щоб не відривати цей присілок від Здолбиці, К. Острозький просив Олександра Ягеллончика обміняти його на інші маєтності. Враховуючи прохання князя, господар в обмін на Окунін віддав О. Трісці два двори у Луцькому повіті: Кракосовське та Лашовське «со всім по тому, што здавна к тым дворищом слушало»⁸. 6 листопада 1542 р. Ждана Федорівна з чоловіком Михайлом Бубновським обміняли свій маєток Бубнов («яко ся тоє именьє здавна в себе маєт и яко продкове наши и мы сами то на

себе держали») на маєток Вічин («яко ся тое именьє здавна в себе маеть»), який належав писарю Михайлу Свинюському⁹.

Давність «старини» визначалась в обмінному листі між князем Іваном Михайловичем Вишневецьким та Олександром Андрієвичем Сангушком-Коширським (19 серпня 1540 р.). Зокрема, половину замку та міста Перемиль у Луцькому повіті І. Вишневецький віддав «...с правом маитборским, *которое право тое место подле привилья господарского здавна маеть...*» в обмін на третю частину маєтку Деречинського у Слонімському повіті та дворів Бродне та Нащарі¹⁰. При наявності магдебурзького привілею можна було б визначити термін давності. В цьому відношенні цікавим є інший факт. 12 лютого 1533 р. Федір Михайлович Вишневецький відписав половину Перемиля, який «выслужил посполу з братом Иваном Михайловичом Вишневецким», своїй дружині — княгині Анастасії «водлуг обычая права земского» у пожиттєве володіння. 23 квітня 1535 р. Сигізмунд I Старий підтвердив Анастасії запис її чоловіка¹¹. Яким чином половина Перемиля відійшла до брата покійного, наразі не відомо.

Духовні листи (тестаменти) — документи, якими одні особи заповідали майно (частину майна) іншим. Головна проблема полягає у тому, що власне заповітів у Литовській Метриці не так уже й багато. Тому досить частими є випадки, коли про наявність тестаменту дізнаємось із великокнязівських підтверджень. Наприклад, коли особа просила підтвердити право на володіння нерухомістю, покликаючись при цьому на заповіт попереднього власника. Саме так 20 серпня 1516 р. троцький воєвода, маршалок двірний, пан Григорій Станіславович Остікович просив Сигізмунда I Старого підвердити духовний лист його тещі, княгині Олени Довкгирдової, яким вона «...даровала, и записала его милости данников своих отчинных, пятьдесят человек у Спягле и на Лучей и на Кривом... со всем с тым, *как ся тые люди здавна в себе мают, на вечность*». Головним аргументом для підтвердження стала наявність тестаменту: «ино мы (Сигізмунд I Старий. — *Д.В.*) выслушавши того листа тещы его...»¹². Аналогічно віленський воєвода, канцлер пан Ольбрахт Гаштольт став власником маєтків Вишневе та Кушляни, які йому записала пані Катерина Сутківна. Сигізмунд I Старий, «вглянувшы в тот тестамент», підтвердив право воєводи на володіння, «со всем с тым, *как ся тое имене здавна само в себе и в границах ся своих мает, подлуг тестаменту тое панее*»¹³.

У пізніший час до канцелярської практики ВКЛ запроваджувалось правило вписування тестаменту до підтвердних листів. Враховуючи ту обставину, що вписані документи практично не відрізнялись від оригіналів, маємо можливість аналізувати безпосередньо текст духовних заповітів. Наприклад, 18 січня 1536 р. господарська зем'янка Ганна записала дворянам господарським, пану Юхну Якубовичу Волчковичу та Григорію Митковичу Петрашевичу отриманий від покійного чоловіка Криштофа Ремезовича маєток Солшніцький в сумі 300 кіп грошей литовської монети «...со всем с тым, *як ся тое именьє з давных часов само в себе маеть*». Крім цього, Г. Петрашевич за «установичною и верную службу» отримав її материзний двір поблизу Великих Солшнік костьолу

Св. Миколая «со всем тым, як ся тот дворец з *давных часов* в себе маєт, третью часть на вечность, а две части у восьмидесять копах грошей держати»¹⁴.

Вінові записи — документи, якими юридично оформлялося право дружини на отримання частини земель чи доходів із земельних володінь¹⁵. Чисельність вінових записів у Литовській Метриці, так як і тестаментів, незначна. Тому, аналогічно з попередніми документами, вінові записи часто згадуються у підтвердних привілеях. Зокрема, 8 квітня 1524 р. княгиня Ульяна пред'явила віновий запис свого чоловіка, князя Семена Олександровича Чорторийського: «вена шестьсот коп грошей на имени своем Спорове со всем с тым, как ся тое именье Спорове *здавна само в себе и в границах ся своих маєт и как сам он тое именье на себе держал*» і просила Сигізмунда I Старого підтвердити його волю¹⁶. Аналогічне формулювання було у віновому записі князя Костянтина Острозького своїй дружині княгині Олександрі на маєток Словенсько, який вона просила підтвердити (25 грудня 1528 р.)¹⁷. 29 вересня 1525 р. підтвердити віновий запис свого чоловіка просила княгиня Василіса. Вона пред'явила документ, у якому князь Михайло Мстиславський записав їй свою вислугу в Кревському повіті: «людей спяголских и ожуницских, и на Ласе, сто и семдесят дымов... два дворцы на имя Спяголо а Ожуничи, а замок на Ласе... А к тому теж даровал и записал ей дворец свои куплений на имя Сырмеж со всем вечно и непорушно, так широко и кругло, *как ся в себе з стародавна и в своих границах маєт*»¹⁸. Господарський скарбник Микита Андрієвич записав своїй дружині Ганні Іванівні «водле обычаю захованья *здешнего панства нашего Великого князства Литовского и статуту земского* вена осмсот коп грошей и на третей части всих именьей отчизных, и выслужонных, и купленных...». Цей запис на прохання вдови у грудні 1541 р. підтвердив Сигізмунд I Старий¹⁹.

Заруки — грамоти, які видавались великим князем литовським окремим особам з метою захисту їхнього життя чи майна²⁰. Серед опрацьованих нами документів можемо виділити два типи грамот:

1) *короткого змісту*. У них господар лише вказував причину надання та суму, а інколи спосіб вирішення проблеми. Тому прямих покликів на «старину» ми не зустріли. Скажімо, 15 грудня 1512 р. господар встановив «заруку» в сумі 20 тис. кіп грошей між віленським воєводою Миколаєм Радзивилом та троцьким воєводою Ольбрахтом Кгаштольдом з метою, «абы ... были в миру и во в покои сами межи собою и служебники вашими...»²¹. Кількість схожих прикладів можна збільшити²². В заручному листі на суму 5 тис. кіп грошей (вересень 1524 р.) між панею Альжбетною, дружиною маршалка Миколая Станіславовича, та її братом, паном Григорієм Остиковичем окремо визначався механізм розв'язання конфлікту: «а которое будет дело мети, абы ся правом обыходили»²³. Аналогічне твердження знаходимо у заручці між господарським крайчим, паном Григорієм Остиковичем та господарським дворянином Іваном Перфуревичем (20 серпня 1530 р.): «а которое бы тобе было до него дело, а ты ся в том з ним правом обыходил»²⁴.

2) *розширеного змісту*. Окрім вищезазначеної інформації докладно викладалась сутність справи, де можемо натрапити на окремі згадки про «старину».

Саме таким документом є заручний лист між господарським дворянином Федором Вколовим та паном Федором Святошою (лютий 1526 р.). Їхня суперечка стосувалась 50-ти кіп грошів за челядь, які вироком новгородського воєводи Яна Заберезинського отримав пан Ф. Святоша. У наративній частині зазначалась причина такого рішення воєводи: «иж ты (Ф. Вколов. — *Д.В.*) *неслушным а нерядным обычаем* челяди волное за неволную искал, которая ж челядь и очевисто с тобою перед паном воєвудою стояла и от тебе ся оттягала». Тобто, Ф. Вколов порушив встановлений звичай («...то не так се нашло, как ты перед нами (Сигізмундом I Старим. — *Д.В.*) поведил»), а новгородський воєвода «тую речь *слушным а радным обычаем* межи вами нашол». Тому і рішення господаря було на користь Ф. Святоши із встановленням «заруки» в сумі 200 кіп грошей²⁵. В заручному листі (22 лютого 1536 р.) між Миколаєм Шимковичем та панєю Лавриною Шуковича (інтереси останньої представляв кухмістр, пан Нарбут) стверджувалось, що майнова суперечка має вирішитись «подле обычаю права». Однак не визначалась грошова сума²⁶.

Застава (заклад) — документ, яким «від імені власника» (ним могли бути як господар, так будь-яка приватна особа. — *Д.В.*) повідомлялося, кому, на який термін і за яку суму закладався маєток, а також на яких умовах його можна було тримати та повернути, коли «зуполная заплата станет» взятої в заклад суми²⁷. Серед документів цього типу поклики на «старину» стосуються, як правило, територій, які належали до маєтку, повинностей та сплати податків, рідше — судочинства.

Одним із цікавих прикладів є застава маєтку Довкги Троцького повіту. 5 січня 1516 р. його отримав у заставне володіння маршалок і писар господарський, пан Богущ Боговитинович у сумі 600 кіп грошів. 4 липня 1518 р. Сигізмунд I Старий передав цей маєток у заставу пану Юрію Немировичу, але вже в іншій сумі: 700 кіп грошів. Спільним для обох застав було те, що двір надавався з усіма прилеглими землями, чітко визначалась сплата податків та відбування повинностей. Проте умови застави були частково змінені у тій частині, де є поклики на «старину», що можна побачити у порівняльній таблиці:

Застава 5 січня 1516 р. ²⁸	Застава 4 липня 1518 р. ²⁹
«а мезлева сполна, яловицы и вепры и иныи речи мает с тое волости на давана быти в каждый год <i>подлуг давного обычая</i> »	«а к тому мезлеву всю сполна и военную спижу по тому, <i>как перед тым бывало</i> »
«А коли приедем до Довкгов, он мает нас стацьями поднимати и подводы под нас з места и з волости давати <i>по давному</i> »	«коли мы сами, господарь, до двора нашего приедем, тогда мает он нас поднимати стацьями <i>подле давности</i> (весь курсив наш. — <i>Д.В.</i>)»
«А што ся дотычет бояр повета Довкговского, он мает их судити <i>по давному</i> (весь курсив наш. — <i>Д.В.</i>)»	Це твердження відсутнє.

Наразі незрозумілими є декілька моментів: 1) чому збільшено заставну суму; 2) з чим пов'язано зменшення податків та повинностей; 3) чому були підсудні місцеві бояри; 4) що вважати «стариною»: умови першої застави чи другої навіть при тому, що зміни відбулись не значні. Імовірно, відповідь можуть дати попередні документи (в разі їх наявності), якщо зазначений маєток до 1516 р. закладався.

Схожі твердження зустрічаємо у королівському заставному листі господарському крайчому, пану Станіславу Крайчому на двір Мереч Троцького повіту (4 липня 1518 р.): «а мезлева вся з волости Мерецкое маєть на нас же быти *подле давного обычая*»³⁰. Надавати стації та підводи виключно господарю «по тому, как и перед тым бывало», покладалось на старосту городенського, пана Юрія Миколайовича, який отримав у заставу городенські двори Городенського повіту Озеро та Кринки в сумі 1000 кіп литовських грошів³¹. «Подле давного обычая» до господарського скарбу мали сплачуватись «бобри и куницы» із заставного замку та волості Свіслоцької, які тримав пан Гринько Ісаєвич Громика (7 липня 1518 р.)³². Дещо інше формулювання зустрічаємо у заставі пану Юрію Немировичу Любошанської волості в сумі 500 кіп грошів. Сигізмунд I Старий (21 лютого 1520 р.) «водле писанья» Панів-Ради віддав у заставу зазначену волость «со всіми данми нашими грошовыми и медовыми, и бобровыми, и куничными, и со всіми иными платы и доходы нашими, *которые перед тым с тое волости на нас хоживали*»³³. Князь Василь Семенович Жилинський 8 січня 1519 р. отримав у заставне володіння замок Кричів з усіма міщанами та волосними людьми, службами, митом, корчмами, присутком, винами і прибутками, «и со всіми иными доходы, *которые здавна на наместников крычовских хоживали*». Стосовно стягнення податків зазначалося: «што ся дотычет дани грошовое, и кунец, и иных доходов наших, то маєть с тое волости нам дано быти по тому, *как и перед тым бывало*»³⁴.

Були випадки, коли господар порушував «старину» при наданні заставного маєтку. Наприклад, віддавши у липні 1522 р. воєводі полоцькому, старості дорогицькому, пану Петру Станіславовичу у заставне володіння замок Дорогицький з усіма людьми, доходами і податками, «*которые перед тым з волости Дорогицкое на нас и на врадников наших хоживали*», Сигізмунд I Старий конкретизував: «*нижли одно выймуем на нас мыто великое Дорогицкое и комору соляную и восковую, и корчомны пенязи дорогицкии и валцыш*»³⁵. Вочевидь, господар не хотів віддавати чималий прибуток на користь заставоотримувача. Тобто, черговий раз бачимо підтвердження висловленої нами раніше тези про те, що «старина» часто використовувалась чи регулювалась на власний розсуд господаря³⁶.

До облікових документів, де зустрічається «старина», можемо віднести реєстри (записи), інвентарі, люстрації (ревізії) та переписи (пописи).

Реєстри (записи) — список різних документів, які систематизувались відповідно до змісту. Найбільш часто складались реєстри великокнязівських пожалувань. Поклики на «старину» зустрічаються, але не часто. Зокрема, у записі про роздачу волостей Казимиром Ягеллончиком близько 1488 р. міс-

титься прохання київського боярина Пирхайла про надання йому на рік Олевської волості («штож давно ему дана волость Олевско и он тое волости ещо и до тых мест не держал») з продовженням тримання ще на рік, оскільки його дружина та діти перебували в Орді. Великий князь литовський задовольнив прохання боярина з цікавим зауваженням: «а кому первей его было дано, тыи мають после его брати»³⁷. На жаль, поки що ми не знайшли попередній надавчий документ господарю. Тому не можемо встановити часовий вимір давності пожалування.

Інвентарі — документи, у яких описувались конкретні великокнязівські володіння та замки³⁸. Поклики на «старину» також є доволі рідкісними. Зокрема, цікавою є фіксація «старини» в інвентарному описі населених пунктів на р. Рось. Зокрема, мешканці с. Терпсії сплачували подимщину так, як «за великого князя Витовта на третии год». Аналогічно відбувалось і у селах Цвітків, Гуляльники, Скочищів, Сокільче, Головчин, Почуйково, Іноходківці, Євдад'їв, Охромовці, Онтонів. Болкуновщина стягувалась «на приезд князю великому Витовту», тобто особисто господарю. Водночас службовець зафіксував запроваджені «новини». Зокрема, у с. Гуляльники «князь Семен (Олелькович. — Д.В.) увел был на них новину: сено косити, на толоку ходити а став сыпати, а того деи им и с старины не бывало, то новина их». Ці ж новини були впроваджені князем Семеном і у інших селах: Скочищеві, Сокільче, Головчин, Ходорково, Почуйково. Крім цього, київський князь у с. Водотиїн впровадив ще одну новину: «А в том селе деветь слуг конми служатъ, на войну хоживали, сено кошивали, став сыпавали. А то деи княз Семен увел на них новину . А один слуга девятьтый службу служить издавна за великого князя Витовта»³⁹.

Люстрації (ревізії) — на відміну від інвентарів стосувались, як правило, цілого регіону (волості, землі тощо)⁴⁰. При проведенні ревізії українських замків 1545 р. Сигізмунд II Август у листі до володимирських урядників повідомляв мету заходу: «а наболеи за тым, которыи от оных замков у предков наших, славное памети королеи и великих князей их милости литовских, иминя и люди выслужили и тыми вже людми выслужеными яко оных замков будовати, так и мостов робити и подвод, и стацеи давати, так и иных стародавних повинностей земских полнити не хочут». Для здійснення попереднього огляду був направлений господарський дяк Лев Патієвич Тишкович, який виявив, що місцеві князі та старости «коморы наши мытныи и миста наши господарские немалую шкоду и переказу приймають для того, што, дей, многии з вас, не видати за каким правом, по иминям вашим *новыи и незвычайныи* мыта на себе держите и выбираете». Тому господар відправив до дяка біскупа луцького та берестейського, князя Юрія Фальчевського з такими повноваженнями: «...быти и обо всих потребах замков наших тамошних и земских пилне а достаточне и кгрунтовне ся выведати: хто из вас будовати и иншии повинности земские полнити повинен и хто их полнить, а хто не полнить. Так теж што ся дотычеть мыт, которыи вы по иминям вашим держите»⁴¹. Отже, мова йде про здійснення перевірки стосовно виконання стародавніх повинностей та функціонування митних тарифів.

Заглиблюватись у результати перевірки ми не будемо, оскільки це виходить за межі статті. Проте щодо «старини» проведемо порівняльний аналіз відбудовання мостової повинності у ревізіях 1545 та 1552 р. У першій зафіксовано, що замковий міст у Володимирі зроблено новий, «который николи перед тым не бывал». Його побудували князі, пани та шляхта Володимирського повіту, «абы были через ласку господарскую вызволени от работы мосту луцкого»⁴². Тобто, згадані особи виступили ініціаторами зведення в'їздного мосту до міста і, таким чином, старовинна мостова повинність зберігалась, але спрямовувалась на інший об'єкт. Згідно ревізорського запису 1552 р. ситуація з мостом виглядала досить пристойно: «Мост перед замком добр, на вязи мощной, а повинни робити мост люди землянские повету всего». Тобто, «новина», яка була вигідна обивателям і яку вони самі собі нав'язали, сприйнялась цілком адекватно. Однак виникла інша проблема: «сторожа до замку, с которых сель бывала, тые села отъ замку розобраны, яко нижей писано, втепер сторожов не маеть староста»⁴³. І як вирішилось це питання, наразі нам невідомо. Маємо лише свідчення володимирського старости за 1545 р. стосовно сторожової повинності на замку: «Перед тым николи з стародавна сторожов ани кликунов ни отколь не было, ни жили, дей, предки мои — старостове — и я сам сторожов повинни сами наймовать, часом на год тры сторожы, а иногда два, — тыи, дей, и в ворот стерегут, и вночы на замку кличут»⁴⁴. Вочевидь, що з будівництвом нового мосту питання сторожової повинності вирішилось окремим господарським привілеєм, до якою залучались мешканці навколишніх сіл. Однак зміна власника та підпорядкування призвели до виникнення серйозної проблеми, пов'язаної з охороною замку.

Переписи (пописи) — стосувались переважно перепису великокнязівського війська, шляхетського ополчення тощо. Натяк на «старину» зустрічаємо в арензі попису війська Великого князівства Литовського 1 травня 1528 р. Зокрема, Сигізмунд I Старий на віленському сеймі «рачил ухвалити и установити оборону земскую, под которым обычаем мают Панове Рады и княжата, и панята и вся шляхта у Великом князстве Литовском к службе земской завжды поготову быти, и почот коней з ыменей своих конно и збройно ставити водлуг *уфалы и попису земского*». Також встановлювався термін дії попису: «а тая устава положена от того часу толко на десят год»⁴⁵. Чи відбувся через 10 років новий перепис на сьогоднішній день невідомо. До 1569 р. відомо ще два: 1565 та 1567 рр⁴⁶.

Отже, серед документів приватно-правового характеру найбільш поширеним виявом «старини» є фіксація того, що «здавна» належало до маєтностей, та період, коли хтось чи за когось володів нерухомістю. Також зустрічаються вислови правового характеру: «обычай права», «обычай права земского», «водле обычаю захованья здешнего паньства нашего», «неслушный, а нерядный обычай», «слушный, а радный обычай», «подле давного обычая», «как и перед тым бывало». Крім цього, подекуди «старина» визначалась правлінням господарів. В облікових документах зустрічається безпосередньо «старина» чи «новина», інколи вживаються терміни «стародавна», «издавна», «обычай», «новьи».

¹ Ващук Д. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської Метрики) // Український історичний журнал. — 2011. — № 1. — С. 195–209. На сторінках цієї ж публікації докладно з'ясовано історіографію проблеми.

² Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). — К., 2005. — С. 13.

³ Lietuvos Metrika (далі. — LM). Knyga Nr. 1. (1380–1584): Užrašymų knyga 1 / Parengė A. Baliulis ir R. Firkočiū. — Vilnius, 1998. — P. 31.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі. — РГАДА). — Ф. 389: Литовская Метрика. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 51–51об.

⁵ LM. Knyga Nr. 1. — P. 31.

⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 315 об.–316 об.

⁷ LM. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. — Vilnius, 2004. — P. 77.

⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 209–210; LM. Knyga Nr. 6. (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 2007. — P. 175–176.

⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 49–49 об; LM. Knyga Nr. 22. (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius, 2010. — P. 49.

¹⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 79 об.–81; LM. Knyga Nr. 22. — P. 73–74; Ващук Д. До питання про обіг нерухомого майна на Волині в середині XVI ст.: історія одного документу // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. — Т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 87–90.

¹¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 107 об.–111; LM. Knyga Nr. 22. — P. 97–100. Типологічно, цей документ відноситься до вінових записів. Проте ми розглянули його в контексті справи про місто Перемиль.

¹² LM. Knyga Nr. 9. (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003. — P. 306–307.

¹³ LM. Kn. 12. (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001. — P. 300–301.

¹⁴ LM. Knyga Nr. 19. (1535–1537): Užrašymų knyga 19 / Parengė D. Vilimas. — Vilnius, 2009. — P. 78–79.

¹⁵ Хорошкевич А., Каушанов С. Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики. — Вильнюс, 1985. — С. 32.

¹⁶ LM. Kn. 12. — P. 294–295.

¹⁷ Ibid. — P. 533.

¹⁸ Ibid. — P. 425.

¹⁹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжінскі. — Менск, 2000. — С. 67–68.

²⁰ Хорошкевич А., Каушанов С. Методические рекомендации... — С. 30. Див. також працю: Kulisiewicz W. Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV-XVII wieku. — Warszawa, 1993. — 193 s.

²¹ LM. Knyga Nr. 10. (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997. — P. 58.

²² LM. Knyga Nr. 11. (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 1997. — P. 126; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 456–457; 551; LM. Knyga Nr. 6. — P. 301; 344.

²³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 166; LM. Knyga 14. (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). — Vilnius, 2008. — P. 196.

²⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 107об

²⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 14. — Л. 212–212об; LM. Knyga 14. — P. 242–243.

²⁶ LM. Knyga Nr. 19. — P. 99–100.

²⁷ *Блануца А.* Матеріали до реєстру... — С. 16

²⁸ LM. Knyga Nr. 9. — P. 173.

²⁹ LM. Knyga Nr. 10. — P. 41.

³⁰ Ibid. — P. 42.

³¹ Ibid. — P. 44.

³² Ibid. — P. 42.

³³ Ibid. — P. 57–58.

³⁴ LM. Knyga Nr. 11. — P. 86.

³⁵ Ibid. — P. 103–104.

³⁶ *Ващук Д.* Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Т. I. — С. 42.

³⁷ LM. Knyga Nr. 4. — P. 54; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. (далі. — Архив ЮЗР). — Ч. VII. — Т. II. — К., 1890. — С. 9–10.

³⁸ *Хорошкевич А., Каиштанов С.* Методические рекомендации... — С. 40–41.

³⁹ LM. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 86–88. У цій книзі точна дата та заголовок документа відсутні. Вочевидь, що мова йде про люстрацію Київської землі близько 1471 р. (Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — К., 1890. — С. 1–9; *Жеребцова Л.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження // Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 109).

⁴⁰ *Хорошкевич А., Каиштанов С.* Методические рекомендации... — С. 41.

⁴¹ Литовська Метрика (далі. — ЛМ). Книга 561: ревізії українських замків 1545 / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 100–101.

⁴² Там само. — С. 110.

⁴³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 563. — Л. 194.

⁴⁴ ЛМ. Книга 561. — С. 111.

⁴⁵ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 (далі. — Перапіс войска 1528 г.) / Падрыхт. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч. — Мінск, 2003. — С. 49–50; LM. Knyga Nr. 523 (1528): Viešųjų reikalų knyga 1. / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis (įvadas ir priedai). — Vilnius, 2006. — P. 21.

⁴⁶ Перапіс войска 1528 г. — С. 3–4.

Олександр Гуржій

**Початки формування ринку
вільнонайманої праці в Наддніпрянській
Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)**

В статті розглядаються питання формування ринку вільнонайманої праці на українських землях у ранній новий час. Головну увагу зосереджено на формах вільнонайманої праці у сільській місцевості та містах в Наддніпрянській Україні. Автор дійшов висновку, що наймиткування безпосередніх виробників стало типовим явищем в українській економіці раннього нового часу.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, ринок вільної праці, найманий робітник.

В статье рассматривается вопрос о формировании рынка вольнонаёмного труда на украинских землях в раннее новое время. Главное внимание уделено формам вольнонаёмных работ в сельской местности и городах Украины. Автор пришел к выводу, что наём непосредственных производителей превратился в типичное явление в экономике Украины раннего нового времени.

Ключевые слова: Надднепрянская Украина, рынок свободных рук, наёмный рабочий.

In paper have been investigated the question of shaping market hired labor force in Ukrainian regions in Early Modern Time. The author proved, that hiring of free workers had been transforming in typical phenomena in economy Early Modern Ukraine.

Key words: Dnipro Ukraine, market hired labor force, hired worker.

Відразу необхідно зазначити: проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутність) за ранньомодерної доби і донині залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії (не маємо на увазі побіжні описи поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби її з'ясування на «чисто науковому рівні» слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітко визначення цього поняття фактично відсутнє, не кажучи вже про виразно хронологічно позначені витоки та етапи розвитку такого явища в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для того часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званій період князівської роздробленості. Згідно виявлених ним документальних свідчень, мали місце досить часті випадки, коли збіднілі люди, зокрема, «половники», змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук, вже в XV ст. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж «брата-селянина»¹.

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії «Очерки истории СССР. XVII в.» (М., 1955) *тенденція зростання ринку робочої сили* простежується вже стосовно першої половини зазначеного століття, коли з'явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовується і спеціальний термін — «продавці робочої сили»². В «Очерках истории СССР. Вторая половина XVIII в.» (М., 1956) автори виділили вже в окрему групу «капіталістичних селян», які володіли значними наділами землі та промисловими підприємствами, а також використовували наймитів.

Про наявність батраків як масового явища на середину XVII ст. писав О. Преображенський і вже відтоді виводив процес *формування ринку праці*³. І хоча свої положення вчений обґрунтував на підставі аналізу селянського господарства Уралу, наявність такого факту зафіксували деякі тогочасні законодавчі акти й стосовно всієї Російської держави, зокрема, «Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича» 1649 р.: «...Будет чьи крестьяне и бобыли учнут у кого наймоватися в работу, и тем крестьяном и бобылем у всяких чинов людей *наймоватися в работу, по записям и без записей повольно*». При цьому наказувалося, щоб «тем людем, у кого они в работу наймутся, жилых и ссудных записей и служилых кабал на них не имеют и ни чем их себе не крепить, и как от них те *наймиты отработаются, и им отпустить их от себя безо всякого задержания*»⁴.

А в 1697 р., тобто тоді, коли українські землі вже входили до складу Російської держави, вийшов царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і вотчинників, «а наймоватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобылей»⁵.

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали «козаками»⁶. Схоже зазначав і А. Шапіро: за його словами, селяни-відходники «жили в козаках», працювали по найму в селах, зокрема, пасли худобу⁷.

За радянської доби своєрідного «піку» в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту — невід'ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретноісторичному контексті) було досягнуто в 50 — на початку 60-х років, особливо в ході

всесоюзної дискусії про т. зв. «висхідну» й «низхідну» стадії феодалізму. Насамперед маємо на увазі праці вчених Росії М. Курмачової, О. Преображенського, Ю. Тихонова, Н. Бакланової, О. Індової, О. Заозерської, І. Валкіної, І. Булигіна, Є. Дракохруста, А. Панкратової, М. Рубинштейна та багатьох інших. Чи не першим з цього приводу «на світовому рівні» виступив М. Дружинін, оголосивши свою програмну доповідь під назвою «Генезис капіталізму в Росії» на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.)⁸. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці А. Введенський, В. Голобоцький, І. Гуржій, О. Компан, М. Ткаченко та деякі інші.

Не станемо зосереджуватись на аналізі окремих поглядів названих авторів, а лише окреслимо основні позиції, які сформувалися у 50–60-х роках. Одну з них — найбільш поширену — чітко репрезентувала А. Панкратова. Її головні положення звелись до наступного: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; в XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин в початковий період переходу від феодалізму до капіталізму *ще не перетворюється в найманого робочого*, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; *перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.*⁹

За А. Панкратовою, ринок робочої сили не міг утворитися раніше через те, що наймити спочатку були більш вільними, але не мали «осілості». Як тільки вони десь переходили на постійне місце проживання, то неминуче втрачали свою «вільність», перетворюючись при цьому на феодально залежних людей. Саме так, а не інакше кріпосницьке жорно в XVII ст. трощило і перемелювало зародки найманої праці, котрі існували в надрах феодального суспільства. Лише під кінець цього століття ситуація в країні настільки змінилась, що далі існування «наймитів без кріпості» стало досить проблематичним як в економічному, так і правовому відношенні, твердила вчена. Особливо помітно на такий процес вплинули заходи Петра I проти маси «гулящих» осіб. При цьому «наймитство» зменшувалося за рахунок вільних робітників, зокрема, селян-відхідників¹⁰.

З нею у відверту полеміку вступив І. Степанов, який вважав що *«вільно-найманий селян-оброчник на ринку найманої праці з'явився не в кінці XVII ст., а раніше»*¹¹.

Одночасно з А. Панкратовою ідею про формування ринку робочої сили в Російській імперії у XVIII стверджував і М. Рубинштейн¹².

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася «відшукати» витоки капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, В. Голобуцький у козацьких промислах чи «відходництві» XVI — першої половини XVII ст.¹³ За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим самим вчений ніби відійшов від «класичного» ленінського вчення про початок «нового», тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст.¹⁴

Б. Поршнев взагалі заперечував функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби¹⁵.

У наступні кілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце і оцінку на сторінках рукопису дисертації й монографії В. Борисенка¹⁶.

Втім, колектив авторів узагальнюючої праці «Историография истории Украинской ССР» 1986 р. констатував: «*Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу*. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв'язок їх з ремеслом, промислами та ін.¹⁷». В кінці ж 90-х і на початку ХХІ ст. до означеної проблеми на теоретико-методологічному рівні звертався О. Реєнт¹⁸.

На наш погляд, було б не зовсім вірно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема, в цеховому виробництві — від підмайстрів, хоча ті й отримували зарплату нерідко грошима. Далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. В конкретному випадку підмайстри, за звичай, *не продавали свої послуги на «ринку робочої сили»*, а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові суспільно-економічні явища. Це, з одного боку, а з іншого, — не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто «марксистські історики», тільки «насильством», невідомо звідки увірвавшись в «безпорадні долі» безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та «професійний обман» (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз'яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема, «насильство», як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише засвідчує ту чи іншу закономірність процесу, його виражену «економічну спроможність». Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини ХVІІ — першої половини ХVІІІ ст. і в Південній Україні другої половини ХVІІІ — початку ХІХ ст. проходили фактично без застосування насильства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення людності з Правобережжя на Лівобережжя, після так званого Прутського походу 1711 р., за прямим наказом Петра І слід розглядати як одне з виключень у «правилах». До того ж в економічному сенсі воно не привнесло якихось кардинальних якісних змін.

Правда, сам факт відходу людей може призвести до певного «порушення» *status quo* в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб сидіти на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розривають налагоджену систему зв'язків. У зв'язку з цим безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, де б вони знову могли набути нову власність — можливість

продавати робочу силу, тобто перетворити її на «постійний товар». Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального ведення господарства, а принципові якісні зміни. Суть їх полягала насамперед у зовсім іншому характері власності — не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної і ранньомодерної історії констатують сам факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського господарства, так і промисловості «за натуру». На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім, суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не «харчі», а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи інших оброків, податків і т.п. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба насамперед не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця — посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно особливого товару — робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. В «чистому вигляді» робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиеїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку — від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, в першу чергу, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодалізму нерозривно поширювалася і на самого працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнев: «Практично сумірнізуючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент («справедливу ціну»), безпосередні виробники привчалися виражати в ціні кількість вкладеної в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця (“наймити”) була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації “справедливих цін”»¹⁹. До якісно «нової виробничої сили» він зараховував тільки «вмільців найвищого рівня виробництва», аж ніяк не дрібного. За ним, у «мануфактурний період», ядром робітничого класу, що почав оформлятися, були добре навчені і майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на волоцюг і жебраків, а не «батьків» пролетаріату в сучасному розумінні слова. Поповню-

вали *кадри мануфактурного предпролетаріату* переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях «домашньої промисловості» (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо ненавчених осіб слід розглядати як нетипове явище для мануфактури)²⁰.

При цьому слід пам'ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала «притулком» для селян, яких не приймали цехи, і де досить погано оплачували їхню працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед наголосити на тому. Однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища мали місце в тогочасних Гетьманщині й Російській державі загалом. Причому, модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство «згори» чи потреби економіки «знизу»), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, котра в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. — офіційно (законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних «панів» все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії — феодально) залежними посполитами (у російських вельмож — «холопами»). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах «дідича» — можновладця. Часто-густо, «відходячи» в найближче місто для заробітку, щоб сплатити господарю оброк, селянин перетворювався на тимчасового, а то й постійного, найманця — провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зубожілість безпосередніх «власників робочих рук», з іншого — потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям «справжнього власника», чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати «елементарного» податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.». Згідно з ним, дещо специфічну частину населення становили 18 чоловік, котрі існували за рахунок праці за наймом («питались заробтками по людях»). Їх господарства були доволі убогі: п'ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж — або сараї, де мешкали власне хазяї, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали

на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі²¹. Тобто, йдеться не про «традиційне» відходництво у місто за додатковим заробітком, а наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом в своїх же односельців, хоча при цьому до кінця не розірвала зв'язок із землеробством.

Вже в другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпускав батрака, то зазвичай мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацьовував навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платні.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися в першу чергу не в селі, а в місті — у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в сфері землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт, що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо них, у міських околицях. При цьому давно впорядкований цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні передумови базувалися власне в містах: чим більше заселених і розвинутих, тим яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали *кількісні показники* (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю (оплати за її користування), котра практично належала «справжньому» власнику (чи то державі, чи то окремому «дідучу»), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

У зв'язку з цим цікаво видається історія з так званими вільними військовими маєтностями в Гетьманщині й Слобожанщині. Земля в них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше «свободи» для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш

спроможні козаки... Втім, усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах і доволі консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності — фактично феномен в історичній практиці — припинили своє існування²².

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території українських регіонів водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих «маститих» можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це «дійство» в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей. Взагалі за козацтвом слід визнати більше «сміливості» й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж, певно, давався взнаки «військовий характер» взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так само, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад, Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином «оформлені» кордонами території метрополій, достатньо заселені й господарчо освоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім «Диким полем» на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом'якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи «традиційні» суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і насамперед від землі. В аспекті наслідків це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринку робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок «мануфактурного періоду» вже було фактично забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. Через це державна влада й заможні «господарі», в тому числі і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві, де поширеною формою залишався розрахунок натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до «хронології» означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда, з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Гетьманщині й Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. — у ході та внаслідок Національної

революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільних, принаймні, юридично, козаків. Таким чином, відтоді почався не лише «новий період», а й «інша історія» соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацьким та селянським повстанням приходять «справжні» війни, які, в певному розумінні «революційно» впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст., в Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися «мануфактурні періоди» на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII — перша половина XIX ст. і XVI—XVIII ст. Тобто, «там» майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонуванні українських мануфактур позначились порівняно малочисельність працівників і недовготривалість їх існування. Пропрацювавши всього декілька років, більшість з них зникла назавжди. Лише окремі з них після «перерви» відновлювали свою діяльність. Тим самим розпорошувалися підготовлені кадри і набиралися нові працівники. «Старі» ж поверталися в сільське господарство, або ж «освоювали» інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно, що для України, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст.²³ Бо до того, зокрема, в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній²⁴. «Мануфактурний період» завершився промисловим переворотом, і цей тип підприємств витіснила фабрика.

Після завершення Національної революції в Україні певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних «окраїнних» земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII—XVIII ст. особливо активно поселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив'язані до одного місця проживання й «необтяжені» власним землеробством, отримували загальну назву «гулящі люди». З таких територій, котрі мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, «гулящі» досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, відповідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства — робітника. Втім їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід розглядати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. «Гулящими робітниками», як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім'ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. В силу всіляких суб'єктивних чи об'єктивних обставин вони

згодом поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно «звільнених» представників «нижніх» верств і прошарків. Таким чином, відбувався своєрідний «соціальний обіг» різних груп населення країни по колу.

Тим не менше, справжній «перелом» у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст., і він був пов'язаний з призупиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема, 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям купувати селян до заводів²⁵. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм все більше обмежувались унаслідок всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятих у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підготовки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його «заводу», то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, котрий на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) швидше за все *підсобного сезонного батрака*, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в *«постійний капітал»*, причому часто не зверталось уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, у тому числі й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. В деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки вже до XVII ст. вироблялася продукція, розрахована на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а місцями навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. В період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, «посаджених» на оброк, в міру необхідності розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же «побратимів» і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином, у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на «сільського буржуа».

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не

мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік нерідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський «мир» досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовувалися наймані працівники під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожний окремо взятий факт застосування найму розглядати як приклад чи показник «проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування» на селі. Наймання одного-двох захребетників і козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому, господарства посполитих з наявними в ньому 4–5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадуються співглядачі угоди з «рядю». Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у XIX ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем²⁶.

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у вигляді натурі, так і грошовому еквіваленті, а також «змішаною». З огляду виконавця трудових зобов'язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з «діловою порою», коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині XVII ст. мішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це, зокрема, видно при наймі київських і ніжинських «майстрових людей»²⁷.

Проте, зрозуміло, не всі з них могли «сидіти на місці» й очікувати. Нестатки штовхали їх на прийняття прискореного, часто економічно не вигідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходити до остаточного зубожіння. Прагнення утримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлялося тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов між наймачем і наймитом обговорювалось питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи обсягу робіт. Це, як правило, відбувалося в разі

недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, за звичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпаним.

Більшість посполитих поєднували ведення власного землеробства з найманою працею «на стороні». При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50% дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст — промислових центрів (Київ, Чернігів і т.д.). В них посполиті, котрі залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та «відходники».

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив украй повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то в першу чергу слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів *використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці*. Разом з тим вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була досить слабо пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою із замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, в тому числі й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачити «господар» об'єкту. Так, у 1692 р. розгорнулося досить значне будівництво на території Мгарського монастиря. Оплату виконаних послуг диференційовано визначав і проводив майстер-керівник. Зокрема, майстри та підмайстри за тиждень роботи одержували від 6 до 8 злотих, інші ж робітники, в залежності від рівня професійності й продуктивності праці, від кількох грошей до 3 злотих, тобто в середньому менше ніж у два рази. Втім, за згодою М. Слабченка, навіть і така заробітна платня була помітно більшою за оплату праці наймитів у тогочасному сільському господарстві²⁸. Зосередження ж матеріалу в руках замовника чи майстра свідчило про переплетіння «старих» і «нових» форм організації праці.

Особливим попитом в Україні користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою²⁹.

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовувалися в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала

постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової і т.п. справ, які б працювали на «заводах» за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило. Тим не менше, П. Федоренко, дослідивши залізорудне підприємництво на території Лівобережжя в XVII–XVIII ст., у якому використовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного млина, дійшов висновку: рудня стала початковою формою саме капіталістичної мануфактури³⁰. Схожі процеси спостерігалися в Речі Посполитій і Росії³¹.

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина. Так, мешканці с. Протопопівка через брак придатної для землеробства території мали собі «пропитание ... и прибыль от заработков по винокурням». Ті з них, хто не зміг облаштувати власне підприємство, батрачили у заможних односельців. Свою готову продукцію господарі сплавляли по Десні на байдаках, наповнюючи ним місцеві ярмарки та базари³². Саме такого типу поселення постачали міським винокурням фахівців з цього промислу. Відірвані від землеробства, вони поступово ставали городянами, які вже постійно продавали власну робочу силу. В свою чергу, винокуріння набувало *яскраво вираженого товарного характеру*. Зокрема, українські горілчані виробни, в тому числі й широко відома «оковита», користувалися великим попитом у Росії й Польщі, куди місцеві спеціалісти нерідко запрошувалися для роботи³³.

Економічна вигідність винокурного промислу зумовлювала сильну конкуренцію навколо нього, що підчас охоплювала різні верстви тогочасного суспільства: шляхту, старшину, козаків, міщан, представників українського, російського і навіть польського урядів. Особливі інтереси у цій галузі, зрозуміло, мала державна казна («Скарб»), бо отримувала з винокуріння великі прибутки, усуваючи дрібних конкурентів. Наприклад, у 1698 р. київський магістрат за допомогою вищої влади спромігся відібрати право на вільне виготовлення спиртних напоїв у місцевих козаків. У його шинках, винницях, броварнях, медоварнях і складах для зберігання зерна (йшло для перегонки в горілку) та готової продукції досить часто працювали наймити, позбавлені всіх знарядь праці й сировини.

За твердженням О. Компан, незалежно від форми власності винокурних «заводів», на них здебільшого застосовувалась праця найманих працівників і чорноробів. Приналежність горілчаного підприємства панові, наявність орендаря, облаштування його на землі можновладця та сплата за це певної частини прибутку феодалові — все це вже не стримувало* розвиток нових, буржуазних

* У книзі О.С. Компан дослівно написано: «все це стримувало розвиток нових, буржуазних відносин...». Але нам здається, що тут сталася технічна помилка, і перед словом «стримувало» мала б стояти заперечувальна частка «не», бо інакше наступне речення вступає в протиріччя з попередньою думкою автора.

відносин, причому не тільки в місті, а й на селі. «Справді, — наголосила далі автор, — якщо взяти феодала, який скуповував у селян або міщан мед як сировину і виробляв з нього хмільний напій на своєму дворі з допомогою наймитів, а готовий продукт продавав з прибутком для себе, то такий феодал мав дуже виразні риси буржуазного ділка»³⁴.

Отже, у винокурінні, де робилися біль-менш значні вклади капіталів і широко застосовувалися батраки, слід вбачати вже певні ознаки буржуазного виробництва. Крім того, великі промислові підприємства такого типу, хоч їх ще було обмаль, уже з другої половини XVII ст. поступово почали підпорядковувати мережу більш дрібніших, а то й малі «домашні» винокурні, що виготовляли продукцію головним чином для власного вжитку. Саме великі заклади розвивалися переважно в міських умовах, у свою чергу, активізуючи економіку і зростання кількості жителів у містах.

Своєрідний зв'язок з містами встановили будники, котрі, як і дьогтярі, селітряники, смолокури, представляли собою «уходницьку верству» населення. Тільки в Стародубському полку в кінці XVII ст. налічувалося 12 великих буд. Досить багато їх функціонувало на Волині, 6 — на Поділлі, були вони також на Київщині, під Білою Церквою та Богуславом³⁵. Кадри робітників на них формувалися головним чином з селян і міщан. Однак цей промисел більше задовольняв потреби (отже, був підпорядкований) міста, ніж села. Городяни-торговці в даному випадку виступали вже в якості посередників при збуванні продукції. Характерно те, що господар на поташному промислі безпосередньо не мав зв'язку з ринком збуту. Він виробляв поташ у розрахунку на його придбання приїжджим купцем, або іншою особою, на місці виробництва. Тому доходи будника залежали не стільки від кон'юнктури цін на ринку, стільки від домовленості й пропозиції посередника. Він навіть міг і не знати про кінцеву вартість реалізації свого товару, особливо тоді, коли це відбувалося десь у дуже віддалених портах чи базарах. Через що більша частина одержаних грошей у процесі виготовлення — продажу — купівлі продукції осідала в кишенях посередника. Втім, судячи з того, що будник міг найняти порівняно значну кількість вільнонайманих працівників, причому, різних за фахом (дрворубів, випалювачів попелу, виварювачів, обпалювачів, поливальників, бочкарів, фурманів і деяких інших), в його руках зосереджувався чималий наявний капітал. Вигідність такого виду промислу в Україні спонукала шукати в ньому заробітку людей із Росії.

Для кількісної характеристики поташної справи кінця XVIII ст. наведемо такі дані з книги О. Нестеренка³⁶: в 1795 р. на Волині налічувалося 18 буд, причому, 11 «капіталістичних»*, 4 «вотчинні», 3 «змішані» (з одночасним застосуванням праці кріпаків і вільнонайманих). Найбільше мануфактур з виробництва поташу функціонувало в Новгород-Волинському повіті (12), менше — в Ровенському (3), Любчанському (2) і Ковельському (1). Загальна кількість

* Визначення зроблено О. Нестеренком.

робітних людей становила 717 осіб, у тому числі 488 вільнонайманих і 229 кріпаків. Прибуток 17 з перелічених підприємств досягав 31 314 крб. на рік. Два з них одержували найбільше: від 6 до 7 тис. крб., два інших — від 1 тис. до 1,2 тис. крб., решта — порівняно небагато.

Цікаво, яка «еволюція» відбулася з будами на Волині менше ніж за 15 років: кількість їх залишилася без змін — 18, але з «капіталістичних» налічувалася лише 1, «вотчинних» — 5, «змішаних» — 12. Їх власниками значилися дворяни (2), поміщики (6) і військовослужбовці (10). Причому, на них вже працювало 804 робітника, з них — 514 кріпаків і 290 вільнонайманих.

Отже, можна констатувати: тут стався певною мірою «регрес», бо на зміну «капіталістичним» підприємствам прийшли «змішані», а кількість вільнонайманих працівників зменшилася майже в 1,5 рази.

Про характер функціонування гут дають певне уявлення тогочасні документи, зокрема, так звані «Переписні книги 1666 р.». Так, згідно з їхньою інформацією, на підприємстві поблизу м. Конотопа разом з господарем — «ремесленным человеком» — працювали два його сини і три «товарища» — скляра. Крім них тут проживало ще 8 чоловік, а серед таких «торговый человек» і «оболонник». Без сумніву, мали бути ще дроворуби, шулярі, фарбарі, пічники та інші фахівці галузі³⁷. Цікаво те, що серед гутників постійно знаходився фахівець з реалізації скляних виробів, який, очевидно, досить добре знав про потреби ринку і можливі перешкоди конкурентів.

У 1704 р. у «Шептаківській волості»^{*} була заснована гута на 2 печі «з усіма приналежностями», котрі незабаром орендував у власника маєтку Антон Лось. При ній виникло і своєрідне поселення — слобідка, де оселилися майстрові особи: скляри, що безпосередньо виготовляли скло (8 дворів), шулярі (7), будники (4), осмольники (5), коваль і гончар (по одному двору). Тобто, відбулася певна концентрація спеціалістів — 25 найманих майстрів і чорноробів³⁸.

Нерідко «майстрами» виробництва ставали не на місці, а фахівці приходили вже підготовленими на інших гутах. Тоді вони з хазяєвами уклали відповідні угоди. Так, на початку XVIII ст. майстер Потап Крутящий прийшов і почав працювати на одній з гут Чернігівщини. Перед тим він освоїв свою професію на Суховирській гуті, а тому вмів робити гарний посуд з простого скла. Погодився працювати він на умовах платні з «свого рукоделія» третьої частини, а дві частини мали надходити власнику. Під його керівництвом працювали всі робітники на підприємстві, а тому, розплачуючись з ними за виконані послуги, Крутящий міг додатково привласнювати частину доходів³⁹.

У пошуках роботи гутники могли пройти всю Україну і зупинитися у найвіддаленіших місцевостях. Наприклад, на Полісся і Волинь йшли майстри-гутники з-під Житомира, а з Галичини — на Чернігівщину⁴⁰. Отже, відбувався стихійний обмін досвідом між спеціалістами різних регіонів, існували вироб-

^{*} Маєток, який у 1750 р. був визначений гетьману К. Розумовському в рангове володіння — «на булаву».

ничі зв'язки, незважаючи на міждержавні кордони. Мануфактури із широким застосуванням вільнонайманої праці, безперечно, руйнували примітивність натурального господарства і впроваджували нові економічні відносини.

Досить показові дані щодо функціонування підприємства зі «змішаною» робочою силою, майнову нерівність виробників і характер праці на ньому маємо стосовно Топальської мануфактури (Стародубський полк) початку 70-х років XVIII ст. Ще укладачі «Румянцевського опису» (1767 р.) зазначили, що при с. Велика Топаль, на березі річки Мала Топалка, існує парусинова «фабрика», поблизу якої *«живут рабочіе люди, которые против своей работы по положенной цене заплату получают»*. Цікаво, що серед останніх налічувалось 150 чоловіків і 148 жінок. Мешкали наймити на 14 дворах і в 5 «бездворних» хатах. Частина будівель промислового підприємства знаходилася віддалік «фабричного хутора», в поселенні Драглевка, близько 30 верств від Топалі. Тут же знаходились миловарний «завод» і декілька будов для сушіння пряжі⁴¹. Продукція «фабрики» реалізовувалась головним чином у полках Гетьманщини.

В 1770 р. власник підприємства Рагузинський продавав його члену Малоросійської колегії князю Мещерському, якого на той час підтримувала державна казна. Того ж року мануфактура, як і вся Топальська волость, опинилась у руках графа, президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Лівобережної України П. Румянцева–Задунайського. Наступного року спеціально призначена комісія зробила опис маєтку. Документ отримав назву «Отдаточная книга ... волости Велико-Топальской, со всеми принадлежностями». Згідно з нею, при фабриці значилось 72 «господарства», котрі належали 87 сім'ям. 8 господарств, ймовірно, вели «майстрові люди», а 64 — робітники, в число яких входили і спеціалісти своєї справи. Серед них налічувалося 166 чоловіків і 165 жінок. За віком вони становили⁴²:

ЧОЛОВІКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	68	13	19	11	24	14	8	9	166
% %	41	7,8	11,4	6,6	14,5	8,4	4,8	5,4	100

ЖІНКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	всього
Кількість	58	16	23	13	21	16	4	14	165
% %	35,2	9,7	13,9	7,9	12,7	9,7	2,4	8,5	100

Отже, серед чоловіків «працевдатного віку» було близько 48%, а серед жінок — 54%. Особи, які частково могли використовуватися на виробництві (від 15 до 18 років — «напівробітники») становили відповідно: 7,2% і 6,1%.

У чоловіків 2/3 мали найбільш продуктивний вік — від 20 до 40 років. Втім, на «фабриці» широко застосовували і дитячу працю. Кількість сімей, котрі могли забезпечити самостійне ведення свого господарства (тобто, мали від двох і більше повнолітніх «робочих» чоловіків), досягала лише 16,7%. За ними значилося худоби: всього 20 коней і 4 воли, а також 5 жеребців, 84 корови і 42 теляти, 39 овець, 25 кіз і 5 свиней. Отже, робочою худобою були забезпечені тільки 24 господарства. Причому, понад 22% взагалі не утримували домашніх тварин, або тільки дрібних.

Принциповим у становищі робітних людей слід вважати відсутність хоч скільки-небудь орної землі. Тому-то вони і мусили займатися профільним виробництвом, обслуговувати спеціальні потреби мануфактури, вирощувати коноплі, забезпечувати функціонування млинів тощо. Таким чином, всі вони були практично «відірвані» від землеробства.

Дещо інакше склалася ситуація з працівниками «фабрики», які проживали в Драглевці. Вони утримували 9 господарств, де мешкало 13 родин. Причому, на чолі кожної «сімейної ланки» значився чоловік — «бибиль», тобто фактично безземельна особа. 5 хазяїв мали сінокоси. На всі господарства припадало тільки 3 коней, 12 корів і телят, 5 голів дрібної худоби. А три з них взагалі були неспроможні утримувати худобу. Більшість робітників уже мали відповідні навички роботи, бо прийшли з сусідніх рудень: поселень Внуковичі, Топаль, Жиголовка. Щодня їм платили за надані послуги 4 коп., а жили вони «на своїх харчах»⁴³.

В кінці 70-х — на початку 80-х років мануфактура поступово перемістилася в Драглевку, де в ній працювало, «при особливому майстрі», до 300 найманих осіб, які виготовляли продукції (полотна) більше ніж на 6 тис. крб. щорічно. Полотно купували як місцеві жителі, так і приїжджі з «великоросийских разных мест»⁴⁴.

Таким чином, слід констатувати: в промислах наймана праця застосовувалася в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була «залежна» від своїх землевласників (держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі, все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за «нового періоду»? З цього приводу О. Компан висловила категорично: мовляв, *оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку*⁴⁵. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, *їх генеза проходила в умовах розвитку тільки «єдиного загальноросійського ринку»* (один процес по всій території Російської держави — імперії). Коли так, то це повністю відкидає сам факт створення й існування Української держави, хай і територіально досить обмеженої, в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії, до 60-х років XVIII ст.

Насамперед спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, це сфера обігу та купівлі-продажу робочої сили при наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому районі, що втратили безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлені засобів виробництва, проте мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовуються в процесі створення матеріальних благ. Якісними критеріями ринку є рівень особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником — фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває в зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, в першу чергу, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. Навіть складності політичного характеру, зокрема, на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посиленню зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а отже і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій «на пряму» царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем в якості найманого робітника в промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай затяжного характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово

знову витіснили кріпаки). Вузькі рамки ринку праці загалом по Російській державі царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до «заводів».

Досліджуючи питання про структурні зміни, які сталися в середовищі суспільства, не можна обійти увагою той важливий факт, що в багатьох поселеннях чітко виділялися окремі чисельно значні групи, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема, в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук. Так, жителі міста Новгород-Сіверського «по своим промыслам» настільки задовольнялись працею найманих людей, «приходящих обыкновенно для найму в сей город с околичных и с великороссийских мест в довольном количестве», що «в сисканіи оних никакой трудности и помешательства в своих работах не зазнавали»⁴⁶.

Аналізуючи документальні матеріали того періоду, можна без особливого перебільшення констатувати: *більшість заможних господарств уже не могла повнокровно функціонувати без застосування праці найманих робітників*. Причому, в окремих районах такі робітники становили відносно значний відсоток у порівнянні з певними верствами населення. Зокрема, у 1763 р. лише в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол.⁴⁷ У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4%) перебували у наймах⁴⁸. У 1782 р. у Київському намісництві «слуг и работников» за різними людьми значилося 13,1 тис. осіб обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан — 18,7 тис. осіб обох статей)⁴⁹. *В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25% усіх жителів*⁵⁰.

Важливо зазначити, що, крім, так би мовити, традиційних наймачів робочих рук — великих землевласників (старшин, шляхтичів, монастирів, купців та ін.), дедалі частіше до найму вдавалися особисто вільні посполиті й рядові козаки. На них при цьому, як свідчать джерела, працювало в середньому від 1 до 5 чол. Нерідкими стали випадки використання рук найманих працівників у господарствах кріпосних селян. Наприклад, від одного до двох «робітників» мали на Лівобережній та Слобідській Україні кріпаки поміщиків Дараганів, Скоропадських, Дуніної, Нестерова, Трубецького та ін.

Наймання додаткових робочих рук «зі сторони» селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більш-менш заможного господарства (навіть при кріпосній залежності безпосереднього хазяїна) і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім'ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала ще працівників для виконання різного роду допоміжних робіт. Ось один з характерних прикладів. За даними «Румян-

цевського опису Малоросії» 1765–1769 рр., житель сл. Суморівка (Стародубський полк) Іван Гончаренко 70-ти років мешкав у дворі, в якому була одна хата. Разом з ним проживали двоюрідний брат 50-ти років із сімнадцятирічним сином, двоє власних дорослих синів і невістка. У них було: орної землі «в двох зменах посевоу ржи» на 3 чвертки, город, десятеро коней, три корови, троє телят, 11 овець, дві свині. Практично з усім господарством вони вправлялися самі. Проте для дрібної роботи додатково тримали хлопця 10 років — «родимця заграничного»*, найнятого на рік⁵¹.

Принциповими є питання про характер, види найманої праці, її оплату та регіональне поширення. Нерідко наймитування мало, так би мовити, обмежену територію. Тобто, робітники наймалися там, де постійно мешкали, або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так, більшість селян Хорольського повіту, «хотя и отлучаются по паспортам для работ, но только в здешнія селенія», — констатують «Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.»⁵². Те ж саме підтверджують і дані «Топографічного опису Чернігівського намісництва» щодо Чернігівського повіту: «Крестьяне, знающіе плотничное, столярное, каменное и печное мастерство, работают в Чернигове и по уезду у разных обывателей. В другія отдаленныя места никуда на работы не отходят»⁵³. Зокрема, до Чернігова ходили жителі сіл Масонів, Полуботок, Котів, Півців і слобід Бобровиці, Лесковиці й Митлівки, які в основному жили за рахунок «поденных заработков» (1779–1781 рр.)⁵⁴. Подібні факти знаходимо також в історичних матеріалах по Новгород-Сіверському й Харківському намісництвах.

Проте дуже часто наймити пересікали кордони полків, намісництв, губерній і навіть країн. Так, на середину 60-х років у Переяславі налічувалося 530 найманих працівників і учнів. Серед них 58,71% були вихідцями з Переяславського полку, 10,25% — із сіл і містечок Чернігівщини, Київщини та Ніжинщини, 7,46% — з Правобережжя. Решту становили колишні жителі Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Стародубського та різних слобідських полків, Новоросійської губернії, Лівонії, Севська, Могильова, Казані й Калуги. За соціальним походженням наймити поділялися так: колишні козаки — 35,43%, селяни — 24,94%, міщани — 12,79%, невизначена група — 18,85%. Решта припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселенців і солдатських дітей. Більшість із цих найманих працівників зосереджувалася в маєтках старшини (214 чол.) і монастирів (124 чол.)⁵⁵. Аналогічним був стан справ і на Слобожанщині. Земельні власники Острогозької провінції, наприклад, доводили в 1767 р. до відома членів Комісії для створення проекту нового Уложення: «С начала поселения слободских полков ... бывшие в сем пределе на житьи предки наши, дворяне и старшины, а после их и мы, именованные, следуя древнему обыкновению, каждый по

* Судячи з прізвища та ім'я — Сопрон Ларков, наймит був вихідцем не із закордону, а з інших районів України або ж із Росії.

необходимої надобности своей, принимал к себе в услужение по договору за заплату как из черкас, так и из других наций вольных людей без всяких письменных обязательств»⁵⁶.

У свою чергу, в пошуках заробітків для існування місцеві жителі змушені були залишати межі Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Здебільшого шлях їм стелився на Дон і південь України. Особливого поширення це явище набрало на кінець століття, охопивши майже всі українські регіони. Ось кілька характерних прикладів. Козелецький повіт: «А для работы некоторые отходят по пашпортам на донскія станицы и отправляют тамо работу около рыбных ловель». Переяславський повіт: «Имеющие скот выходят по пашпортам для промыслов за рыбою в донскія станицы и за солью в Крым. И подражаются к свозкам транспортов и провіанта. А пешіе идут так же для заработков в донскія места, где зарабатывают при заводах рыбной ловли и в косбе трав». Миргородський повіт: «Скот и хлеб продают в здешних местах, а не имеющие ремесла жители отходят по пашпортам на полгода и на год для заработков Новороссійской и Азовской губерній и донских станиц в разные места»⁵⁷. У ці ж місця направлялися на заробітки жителі таких повітів Київського намісництва: Пирятинського, Лубенського, Голтвянського, Градизького, Золотоніського. Лише в Київському повіті окремі селяни й міщани наймалися «для свозу разных товаров, привозимых из-за границы в Малую Россію»⁵⁸.

У Чернігівському намісництві більшість посполитих, як уже зазначалося, наймитувала у своїй місцевості, «зарабатывая у имущественнейших». Проте немало з них також відправлялося «для работ» на Дон, а ще — «под извоз» тютюну, городини, фруктів у Москву, Могильов, Кременчук, Черкаськ і «прочія места»; їздило по сіль і солону рибу «в Таврику»; наймалося «под сенокосы» в Полтавський повіт⁵⁹. У Новгород-Сіверському намісництві, як свідчить його опис 1779–1781 рр., не було масового відходу населення на Південь. Жителі ж Харківського намісництва «по паспортам и по кормежным для промыслов на Дон за рыбою и солью, нанимаются на волах для отвозу в разные места фур и для отгону покупаемого в Россію скота; другіе же ходят для зарабатывания в Екатеринославское наместничество, також и на Дон»⁶⁰.

У зв'язку з цим виникає кілька запитань. Вище вже йшлося про те, яку жорстку політику проводив царський уряд і старшинська адміністрація щодо селянських переходів у другій половині XVIII ст., як негативно й гостро реагували на втечі посполитих великі землевласники. *Тоді звідки ж бралися наймити? Де конкретно і на яких умовах використовувалася їхня праця?*

А.Г. Слюсарський, на підставі аналізу історичних матеріалів Слобожанщини, дійшов висновку: *застосування вільнонайманої праці у господарствах заможних козаків і селян було поширенішим, ніж у маєтках державців*⁶¹. У цілому таке твердження не є безспірним. Зокрема, не зовсім ясно, що у даному випадку потрібно брати за мірило: чи кількість господарств, де використовувалася наймана праця (тоді, зрозуміло, їх було більше у посполитих і козаків), чи кількість робітників у них, що працювали по найму. Адже не можна, скажімо, порівнювати один великий маєток державця, в якому було

зайнято десятки, а то й сотні робочих рук «зі сторони», з, як правило, 1–3, рідше — 4–5 наймитами селянина чи козака. А куди тоді віднести підприємства купців, де в багатьох випадках використовувалася головним чином наймана праця? Разом з тим, слід визнати й таке: *великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною.*

Офіційно «йти в найми» селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий дозвіл найчастіше давався тоді, коли малоїмущі посполиті «сиділи» на чинші й мусили сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти: тобто, з підсусідків, «шукачів козацтва», селян «спірних» і частково державних та купецьких маєтків.

Своєрідні форми наймання існували в сільському господарстві. Наприклад, у Миргородському повіті заможні особи, які мали в своєму розпорядженні достатню кількість робочих рук власних селян, обходилися в основному їх підневільною працею. Інші ж, хто вирощував значні врожаї, але не міг самостійно їх зібрати, наймали сторонніх людей і платили їм натурою: «Все сіи работы (сільськогосподарські. — *О.Г.*) производят некоторые своими домашними, а другие, не имея людей, а имея довольно посева, отдают сжинать и упрягивать сторонними с третьяго от зажону снопа, а в вымолоте шестую и седмую долю чистаго зерна отдают же»⁶².

Дещо інші умови наймання існували в Чернігівському повіті. Там, «если у кого не свои мужики молотят, то дают сторонним десятую часть вымолоченного хлеба и притом кормят и поят своею харчью»⁶³. Також ті, у кого було недостатньо орних земель, наймали «онья: или с половины, так, что он вспашет, а хозяин половину своими семенами засеет, а *такіе называються сполники*; или с копы, то есть, он должен сам всю землю вспахать, своими семенами засеять, сжать и хозяину в двор свезть, и за то дает ему ржи четвертую или пятую, а яроваго седмую или осьмую копу, и *называются такіе земледельцы скопичи*. Сенокосы берут с половины, то есть, весь сенокос сами косят, сено складут и хозяину половину в двор привезут, и *называются сполники*»⁶⁴.

У Борзнянському повіті «сторонніе» посполиті, «смотря по урожаю», за працю брали кожний четвертий, п'ятий або шостий сніп (копу) («то есть: хозяин получает три, а жнец четвертую (копу. — *О.Г.*), и так далее»), а місцеві жителі працювали з половини зібраного ними врожаю⁶⁵.

Причому, коли на селі для виконання певних господарських робіт люди часто-густо наймалися поденно чи на сезон, то в містах, як про це свідчить «Топографічний опис Харківського намісництва», в основному — поденно⁶⁶. На Слобожанщині землевласники, наймаючи собі женців і косарів, нерідко платили їм за зроблене грошима (очевидно, це було головним чином тоді, коли наймачем ставав не селянин, а поміщик)⁶⁷.

Дедалі ширшого використання праці вільнонайманих робітників вимагало не лише землеробство, а й місцеве тваринництво, що розвивалося. Зокрема, для догляду за худобою потрібні були погоничі — і не тільки тимчасові, а й постійні, бо не кожна родина, та ще й в умовах жорстокої панщини, могла впоратися з цим самостійно. Тому залучалися наймити. За відповідну працю їм платили грошима, одягом, їжею — тобто забезпечували можливість існування у господарстві хазяїна.

Нерідко найбідніші верстви сільського населення, позбавлені засобів виробництва й землі, змушені були назавжди поривати із життям землеробів чи тваринників і найматися на різного роду промислові підприємства. Там умови праці та існування були, як правило, гірші, ніж у сільськогосподарському виробництві. Так, більш-менш заможні посполиті монастирських сіл Дегтярівки, Кудлаївки, Ігнатівки, Карасівки, Курилівки, Лоски (Новгород-Сіверське намісництво, 1779–1781 рр.) мали «главнейшее упражненіе» в хліборобстві й заготовлі сіна на луках, а «беднейшіе» — наймалися в «работники» у Новгород-Сіверську «разним работам, и особливо на известніе заводи»⁶⁸.

В означений період на підприємствах дуже часто поряд з найманою використовувалася й праця залежних від власника мануфактури посполитих. Зокрема, наприкінці XVIII ст. неподалік с. Араповичі (Новгород-Сіверське намісництво) на березі р. Десни діяло кілька вапняних «заводів»: 1-й — військового товариша Т. Лаврененка, де були зайняті лише наймити; 2-й — бунчукового товариша А. Рачинського, що функціонував стараннями найманих людей і підсусідка з «бездвірною» хатою «при сем заводе»; 3-й — графа К.Г. Розумовського, на якому відробляли піддані «его сіятельства»; 4-й — київського Софійського монастиря, де повинність відбували монастирські селяни; 5-й і 6-й — бунчукового товариша, вїта новгород-сіверського І. Таміловського та полковника А. Лобисевича — тут роботу виконували наймані люди; 7-й — Гамаліївського монастиря — з працею «поданных монастырских»⁶⁹.

Як видно з наведених прикладів, на приватних, зокрема, старшинських, підприємствах по виробництву вапна головним чином використовувалася праця наймитів, а на монастирських — підневільних селян. Останнє стосується й мануфактури колишнього гетьмана Лівобережної України К.Г. Розумовського. Такий стан речей пояснюється, ймовірно, тим, що в руках одних зосереджувалася велика кількість залежних посполитих, інші ж відчували явну їх недостатність. Проте навіть за наявності значної чисельності підданих інколи додатково використовувалася ще й праця найманих робітників. Так, на вапняному «заводі» новгород-сіверського Спаського монастиря поблизу с. Горки — маєтку того ж монастиря — «работы» здійснювалися «монастирскими поданными и по найму из стороны». Рядовим працівникам тут платили по 2 крб., а майстру — 3 крб. Загалом на підприємстві біля «печей» працювало 12 робітників і 2 майстри⁷⁰.

Відомі випадки, коли на окремих промислових підприємствах поряд із сотнями вільнонайманих працівників і залежних селян здійснювалися люди

(в тому числі й вихідці із сіл), засуджені до покарання за різні кримінальні вчинки — т. зв. «колодники». В основному їх використовували на підсобних роботах. У даному разі безпосереднє виконання вироку замінювалося примусовою (обов'язковою) працею на виробництві. Зрозуміло, що психологічно це негативно позначалося як на внутрішньому стані всіх працюючих, так і на стосунках між ними, викликало в людей відповідні реакції. Такого роду явище, наприклад, мало місце в середині XVIII ст. на цегельнях К.Г. Розумовського. При цьому звертає на себе увагу той факт, що наймана праця там була набагато продуктивнішою, ніж підневільна: фактично в 1,5 рази⁷¹.

На території українських регіонів наймана праця набула поширення майже в усіх галузях промисловості, засвідчуючи цим зародження й розвиток у них буржуазного способу виробництва⁷². Характерною рисою для даного періоду стало те, що вона поступово проникала в економічну й соціальну сфери життя сіл, слобод і містечок, впливала на характер ведення господарства навіть у невеликому за розміром поселенні. Як видно, зокрема, з «Опису Новгород-Сіверського намісництва», при слободі Домотканів, власності генерального осавула І.Т. Журавки, існували вапняний і цегельний «заводи», де працювали посполиті «с заплавою, как и на протчих таковых же заводах, а делаемую известь продают байдаками в Кіеве, Переяславе и других местах, кирпич же — новгородским жителям»⁷³. Мешканці хуторів Псарівський, Зайцевський, Потютківщина заробляли собі на хліб частково «законом» у навколишніх селах, а частково «по винокурнях своих владельцев»⁷⁴. У багатьох населених пунктах відводилися спеціальні хати, призначені для проживання в них «робітних людей»⁷⁵.

Про те, наскільки зросла у другій половині XVIII ст. потреба в праці наймитів, може свідчити й спеціальний універсал К.Г. Розумовського від 15 вересня 1763 р., де йшлося про жебраків і бродяг, у тому числі й підлітків. Таких осіб пропонувалося приймати на мануфактури, платити їм харчами, одягом, грішми, а також надавати «жительство основательное и выгодное»⁷⁶.

Поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані «служителі», які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання у помешканні державця. Зокрема, при дворі поміщика Фридрикевича в с. Подолів (Ніжинський полк) у 60-х роках налічувалося 14 таких «служителів». Дев'ятьом з них він платив щорічно грошима (від 2 до 10 крб.), іншим — лише «пропитанием»⁷⁷.

Інтенсивне зубожіння селян та розорення їхніх господарств зумовили надлишок робочих рук. Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. промислово-мануфактурні заклади Лівобережжя й Слобожанщини не могли забезпечити працею всіх наймитів. У зв'язку з цим в Україні (особливо в південних регіонах) формувалася ціла мережа робітничих ринків, де збиралися заробітчани, зокрема, вихідці із сіл.

Широке використання найманої праці в господарствах міцних хазяїв, постійне збільшення поставок продукції землеробства й тваринництва на ринок створювали для заможних прошарків сільського населення всі необхідні умови

для нагромадження значного капіталу, а потім і вкладання його в різні галузі виробництва та торгівлі. Поступово чимало посполитих перетворювалося на заможних промисловців і купців. Серед них були й відомі згодом родити Яхненків, Макух, Іванют та інших.

Наймання робочої сили давало деяким кріпосним селянам можливість уникати частково, а то й повністю виконання повинностей на свого землевласника. А.Г. Слюсарський у своїй праці навів такий приклад. Посполитий с. Павлівки (Ізюмський повіт) Г. Шершавий, який мав під час жнив відпрацювати панщину на свого поміщика П. Замятню (орати його землю), послав замість себе виконувати цю роботу свого робітника з плугом і спеціально найнятого селянина з парою волів. А сам Шершавий продовжував у цей час займатися власним господарством (1798 р.)⁷⁸.

В досліджуваний період дедалі частіше зустрічалися українські села й хутори, жителі яких фактично не займалися сільським господарством, зосередившись лише на промислах (причому, виконання всіх пов'язаних з певним виробництвом операцій забезпечувалося місцевими найманими кадрами, які працювали на своїх розбагатілих односельців). Так, мешканці с. Стара Гута (Новгород-Сіверське намісництво) взагалі не мали «упражнения в хлебопашестве»: багаті жили за рахунок гуральництва при допомозі найманих людей, що були «того ж села жителями», а «прочіе ж, кои винокурения производит не в состоянїи», існували завдяки заробіткам «у производящих винокурение». Подібна ж ситуація склалася і в с. Нова Гута (1779–1781 рр.)⁷⁹. Посполиті хутора Пастух працювали «законом» на винокурні в с. Басівці⁸⁰.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук і в зв'язку з цим поширення наймів, як головного засобу до існування, поступово змінювали соціальний вигляд деяких сіл, слобод і містечок, сприяли формуванню в них нових станових груп. Це, в свою чергу, породжувало й деякі незвичні явища в їх економічному житті. Так, відсутність належної кількості орної землі, городів і несприятливі умови ведення власного господарства, траплялося, робили всіх жителів певного поселення відверто «паразитуючими елементами», які існували здебільшого за рахунок чужої праці. Бо як ще можна назвати «оригінальне» явище, документально зафіксоване, зокрема, в с. Попівка (Шептаківська волость): «...Обыватели сего села ведут промыслы, именно: накупив в местечке Симеоновки дегтю и деревяной разной посуды на торгах с привозимых туда из разных мест, возят на перепродаж (підкреслено нами. — *О.Г.*) в степніе места в полка Лубенскій и Нежинскій и тамо за деньги продают, а большою частью меняют на хлеб в отсып». Частково це можна пояснити тим, що «к селу земли пахотной мало, а сенокосов и того менее»⁸¹. За виручені гроші згадані «комерсанти» частково наймали луки та орну землю у мешканців сусідніх сіл.

Коли б це був поодинокий випадок, про нього можна було б і не писати. Проте факти свідчать про інше. Подібне відбувалося і в с. Лизунів тієї ж волості. Його мешканці, говориться в документі, «лучшим же себе промыслом имеют, то что накупив на торгах в селе Семяновки (очевидно, те саме село, що

й у першому прикладі. — *О.Г.*) и волости Перелюбской в Перелюбе, в селе Прибине и других діогтю и деревяной разной посуды, возят все то в сумські полки и тамо діоготь продают на деньги, а посуду деревяную меняют на разной хлеб в отсыпь, то есть за каждую посуду дают ржи столько, сколько в покупаемую войти может, а гречи в двое противу того. Сами оне покупают десяток ведр от 30 до 40 копеек, за кои выменивают хлеба вышесказанным образом мерою полчетверти»⁸².

Як бачимо, дуже непростий засіб забезпечення себе «хлібом насущним». У сферу діяльності несаможиттєвих у господарському відношенні жителів одного села були економічно втягнуті мешканці декількох інших населених пунктів (причому, окремі з них знаходилися на Слобожанщині, тобто на досить значній відстані).

Документи другої половини XVIII ст. свідчать про те, що фактично всі групи посполитих (приватні, державні, монастирські і т.д.) брали участь у процесі поширення найманої праці: окремі з них або наймалися до заможних хазяїв, або ж самі наймали робітників для ведення власного господарства. За панування кріпосницької системи виробництва продаж робочої сили мав при різних умовах неоднаковий характер. Відзначимо такий факт: чим меншою була залежність особи, що наймитувала, тим вільніше (частіше, більше) вона могла продавати свою працю. При цьому безпосередня платня робітникам також визначалася нерівномірно і залежала, як правило, від віддаленості місця виходу робітної людини, чисельності працівників, які пропонували себе в наймити, врожайності в поточному році (при високому врожаю різко зменшувалася кількість вільних від роботи рук) і т.д.

Таким чином, можна констатувати: наймитування серед безпосередніх виробників стало не лише типовим явищем, а й у більшості випадків невід'ємною складовою господарювання. Поступово вимальовувався ринок постійної робочої сили. А це, в свою чергу, свідчило про формування національних кадрів сільської буржуазії, з одного боку, та сільського предпролетаріату — з іншого.

¹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. — М.-Л., 1946. — С. 680.

² Очерки истории СССР. XVII в. — М., 1955. — С. 104–110.

³ Преображенский А.А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII — начале XVIII вв. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. — М., 1958. — С. 39.

⁴ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — Гл. XI. — Ст. 32. — С. 137.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 3. — № 1614. — С. 426.

⁶ Русская историческая библиотека (РИБ). — СПб., 1894. — Т. 14. — Стб. 638–639, 717.

⁷ Шапиро А.Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. М.Н. Покровского. Ист. ф-т. — Ленинград, 1940. — Т. V. — Вып. 1. — С. 34, 35.

⁸ Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. — М., 1956. — С. 189–216.

⁹ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. статей. — М., 1952. — С. 200–215; *Её же*. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму // Вопросы истории. — 1953. — № 9. — С. 205–213.

¹⁰ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. ... — С. 205–213.

¹¹ Степанов И.В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) // Вопросы генезиса капитализма в России. — Ленинград, 1960. — С. 101.

¹² Рубинштейн Н.Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. // Вопросы истории. — 1952. — № 2. — С. 74–101.

¹³ Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9. — С. 123–137.

¹⁴ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

¹⁵ Поршнев Б.Д. Феодализм и народные массы. — Москва, 1964. — С. 130.

¹⁶ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. — К., 1986.

¹⁷ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

¹⁸ Реснт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 3–22; *Його ж*. Перечитуючи написане. — К., 2005. — 256 с.

¹⁹ Поршнев Б.Ф. Указ. соч. — С. 147.

²⁰ Там же. — С. 157.

²¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. — К., 1931. — С. 152.

²² Детальніше про це див.: Гуржій О. Податне населення України в XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009. — С. 25–36, 53–70, 92–96.

²³ Кафенгауз Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. — Ленинград, 1960. — С. 7.

²⁴ Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в. — М., 1956.

²⁵ О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. — Т. 15. — № 11490. — С. 966; Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. — Т. 16. — № 11638. — С. 47–48.

²⁶ Дистерло Р.О. О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по обычному праву России // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1886. — Кн. 4. — С. 14.

²⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 14817–14897. — Арк. 102; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 226.

²⁸ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса, 1922. — С. 164.

²⁹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 228.

³⁰ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 140–156.

³¹ Zientala B. Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w. — Warszawa, 1954. — S. 49; Historia Polski. — Warszawa, 1958. — Т. II. — Cz. 1 (1764–1861). — S. 178; Демидовский К.К. Источники и пути комплектования рабочей силы на заводах горного округа в XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.). — С. 472, 473.

³² Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1.: Полк Стародубский. — С. 110, 111.

³³ Акты ЮЗР. — СПб. 1882. — Т. XII. — Стб. 337–339; Чтения в обществе Нестора-летописца. — К., 1902. — Кн. XVI. — Ч. 4. — С. 78.

³⁴ Компан О.С. Назв. праця. — С. 254.

³⁵ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 25.

³⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 320, 321.

³⁷ Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 119, 120.

³⁸ Судиенко М. Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 73.

³⁹ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. — К., 1926. — С. 103, 104.

⁴⁰ Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wolyniu // Ziemia. — R. X. — С. 133; Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 36, 37.

⁴¹ Константинович Н.А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (дополнение). — С. 668, 669; Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 95, 96.

⁴² Тут і далі підрахунки зроблені О. Оглоблиним у ст. «Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году» // Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — С. 44–47.

⁴³ Там же. — С. 49, 50.

⁴⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1. — С. 417, 418.

⁴⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 372.

⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 4.

⁴⁷ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 197.

⁴⁸ Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды Полтав. уч. арх. Комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 41–77.

⁴⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 44–45.

⁵⁰ ЦДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 152.

⁵¹ Там само. — Спр. 104 (кн. 104. — Ч. 1). — Арк. 119–119 зв.

⁵² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 78.

⁵³ Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — С. 227.

⁵⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 13697. — Арк. 9–10.

- ⁵⁵ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Укр. іст. журн. — 1962. — № 2. — С. 100.
- ⁵⁶ Сборник Российского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 68. — С. 302.
- ⁵⁷ Описи Київського намісництва. — С. 58, 65, 75.
- ⁵⁸ Там само. — С. 52.
- ⁵⁹ Шафонский А. Указ. соч. — С. 408, 441, 501, 557, 560 та ін.
- ⁶⁰ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 97.
- ⁶¹ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 196.
- ⁶² Описи Київського намісництва. — С. 73.
- ⁶³ Шафонский А. Указ. соч. — С. 225.
- ⁶⁴ Там же. — С. 226.
- ⁶⁵ Там же. — С. 406, 407.
- ⁶⁶ Описи Харківського намісництва. — С. 43.
- ⁶⁷ Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого (1771–1846 г.) // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 350–370.
- ⁶⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 10.
- ⁶⁹ Там само. — С. 7.
- ⁷⁰ Там само. — С. 8.
- ⁷¹ Нечипоренко П. Фабрики К.Г. Розумовського на Посем'ї // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 125, 196.
- ⁷² Голубуцкий В.А. К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 88–95; Пономарьев О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — К., 1971. — 183 с.
- ⁷³ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 14.
- ⁷⁴ Там само. — С. 29.
- ⁷⁵ Там само. — С. 30, 32, 213.
- ⁷⁶ Нечипоренко П. Указ. соч. — С. 203–204.
- ⁷⁷ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 16.
- ⁷⁸ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 198–199.
- ⁷⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 152.
- ⁸⁰ Там само. — С. 514.
- ⁸¹ Там само. — С. 15.
- ⁸² Там само. — С. 19.

Олексій Сокирко

Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII — початку XVIII ст.

Статтю присвячено спробам впровадження в гетьманському війську полків «чужоземного автораменту» — мушкетерських та драгунських, що взорувалися на західноєвропейські стандарти організації, озброєння й тактики.

Ключові слова: «чужоземний авторамент», Гетьманщина, найманці, «гетьманські німці».

В статтє анализируются попытки создания в гетманской армии полков «чужеземного авторамента». Особое внимание уделяется мушкетерским и драгунским формированиям по западноевропейским стандартам организации, вооружения и тактики.

Ключевые слова: «чужеземный авторамент», Гетманщина, наёмники, «гетманские немцы».

This article examines attempts to implement in the Hetman's army «foreign pattern» regiments — musketeer and dragoon that traced the Western European standards of the organization, armament and tactics.

Key words: «foreign pattern» regiments, Hetmanate, mercenary, «hetman Germans».

Епоха мілітарної або ж «порохової» революції¹ принесла із собою не лише нові військові технології, тактичні та організаційні новації, але й перші в європейській історії масштабні взаємовпливи східних та західноєвропейських практик, спорадично або ж мало знайомих одні одним в попередні часи. Поступове утвердження мілітарного лідерства західних країн оприявнювалося, серед іншого, в наслідуванні центрально-східноєвропейськими сусідами їхніх чільних форм організації, вишколу й технічних ноу-хау. Це наслідування спочатку мало форму механічного запозичення західних організаційних моделей піхоти, кавалерії та артилерії, що творили в східноєвропейських арміях формування, окремі від традиційних (переважно станових), а пізніше, вже у XVIII ст., поширення вестернізаційного устрою, вишколу й військового мистецтва на всі збройні сили.

Так, за правління польського короля Владислава IV, напередодні та під час Смоленської війни 1632–1634 рр., в коронному війську було зорганізовано

окремий «*autorament cudzoziemski*», котрий складався з піхотних (мушкетери і пікінери) та кавалерійських (рейтари, драгуни і аркебузири) частин, вбраних, озброєних і навчених за канонами провідних на той час шведсько-голландських устроєво-тактичних канонів². Річ Посполита активно рекрутувала для цих контингентів офіцерів і, меншою мірою, солдатів на західно- та центрально-європейських ринках найманства. Паралельно іноземні офіцери й технічні фахівці вербувалися для служби в коронній артилерії та для проведення військово-інженерних і фортифікаційних робіт.

Західні моделі, за польського та шведського посередництва, приблизно в той же час почали копіювати в Московській державі. Тамтешні полки «іноземного строя» склалися з піхотних (солдатських) та кавалерійських (рейтарських, драгунських, гусарських), вкомплектованих початково волонтерами, а згодом рекрутами³. Офіцерські та підофіцерські кадри поповнювалися іноземцями, котрі мали досвід служби в західних арміях. Так само за їхньої участі здійснювалися переклади та впровадження у вишкіл норм західноєвропейських статутів та іншої військової літератури, формувалася особовий склад артилерії та інженерного корпусу.

Подібного роду інтенсивний обмін організаційним і практичним досвідом між Заходом і Сходом Європи не міг оминати й військової організації Українського гетьманату, що від початку свого існування перебував в епіцентрі найбільших європейських воєнних конфліктів. На жаль, питання про ступінь і форми цих впливів в якості самостійної проблеми ще не поставлені у вітчизняній історіографії. Йдеться, передусім, про з'ясування кількісних масштабів служби іноземних офіцерів та фахівців, історію т. зв. «німецьких» формувань у гетьманському війську, а також аналіз ширших впливів західного військового мистецтва, техніки та воєнно-теоретичної думки на вітчизняну воєнну практику (знайомство й впровадження тактичних прийомів, циркулювання фахової літератури, перекладів, запозичення технічних засобів, озброєнь) тощо.

Не прагнучи охопити одразу всі складові й напрями цих впливів, ми поставили собі за мету торкнутися власне першої частини проблеми — перебування в гетьманській армії «німецьких» підрозділів та їх еволюції. Побіжно питання використання іноземців в гетьманському війську вже зачіпалися у вітчизняній історіографії, але більшою мірою в площині етнокультурній⁴. В українських, польських та російських джерелах як окремі особи, так і цілі формування західного походження здебільшого називалися «німцями» або ж «ляхами», чітко відділяючись від решти вояків-чужинців — волохів, сербів, татар тощо. Однак не зайвим буде нагадати, що в польській та руській актових мовах XVI–XVII ст. «німцями» часто-густо називали не тільки вихідців із власне німецьких держав (Австрії, Пруссії, Бранденбургу та ін.), але й іноземців англо-саксонського походження загалом. Так, німецькими називано полки Артура Астона й Якуба Батлера на службі ВКЛ в 1622 р., хоча достеменно відомо, що вони були вкомплектовані відповідно англійцями та ірландцями⁵. Пізніше піхота «чужоземного автораменту» в Литві й Короні

набиралася як з числа рекрутів німецького, так і шведського й латвійського походження. В надвірних військах магнатів підрозділи «чужоземного автараменту» комплектувалися переважно підданськими селянами, утримання яких коштувало менше від утримання іноземців. П'єр Шевальє писав, що 1648 р. чимало значних панів, аби зекономити на утриманні «чужоземної» гвардії, яка квартирувала по їх дворах, озброїли і вбрали на позір драгунів багато власних селян⁶. Про таких надвірних «німців» сучасники говорили, що вони «natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani» (народу руського, віри грецької, вигляду німецького)⁷.

Не менш двозначними були й номінативи «ляхи», «ляшки», котрі за часів Руїни часто стосувалися не етнічних поляків, а українських прибічників пропольської орієнтації, вихідців з Правобережної та Західної України. Саме як «лядські» фігурують в московських джерелах наймані кінні хоругви Івана Виговського, набрані з волинської шляхти та зем'ян. «Ляхами» та «німцями» також часто іменовано надвірних драгунів та піхотні залоги гетьманів Юрія Хмельницького та Петра Дорошенка, хоча їхній склад нам достеменно невідомий⁸.

Всі ці нюанси ускладнюють етнічну ідентифікацію вояків, але залишають чимало простору для спостереження над функціонуванням західних устроєвих моделей і практик в гетьманському війську. Саме таким «німецьким» за формою і стилем, але, як буде показано нижче, не за етнічним наповненням формуванням і буде приділено чільну увагу в цій роботі, тоді як аналіз інших факторів воєнного впливу Заходу (обставини служби окремих іноземних офіцерів та фахівців, обіг західноєвропейських воєнних знань, озброєнь тощо) наразі залишимо осторонь.

Симптоматично, що перші згадки про іноземців припадають на початковий період формування й становлення гетьманського війська, коли уряд намагався шляхом організаційних заходів усунути недоліки, властиві становому козацькому війську. Проекти його реорганізації з'явилися в Гетьманаті, щойно він постав у якості окремого державно-політичного утворення. Всі достоїнства й вади козацтва вповні усвідомлював і Богдан Хмельницький, закордонні інформатори якого пильно вивчали досвід військового будівництва сусідніх країн. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення вже існуючих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування, а згодом запровадити військової вишкіл⁹.

Одночасно Хмельницький намагався створити професійні військові формування, котрі б існували паралельно із традиційними становими й урівноважували їхні вади. В тих умовах це було можливо шляхом запровадження найманих частин, які б формувалися, забезпечувалися та управлялися безпосередньо гетьманом. Загалом, поповнення армій за допомогою вербування вояків за договором і на певний термін на кінець XVI–XVII ст. стало для більшості держав Європи звичайним явищем. Протягом середини — другої половини XVII ст. у найрозвинутіших країнах (Франція, Бранденбург, Нідерланди, Швеція) наймані війська перетворилися на постійні армії, майже повністю

витіснивши лицарські ополчення та інші станові формування, і стали основним військово-політичним інструментом абсолютизму¹⁰. Найманний вояк, у порівнянні з іншими категоріями, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій чи антипатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар'єра. Значною мірою, актуальним був і вищий рівень тактичної підготовки західноєвропейських формацій, що еволюціонували в напрямі регуляризації індивідуальної та колективної стройової і вогневої підготовки¹¹. Якщо брак боездатної кавалерії в повстанському війську до певного часу компенсувався союзною кримською кіннотою, і потреб формувати зорганізовані в «чужоземний» спосіб кінні відділи не було особливої потреби, то переваги «німецької» піхоти, навченої злагодженим пересуванням на полі бою та залповому вогню, обороні польових укріплень та фортець, поступово виявляли себе, опосередковано вказуючи на нестачу відповідних навичок у козацької піхоти. Кульмінаційним проявом переваг формувань «чужоземного автораменту», майстерно поєднаних із найсильнішими якостями традиційних військових з'єднань, стала битва під Берестечком 28–30 червня 1651 р., у якій центр королівської армії складався переважно з німецьких частин, котрі значною мірою забезпечили її переможний фінал¹².

Появі взорованих на західні зразки контингентів, що формувалися не на традиційній територіально-міліційній, а переважно найманій основі, сприяло зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для набору частин. Вочевидь, Хмельницький та його оточення робили ставку на типи вербунку й ті вже сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або в суміжних із нею регіонах — з ними частина старшини та покозаченої шляхти була знайома ще з часів служби в коронному війську.

Звичайно, найбільш якісний в професійному відношенні «матеріал» для вербунків становили саме німецькі найманці, котрі мали значний досвід і стабільно високе, ще з XVI ст., реноме на європейських театрах воєнних дій. Попри значні витрати на утримання цих вояків, вони були найкращими кадрами, що відповідали європейським стандартам, орієнтованим на лінійну тактику. Аналіз джерельних повідомлень про «німців», до якого ми зверталися в спеціальних розвідках, засвідчує наявність досить широких планів і активних дій Б. Хмельницького по вербуванню німецької піхоти для своєї армії вже від початку збройного конфлікту з Варшавою¹³. Завершення Тридцятирічної війни, в результаті чого звільнилася зі служби величезна кількість солдатів, та воєнні поразки і фінансові труднощі Речі Посполитої, що збіглися в часі, створювали напрочуд сприятливу ситуацію для реалізації цих намірів.

Б. Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо німецькими вояками двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки (т. зв. «затяги») за кордоном, другим — переманювання на свій бік солдатів противника або схилання до служби полонених найманців. Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, гетьман відправив листа до полковника німецької залоги міста Людвіка Вайгера, пропонуючи йому перейти

на бік Війська Запорозького¹⁴. У своєму посланні Хмельницький зробив аналогічну пропозицію всім найманцям, підкреслюючи, що кожен вояк «і у нас зістанеться при своїм регіменті й повазі і не будете голодні й голі або піші — будете вдоволені з нас і обопільного товариства нашого». Цікаво, що серед аргументів, які підкріплювали ці заклики, наводився приклад колишніх польських жовнірів, що вже приєдналися до повстання. Їхня кількість, за словами гетьмана, дорівнювала 7 тисячам чоловік.

Спроби гетьманського правління перетягти на свій бік німецькі частини одразу викликали занепокоєння в поляків, яке істотно зросло після спроб провадити самостійні вербування в коронних землях. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих відділів. По прикордонних повітах негайно розіслали універсали з повідомленням, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої»¹⁵. 27 лютого коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: «... король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів. — *О.С.*) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити»¹⁶. Реакція коронної влади цілком зрозуміла, якщо зважити на сувору конкуренцію на ринках найманства Європи, а також складну ситуацію з поповненням польських збройних сил. За законами Речі Посполитої, набір добровольців до війська був дозволений лише серед міщан і селян королівських і духовних маєтностей, якими комплектували переважно піхоту¹⁷. Втім, цих новобранців доводилося ще багато чому навчати, перш ніж вони ставали до строю. Тому влада традиційно надавала перевагу німецьким найманцям — ветеранам Тридцятирічної війни.

Після поразок коронного війська під Жовтими Водами й Корсунем сейм — головний розпорядник коштів, які йшли на оплату найманців, — ухвалив рішення про набір 1400 солдатів. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити «затяги» в західних воєводствах. Однак зібрані піхотні частини, за винятком одного полку Людвіка Вайгера, що спізнився на початок битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив поновити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок польських новобранців було неможливо, а спроби вербування іноземців-професіоналів наштовхнулися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Польща опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі були основними постачальниками найманців. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах та Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої діяльності, як правило, ставали фінансові зловживання¹⁸.

В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська проблема із набором нових солдатів набула катастрофічно гострого характеру. На офіційні звернення Речі Посполитої щодо дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами¹⁹. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також не могли нічим зарадити, оскільки папа римський Іннокентій X заборонив надавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія. Члени посольства єрусалимського патріарха Паїсія під час перебування в Москві у розмові з князем Єфимом Мишецьким переповідали: «А польские де люди ныне безлюдны, нанять в немецких рещах не добудут, потому, что папа римской во все немецкие рещи (русифіковане німецьке Reich — земля, держава. — *О.С.*) положил заклятую, чтоб они у польских людей не наймывались; и ни в чем им не помогали для того, чтоб он Кипрскому острову и Веницем помочь учинил, и польской де король папных листов не послушал, на помочь к Веницем и к Кипрскому острову никою не прислал и против де того ему польскому королю, ни которым рещам помогать не велел»²⁰.

Вихід у цей скрутний для поляків час на ринки найманства молодій козацькій державі міг стати приводом для погіршення й так украй важкої ситуації. Важливим є саме те, що Б. Хмельницький вдався не тільки до традиційних способів контролювання найманської вольниці (переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею), але й прагнув сформувати свою сферу впливу на конкурентному центрально-східноєвропейському ринку боротьби за найману військову силу. Апробованим способом доступу до найманських ринків були також обопільні домовленості з країнами, котрі контролювали регіони з високою концентрацією соціально мобільного населення або вже сформованими найманськими контингентами. Коли Річ Посполита за будь-яку ціну прагнула домовитися щодо дозволу або сприяння вербункам з західними «донорами» (Пруссія, Швеція, Священна Римська імперія), українському гетьманові доводилося розраховувати на менш витратні, водночас територіально ближчі, отже й більш доступні в тій ситуації, країни — Трансильванію і Молдову. Під час зближення з першою влітку 1656 р. гетьман запевнив Д'єрдя II Ракочі в непорушності союзу з ним та його спільниками — Молдовою та Валахією, спеціально зазначивши, що «ні на чие доручення чи вимогу ми не підніmemo зброї і не дамо допомоги проти них — ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо воргам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння»²¹. Застереження стосовно найманців у домовленостях з Трансильванією й «обома Валахіями» свідчать, що на середину 50-х років гетьманат був зацікавлений у взаємних гарантіях контролю над ними, очевидно розглядаючи їх як один з суттєвих факторів зовнішньополітичної гри.

На перешкоді реалізації планів Хмельницького стояли в першу чергу геополітичні чинники — Україна в силу специфіки свого розташування не мала

безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства. Найзахіднішими з них були Лівонія, Курляндія, Королівська Прусія та інші віддалені регіони, доступ до яких до того ж частково контролювався ворожою Річчю Посполитою. Її основною метою, як ми бачили вище, було недопущення туди української присутності, що фактично позбавляло Б. Хмельницького підставового способу поповнення іноземних найманих формувань — прямих вербунків. Через це основну ставку було зроблено на опосередковані способи добування вояків — переманювання солдатів з супротивного табору.

В ситуації жорсткої конкуренції із Короною гетьманське правління мусило підкріплювати свої вербункові аспірації солідним фінансуванням. Як відомо, в коронному і литовському війську грошове утримання іноземної піхоти та кінноти сягало доволі високих ставок, нерідко перевищуючи оплату елітних гусарських відділів. Місячне жалування рядового солдата в середині XVII ст. пересічно становило 8–13 польських злотих. Щоправда, в умовах постійного зниження купівельної спроможності злотого і подорожчання утримання війська жолд (плата) істотно не зростає²². Фінансова малоспроможність уряду призводила до поступового погіршення становища найманців (особливо піхоти), даючи в руки Хмельницького додатковий козир у агітаційній грі на їх настроях. Одночасно сам гетьман мусив активно зміцнювати своє фінансове становище, аби мати можливість запропонувати іноземним воякам кращі умови служби й вище жалування, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко.

Крім інформації про активне переманювання німецьких підрозділів з коронного війська та розсилки власних вербувальників у Прибалтику та німецькі князівства, докладнішої інформації про результати цих заходів ми не маємо²³. Щоправда, є цілком певні відомості про німецьких мушкетерів та мадярських гайдуків, котрі потрапили в полон до повстанців і зголосилися служити в їхньому війську.

Дві джерельні згадки про «німців» є для нас особливо важливими, оскільки вказують на їхню належність до близького до гетьманського двору оточення²⁴. По-перше, про можливість перебування у Війську Запорозькому німецьких старшин, причому, досить високого рангу, повідомляють матеріали посольства бранденбурзького дипломата фон Сомніца. З-поміж численних доручень, наданих йому курфюрстом у серпні 1655 р., було завдання з'ясувати стан українського війська та довідатися про долю двох німецьких полковників — Олександра Ахіллеса та Бендікса. У залежності від здобутих результатів посол мав спертися на них у налагодженні стосунків безпосередньо з гетьманом. Однак роздобути більш-менш певні відомості про них не вдалося. У своїй реляції від 26 жовтня 1655 р. Сомніц писав: «Щоб взагалі під Золотаренком, який під Гродном знаходився, були німецькі полковники, я не міг цілком дізнатися, всі про це заперечують. Тим багато менше міг я отримати вістки про них від полковників Хмельницького, який на багато дальшому просторі знаходився, де ті два могли десь перебувати. Радше вони могли бути при Хмельницькім, ніж при Золотаренкові»²⁵. Якщо Сомніц у своїх пошуках не

йшов на поведу в чуток (що є цілком реальним), найбільш імовірно, що ці полковники могли очолювали особисту охорону гетьмана, котра, складалася з німецьких найманців. Можливо, саме їхня близькість до Б. Хмельницького і пояснює ту завісу таємничості, що перешкодила Сомніцові зустрітися з ними. Німці під Гродном, про яких чув Сомніц, походили з полків піхоти чужоземського автораменту, що разом із іншими військами залоги Гомеля капітулювали у серпні 1654 р. і, присягнувши на вірність Війську Запорозькому, були включені до корпусу Золотаренка²⁶. Один з полонених козаків Ніжинського полку переповідав, що «взята в Гомелі старшина відправлена до царя..., піхота угорська між куренів розподілена, а німецька й пахолки стоять осібно (w gromadzie stoja), нічого в них не відібрано, і поволі ходять з нашими на чати»²⁷.

По-друге, про «гетьманських німців» відомо в часи міжусобної боротьби між молдавським господарем Василем Лупулом та логофетом Стефаном Георгіцу, коли в квітні 1653 р. на боці першого билосся 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Тимофієм Хмельницьким. Описуючи втечу переможеного В. Лупула на польську територію, семигородський хроніст Георг Краус відзначає роль цих найманців, котрі обороняли місце переправи двору господаря через Дністер, фактично врятувавши йому життя. Оточений підрозділ до останнього відбивав атаки військ воєводи Януша Кемені, поки не був остаточно знищений²⁸. Хроніст В. Лупула Мирон Костін, який не був учасником цих подій, але чув про них від очевидців, описує їх дещо інакше. Замість 300 солдатів Костін веде мову лише про 100, причому, з його оповіді важко точно визначити, кому саме вони належали — власне Лупулу чи його зятю Хмельниченку. Користуючись затримкою військ Георгіцу на підході до переправи, Лупул безперешкодно форсував ріку, так що «жовніри воєводи Штефана застали відділ німців, що не встигли ще переправитися, на тому березі»²⁹. Отже, найімовірніше, ці солдати виконували роль прикриття переправи, тоді як майже вся охорона господареві ставки разом із двором готувала оборону на протилежному березі. «Люди воєводи Штефана, атакуючи, забили кілька німців на переправі через міст, — продовжує Костін. — Стріляли також і сеймени* воєводи Василя з мушкетів з-за Дністра, так що ніхто не міг спуститися в долину»³⁰. Той факт, що, за словами Крауса, німців прислано не гетьманом, а його сином, може свідчити про те, що їхній найм був результатом приватної ініціативи Тимофія Хмельницького. Втім, в обох випадках, наведених вище, наявність «екзотичних» німецьких солдатів цілком логічно вписується в практику комплектування надвірних військ з притаманною їй наявністю іноетнічних елементів (татар, сербів, угорців, турків) й значними матеріальними витратами на їхнє утримання. Ця деталь також яскраво демонструє монолітність, невідсепарованість приватного (власницького) й публічного (державного) у військовій сфері, властиву пізньосередньовічним і ранньомодерним формам організації армії.

* Сеймени — прибічна варта в молдавських та волоських господарів.

В середині — другій половині XVII ст. «німецький» (читай — західно-європейський) військовий устрій спирався на уніфіковані організаційно-тактичні засади, які в імпортованому до Східної Європи вигляді могли різнитися лише деталями. Піхота складалася з пікінерів і мушкетерів, кіннота — з драгунів і рейтарів, але оскільки німці у Б. Хмельницького, судячи з усього, здебільшого несли функції особистої охорони, традиційного поділу на ці роди могло й не існувати, а весь склад «німецького автораменту» був представлений лише піхотою. Відповідно до мініатюрності організаційних масштабів надвірного формування, вищою тактичною та адміністративно-господарською одиницею була, очевидно, рота (*compania*) чисельністю 100–180 чоловік. До командного складу входили: капітан-лейтенант, лейтенант, прапорщик, фельдфебель, сержант, каптенармус, фурьер, помічник фурьера й два ротні барабанщики³¹.

Рядовий (*gemajn*) піхотної частини (мушкетер) озброювався шпагою або шаблею та мушкетом із кременним замком (замість мушкета пікінери мали піки довжиною 3,99 м). Жалування мушкетера становило не менше 12 злотих на місяць — саме стільки платили в коронному війську й мали б не менше сплачувати на гетьманській службі³². Паралельно з грошовим жалуванням гемайни діставали сукно для пошиття одягу. Уявлення про зовнішній вигляд німецьких найманців-мушкетерів маємо з автентичних малюнків, виконаних Абрагамом ван Вестерфельдом під час його перебування в Києві в складі литовських військ князя Януша Радзивілла (1651 р.). Солдати вбрані в опанчі з відлогими комірами, короткі панталони й каптани довжиною по коліна. Вони озброєні мушкетами (очевидно, з ударно-кременними або коліщатими замками) і шпагами на портупях і перевісях³³.

Тактика німецької піхоти являла собою класичні зразки, вироблені протягом Тридцятирічної війни. Завдяки вдосконаленню ручної вогнепальної зброї роль пік значно знижувалася. Відтепер пікінери, котрі раніше були основною ударною силою піхотних порядків, відіграють лише допоміжну роль при мушкетерах, що ведуть вогневий бій. Зазнало змін і співвідношення між пікінерами та мушкетерами. Піхотні полки здебільшого склалися на 2/3 із мушкетерів і на 1/3 із пікінерів, а деякі з них були повністю мушкетерськими³⁴. Зростання вогневої потужності призвело до виникнення нових шиків (насамперед у піхоті), котрі дозволяли якнайефективніше використовувати мушкетний вогонь. До бою полк ставав у три або шість шеревів. Інтервали між рядами й дистанції між шеревими дорівнювали одному метру. У центрі роташувалися пікінери, на флангах — мушкетери. Вогонь вівся дивізіонами (вогневими підрозділами на час бою) або шеревими³⁵. Однак, за деякими відомостями, німецьку піхоту в Речі Посполитій навчали діям і в старих бойових порядках із щільним розташуванням, що, отже, свідчить про їх стійке побутування в Центральній і Східній Європі. Основним типом такого шиківання було караколе — десятишереговий стрій мушкетерів. У бою перший шерег робив випал, розділявся на дві частини й переходив у тил для заряджання мушкетів. Цей маневр повторювали другий, третій й інші шереві. Таким чином створювалася

безперервність ведення вогню. Контрмарш караколе міг здійснюватися не тільки назад, але й уперед і до флангів³⁶.

До армії наступника Б. Хмельницького — гетьмана Івана Виговського (1657–1659) — «німецькі» формування перекочували вже в трохи іншій якості. Цілком імовірно, що саме вони мали стати організаційним ядром 10-тисячного найманого кварцяного війська, що існувало б паралельно із 30-тисячним військом козацьким в проєктованому гетьманом Великому князівстві Руському. Відтепер вони склалися не лише з піхоти, але й з кавалерії — драгунів. Під час дискусій довкола положень Гадяцького трактату 1658 р. з'явився пункт щодо дозволу на «вільні затяги в Польщі людей німецьких» — права, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва³⁷. Водночас гетьман просив у польського короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями, але, за інформацією московських шпигунів, той відповів відмовою, «для того что ему самому немцы надобны»³⁸. Найповнішу інформацію про склад українського кварцяного війська зафіксували численні свідчення московських посланців і кур'єрів, котрі відвідували Україну й були самовидцями побуту гетьманського двору, де їх утримували. Окрім польових частин, вони спостерігали німецькі формування й при рейтарському дворі, що по чергово несли варту при ставці або резиденції гетьмана. В цій якості використовувалися драгуни та мушкетери, караульний підрозділ жолдаків та наймані піхотні підрозділи. Початки вербунку «німців», очевидно, збіглися із початками затягів решти частин кварцяного війська і припали на кінець 1657 — початок 1658 рр. Принаймні, «гетмановы немцы» згадуються російськими джерелами в бойових виправах проти Полтавського полку в травні 1658 р.³⁹ Ця інформація, таким чином, цілком узгоджується з повідомленням Самовидця про те, що вже від початку свого одноосібного правління Виговський «почал дракунію збирати, также корогвы полские збирати, затягати»⁴⁰.

«Німецькі» формування гетьмана, найочевидніше, були укомплектовані іноземцями лише в офіцерському прошарку. Прізвища командирів однозначно вказують на їхнє неслов'янське походження. Так, в драгунському полку, який воював у конотопській кампанії, числилися майори Вільгельм Рудольф і Ян Зумір, капітан Ян Косаковський⁴¹. Цікаво, що в російських звідченнях пізнішого часу Зумір фігурував як офіцер, «который прислан был ... с драгуны полского короля»⁴², тоді як Рудольф, який командував піхотою в Слуцьку та Старому Бихові, перейшов до козаків після капітуляції цих фортець перед військами Івана Нечая. В невідомий нам спосіб потрапив до Виговського рейтарський майор Ян Янеке, призначений генерал-ад'ютантом гетьмана⁴³. Втім, на відміну від офіцерів, основний склад підрозділів був місцевого походження: в статейному списку московських посланців Григорія Булгакова та Фірса Байбакова, котрих утримували в Переяславі в січні 1659 р., є свідчення про те, що «стояли на карауле драгуны на том дворе, где стояли Григорей и Фирс и из тех драгунов один человек пришел в светлицу, зовут его Мартышко Лисовской, и говорил Григорью и Фирсу тайно: которые де драгуны у гетмана ходят по немецки, то де не прямыя немцы, — ляхи, поляки и казаки, которые полешились и понадевали немецкое платье; а прямых де немцов немного»⁴⁴.

Оповідь Байбакова і Фірсова подає чимало цінної інформації і власне про обов'язки «німецьких» надвірних підрозділів, триб їхньої служби. Так, коли послів було залишено в Переяславі очікувати приїзду гетьмана, «на котром дворе были (посли. — *О.С.*) поставлены, и на дворе и у дверей под окошками стали драгуны немцы на карауле, и никого к тому двору не пускали»⁴⁵. За кілька днів, по прибуттю до міста І. Виговського, послів проваджено до нього: «а как на двор въехали, и на гетманском дворе в сенех и по крыльцу стояли немцы с мушкеты»⁴⁶. Всі ці деталі вказують на те, що найманці не лише виконували функції збройної охорони ясновельможного, але й пильнували життєво важливі пости при гетьманських резиденціях, іноземних посланцях тощо. Разом із тим, їхнє використання не обмежувалося виключно караульними чи то церемоніальними завданнями. В безпосередній близькості до гетьмана, окрім згаданої хоругви Тарновського, перебував ще й драгунський підрозділ. Перше бойове хрещення гетьманських драгунів сталося при облозі Полтави влітку 1658 р. Її перебіг зафіксувала реляція анонімного слуги Станіслава Казимира Беншовського, очевидця тих подій. Серед інших деталей анонім описав раптовий напад в ніч з 9 на 10 червня сил полтавського полковника Пушкаря на гетьманський табір, до якого противника підступно впустив черкаський полковник Филон Джеджалій. Виговський, збентежений шумом, втік з охороною до обозу Карачбея, що знаходився неподалік. Не заставши в таборі гетьмана, Джеджалій і Пушкарь пересварилися між собою, а їхні козаки кинулися грабувати обоз. «За тим розрухи великі й метушня зчинилися й під покровом темної ночі не видно було, хто між собою б'ється... — пише анонім. — Опирався особливо Носач та інші прибічники Виговського. Драгунія теж, котрих понад півтора ста було, добре билася, що аж до світання...»⁴⁷. Тим часом до табору повернувся гетьман з татарами й контратакував нападників, розсіявши їхні сили. Драгунські відділи й надалі супроводжували рейментарську ставку: так, в обозі поблизу Сорочинців у лютому 1659 р. при Виговському було «немцев 150 человек да польских людей 300 человек»⁴⁸. У Конотопській битві 27 червня 1659 р. драгунський полк гетьмана брав активну участь у сутичці за переправу через р. Куколку й у пізнішому переслідуванні війська Трубецького, зазнавши при цьому відчутних втрат⁴⁹.

Ще однією прикметною деталлю, яка фігурує в російських джерелах, є майже повсякчасна присутність при гетьманських «німцях» Юрія Немирича. Симптоматично, що канцлер Великого князівства Руського і фактичний архітектор Гадяцького трактату, з його пунктами про облаштування найманого війська, призначав у Переяславі в січні 1659 р. драгунські чати, приставів з числа «жолнеров» при московських дипломатах. Восени 1659 р. Немирич командував німецькими відділами в Ніжині та Чернігові, де був вбитий повсталими козаками⁵⁰. Варто нагадати, що більшою мірою дипломат і політик Немирич мав не дуже великий досвід воєнної служби в коронному війську. З початком Хмельниччини він був одним з полковників посполитого рушення волинської та київської шляхти. Однак за кілька років звивиста політична стежка привела його до Швеції, де він на власні очі спостерігав одну з

найпередовіших армій тогочасної Європи, котра за кілька десятиліть утвердить феномен «шведського великодержав'я»⁵¹. Спроба імпортування європейських воєнних практик у їх «шведській версії» виразно простежується вже у великому українсько-шведському договорі з жовтня 1657 р., до якого Немирич мав безпосередній стосунок, і котрий передбачав можливість вербування для потреб Гетьманщини офіцерів, солдатів, майстрів та ремісників, а також закупівлі озброєння та амуніції на теренах шведської корони⁵². Очевидно, саме Немирич був не тільки ініціатором впровадження в гетьманській армії полків «німецького строю», але й їхнім безпосереднім командиром та опікуном.

Як уже згадувалося, кожен з типів «німецьких» формувань мав свої особливості в організації, озброєнні й тактиці. Загалом в організаційно-тактичному плані вони, очевидно, практично не відрізнялися від формувань «чужоземного автораменту» Речі Посполитої, будучи до того ж організованими офіцерами, котрі попередню свою службу відбули в коронному війську. Новий для гетьманських «чужоземних» формувань тип кінноти — драгунський — складав проміжну формацію між піхотою та кавалерією, будучи власне «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність швидкого маневру, нанесення раптового вогневого удару, швидкої організації оборони або штурму якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою у шереху, як мушкетери. Драгунський полк поділявся на компанії (роти) чисельністю до 80 чоловік. Озброєння й амуніція були західноєвропейського типу з певними регіональними особливостями: легкий мушкет, пістолі, шабля (зрідка палаш), іноді короткі піки.

Аналогічним чином організовувалася й німецька піхота, котра, судячи з усього, на відміну від західноєвропейських аналогів, де існували пікінери та мушкетери, складалася лише з мушкетерів. Щоправда, порівняно з польською армією, роти в піхотних полках мали меншу чисельність — 60 чоловік замість 100–180. Зокрема, російські самовидці зазначали в своїх повідомленнях, що під Конотопом у гетьмана «пехоты немец 6 хорунго, а в хорунге по 60 человек»⁵³. Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмістра, каптенармуса, вагенмістра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса та барабанщика. Ротою командували капітан, лейтенант, прапорщик, фельдфебель і сержант. Окрім них, до ротного штату входили каптенармус, фур'єр й два барабанщики. Втім, оскільки в гетьманському війську всі підрозділи мали меншу чисельність, то й тримати в штаті таку кількість офіцерів не було необхідності.

Одяг і озброєння німецьких найманців І. Виговського практично не відрізнялися від джерелами, тож судити про них можемо лише за тогочасними польськими та шведськими аналогами. На полоненому росіянами майорі Яні Зумері в жовтні 1659 р. були «кафтан лазорев суконной, другой киндячнoй короткой, третей кумачной короткой же, шапка зеленая суконная, штаны суконныя,... нарукавник выдреной»⁵⁴.

Про «німецькі» контингенти Юрія Хмельницького (1659–1663) маємо лише фрагментарні згадки, більшість з яких, втім, стосується їх бойової, а не

придворної служби. Після чуднівсько-слободищенської кампанії, що завершилася відновленням унії Українського гетьманату з Річчю Посполитою, до війська Хмельницького, в якості союзницької допомоги, приєдналися польські хоругви, виділені з різних дивізій коронної армії. Водночас фінансові проблеми коронного скарбу й кількарічна заборгованість жалування штовхали багатьох жовнірів до переходу на бік гетьмана. Вже у листопаді 1661 р. батуринський полковник Пилип Уманець свідчив про 4000 «ляхів», «своевольных и найманных за гроши», хоча ця цифра може бути й істотно перебільшеною⁵⁵. Власну ініціативу гетьмана у вербуванні чужоземних жовнірів згадував у своїх листах і Яким Сомко⁵⁶. В липні 1662 р. до Ю. Хмельницького в пошуках служби, «от голоду и от всякой нужи из разных полков и земель» прибуло 900 мушкетерів і драгунів з коронного війська, яке стаціонувало під Львовом⁵⁷. За два тижні Хмельницький висунув свої сили проти військ Якіма Сомка й Григорія Ромодановського. За свідченням Самовидця, «гетман Хмелницкій, затыгши орди часть и жолніров, комонника и піхоти, и з усіми полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оногo доставал час немалій»⁵⁸. Однак штурми міста виявилися невдалими, й Сомко та Ромодановський «казаков и ляхов и пехоту Юраскову многою по самыя таборы и немец в шанцах побили, и на роскате две пушке медных и знамена взяли»⁵⁹. Більшість гетьманських «німців» було винищено, а їхній командир полковник Станіслав Виверський був поранений і потрапив у полон⁶⁰. Самовидець з цього приводу спеціально зазначив, що «зараз войско Хмелницкого тил подали, которіе ся юже болше и поправити не могли, але мимо табор ко Дніпру скочили, а инніе з Хмелницким до бору. Що видячи піхота и тіе в Дніпр скочили, и так Дніпр наполнили, же за людом мало и води знати было. А піхота німецкая, которой тысяча было, в углі табуру заперлися и не здалися, аж усіх выбито»⁶¹. Лише стосовно останнього фрагменту літопису можна зробити припущення, що в межах обозу «німці» оточували безпосередньо гетьманські намети й при відступі змушені були прикривати втечу Хмельницького та його придворних⁶².

Сформовану на початку Руїни модель організації та використання «німецьких» формувань в загальних рисах успадкував і Павло Тетеря (1663–1665). Частина «німців» традиційно мала утворювати прибічну збройну асистенцію гетьмана, про що можемо судити з тексту інструкції послів Війська Запорозького, поданої в листопаді 1664 р. на варшавський сейм. Дослідники документа сходяться в його оцінці як спроби зрощення козацьких форм державності, вироблених протягом попереднього періоду, з традиційними річпосполитськими інститутами (щоправда, в менш вигідній для гетьманату версії, у порівнянні з Гадяцькою унією 1658 р.). Так чи інакше, але деякі деталі інструкції свідчать про те, що далеко не всі її положення лишилися самою декларацією про наміри, а частково вже були зrealізовані й просто потребували сеймової санкції, яка легітимізувала б їх існування. Зокрема, 24-й пункт, порушуючи прохання про перенесення столиці до Білої Церкви, зауважував, що «зосібна кожен гетьман для необхідної асистенції, в якій зазвичай є його велика потреба як вартового спільного блага, повинен мати при собі повсякчас,

на законних підставах, шістдесят драгунів під корогвою, на яких всі витрати мають іти зі староства Білоцерківського на того ж гетьмана оберненого»⁶³. А вже у 66-му пункті йшлося про «драгунію небіжчика Виговського, воєводи київського, а нині пана гетьмана нашого, сто двадцять чоловік», котрі протягом кількох років «в кривавих боях мужньо опалали» й потребують сплати жалування, принаймні, за дві чверті року. Петиція зазначала, що драгуни лишатимуться «на дальші услуги Його Королівської Милості й Речі Посполитої при боку Пана Гетьмана», отже, сейм мав лише схвалити існуючий стан речей⁶⁴.

Добрий вишкіл і надійність саме військ «чужоземного строю» схилила П. Тетерю, як і його попередників, не тільки до того, аби тримати їх як надвірні відділи, але й формувати на основі «німців» постійну професійну армію. Доповнення до інструкції 1664 р., зокрема, радили тримати для постраху бунтівної Січі 1000 німецької піхоти, причому, не менше 600 чоловік з них мали перебувати безпосередньо в Кошу, посилені реєстровцями та хоругвою кварцяних⁶⁵. Цікаво, що ще 1663 р., при облозі Гадяча, в таборі Тетері було 500 німецьких мушкетерів, тобто, інструкція вимагала узаконити реально існуючі формування⁶⁶. Навесні 1665 р. в корсунському замку, на який вчинили напад війська Брюховецького, стояло 300 німецьких піхотинців, котрі витримали штурми нападників і, попри винищення міста, не здали цитадель⁶⁷.

За правління Петра Дорошенка (1665–1676) «німці» складали кількісно найменшу, але елітну і повсякчас наближену до гетьмана частину збройного почту. Протягом літа 1667 р. по розриві з поляками Дорошенко тримав у блокаді Чигирин, намагаючись витіснити звідти польську залогу. Нарешті, у вересні гарнізон капітулював «на акорд» і був відпущений додому, але 150 драгунів з його складу лишилися в місті, виявивши бажання служити гетьманові⁶⁸. Командиром драгунської хоругви, найімовірніше, був капітан Бідерман, призначений комендантом столичної залоги, а влітку 1670 р. він командував козацькими військами, що блокували Білу Церкву⁶⁹. Звертає увагу те, що командирові надвірного загону доручалося командування самостійним відділом, який мав важливі оперативні задачі — факт, що свідчить не тільки про особливу довіру до німецького офіцера, а й його професійну підготовку. Драгунська хоругва залишалася в Чигирині ще в жовтні 1676 р., коли Дорошенко вже зрікся гетьманства. Описуючи рештки гетьманського війська, посланці Самойловича згадували «особо полтораста человек драгунов, которіе в чигиринском замке»⁷⁰.

Своєрідна редукція «німецьких» контингентів до статусу надвірних частин і втрата ними, власне, бойового значення, що відбулася після Юрія Хмельницького, котрий останнім з гетьманів мав найбільше «чужоземних» полків, мала свої причини. Поглиблення кризи козацького ополчення в часи Руїни, коли козацькі полки втрачали керованість, не могли довго перебувати у поході й страждали від економічного занепаду країни, штовхало гетьманів на інтенсивніший пошук компенсаторних дій. Дієвим доповненням збройних сил, що усувало недоліки станового козацького війська, стало військо наймане (охотницьке), розбудовою якого з 60-х років XVII ст. дедалі інтенсивніше почали опікуватися і право-, і лівобережні володарі булави. По суті, такі невеликі

підрозділи західного типу в надвірних військах заступили собою великі «німецькі» відділи, призначені для участі у власне воєнних виправах. Останнім відлунням колишніх «німецьких» формувань стали драгунські хоругви й роти в надвірних відділах лівобережних гетьманів. Перший такий підрозділ на Лівобережжі згадується в почті Дем'яна Многогіршого («... гетман поехал из Седнева в Чернигов двором своим, а войска при нем толко одна его драгунская хорунга, а иного войска с ним не пошло, для того что поехал он в Чернигов на крестины к писарю своему...»)⁷¹. У травні 1677 р. Самойлович вирядив на допомогу обложеному Чигирину сердюків, «также роту драгунии своей»⁷², а вже в липні того ж року гетьман писав, що відправив до міста «надворное пешее и драгунское знамя»⁷³. Оповідуючи про перебіг невдалого другого чигиринського походу, українське посольство в 1679 р. в Москві, очолюване Мазепою, описувало хід битви за Бужинську переправу, під час якої ставку і двір Самойловича прикривав драгунський полк. На думку С. Соловйова, котрий користувався переказом тексту документа, це був московський драгунський полк, втім, найшвидше йдеться все ж таки про гетьманських надвірних драгунів⁷⁴. Чисельність цього формування була досить значною, як для надвірного війська: в липні 1677 р. гетьман казав стольнику Карандеєву про своїх «дроганий 500 человек»⁷⁵. Не полишав куртуазних традицій оточення себе вояками, зорганізованими на «чужоземний» кшталт, і Іван Мазепа, матеріали посольства якого до Москви 1690 р. згадують перебування в його почті 50 драгунів⁷⁶.

Отже, «чужоземний авторамент» в гетьманському війську так і не прижився на рівні самостійної бойової формації, зберігшися лише у вигляді яскравого, але малочисельного контингенту в надвірному почті ясновельможних. Тому прислужилося кілька глобальних причин: по-перше, гетьманський скарб ніколи не мав достатніх коштів, аби перетворити окремі німецькі частини на постійно існуючий корпус, здатний відігравати самостійну роль в складі армії. Утримання іноземних частин (особливо кавалерії), для яких зброю, коней та амуніцію закуповували закордоном, а надто їх офіцерського складу, обходилося дуже дорого. Сусідні Польща та Росія витрачали на своїх німців величезні кошти, що було явно не по кишені українським гетьманам. З іншого боку, стабільному поповненню чи чисельному збільшенню цих частин перешкоджала жорстока конкуренція між центральноевропейськими державами на ринках найманства, в тому числі й Річ Посполита не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом прирощення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького навряд чи переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

Інші причини заховувалися скоріше в свідомісній площині. Очільники козацької держави переважно не були достатньо глибоко знайомі із практикою «чужоземного автораменту»: цих частин в коронному війську було не так багато, на власне українських теренах участь в бойових діях вони брали не часто, практично ніхто з старшин не служив у цих полках, принаймні, на

офіцерських посадах і, за винятком хіба Юрія Немирича, не був утаємничений у всі тонкощі європейської воєнної «штуки». Українська шляхта й козацтво назагал ставилися до західних новацій в той спосіб, який метафорично передав автор анонімної поеми «Про відбиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го»:

Волох, німець чи француз у військовій справі
Зовсім інші, ніж турчин серед піль кривавих.
Тут не німця, а татар подолати треба,
В правім ділі хай Господь допоможе з неба.

Вже в період Руїни стало зрозуміло, що більш перспективним шляхом зміцнення армії, на фоні поступового занепаду козацької воєнної служби, є розбудова найманого війська, організаційно й тактично взорованого не на західні моделі, а на свої власні — козацькі. Швидка еволюція охотницьких формувань, їхня ефективність і зростання ролі у зовнішніх та внутрішніх конфліктах ще більше маргіналізували західні військові запозичення, звівши їх нанівець.

¹ Концепт «мілітарної революції» (The Military Revolution), котрий увів у середині ХХ ст. британський історик Майкл Робертс, вживається в сучасній історіографії на позначення цілої серії фундаментальних змін у європейській військовій справі (розвиток вогнепальної зброї та супутніх технологій, зміна тактики, впровадження постійних армій, сталих штатів, регулярного вишколу та освіти вояків, логістичних методів ведення війни тощо), котрі вплинули на формування централізованих державних моделей і спричинилися до мілітарного лідерства Заходу в світовому масштабі (*Roberts M. The Military Revolution, 1560–1660 // Roberts M. Essays in Swedish History. — L., 1967. — P. 195–225; історіографічний огляд див.: Maroń J. Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy. — Wrocław, 2011; Rogers C.J. The Military Revolution in History and Historiography // The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe / Ed. by Rogers C.J. — Westview Press, 1995. — P. 1–10).*

² *Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. — Warszawa, 1957; Frost R. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the 'Military Revolution' // Poland and Europe: Historical Dimensions Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America. — Vol. 1: East European Monographs 390. — New York, 1994. — P. 19–47; Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1965. — T. 1. — S. 374–379.*

³ *Курбатов О. Организация и боевые качества русской пехоты «нового строя» накануне и в ходе русско-шведской войны 1656-1658 гг. // Архив русской истории. — М., 2007. — Вып. 8. — С. 157–197; Его же. Конница нового строя в русской армии в 1630–1680-е годы // Отечественная история. — 2006. — № 1. — С. 121–122; Малов А. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг. — М., 2006; Пенской В. Военная революция в Европе и вооруженные силы России второй половины 15–17 вв.: от дружины к регулярной армии. — М., 2004; Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII вв. — М., 1954.*

⁴ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 16.

⁵ Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1978. — Т. 21. — С. 107.

⁶ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 78

⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1848. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 52.

⁸ На етапі громадянських війн ранньомодерної Європи ототоження політичних опонентів із представниками інших етносів було досить поширеним. Так, за часів Англійської революції середини XVII ст., за слушним зауваженням Макса Вебера, «круглоголові» та «кавалери» «усвідомлювали себе... не лише представниками різних партій, але й людьми геть різних порід». Перші вважали себе нащадками автохтонних англоскасів, що захищають свої правдані права від хижих нащадків норманських завойовників (Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 104, 135). Приклади ототожнення гетьманських найманців в Лівобережній Україні, до яких вороже ставилися старшина та козацтво див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 134–135.

⁹ Ширший аналіз цих реорганізаційних заходів див.: Сокирко О. Військове будівництво за доби Б. Хмельницького (маловідомі факти) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 62–68; Його ж. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник-2001. — К., 2002. — С. 109–126; Його ж. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. — К., 2001. — № 4. — С. 73–91.

¹⁰ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — М., 1938. — Т. 4. — С. 55–57, 60–62; История Европы. — М., 1994. — Т. 4. — С. 138, 147; Glete J. War and the state in early modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660. — New York, 2002; Mears J. The emergence of the standing professional army in seventeenth-century Europe // Social Science Quarterly. — 1969. — June. — P. 106–115; The Cambridge History of Warfare. — New York, 2005. — P. 167–178.

¹¹ Archer J. The art of War in the Western world. — Illinois, 1987. — P. 214–266. На прикладі французької армії: Lynn J. Giant of the Grand siècle: The French Army, 1610–1715. — New York, 1998. — P. 453–546; нідерландської: Nimwegen von O. The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. — Woodbridge, 2010. — P. 85–116.

¹² Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С. 106–107, 109.

¹³ Сокирко О. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького. — С. 109–126; Його ж. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Етнічна історія народів Європи. — К., 2004. — Вип. 16. — С. 141–147.

¹⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 130; Грушевський М. Історія України-Руси. — Львів, 1922. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 97; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 114.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 168.

¹⁶ Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний альманах. — К., 2002. — Ч. 1. — С. 133.

- ¹⁷ *Gorski K.* Historia piechoty polskiej. — Kraków, 1893. — С. 42.
- ¹⁸ *Wimmer I.* Historia piechoty polskiej do roku 1864. — Warszawa, 1978. — С. 198–199.
- ¹⁹ *Ibid.* — С. 217, 224.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 90.
- ²¹ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. — К., 1998. — С. 199.
- ²² *Wisner H.* Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1978. — Т. 21. — С. 113.
- ²³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 168; *Мицик Ю., Дятлов В.* 3 іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. — С. 133.
- ²⁴ Зовсім лапідарна згадка, котра так само свідчить про наявність німців у гетьманській охороні, належить анонімному путивльському шпигуну, допитаному навесні 1652 р. в Посольському приказі. Після поразки під Батогом і розправи з незгідними старшинами та військовою черню, Хмельницький почав зміцнювати Чигирин, звозячи туди гармати, відібрані в реєстрових полків. «А для охорони від козаків Б.Хмельницький тримає німців, а скільки їх, він не знає» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 421).
- ²⁵ *Оляничин Д.* Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 175–177.
- ²⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 932.
- ²⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 93. Службу козакам кварцяних жовнірів гомельської залози підтверджував у своєму листі від 23 жовтня 1654 р. до примаса Ландрія Лещинського литовський підканцлер Казимир Сапега (Там само. — С. 110).
- ²⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 510–511; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 134.
- ²⁹ Власний переклад подаємо за: *Costin Miron.* Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. — Poznań, 1998. — С. 201–202. Див. також менш адекватний переклад українською: *Костін Мирон.* Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12. — С. 108.
- ³⁰ *Costin Miron.* Latopis ziemi Mołdawskiej... — С. 202.
- ³¹ *Gorski K.* Historia piechoty polskiej. — С. 43–44.
- ³² *Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864.* — Warszawa, 1965. — Т. 1. — С. 377–381; Т. 2. — С. 48–51.
- ³³ *Смирнов Я.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века. — М., 1908. — Табл. 4, рис. 2; Табл. 5, рис. 1. Повну реконструкцію «барви», амуніції та озброєння гетьманських німців див.: *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів 17 — поч. 18 ст. — К., 2010. — С. 72–77, 85, 106–109.
- ³⁴ Ширше про рецесію західних тактичних форм у східноєвропейській, зокрема, польській практиці, див.: *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — С. 303–307.
- ³⁵ *Gorski K.* Op. cit. — С. 43, 46.
- ³⁶ *Ibid.* — С. 49.
- ³⁷ *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 160; *Kroll P.* Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wzhowskiego // *Studia historyczno-wojskowe.* — Zabrze, 2009. — Т. 3. — С. 116.

- ³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 303.
- ³⁹ Там же. — Т. 4. — С. 128.
- ⁴⁰ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 77.
- ⁴¹ *Kroll P.* Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wzhowskiego. — S. 118.
- ⁴² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 312.
- ⁴³ *Kroll P.* Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego. — S. 115.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 273.
- ⁴⁵ Там же. — С. 268.
- ⁴⁶ Там же. — С. 270. Див. також про вартування драгунів при московських кур'єрах в серпні 1659 р. — С. 295.
- ⁴⁷ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 98.
- ⁴⁸ Акты Московского государства. — Т. 2. — С. 652.
- ⁴⁹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 73–74.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 437.
- ⁵¹ *Гурбик А.* Юрій Немирич // Полководці Війська Запорозького. — К., 2004. — Кн. 2. — С. 138–148; *Лоський І.* Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського // Хроніка-2000. — 1995. — № 1.
- ⁵² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К., 2004. — С. 31–32.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 424.
- ⁵⁴ Там же. — С. 456. Див. також: *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів 17 — поч. 18 ст. — С. 13
- ⁵⁵ Національна бібліотека Украхни ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 15406. — Арк. 5.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 2. — Спр. 1510. — Арк. 19.
- ⁵⁷ Там само. — Ф. 2. — Спр. 15405. — Арк. 52–53.
- ⁵⁸ Літопис Самовидця. — С. 85.
- ⁵⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15405. — Арк. 54–55.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 56–57. В полон також потрапив капітан-поручник Даніель Вімер і шляхтич Урбанович (Там само. — Ф. 2. — Спр. 14508. — Арк. 62).
- ⁶¹ Літопис Самовидця. — С. 86.
- ⁶² Вже наприкінці грудня 1662 р., напередодні обрання на гетьманство Тетері, Хмельниченко не лише позбувся збройної підтримки козацтва, але й залишився практично без охорони. Очевидці переповідали, що в Чигирині він був з нечисленними прибічниками, без поляків, волохів і мунтян (НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15413. — Арк. 10).
- ⁶³ *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині 17 — на початку 18 століття: Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 111.
- ⁶⁴ Там само. — С. 121.
- ⁶⁵ Там само. — С. 124.
- ⁶⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 2. — Спр. 15415. — Арк. 6.
- ⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 266.

⁶⁸ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т. 7. — С. 137.

⁶⁹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 303, 665.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 775.

⁷¹ Там же. — Т. 7. — С. 156.

⁷² Там же. — Т. 13. — С. 362.

⁷³ Там же. — С. 234.

⁷⁴ Соловьев С. История России. — Кн. 7. — С. 215.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 190.

⁷⁶ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 2 — Спр. 115. — Арк. 290 зв.–291.

Розділ III

Джерелознавство

та спеціальні

історичні дисципліни

Тетяна Вілкул

**Текстологія Повісті временних літ.
Контрольні тексти: Книга Буття
у Промові Філософа**

В статті представлено текстологічне дослідження Повісті временних літ на основі порівняння старозаповітних та літописних версій текстів. Автор доводить, що порівняння біблійних запозичень у Повісті временних літ, які вміщено у так званій Промові Філософа під 986 р., дозволяє розв'язати проблему складних різночитань.

Ключові слова: *Повість временних літ, Промова Філософа, Книга Буття, текстологія.*

В статье представлено текстологическое исследование Повести временных лет на основе сравнения ветхозаветных и летописных версий текстов. Автор показывает, что сравнение библейных вставок в Повести временных лет, помещенных в так называемой Речи Философа под 986 г., позволяет решить проблему сложных разночтений.

Ключевые слова: *Повесть временных лет, Речь Философа, Книга Бытия, текстология.*

The paper represents text-critical examination of the Tale of Bygone Years based on the old witnesses of this chronicle and the Book of Genesis. It is argued that comparison of the various versions of the Bible quotations preserved in the so called Philosopher's Speech presents a new solution to the problem of the complicated relation between early recensions of the Old Rus' Primary Chronicle.

Key words: *the Tale of Bygone Years, Philosopher's Speech, the Book of Genesis, Textual Criticism.*

Для пересічного читача Повість временних літ — текст найдавнішого збереженого до наших днів давньоруського літопису, що був укладений на початку XII ст., — як правило, виступає як монолітне ціле. Іноді він може бути донесений у суцільно адаптованому вигляді, тобто, у перекладі — українському, російському, англійському... , або на двох сторінках: ліворуч давньоруський текст (вже препарований кимось з учених і позбавлений складнощів тлумачення), праворуч — переклад. Дослідник Давньої Русі усві-

домлює, що монолітність ця лише уявна. По-перше, немає жодного примірника літописного зводу, що був би датований початком XII ст. Вже найстарший рукопис — Лаврентіївський — на два з половиною століття пізніший, від кінця XIV ст., а решта походить від XV та XVI ст. По-друге, немає і двох абсолютно однакових рукописів — в усіх списках бачимо розбіжності. Звичайно, є ділянки, де текст, за винятком орфографічних особливостей, збігається, та часом відмінності доволі суттєві.

Як читати: «поиде Святополкъ Турову княжити» чи «...жити»¹? Війська Ярослава Мудрого та Святополка Окаянного не могли одне одного «начати» чи одне на одне «найти», і чи взагалі може одне військо інше військо «начати»²? Де сів «руський» (варязький) князь Рюрик: у Ладозі чи у Новгороді³? Сотні розбіжностей і десятки вузлів різночитань можуть спричинити серйозні ускладнення у розумінні першого давньоруського історичного твору, хоча лише деякі з них виростають до ранга окремої проблеми.

Недавні видання Повісті временних літ (далі — ПВЛ), здійсненні Дональдом Островським⁴ та Людольфом Мюлером⁵, новий друк праць С.О. Бугославського⁶ спонукали вчених знову звернутися до текстології ПВЛ і спровокували чергову хвилю суперечок. Найбільш гострі питання виявилися і досить традиційними — котрий зі списків ПВЛ слід вважати найближчим до оригіналу, і які читання є початковими.

Тим часом, текстуальна традиція початкового літопису насправді не надто багата. Існують тексти, які представлені тисячами списків (наприклад, Євангелія), сотнями (певні житія), десятками (скажімо, «Слово про закон та благодать» митрополита Іларіона). ПВЛ представлена одиницями: п'ятьма рукописами, якщо враховувати лише ранні списки власне цього зводу⁷, і вісьмома, якщо долучити з певними зауваженнями також Новгородський перший літопис молодшої редакції (далі: НПЛ мл), що вміщує досить значні фрагменти з викладом, ідентичним ПВЛ⁸. Ось ці списки:

- Л Лаврентіївський к. XIV ст.
- Р Радзивілівський XV ст.
- А Московський-Академічний XV ст.
- І Іпатіївський XV ст.
- Хл Хлебніковський XVI ст.
- К Комісійний XV ст.
- Ак Академічний XV ст.
- Т Толстовський сер. XVIII ст.

Списки згруповані наступним чином. ЛРА належать до суздальської традиції — тут ПВЛ у записах за XII — початок I ст. продовжується Володимиро-Суздальським літописом. ІХл належать до південної — ПВЛ продовжена Київським літописним зводом (традиційна назва: Київський звід 1200 р.), а в записах за XIII ст. — Галицько-Волинським літописом. КАкТ складають північну, новгородську гілку літописів, і після 1074 р. виклад, ідентичний ПВЛ, в них уривається⁹. Однак у групі ЛРА часто окремо стоять читання Л, і окремо РА, РА наближується до читань ІХл, ІХл підтримується або не підтримується

списками НПЛ мл. Усе це змушує дослідників припускати різnorodні впливи та повні чи часткові контамінації при копіюванні — тобто, використання при створенні рукопису не одного, а двох протографів, що походять з різних текстологічних гілок. С.О. Бугославський вважав, що наближувалися архетипи Іпатіївської (ІХл) та новгородської гілки (КАКТ), на думку Дональда Островського, близькими є списки Л та Хл¹⁰, О.О. Гіппіус обстоює контамінацію у групі РАІХл¹¹, автор цієї статті — РАІ¹². У будь-якому разі, текстологічна картина виглядає досить заплутаною, і вчені нерідко стикаються із ситуацією, коли читання поділяються рівно надвое, а, виходячи із формальних міркувань та стемми, неможливо визначити, котрий із варіантів початковий. Тоді дослідник змушений робити вибір, керуючись нетекстологічними факторами, приміром, спекулятивними роздумами, як мусив думати і як не мусив думати літописець, які елементи стилістично є зайвими, а які — необхідними, що завжди вносить елемент суб'єктивності¹³.

Відтак, великого значення набирають контрольні тексти — зокрема, захищені у ПВЛ хронографічні, біблійні та агіографічні твори. Порівняння запозичених літописцем фрагментів із повними версіями Хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Житія св. Мефодія, Одкровення Мефодія Патарського та ін. у ряді випадків підказує вихідний варіант читання, що мав містити автограф літописця. Щоправда, з більшістю давньослов'янських творів склалася точно така ситуація, як із самою ПВЛ. Наприклад, Хроніка Амартола збереглася у порівняно пізніх списках, найдавніший з них датується XIII–XIV ст., а перекладена ця хроніка з грецької не пізніше XI ст. Житіє св. Мефодія Солунського дійшло у рукописах від кінця XII–XIII ст. (написане ж, імовірно, наприкінці IX ст.), Хроніка Малали — від XV ст. (перекладена у X ст.), перші книги Біблії — від кінця XIV ст. (перекладені у IX–X ст.), і т.д.¹⁴ Повні версії зацитованих у ПВЛ творів також зазвичай збереглися у кількох редакціях, і в них також спостерігаємо важко розв'язувані вузли різночитань. Відповідно, перший давньоруський літопис та повні версії його джерел є одне для одного взаємними контрольними текстами: пунктом розходження є початок XII ст., що все ж таки дещо ближче до часу написання або перекладу.

Спробуємо проаналізувати цю взаємну контролюючу функцію на прикладі першої книги Біблії — Книги Буття. Аналіз текстів полегшується тією обставиною, що для Буття, на відміну від інших вітхозаповітних книг, існує критичне видання. Праця О.В. Михайлова «Книга Бытия пророка Моисея...» з'явилася на початку XX ст., проте досі не втратила свого значення; вчений залучив матеріал близько 30 рукописів¹⁵.

Дослідження у галузі давньослов'янської біблеїстики дозволили з'ясувати, що біблійні книги у слов'янських землях були репрезентовані трьома типами текстів: четієм (або повним), паримійним (службовим) та інтерпретованим (тлумачним)¹⁶. Для Книги Буття, у ПВЛ мусимо враховувати перші два: четій та паримійний. Своєю чергою, рукописи із четієм П'ятикнижжям чи Восьмикнижжям — тобто, збірки з перших п'яти чи, відповідно, восьми книг Біблії, до яких входило Буття — поділяються на три редакції: російську, південно-

слов'янську та хронографічну¹⁷. При цьому укладачі редакцій, а також окремих списків могли замінювати четій текст на більш звичний і авторитетний — адже його вислуховували на службі — паримійний. Таким чином, схема текстуального порівняння є непростюю — мусимо враховувати одразу чотири (!) версії слов'янського біблійного перекладу. Гірше того, картину може сплутати вторинна правка біблійного тексту переписувачами літописів, яка провадилася, найчастіше, за найбільш розповсюдженими версіями: паримійною або російською четією. Однак отримання додаткових реперів для такої складної пам'ятки, якою є ПВЛ, як видається, варте витрачених на них зусиль.

Головну масу біблійних запозичень у ПВЛ вміщено у так званій Промові Філософа під 986 р. — розлогу монолозі ученого книжника («філософа»), котрий намагався повернути князя Володимира Святославича до віри, розповівши йому всесвітню історію від її початку, тобто, від творення світу і до пришествя Христа і пророцтв стосовно «приванья странъ» та охрещення нових народів, одним з яких мала стати Русь. Священа історія в літописі, звичайно, подана у скороченому вигляді (достатньо сказати, що уся Промова вміщується менше як на 10 арк. рукопису)¹⁸, однак нерідко трапляються і буквально зацитовані фрагменти. Останнє важливо, оскільки текстологічні процедури можна проводити лише на тих ділянках, де Біблія цитується точно.

Для початку звернемося до тих запозичень укладача ПВЛ з Книги Буття, коли зіставлення з біблійними текстами дозволяє вирішити питання, в якій із груп списків цього літопису збереглося вихідне читання або, принаймні, надає додатковий матеріал, аби схилитися до того чи іншого рішення. Перш за все, наведемо кілька прикладів, коли біблійний текст надійно підтверджує розподіл початкових та вторинних читань ПВЛ.

Далі у таблицях вказано стовпчики та рядки за стандартним виданням Повного зібрання руських літописів: ПСРЛ, т. 1 (Л, Лаврентіївська гілка) та т. 2 (І, Іпатіївська)¹⁹, а також сторінки за виданням Новгородського першого літопису²⁰. Якщо літописні списки мають розбіжності, варіанти подано у косих дужках. Слід також зазначити, що з текста Буття наведені лише найголовніші різночитання, детальніше текстуальну картину можна розглянути у виданні О.В. Михайлова²¹.

1. Буття 2.22-23, творення людини.

Бут., Михайлов с. 13	ПВЛ, 88.20-22Л=75.27-29І=НПЛ с.135
2.22 създа ²² гь б̄ ребро еже възать ѿ адама , женоу ²³ . и приведе ю къ адамоу .	сътвори ему жену . и въ веде ю в раи /РА+ІХл+К пр иведе ю - -/ . и ре ^а адамъ се кость ѿ кості моєа а /РА+ІХл+К и /
2.23 и рече адамъ се ннѣ кость ѿ костіи моихъ . и плоть ѿ плоти моєа .	плоть ѿ плоти моєа .

Як бачимо, деякі біблійні вирази у ПВЛ зацитовані неточно, напр., «сътвори» замість «създа» чи скорочені («ребро] адама», «ннѣ»). Вірогідно, укладачем ПВЛ було свідомо випущене або загублене при переробці пасажу і

необхідне для адекватного розуміння тексту сполучення: «къ адамоу» (...приведе Господь жінку). Копііст Л намагався компенсувати лауну і додав «в раи», замінивши також дієслово «приведе» на «въведе». Оскільки Л тут протистоїть решті списків, включно з РА, ІХл та К²⁴, то, найвірогідніше, інновації належать копіїсту Л, а початковий текст, що відповідає біблійним читанням, зберігся в РА+ІХл+К²⁵.

2. Буття 6.14-15, творення Носем ковчегу.

Бут., Михайлов с. 38-39	ПВЛ, 90.19-21Л=77.24-26І=НПЛ с.136
с'твори Ѹбо себѣ ковчегъ... 6.15 и тако съврѣши ²⁶ ковчегъ .т. лако ^т въ длѣготу ковчегоу .н. ²⁷ въ широту ²⁸ .л. ²⁹ въ высоту емоу .	створи ковче ^т в долготу локоть /ІХл+К лакоть/ .т. а в ширину /ІХл широту/ .п. /ІХл+К .н./ а възвышиє /РА+ІХл възвыше, К въ высоту / .л. локоть /ІХл+К лакоть/

У цьому сюжеті у списках ПВЛ спостерігається кілька розбіжностей. Найбільш певна для інтерпретації заміна стосується наведеної цифри ліктів ковчегу вширш. У суздальській групі (ЛРА) «.п.» ліктів — тобто, 80, а у південній (ІХл) та новгородській (К) групах — «.н.», 50. Останній варіант збігається з біблійним, і, очевидно, початковим слід вважати «50» ІХл+К, а «80» з ЛРА є вторинним. Натомість інші розбіжності непоказові. ІХл «широту» /ЛРА+К «ширину» — скоріше, звичайне відхилення у написанні: у списках Біблії та інших компіляціях також нерідко маємо заміну «широта» / «ширина». Іще одне різночитання, К «въ высоту» — трапилося у представника однієї, новгородської, групи, і суперечить решті рукописів. Скоріше за все, тут стицаємося із вторинною біблійною корекцією новгородського книжника.

Інший підрозділ складають читання, де в принципі допустимими є різні варіанти, однак те, що точніше відповідає біблійному, радше, є вихідним.

1. Буття 4.8, убивство Авеля.

Бут., Михайлов с. 23	ПВЛ, 89.21-25Л=76.28-30І= НПЛ с.136
И ре ^ч каинъ къ авелю братоу своемоу . <i>поидевѣ</i> / <i>So изыдѣвѣ</i> / ³⁰ оубо на поле . и бы ^с вьнегда быти има на поли . вѣста ³¹ каинъ на авела брата св ^о его и оуби его ³² .	и ре ^ч каинъ / ІХл дод. къ авелю , РА+К дод. авелю / <i>изидѣте</i> /ІХл изидевѣ , РА <i>поидивѣ</i> , К <i>поидевѣ</i> / на поле авелю /ІХ поле -, РАК поле - и послѣша его авель/ /ІХл+Р дод. и , К дод. и бысть / тако изидосте /ІХл изидоша, РА+К изыдоста/ . /Р+Хл дод. и , К дод. и абие / вѣста /А вѣставъ, К вѣставши/ каинъ и хоташе оубити и .

Знову в Л перестановка слів та скорочення: «рече каинъ изидѣте на поле авелю», тоді як треба: «рече каинъ къ авелю . изидевѣ на поле», як це читається в ІХл³³. Поза цим, списки ПВЛ демонструють багато інших інновацій. Найбільш значним з них є доповнення у РА+К: «и послуша его авель». Як правило, вважається, що тут списки РА+К відбивають оригінал ПВЛ, і в Л+ІХл текст пропущений³⁴. Однак, біблійна версія відповідає Л+ІХл, а будь-який книжник міг утворити подібне доповнення власноруч, притому саме у такій формі. У Бутті та інших (не лише біблійних) пам'ятках чимало виразів з «послушати»³⁵. Відповідно, більшою є вірогідність того, що оригінальний варіант збережено у старших списках Л+ІХл, а в РА+К — доповнення за контекстом, зроблене різними переписувачами літопису незалежно один від одного за розповсюдженою формулою. Текстологічні процедури, як правило, дозволяють визначити такі незалежні інновації. Відсоток їх невеликий, проте серед них трапляються не лише спільні гаплографічні пропуски чи заміна форм, а й спільні доповнення³⁶. Поза цим, варто відзначити варіант К «и бысть», що не підтримується рештою списків і є, вірогідно, черговою вторинною біблійною корекцією, зробленою новгородським літописцем.

2. Буття 6.7, перед потопом.

Бут., Михайлов с. 37	ПВЛ, 90.18-19Л=77.22-24І=НПЛ, с.136
и ре ^ч бѣ /Chr -/ ³⁷ да потрѣблю чѣлка его ж створихъ ѿ ³⁸ земля . ѿ чѣлка даже и ³⁹ до скота . и ѿ гадъ даже и ⁴⁰ до птиць нб ^с ныхъ .	и ре ^ч да потреблю /РА+ІХл дод. чѣлка/ его же створихъ /К- - / ѿ члвк ^а /РА+Хл дод. и/ до скота .

В Л відсутнє перше «человѣка», яке виглядає зайвим: без цього доповнення текст виступає «архаїчнішим» і стилістично витриманішим. Тому звичайно вважають, що Л тут відбиває оригінал ПВЛ⁴¹. Однак, РА+ІХл точно йдуть за давньослов'янським біблійним читанням і його грецьким оригіналом (τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἐποίησα). Відповідно, перевагу треба віддати думці, що початкове читання збереглося в РА+ІХл. До речі, список НПЛ мл (К) тут не може послуговувати для перевірки, оскільки в ньому випущено півречення, однак, якщо прийняти, що в оригіналі «человѣка» читалося двічі, тоді втрата фрагмента у К ідентифікується як типова гаплографія і також свідчить на користь припущення про скорочення тексту в Л.

Існують інші подібні приклади, та від нанизування 15–20 однотипних спостережень і демонстрації цілої текстологічної кухні, мабуть, краще утриматися.

Звернімося тепер до випадків, коли біблійні цитати у ПВЛ допомагають визначити четій текст самої Книги Буття. Йдеться переважно про такі речі, коли в одній або двох редакціях Буття бачимо заміну на паримійний текст, однак ПВЛ підтримує непаримійну версію решти біблійних списків і тим засвідчує давність вжитого читання⁴². Зокрема, це є важливим тоді, коли паримійна версія

точніше відповідає грецькому оригіналу (тут необхідне роз'яснення: звичайно, грецький четій та грецький паримійний тексти дещо відрізняються один від одного, та не настільки, як їхні давньослов'янські четій та паримійний переклади, що зроблені різними перекладачами і у різний час; для обох слов'янських перекладачів характерні кращі й точніші, і навпаки, гірші чи просто помилкові рішення. Тому відповідність грецькому тексту, на жаль, далеко не завжди є запорукою початковості того чи іншого варіанту). Та й взагалі, у кодексах четієго Буття, як уже відзначалося, в різний час утворилося так багато замін з авторитетного службового тексту, що часом дослідник просто змушений ототожнювати «непаримійні» читання з «четіями». Підтвердження контрольним текстом подібних варіантів набуває особливого значення⁴³.

1. Бут.3.23-24, вигнання з раю.

Бут., Михайлов с. 21	ПВЛ, 89.11-12Л=76.17-18І=НПЛ, с.136
3.23 и <i>изгна</i> /So Chr ѿпусти ⁴⁴ его г̃ъ б̃ъ из раа пища ⁴⁵ . д̃лати землю ѿ неа же възать бы ^c . 3.24 и изать ⁴⁶ адама и вьсели его прамо <i>раю</i> ⁴⁷ пища .	и <i>изьгна</i> г̃ъ б̃ъ адама из раа . и с̃де прамо из раа /ИХ+К прамо — <i>раю</i> , РА прамо — раа/ плачаса и д̃лааа землю .

ПВЛ підтверджує читання «изгна» російської редакції Буття. Тим часом, в інших редакціях Буття бачимо паримійне «ѿпусти», що точніше відповідає грецьк. ἐξαλείπειν.

2. Бут.11.6, творення стовпа на небеса.

Бут., Михайлов с. 69	ПВЛ, 5.9-10Л=4.26-27І
и ре ^ч г̃ъ б̃ъ ⁴⁸ се родь единь . и <i>языкъ</i> единь /Chr So оустна едина/ ⁴⁹ вс̃мь . и се начаша творити.	и ре ^ч г̃ъ /РА дод. б̃ъ/ се родь единь . и <i>языкъ</i> единь .

ПВЛ підтверджує варіант російської редакції, тоді як у хронографічній та південнослов'янській паримійне «оустна едина», яке знову краще відповідає грецькому оригіналу: χεῖλος ἕν.

Нарешті, із зрозумілих причин, таких прикладів, коли ПВЛ та слов'янська Книга Буття є одне для одного взаємними контрольними текстами буквально в одному і тому самому виразі, небагато. Втім, один з них досить яскравий: Бут.1.1⁵⁰. Перші слова Біблії у ПВЛ звучать так: ЛРА «*В начало*» / ІХл+КАкТ «*Въ начало исп̃рва* створи б̃ъ н̃бо и землю»⁵¹. Здавалося б, у київській та новгородській групі зайве нагромадження продубльованих виразів, і тому дослідники, як правило, початковим вважають варіант суздальський⁵². Проте, що маємо у вітхозаповітних текстах та біблійних компіляціях? У Паримійнику читається «*Искони* створи б̃ъ н̃бо и землю»⁵³, у Шестодневі⁵⁴, Толковій⁵⁵ та Повній хронографічній палеях, а також у деяких хронографах: «*Въ начало* створи...». У Восьмикнижжі: у російській редакції та частині списків хронографічної знаходимо паримійне включення «искони», а от у південно-

слов'янській редакції тут читається «*Испрѣва* сътвори...»⁵⁶.

Списки ПВЛ двох гілок підтверджують давність біблійного варіанта «испрѣва». Оскільки у Книзі Буття версії з «испрѣва» протистойть заміна-включення з Паримійнику, то, скоріше за все, саме «испрѣва» і містилося у початковому перекладі четієго біблійного тексту⁵⁷. Своєю чергою, літописний вираз ІХл+КАкТ виявляється не бездумним нагромадженням слів, а поєднанням двох версій початку Біблії: з четієх книг та з Шестоднева. Як більш складний та рідкісний і репрезентований двома редакціями проти однієї, його треба вважати вихідним читанням ПВЛ. На додаток треба зазначити, що розповсюджене паримійне «Искони» також було інтерпольоване давньоруським книжником у ПВЛ дещо нижче, у статті 988 р.⁵⁸ Так що можна сказати, укладачі ПВЛ використали біблійні різночитання до першого вірша Біблії максимально повно.

Раніше нам уже зустрічалися вирази, коли точні біблійні відповідники знайдені не в кількох, а лише в одній редакції чи навіть в одному списку. Насправді така картина є досить типовою: освічений копіїст часто «коригував» текст літопису згідно з відомою йому версією біблійних книг. Як правило, при цьому використовували розповсюджену російську редакцію четієго Буття або службовий (паримійний) тип тексту. На жаль, випадки вторинних виправлень дослідник у стані зафіксувати саме за тієї умови, якщо вони трапилися в якомусь 1-му списку чи у певній групі списків і протистоять решті рукописів. Навпаки, якщо у більшості списків бачимо читання, ближчі до біблійних, природно припускати, що тут збережена оригінальна версія ПВЛ. Звичайно, в принципі не можна виключати і того, що редактори 2–3-х груп списків одночасно і незалежно один від одного зробили вторинну біблійну корекцію, проте цей шлях менш імовірний⁵⁹.

Скажімо, у сцені наказу Господа Аврааму бачимо два види виправлень. Перше з них: лише у новгородській групі (КАкТ) читається точно за Біблією: «изиди *от земля своя и от* (дому отьця)», тоді як у суздальській та південній групах списків (ЛРА+ІХл) наказ Бога скорочено: «изиди *из* (дому...). Найвірогідніше, тут у КАкТ маємо вторинне біблійне виправлення. Натомість далі бачимо: ІХл «*и поиди* / КАкТ *и иди* (в землю в ню же ти покажо)». В ЛРА виділеного фрагменту немає, тобто, дві групи списків протистоять одній. Відтак, швидше за все, якийсь із цих виразів відбиває початковий вигляд тексту ПВЛ і належить до розглянутих вище прикладів, маючи цінність при дослідженні взаємної контрольної традиції.

Див. Бут.12.1-2:

Бут., Михайлов с. 74-75	ПВЛ, 92.18-20Л=79.20-22І
и речъ гъ бѣ ⁶⁰ къ авраамоу изиди ѿ земля своа . и ѿ рода своего . и ѿ домоу ѿца своего . <i>и прииди</i> въ землю въ ню же ⁶¹ ти покажоу .	и речъ бѣ аврааму . изиди из /КАкТ <i>от земля своя и от</i> / дому ѿца своего . /ІХл + <i>и поиди</i> , КАкТ + <i>и иди</i> / в землю в ню же /КАкТ - юже/ ти покажоу .

Подібних пізніх виправлень досить багато, загалом, чи не більше, ніж важливих для уточнення початкового тексту ПВЛ та Біблії. Проте нанизувати приклади, знову ж таки, навряд чи має сенс. Єдине, що можна відзначити, — це те, що у групі РА та КАКТ подібні вторинні речі відчутно переважають над іншими списками літопису, що може свідчити про те, що протограф Радзивілівського чи Новгородського першого літопису робили книжники добре навчені та із доброю пам'яттю. З іншого боку, аналізувати ці версії також легше: вони частіше протистоять решті списків, і відповідно, в них простіше відшукати інновації.

Нерідкісними є і такі вузли різночитань, де ПВЛ, на жаль, не може послугувати контрольним текстом, оскільки в ній використаний не четій, а службовий тип біблійного тексту. Йдеться про такі випадки, коли всі списки ПВЛ цитують Паримійник, тоді як у редакціях Восьмикнижжя бачимо розбіжності: в одній або двох редакціях — паримійні заміни, у решті — припустимо, четії читання. Див., напр.: Бут.11.4:

Бут., Михайлов с. 68-69	ПВЛ, 91.2-4Л=78.6-7І
и рѣша приидѣте да ⁶² съиж ^а емъ себѣ гра ^а и <i>сѣнь</i> / <i>столпъ</i> / ⁶³ . емоу же ⁶⁴ боудеть връхъ ⁶⁵ до нѣси . и сѣтвори ^м себѣ има прѣже даже не разыдемса ⁶⁶ по лицу всеа земля .	и рѣша другъ къ /І+РА -/ другу . съзижемъ <i>столпъ</i> до нѣсе .

Добре, що тут у біблійних книгах читання російської редакції «сынъ» (тобто, стовп) підтверджене ще списками Іудейського хронографа хронографічної редакції, що робить менш вірогідною випадкову інновацію. Решта списків хронографічної та південнослов'янської редакції надає паримійне «столпъ», те саме стосується ПВЛ.

Загалом, текстологічне порівняння контрольних текстів аж ніяк не схоже на «ультимативну зброю», що вирішить усі проблеми і дасть відповідь на всі складні запитання. Скрізь маємо радше часткові й іще частковіші рішення, більше вірогідності тут, менше вірогідності там... Проте текстологічні студії, як видається, і взагалі йдуть переважно посереднім шляхом — шляхом вірогідностей, бо аналіз передачі тексту заснований власне на вірогідностях. Звичайно, текстологія є дисципліною, в якій різні дослідники сповідують різні принципи, від жорсткого формального поділу текстів обов'язково на дві гілки до упевненості в тому, що «навчити текстології — те саме, що навчити поезії», і до шокуючого виразу: «текстологія є подібною до ловлі бліх — якщо собака буде ловити бліх за певною системою, вона не впіймає жодної»⁶⁷. Однак, здається, обидва полюси є не надто плідними. Акцент на статистичних підрахунках базується на простому принципі. Хоча у мові в цілому безліч рішень, однак кожен конкретний варіант і кожен вузол розвитку має кінцеве і,

як правило, невеличке число розгалуджень. Відтак, трапляються випадки, коли два різні автори чи редактори вдаються до однакових рішень, проте більшість прикладів наслідування певних специфічних рис пам'ятки все ж таки засвідчує акуратне копіювання спільного протографу. Відповідно, практично жодне поодиноке читання саме по собі не є показником наявності певної редакції, чи, тим більше, підставою для реконструкції. Надійною підставою є певний відсоток спільних варіантів та розбіжностей. Прагнучи дістатися бажаного строгого результату, текстологу кожного разу доводиться аналізувати десятки, сотні, навіть тисячі різночитань. При цьому важить як кількість, так і якість варіантів: спільні незалежні пропуски більш вірогідні, ніж спільні доповнення, однакові перекручення імен менш вірогідні, ніж подібні зміни форм, і т.д.

Що стосується наведених вище конкретних прикладів, контрольні тексти дещо наближають до розв'язання деяких спірних моментів дослідження ПВЛ. А поза тим — на жаль, додають нові ускладнення до непростой картини копіювання-редагування списків. Згідно з відомими спостереженнями, чим більше накопичено версій в історичних дослідженнях — тим складніше реконструювати реальну подію. Подібно і в текстології: велика кількість версій часом ускладнює реконструювання початкового вигляду оригіналу чи навіть (поки що?) унеможлиблює точне рішення.

Щодо статистики і загальної картини, іноді підтверджуються старі перевірені тези: якщо ми маємо читання двох груп проти однієї — вірогідніше, що у цих двох збереглося початкове читання⁶⁸; не слід спиратися на одну редакцію (хоч би вона і походила, як вважав О.О. Шахматов та його послідовники, з «Початкового зводу»). Іноді, навпаки, картина відхиляється від усталених принципів: довгі читання можуть виявитися початковими, а короткі не належати до оригіналу; як вихідний, буде визначено простий, а не складніший вираз... В жодному разі не слід спиратися без додаткової перевірки на найдавніший список. У цьому співвідношення рукописів ПВЛ виразно нагадує списки Буття. Як для ПВЛ Лаврентіївський список кінця XIV ст. часто зберігає архаїчні читання, проте іще частіше демонструє інновації — так і серед списків з копіями П'ятикнижжя вирізняється старший рукопис П'ятикнижжя, Троїцький № 1 (також датований кінцем XIV ст.), в якому тісно переплетені численні інновації та архаїка.

На останок, розгадаю одну із загадок, що прозвучала на початку, хоч вона і не пов'язана із Книгою Буття. Одне військо таки може інше військо «начати», оскільки в сюжеті про Ярослава Мудрого та Святополка Окаянного в ПВЛ зацитовано Книгу Ісуса Навіна (Іс. Нав. 9.19). У статті 1016 р. в усіх списках ПВЛ різночитання, однак початковий варіант зберігся в Л, а також в одній з редакцій Сказання про святих Бориса та Гліба, що вміщує великі інтерполяції з літопису⁶⁹. Так порівняння вітхозавітних та літописних версій дозволяє розв'язати складний вузол різночитань і прояснити один з важливих «темних» архаїзмів початкового літопису.

¹ Під 1088 р. — ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 207.

² Під 1016 р. — Там само. — Стп. 141.

³ Під 862 р. — Там само. — Стп. 20.

⁴ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis. Ed. Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. — P. 1–3. — Cambridge, Massachusetts, 2003].

⁵ Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. — München, 2001 [Forum Slavicum; Bd. 56].

⁶ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. — Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю.А. Артамонов. — М., 2006.

⁷ Звичайно, якщо враховувати пізні списки, то набереться декілька сотень, однак пізні зводи у тій частині тексту, де зкопійована ПВЛ, вторинні й не мають самостійної цінності.

⁸ А.А. Шахматов вважав, що НПЛ мл відбиває не ПВЛ, а попередній звід — Начальний літописний звід 90-х рр. XI ст. Ця думка в російській історіографії стала традиційною і нині активно розробляється московськими дослідниками. Огляд див., напр.: *Ostrowski Donald. The Načal'nyj Svod Theory and the Povest' Vremennykh Let // Russian Linguistics. — 2007. — 31. — P. 269–308* (щоправда, Дональд Островський автора цієї статті заніс до послідовників Шахматова, що в жодному разі не є вірним); див. також: *Гуннуєв А.А. Два начала Начальной летописи: К истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. — М., 2006. — С. 56–96*. У даному разі для нас важливим є те, що на кількох значних відтинках НПЛ мл настільки повно відбиває текст ПВЛ, що текстуальні розбіжності не виходять за рамки відмінностей між редакціями чи групами списків одного й того самого тексту.

⁹ Починаючи зі статей другої половини 1070-х рр., виклад НПЛ старшої та молодшої редакції подібний, а у багатьох місцях цілком ідентичний.

¹⁰ *Ostrowski Donald. Introduction, The Povest' vremennykh let...*

¹¹ *Гуннуєв А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. — 2001. — Vol. 26. — P. 63–126* (зокр. с. 73–87); *Гуннуєв А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. I // Славяноведение. — 2007. — № 5. — С. 34–35*.

¹² *Вилкул Т.Л. Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повесть временных лет: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Дональд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol.X. P. 1–3 (2003) // Palaeoslavica. — XII. — № 1. — Cambridge–Massachusetts, 2004. — P. 177–205*.

¹³ Навіть твердження про граматичні «неправильності» чи «архаїчну» «аутентичну» лексику не завжди є твердою підставою для реконструкції. Щодо ПВЛ див., напр.: *Страхова А.Б. Как обедал князь Святослав, или Стоит ли грядину городить // Palaeoslavica. — XVIII. — № 2. — Cambridge–Massachusetts, 2010. — P. 277–288*. Загалом про раціональну критику та кон'юнктурні виправлення див.: *Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала. — М., 1996. — С. 170–179; Тов Эмануэл. Текстология Ветхого Завета. — М., 2001. — С. 333–349, зокр. с. 335–337*.

¹⁴ У Давній Русі, на жаль, практично відсутні автографи (що зрідка трапляється для середньовічних творів Західної Європи). Немає і так званих «живих літописів», тобто,

оригіналів літописів, які велися протягом століть і де можна наочно спостерігати зміну руки писця, чорнил, виправлення на берегах... Див.: *Гимон Т.В.* Историописание ранне-средневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование (у друці, складаю щирю подяку автору за можливість ознайомитися з текстом рукопису).

¹⁵ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. — Варшава, 1900–1908. — Вып. 1–4. Загально кількість рукописів із П'ятикнижжям та Восьмикнижжям оцінюється у бл. півсотні кодексів.

¹⁶ *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. — СПб., 1999. — С. 23–39.

¹⁷ Хронографічна редакція — уточнення моє. Традиційно дослідники розрізняли дві редакції: російську та південно-слов'янську, однак виявилось, що так звана «проміжна» група списків насправді має вважатися окремою редакцією. Див.: *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход. Текст в хронографической редакции, с разночтениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. (у друці). Російська редакція є найбільш розповсюдженою і збережена у кількох десятках списків, хронографічної налічується 5 списків, південнослов'янської — близько десятка.

¹⁸ У Лаврентіївському кодексі: арк. 28–36 зв., в Іпатіївському — арк. 34 зв.–39 зв. Для порівняння можна пригадати, що в одному з найстарших кодексів, що вміщують біблійні книги, Троїцькому № 1 (РГБ, ф. 304.1, збір. Троице-Сергиевой Лавры, № 1; далі позначено як Т1), лише Книга Буття займає обсяг 56 арк.

¹⁹ За такою схемою: 34.2I — Іпатіївський літопис, ПСРЛ, т. 2, стп. 34, рядок 2; 31.16Л — Лаврентіївський літопис, ПСРЛ, т. 1, стп. 31, рядок 16.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.–Л., 1950 (перевидання: ПСРЛ. — Т. 3. — М., 2003).

²¹ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... У цій статті Буття цитується за списком російської редакції: Троїцький № 44 (Т44): РГБ, собр. Троице-Сергиевой Лавры, № 44, XV ст. Крім наведених в О.В. Михайлова, нами проаналізовано різночитання іще 4-х списків: Троїцький № 44, Троїцький № 45 (РГБ, к. XVI ст.), Віленський (Віл): Библиотека АН Литвы, F 19–109, перша третина XVI ст.; Варшавський (Варш): Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, sim. 83, перша чверть XVI ст. Якщо всередині редакції усі списки дають однаковий варіант, вказуються редакції. Редакції позначені наступним чином: Chr — хронографічна редакція, Ru — російська редакція, So — південнослов'янська. Співпадіння з паримійними читаннями позначені грецькою літерою π у косих дужках: /π/. Пропущені слова позначено значком — (напр., - - - — випущено три слова). Читання Септуагінти — за виданням: Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Ed. Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno. Stuttgart, (1935) 1979.

²² В одному зі списків So, Румянцевському, РГБ ф. 256, собр. Румянцева, № 29, 1537 г.: сѣтвори; ѱкодѡмѣрев.

²³ Chr So в жену /π/; εἰς γυναῖκα. Паримійні читання позначені грецькою літерою π у косих дужках.

²⁴ Для цієї ділянки немає тексту в АкТ, і досить значний фрагмент зберігся лише в К.

²⁵ До речі, так і визначають початкові читання дослідники ПВЛ. Щоправда, А.Ф. Бичков та Д.С. Ліхачов традиційно обирають Л (але ці два вчених відхиляють найстарший рукопис лише у випадках найочевидніших помилок та пропусків), О.О. Шахматов та Д. Островський — РАІХК. Див.: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation.* — Т. 1. — Р. 654.

²⁶ Chr So створиши /π/, Архівський список (Арх) Варш Віл с'твори; καὶ οὕτως ποιήσεις.

²⁷ T1 T45 дод.: локоть /π/; So текст: ῥ.н.] ємʹ змінено таким чином: и широта ємʹ лактіи ῥ.н. и лактіи ῥ.л. висота ємоу.

²⁸ T45 шыринʹ а; 1 із списків Ru: ширинʹ; та сама заміна в Толковій та Історичній палєях.

²⁹ Chr дод.: локоть або лакоʹ /π/; τριάκοντα πήχεων.

³⁰ Chr Ru поидевʹ (Арх поидивʹ); So изыдѣвʹ; διέλωμεν.

³¹ T45 и вста; Віл и въставъ; καὶ ἀνέστη.

³² Chr So и /π/.

³³ В РА+К випущено прийменник «к», що є дуже розповсюдженим варіантом. Поза цим, бачимо заміну «изидевʹ» / «поидевʹ»; останнє є примієним варіантом.

³⁴ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation, т. 1, р. 662. Лише Дональд Островський обирає як початковий варіант ІХл, та дослідник принципово вважає за необхідне обирати короткі, а не просторі читання (а в даному разі послідовно йде за ІХл, в тому числі, оригінальною вважає вторинну форму множини, а не двоїни: изидоша).

³⁵ Наводимо приклади виключно з Кн. Буття, де більш як 20 подібних виразів. Далі цитати з «послушати» подано за списком T44 без різничань, бо вони в даному разі не мають значення.

Бут.3.17 и адамоу ре^ч . іако послушалъ еси ḡлса жены своєа .

16.2 ... послуша же авраамъ рѣчи саррины .

17.20 измаила же дѣла се послушахъ тебе и благослови^х и .

21.12 ... все елико ти ре^{ть} сарра послушаи рѣчи єа .

21.17 ... послуша бѣ гла^с штрочища ѿ мѣста идеже єсть .

22.18 ... им же послуша моего ḡлса .

23.6 ни ḡи слоушаи насъ въ ч^тныхъ нашихъ погреби мертвецъ свои .

23.8 ... послушайте мене . и поḡлите ѿ мнѣ єфрону

23.11 оу мене боуди ḡи послушаи мене . село и пещерʹ іаже въ не^м . тебѣ да^м ю

23.13 ... послушаи мене . цѣноу селноюу възми оу мене .

23.16 и послуша авраамъ єфрона .

25.21 ...послуша же его бѣ .

26.5 понеже послуша ѿць твои авраамъ моего ḡланиа.

27.8 нынѣ оубо послушаи мене с^{не} мои . іако же ти азъ повелю .

27.13 ... точію послушаи рѣчи моєа . и ше^а принеси ми

27.43 ннѣ оубо чадо послушаи рѣчи моєа въставъ бѣжи

28.7 и послуша іаквѣ ѿца и м^три своєа .

30.5 оусоуди ми бѣ и послуша ḡлса моего .

30.22 ... и послуша єа бѣ и ѿврѣзе оутробоу єа .

30.33 и послушаєть мене правда моа въ оутрѣшніи д^нь .

34.17 аще ли не послушаєте на^с да не вбрѣжетєса поимше дѣщери

34.24 послушаша єммора и сихема с^{на} его . вси исходащии и възвр^тити ихъ .

35.3 ... да сѣтворимъ тоу требникъ боу иже послуша мене въ д^нь скрѣб^ніа

37.6 и ре^ч имъ . послушайте с^{на} моего иже видѣ^х .

37.27 ... послушаша же братіа его .

39.10 егд^а же ḡлаше д^нь д^{не} іосифу и не послушаше єа лежати .

42.21 ... егда молашєса на^м . и не послушахо^м его .

42.22 ... не прѣвбидите дѣтица . и не послушастє мене .

49.2 сѣвѣкѣпитєса и послушайте мене с^{нове} іакѣвли . послушайте йіла ѿца своего.

³⁶ Див. у книзі Вихід лексичні заміни, що не співпадають з групами та редакціями (збігаються читання списків різних редакцій та груп, тобто, йдеться про незалежні правки різних писців, у межах перших 10 глав): Ех. 3.20, 4.29, 6.1, 6.13, 6.26, 8.3/7.28, 8.10/8.6, 9.10, 10.7. Доповнення: Ех. 3.19, 6.7, 7.11, 7.19, 8.2/7.27, 9.23, 9.29, 10.2; *Вилкул Т.Л.* Древнеславянская книга Исход... (у друці).

³⁷ Chr - /π/; ὁ θεός

³⁸ Chr So дод. лица /π/; ἀπὸ προσώπου (τῆς γῆς).

³⁹ Chr So - - /π/; ἀπὸ ἀνθρώπου (ἕως κτήνους).

⁴⁰ Chr So - - /π/; καὶ ἀπὸ ἐρπετῶν (ἕως τῶν πετεινῶν).

⁴¹ The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation. — Т. 1. — Р. 669.

⁴² У зворотному напрямку спостереження не спрацьовує: якщо в ПВЛ бачимо паримійні читання — це ще не мусить свідчити про редакції тексту Кн. Буття, див. далі.

⁴³ Паримійний варіант, як уже відзначалося, був найбільш авторитетним, і подібні заміни робили багато укладачів, як при переписуванні біблійних книг, так і в різноманітних компіляціях у складі біблійних цитат (не лише ПВЛ, а й палей, повчань, та ін.).

⁴⁴ T1 T45 So ѿпусти /π/; Арх Варш Віл изведе.

⁴⁵ So пишнаго.

⁴⁶ T1 T45 So и изведе /π/; Арх Варш Віл — изыде (адамь); καὶ ἐξέβαλεν.

⁴⁷ Арх Варш Віл та частина списків Ru: раа.

⁴⁸ T1 T45 - /π/; ἔλεν κύριος (ἰδοὺ).

⁴⁹ T1 T45 So оуста едина /π/; Арх Віл оуста едина.

⁵⁰ Інший фрагмент уже наведений вище, Бут. 4.8, сюжет про вбивство Авеля. У південнослов'янській редакції Буття «изидевъ», у решті списків — паримійне «поидевъ». При цьому в ПВЛ: ІХл «изидевъ», ЛІ зіпсоване «изидете», РА+К «поидевъ». Скоріше за все, вихідне читання в південнослов'янській редакції Буття та ІХл+ЛІ.

⁵¹ ПВЛ 87.23Л=74.30І=НПЛ, с.134.

⁵² The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation. — Т. 1. — Р. 646. Лише О.О. Шахматов тут обрав за початковий ІХл+КАкТ.

⁵³ Григоровичев Паримејник / Сост. Рибарова З., Хауптова З. — Скопје, 1998. — Арк. 1, 5v, 14v.

⁵⁴ Шестоднев, арк. 8а: Шестоднев Иоанна Экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция. — М., 1998. — С. 67.

⁵⁵ Палей Толковая. По списку, сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н.С. Тихонова. — М., 1892. — Стп. 2.

⁵⁶ *Михайлов А.В.* Книга Бытия пророка Моисея... — С. 1.

⁵⁷ Точніше, паримійний варіант — у двох гілках, російській та частково хронографічній, і ще в одній підгрупі хронографічної редакції (списки Іудейського хронографа) — читання з Шестоднева та палей.

⁵⁸ 114.26Л=100.17І. «Искони бо /I+PA -/ сотвори бѣ нѣо та же /И и тако *, X тако * и/ землю».

⁵⁹ Особливо якщо йтиметься не про паримійний варіант або читання російської редакції, а більш рідкісні хронографічну та південнослов'янську.

⁶⁰ T1 So - /π/; κύριος (τῷ Αβραμ).

⁶¹ T45 Віл (землю) - юж; Арх - єже; (γῆν), ἦν ἄν (σοι δέξω).

⁶² T1 So - /π/ (P3 и).

⁶³ Унд пізня глоса: и столпь; T1 T45 So столпь /π/; Арх Варш Віл=T44.

⁶⁴ T1 So дод.: глава /π/; ἡ κεφαλὴ (ἔσται).

⁶⁵ T1 So - /π/; T45 (ем8 * б8де^т) глава /π/; Арх Варш Віл=T44.

⁶⁶ T1 T1 So расѣмса /π/; διασπαρῆσαι.

⁶⁷ *Мецгер Брюс М.* Текстология Нового Завета. — С. 207, 215. Заперечення одного з формалізованих методів, генеалогичного див. напр.: Colwell Ernest C. *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament.* — Leiden, 1969. — Р. 63–83.

⁶⁸ Сказане стосується літопису. У біблійних книгах вплив службових (паримійних) читань був настільки сильним, що деінде четій текст зберігся лише в одній редакції, тоді як у двох інших заміна на паримійні читання або часткова заміна, тобто, мішані читання, де контаміновано четій та паримійний варіанти.

⁶⁹ *Вилкул Т.Л.* Текстуальная традиция Восьмикнижия в Повести временных лет // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2011. — № 3/45. — С. 28.

Юрій Мицик

**З документів доби гетьмана
Івана Мазепи
(за матеріалами польських архівів)**

В дослідженні представлено нові польські архівні документи (насамперед з Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві та відділу рукописів Ягеллонської бібліотеки у Кракові), що стосуються доби гетьмана Івана Мазепи.

Ключові слова: Україна, Іван Мазепа, Петро I, Карл XII.

В исследовании представлены новые польские архивные документы (в первую очередь из Архива Главного Актв Давних в Варшаве и отдела рукописей Ягеллонской библиотеки в Кракове) об эпохе украинского гетмана Ивана Мазепы.

Ключевые слова: Украина, Иван Мазепа, Петр I, Карл XII.

In paper has been presented new documents from polish archives (first of all from Archive of Old Acts in Warsaw and Department of manuscripts in Jagellonian Library in Krakow) about epoch of Ukrainian hetman Ivan Mazepa.

Key words: Ukraine, Ivan Mazepa, Petro I, Karl XII.

Постать гетьмана Івана Мазепи викликає зростаючий інтерес в найширших колах української громадськості. В цьому контексті не становить виключення і науковий загал. В центрі уваги істориків перебувають питання політичної, державної і військової діяльності гетьмана, ґрунтовно досліджується його роль як покровителя православної церкви і української культури. Видано вже чимало універсалів¹ та листів² Івана Мазепи, а також джерел, які стосуються його доби загалом³, побачили світ цікаві розвідки. Але навіть за таких досить високих темпів розширення джерельної бази брак документальних свідчень дається взнаки, істотно гальмуючи розвиток історичних досліджень.

Враховуючи цю обставину, пропонуємо добірку незнаних досі текстів історичних джерел доби Мазепи, які були виявлені нами у польських архівосховищах, насамперед у Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД), де у фонді «архів Радзивилів» (далі — АР) існує цілий відділ (тут зберігаються оригінали та копії рукописних газет XVI–XVIII ст. на різних мовах), а також відділі рукописів (далі — ВР) Ягеллонської бібліотеки у

Кракові. Крім того, були використані матеріали відділу мікрофільмів (далі — ВМ) Національної бібліотеки у Варшаві (далі — НБ), де зберігаються мікрофільми багатьох важливих справ різних архівосховищ. У даному випадку нас цікавили мікрофільми справ з відділу рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі — БЧ) і Курницької бібліотеки, що під Познанню.

Це насамперед гетьманський універсал від 3 серпня (23 липня) 1705 р., виданий у таборі під Костянтиновом (№ 5). Ним гарантувалася безпека від військових поборів селу Копилов у Грубешівському старостві (Грубешів — місто у західній Волині, яке нині перебуває у складі Польщі). Це село було маєтністю Станіслава Потоцького — прихильника короля Августа II (тоді у Речі Посполитій панувало двовладдя, причому, Август II був союзником Російської імперії, а Станіслав Лещинський — Швеції). Станіслав Потоцький (помер у 1732 р.) обіймав посади грубешівського старости (1705–1727), ловчого Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) (1710–1729), стражника ВКЛ (1710), белзького воєводи (1729–1732)⁴. Причини видання даного універсалу є очевидними: Мазепа йшов походом на Західну Україну і старався вдовольнити прохання своїх тодішніх союзників щодо збереження в цілості їхніх маєтностей. Тут не варто вбачати якоїсь особливої симпатії гетьмана до Польщі чи польської аристократії, бо такого типу розпорядження виходили і з волі самого Петра I та членів його уряду. Досить вказати на два укази царя та дотично його лист до великого гетьмана коронного Адама Миколая Сенявського, регести яких наводяться нижче (№№ 18, 19, 20)*, де, до речі, цар вороже відгукується про вождя українських повстанців, полковника Семена Палія. Автор анонімного листа (№ 1) цитує повторний (!) царський указ, посланий до Мазепи у Батурич, яким від гетьмана вимагалось придушити повстання під керівництвом С. Палія, повернути полякам Білу Церкву і відшкодувати їм збитки за рахунок київського майна полковника.

Однотиповим до згаданого універсалу Мазепи є наведений нижче (№ 17) наказ О. Меншикова, що стосувався вже маєтностей іншого магната Речі Посполитої — Олександра Міхала Лаца. Останній (помер у 1720 р.) обіймав посади старост грабовецького (1683–1699) і ясельського (1693), белзького каштеляна (1699–1710) і белзького воєводи (1710–1720)⁵. Додамо, що універсал Мазепи цікавий і своєю мовою; тут активно вживаються латинізми, які міцно увійдуть у живу і літературну українську мову («махінації», «інтриги», «претензії»).

Документ № 28 (лист силістрійського паші Хаджі Юсуфа до польського короля Станіслава Лещинського) репрезентує дипломатичну кореспонденцію, яка відбиває складну боротьбу на цьому полі у Східній Європі за участю і Гетьманщини незадовго до Полтавської битви. Тут згадується про листи гетьмана Мазепи і шведського канцлера, графа Карла Піпера до Станіслава

* Див.: Маніфест Петра I до станів Речі Посполитої від 30.03.1707 р., виданий у Жовкві. (НБ. — ВМ. — № 36421 (Курницька бібліотека. ВР. — № 408. — Арк. 99–100).

Лещинського, які були привезені кружним шляхом (через Бендери) якимись двома козацькими полковниками. Це певною мірою стосується і документів за номерами 6, 10, 11. У першому з них згадується про місію князя Василя Долгорукого — посла Петра I до імператора «Священної Римської імперії»; у другому переказується зміст листа Петра I до князя Долгорукого, писаного з Києва 5 серпня (25 липня) 1706 р., у котрому йдеться і про похід Мазепи на Волинь; у третьому обговорюється очікуване прибуття до Мазепи турецького посла.

Всі інші наведені нижче джерела (повністю чи у витягах) — це листи або «новини» (рукописні польськомовні газети), що формувалися, як правило, на базі епістолярію очевидців. Вони продукувалися переважно у Львові та Кам'янці-Подільському, оскільки сюди насамперед стікалася інформація про події не тільки на Західній та Правобережній Україні, але й Лівобережній, яка перебувала під владою Російської імперії, а також у Кримському ханстві, Молдавії та інших частинах тодішньої Османської імперії. Потім вони переписувалися і пересилалися в різні кінці Речі Посполитої і за кордон, де їх змінювали, скорочували чи доповнювали з огляду на актуальність того чи іншого сюжету і в залежності від смаків та уподобань читачів. Хоча до наукового обігу уведена певна кількість такого роду газет («новин», «авіз», «летючих листків», «кур'ерів» тощо), однак це лише мізерна частка цього великого масиву історичних джерел, який у даному аспекті вивчений недостатньо.

Перший з наведених нижче документів становить особливу цінність. Його незнаний автор — польський шляхтич, близький до коронних гетьманів С. Яблоновського та А. Сенявського і учасник їхнього карального походу, залишив опис придушення жовнірами повстання на Україні 1702–1704 рр. і розповів про долі його керівників (Палія, Самуся та Абазина). Цей сюжет продовжують документи № 2 та 11, у яких розповідається про події у Білій Церкві, Фастові, Немирові та інших містах, охоплених повстанням. У цих і інших наступних документах головна увага приділяється подіям Північної війни (1699–1721). Зокрема, у документі № 3 йдеться про успішну облогу шведами Торуні і загибель там генерал-майора Штейнбока (Стенбока). Тут незнаний автор припустився помилки, оскільки Штейнбок жив ще у 1713 р., між тим як під стінами Торуні загинув шведський піхотний генерал Оттон Бернгард фон Лівен⁶. У наступних документах (№№ 4, 8, 9, 11, 15) йдеться про концентрацію російських військ на Лівобережній Україні і намір Петра I виступити походом на Річ Посполиту (конкретніше — на Волинь) влітку 1705–1706 рр., причому, уточнюється, що в цей похід має вирушити й гетьман Мазепа, який став «у більшому респекті та довірі» царя і зупинився у Погребичах (№№ 9, 11); потім Мазепа рушив до Старокостянтинова, залишивши свого племінника Войнаровського з половиною війська біля Збаража й Сокаля (№№ 12, 13, 16).

Новина зі Львова від 25 серпня 1706 р. стверджує факт перебування Петра I у Києві і те, що цар відвідував київські монастирі, наказував зміцнювати міські

укріплення і насипати вали біля «московського городка», тобто фортеці біля Києво-Печерської лаври (№№ 11, 12, 14). Інша новина (№ 15, див. також №№ 11–12, 14) фіксує перебування у Києві Мазепи, який теж займався зміцненням оборонних споруд міста, брав участь у царських радах. Це достовірна новина, бо ряд універсалів було видано Мазепою у Києві і Києво-Печерській лаврі саме у липні–вересні 1706 р.⁷ Ще один документ (№ 7) розповідає про розгром коронним обозним Міхалом Потоцьким невеликої татарської орди.

Наступна група новин стосується подій Північної війни 1708–1709 рр., які розгорталися переважно на теренах України та Білорусі. Найважливішими в ній є ті, де розповідалося про перебування Мазепи у Білій Церкві і вчинений ним там огляд військ (№ 23). Далі досить стисло описувалися похід Карла XII з Радошкович до р. Березини (під містечком Березина Сапіжинська), при форсуванні якої йому безуспішно пробував перешкодити російський фельдмаршал Борис Шереметєв (№ 21, 22, 23, 26); битва під Головчином 11.07.1708 р. (№ 25); розгром повстання Кіндрата Булавіна (ця звістка була принесена з козацького табору!); переддень Полтавської битви і сама ця битва (№№ 27, 29). Варто відзначити, що в Бібліотеці Чарторійських зберігається скопійована наприкінці XVIII ст. (з рукопису архіву Хомінських) реляція про Полтавську битву⁸. Тут дуже цінною є звістка про намір Мазепи згідно з наказом Карла XII з'єднатися з військом полковника Хмари, що діяв у Білорусі в районі Могилева та Бихова, про дії козаків у Полоцьку і Глибокому, їхні конфлікти з ченцями ордену босих кармелітів. Останні три новини (№№ 30–32) стосуються подальших подій Північної війни (1710 р.), зокрема, згадується похід козаків гетьмана Івана Скоропадського до турецьких кордонів, взяття російським військом Хотина. Є тут дані і про велику посуху, про пожежу у Копилі, внаслідок якої згоріли тамтешні церкви.

Вищезгадані джерела дозволяють пролити додаткове світло на важливі події історії України, отже, вбачається доцільним навести їхні тексти як повністю, так і фрагментарно (у такому разі пропущені фрагменти текстів позначаються нами квадратними дужками і крапками: [...]), або ж подати у регестах. Окремі слова, які не вдалося прочитати, позначені нами таким чином: (...)*. Скорочення слів розшифровуються, відновлені літери беруться у квадратні дужки.

* * *

№ 1

1702, після 26 лютого. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

«Wiadomość i rel[acje] doskonale transactij różnych z kozakami od Ściany ukraińskiej i z szwedami i z różnych miejsc rupertime (?) stałych, także o sejmiku w[o]jowo]dztwa Wolyńskiego, d. 26 februar w Łucku zaczętego.

Po ruszeniu jaśnie wielmożn. j. m. p[an]ja wdy bełzkiego z Tarnopola z partyą wojska koronnego we 24 chorągwiach polskiej kawaleriej, także z j. m. p. Brantem

i jego rajtarią i dragonią konną w Ukrainie dla uśmierzenia buntów kozackich zaraz pod Satanowem o mil cztery od Tarnopola też partia wojska wszystkie z tym że j. m. p. wdą bełzkim w polu koło miawszy, confederatią uczyniła i sprzysiągszy się rotną przysięgi, która się posyła in seorsiva (?) copią, z tegoż miejsca od Satanowa j. m. p. kasztellan kamienieckiego z drugimi przydanemi posłami nazad do j. m. kasztellana krakow. w Tarnopolu comissią kończącego wyprawiła do tejsze confederatiej i my się (...)* tak j. m. p. krakowskiego, jako przytomne na commissiej tarnopolskiej rycerstwo mutando. Którym to posłom j. m. p. kasztellan krakowski in p[re]sentia wszystkiego przytomnego przy sobie rycerstwa deputatów od całego wojska dawszy z rana o dziesiątej audientią i zaraz też z osoby swojej uczynić wszystko deklarowawszy, całe wojsko do tejsze confederatiej i przysięgi wykonania pobudził. Na co gdy powszechna eodem instanti stanęła całego rycerstwa zgoda, zaraz j. m. p. kasztellan krakow. z temiż wszystkimi ich mm. pp. wojskowemi do kościoła w Tarnopolu z swojej stantiej ruszywszy się i mszy się de spiritu stanęło wysłuchawszy, najpierw sam eadem rotha jako i j. m. p. wda bełzki przysiągł, potem wszystko similiter przez chorągwie i regimenty, który byli przytomni z officerów każdy nemine excepto, a zaś od drugich, nie będących seputati ich na commissiej zostający, tandem «Te Deum laudamy» śpiewano, z dział bito i traktament u j. m. p. krakowskiego cum summo plausa całego rycerstwa był odprawiony.

Potym j. m. p. wda bełzki dalej poszedł w Ukrainę sam z polskimi chorągwiami i częścią dragonniej brantowskiej, mając się włewo ku Miedzybożu, Barowi, Niemirówu, p. Brandta zaś rajtarią i częścią draguniej w prawą ordinowawszy, a j. m. p. krakowski interim comissią robernowa (?) łączył w Tarnopolu assignate wojsku na hiberne wydawał ludziej na praedisia różne, jako to do Lwowa praesidio, także pewną do Zamościa z puszkarzami dobrymi i defensione tamejszej od szwedów fortecy i na insze różne miejsca, gdzie tego widział potrzebe, ordinował commende wojska j. m. panu Rzewuskiemu, przeszłemu krajczemu, a terazniejszemu referendarzowi koronnemu, dawszy generalną, aby go pod Łokacze ściągnął i od wszystkich przychodzących tam do obozu chorągwiej i regimentów takowąż przysięgę, jako pod Satanowem i w Tarnopolu jest wykonana, odbierał, ordinansem swym in junxit i na dalszy swój ordinans, tamże z wojskiem czekać mu kazał, którego coraz większej anges (?) w obozie numerus co wszystko nim się tu pod Satanowem i w Tarnopolu stało przed tym kilka niedziel książe j. m. p. kasztellan wileński z partią wojska litt. i swojemi własnymi ludzmi, także j. w. p. Potocki, wda kijowski, złączywszy się wspólnie ponad Słuczą i za Słuczą, gdzie tylko choć najmniejsza była specibus buntów chłopskich, miasteczka różne, a najwięcej ks. jej paniej marszałkowej koronnej, i wsi, jako to Boranką, Krasnik, Piątkę, Zozulińce, Łeszczyn i insze różne etiam infantibus nonparcendo w pień wyciąć kazali i po dwa kroc z Samusiowymi i Pałejowymi kozakami utarczke mając, onych jednych na placu położyli, drugich turdam (?) uerterunt, a na ostatek w Konstantinowie Starym dla wytchnienia ludziom swoim i conferentiej tak z j. m. p. wdą bełzkim, jako też z ich mm. pp. m. podkomorzym koronn. i starostą sądeckim swoją osobliwą kilku tysięcy ludzi zaciężnych partią mającemi, łokowawszy się idą d. 5 februar w kościele konstantinowskim mszy ś. słuchającym, obadwam ich mm. tak księciu j. m. p.

kasztellana wileńskich., jako i j. m. p. wdzie kijowskiemu, dano znać, że się ludzie gdzieś (?) pokazali, zaraz prętko do sprawy przyszedzsy, najpierwiej pierwszą straż kozacką w same folwarki tamejsze wpadają ordinowane chorągwie odpędziwszy i języków kilku dobrych wzięwszy, jednostajnie powiedzieli, że z pułkownikiem Abyzynom przyszło tu ku Pałejowych i Samusiuowych konnych trzy tysiące, piechoty zaś z Zaporozża zaciągnionej przez Samusia trzysta, a czternaście set zbieranej piechotnej drużyny; zaraz tedy i sam ich mość obadwaj, nie dając rozmysłu tym kozakom, ruszywszy się cum suis corporis z kilką działek za miasto, jednych ludzi, aby tył brali kozakom zaś, osobliwie rajtariej, dragunie, na piechote, przy grobli tam jakijś uszykowaną, obróciwszy, gdy zaraz kommunnik kozacki pierchać poczał, książe j. mści z partią w swojej commendie będącą in securus ich Abyzyna postrzelonego wziętą i trupem circiter ze dwieście człeka położył, a bojąc się zasadzki większych wojsk kozackich i żeby piechoty przynamniej nie upuścił zostalej cum (...)* j. m. p. wdzie kijow[skiemu] nazad powrócił, ale już mało tej piechoty zastał, bo jak przętko z działek zmieszana są, tak ich partia z j. m. p. wdą kijowskim pozostała i wszystkich siedmnaście set ludzi pieszych trupem położono, że nec nuntius cladis został, tylko pięciu zaporozców znaczniejszych żywcem wzięto; Abazyna zaś samego na pal wbić kazano. J. m. p. kasztellan krakowski d. 20 februar, to jest we wtorek zapustny, do Dubna w kilkunastu chorągwiach do księżny j. mści paniej marszałkowej przybywszy, festissime przyjęty, każdego dnia u ks. jej mści, puki aż z Dubna d. 23 eiusdem nie wyjechała, bawiać, miał stantią w mieście we dworze j. m. pana Ruszczyca, pułkownika, i zaraz pilnie bardzo posłał do j. m. pana wdy bełzkiego, przy mnie vocando i silnie, aby od Niemirowa (w którym funditus zrujnowany zamek przez kozaków, wały zamkowe i miasto zastał, jako też Bar i Miedzyboż, oprócz zamku samego, w którym się przecie praesidium nasze trzymało i insze miasta i zameczki, bez ludzi, wypalone i popustoszone zastał, z wojskiem przy sobie będącym, jaknajspieszniej do j. m. do Dubna sam, a wojsko do obozu pod Łokacze powracał, propter resistantian i dla infestowania wojsk szwedzkich hostiliter, już wszędy poczawszy od Sokala nazad ku Lublinowi wruciwszy się z generałem Sztembochem grassujących. Tenże j. m. pan krakowski po wyjeździe ks. jej mści paniej marszałkowej z Dubna zaraz nazajutrz d. 24 eiusdem z kościoła prosto, wzięwszy mię z sobą do karyty, wprowadził się do zamku Dubieńskiego ze wszystkim, a chorągwie przy sobie będące (oprócz dwóch set piechoty węgierskiej, która w mieście stanęła) w dobrach Dorohostajskich j. m. pana wdy trockiego rozłożył i ma czas niemały w tym że zamku Dubieńskim mieszkać, i puki aż j. m. pan wda bełzki dla confidentiej do niego z Warszawy nie ziedzie i wojsko, tam będące, pod Łokaczymi w generalnym obozie nie stanie. Tenże j. m. pan krakowski (przy którym od piątku aż do poniedziałku w Dubnie bawiłem), pokazywał mi copie ukazu cara j. m. moskiewskiego do pana Mazepy, już powtornie wydanego, i przez j. m. pana krakowskiego do Baturyna odesłanego, w którym te są contenta, aby uspokojenie buntów Pałejowych i Samusiuowych i wszystkiego kozactwa swawolnego et in obsequium Reiplis nostrae przyprowadzenie Białej Cerkwi nazad oddane i szkod wszystkich Rzeczyplitej nagrodzenie z Pałejowej substantiej, w Kijowie będącej, sequestum tej całej załecając, wziął na siebie wojska 20 tysięcy zad-

nieprskiego ad omne obsequium Respublicae miał zawsze pogotowia i tam go pro usu nostro zaraz obrócił, gdzie się kołwiek będzie zdało j. m. panu kasztellanowi krakowsk., principalów buntowników wszystkich, aby pod gardłem nikędą nie kazał przyjmować na Zadnieprze i owszem, żeby ich i łapać i justifikować kazał, a znaczniejszych, złapawszy, do j. m. pana krakowskiego p[er] eksecutione odsyłał, tego wszystkiego ukazu swego dając, na ostatku te ratią, aby wojsko koronne nie miało rozerwania, myślać o uspokojeniu tamtych buntów chłopskich, ale wszystkie wojsko mogło się bezpiecznie obrócić przy[ciw]ko wojskom szwedzkim. Eks quibus pratmissis całe j. m. pan krakowski obiecuje nam już od Sćiany ukraińskiej altimissam pacem na wiosne i Białej Cerkwi prętkie przywrócenie, z których nawet i pałejowski list czytałem u j. m. pana krakowskiego, deklarując się oddać ją ze wszystkimi armatami i skarbami w fortecy tamejszej odebranemi, dając te ratią, że Białą Cerkiew non alia potentione odebrał, tylko żeby ją był w całości Rzeczypospolitej dotrzymał, którą pewnie in praedam et ultimam ruinam musiała by była puść Samusiowego hultajstwa, który w kilkuset koni za Dniestrze Sorokę do Wołoch uszedł, ale i tam nie wiem jaką będzie miał protectią, ponieważ i gospodar wołoski, idemspondet w liście swoim, który czytałem, j. m. panu krakowskiemu, że każdego buntownika Rzeczypospolitej, który się kołwiek jawi w granice wołoskie i gardłem tarać każe i odsyłać znaczniejszych j. m. panu krakowskiemu.

General Sztemboch z wojskiem szwedzkim stanąwszy die ultimi januar w Sokalskim zamku, sam wszystkie deposita w klasztorze bernardyńskim tamejszym vel maksime z Litwy, z klasztorów karmelitańskiego discalecatow, bernardyńskiego i panien bernardynek lubelskich, takież wdztwa Bełzkiego i Wołyńskiego tych osób, które widzieli bydź niechętnie królowi szwedzkiemu lokowane, tamejszego zaś klasztoru armat cztery spiżowych z ammunitią wszystką zabrawszy na dwa miliona, d. 8 februar (w miejście Sokalu i po inszych dobrach j. m. panu staroście krasnostawskiemu najmniejszej nie uczyniwszy szkody) ruszył się na Hrubieszów ku Zamościowi, o który otarszy się i przywitany z armat z znaczną szkodą w wojsku swoim, pominąwszy go, stanął byą w Starym Zamościu o dwie mile, gdzie wygotowawszy się, na atakowanie fortecy znowu d. 20 eiusdem podstąpiwszy i spalone wszystkie przedmiejścia z rozkazania j. m. pana ordinata, koło miasta zastawszy, szturmować i dobywać począł, ale jako tu już passim pewne wiadomość gloszą, kilku szturmów, chwała Bogu, straciwszy irritato conatu, stanął słyse w Rakolupach j. m. pana koniuszego koronnego wsi, omnia circum circa hostilissime unstando; co stamtąd dalej zechce myśleć za ordinanssem dalszym króla swego, czas pokaże, tak jednak supponiteur, że więcej wojska od króla swego, armat i bomb wzięwszy, zechce się nazad powrócić i o Zamość bić się. W czym że mu Pan Bóg nie pomoże nadzieja dobra, bo i wojsko kwarciane od Łokacz i nasze wyprawa wołyńska tam już obrócona, infestować go pewnie będzie.

Na sejmiku d. 26 w Łucku zaczęłym, nemine contradicente stanęła także confederatia ad instar wojska koronnego i takąż przysięga wszyscy obywatele powinni będą przysięgać na przyszłym in martio sejmiku prologowanym jeszcze in januario pod starą łaską, bo terańniejszego sejmiku jest marszałkiem j. m. pan Czapski, stolnik owrucki, na którym co dalej concludet takie i na przyszłym

przypadającym doskonale wypisać i dać znać przez umyślnego posłańca ołyckiego non graunbor, także i od j. m. pana kasztellana krakowskiego cokołwiek będę miał, który z łaski swej obiecał mi communicować zawsze, jako i dziś w liście swoim oddanym mi deklaruje.

P.S. To też pewna jest z Zamościa wiadomość, że Boską providentię immediate przed podstąpieniem do szturm szwedów pod Zamość deprehensae lutrów i żydów zamojskich z szwedami cointelligentia et conspirationes poddania szwedom fortecy znalezione pisma różne szwedzkie przy nich i mieli bydź zaraz ciż zdrajcy institutionowani w Zamościu po wałach jedne, na palach drudzy, czwertowani, na widowisko szwedom wystawieni».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 512. — С. 1–9. — Оригінал)

№ 2

1703, квітня 4, 9, липня 18. — Львів. — «Новини»

«Z Lwowa d. 4 aprilis 1703.

Po zakończonej w Ukrainie zimowej kampaniej, kiedy i wojsko spracowane i konie kawaleria zmożyła, zostawiwszy 3 regimenty: 2 wołoskie chorągwie w Niemirowie, a w Barze j. m. pan podkomorzy kor[onny] hajduków 60 i chorągiew wołoską; tydnia przeszłego powrócili j. m. pan wda bełzki, hetman p[olny] k[orony] do Brzezan i tam świętować będzie. Starszyzna (?) buntowników większa część potracona, Samusia tylko dostać nie można, powiadają, że miał ująć za Dniepr, a Pałej w Białej Cerkwi zostaje, wojsko które było w Ukrainie, na Wolhyń na odpoczynek zmykało się do Włodzimierza, zaś wojsko pod komendą j. m. p. referendarza koronnego ku Bełzowi pomknąć się. J. m. p. krakowski w poniedziałek wieczorem zawitał do Lwowa, prętko po świętach do wojska profecturus. Gwardia j. k. mci dawna na praezidium bywszy w robotę, wyszło i ku Zamościowi poszło. J. m. pan Czarnecki, pisarz polny koronny, miał w pole na Wolhyniu dług śmiertelności oddać. Z Kamieńca piszą, jednak tego nie twierdzą zapewne, iż tam prawiono, że turcy armują się i jakoby mieli zymyślać o Kamieńcu.

Ze Lwowa d. 9 na maj a[nno] 1703.

Narratorium z Niemirowa o impresie moskiewskiej na Krym i zniesieniu moskwy fortem barzo wielkim, tylko o trzy mile od Krymu, nie masz żadnej dalszej relacjy nec confirmatur. Z Kameńca d. 3tia praesentis piszą, że Pałej pisał do Niemirowa, aby kupcy zadnieprscy wolne tamtędy mieli przejście do Turek, znać tedy bezpiecznie są pokoju, kiedy tam z handlami zapuszczają się. O turkach z Kamieńca jednakowo fertur, jakoby ich coraz więcej przybywa. Kupcy zaś grecy, którzy z Turek onegdaj stanęli, inaczej twierdzą, że się nie trzeba żadnej hostilitatem obawiać i daleko nie tak wielka potentia turka, którzy dla zarzymania tatarów ordynowani są. Ciż kupcy twierdzą, że resident moskiewski dawny in omni honore u Porthy zostaje, taka tedy diversis relacjy. J. m. p. wda kijowski już się (w) Zbarażu najduje, w Załościach j. m. pana wdy bełzkiego het. pol. koron. wyjazd ztąd jeszcze ku niedzieli przeciąga się, także jej m. p. kasztelanowej krakow. J. m. pan krakowski już się najduje w Lewartowie, a ztamtąd ma jachać na święta do Dęblino [...].

Z Lwowa 18 July 1703.

Poczta kamieniecka de d. 11 pryrezent. przynosi relatią, że ich m. pp. commissarze do rozgraniczenia jeszcze tam czekali na pana Bujnowskiego, tłumacza, do seraskiera posłanego, także na j. m. pana koniuszego kor. commissarze i regimentarza do rozgraniczenia.[...]

Z Ukrainy od Niemierowa i innych miejsc fert., że kozaków lubo po lasach latitantes nie trzeba łekcewarzyć, odkazują przegrazają się po staremu na polaków. Pałej w Chwastowie Białocerkiw fortyfikuje i robi tam w codzienn kilkaset ludzi. Cygańczuka commendantem tam osadził. Zadniepskich kozaków na tej stronie nad kilkuset kompańczyków alias lekkiej jazdy, którym Pałej przydał od swych i poszli cicho bardzo ku Oczakowu pod tureckie wojsko dla wiadomości, gdzie ci intendunt. Grady, grzmoty, deszcze barzo na Podolu w ś. Piotra trwały i nie tylko w polach urodzaje psowały, ale i pasieki wniwecz obróciły. Eadem calamitas i w tych krajach za Lwowem, koło Lwowa powodzi niezmierne od Złoczowa, zerwawszy stawy, obławem szły, a braty brzezański i inne i aż w Dniestr poupadały, który tak wiele pol i wsi pozałewał. Jaworowskie także stawy i inne po różnych miejscach poszły, wielka nader szkoda. [...]

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 197. — С. 1–8. — Оригінал)

№ 3

1703, липня 20. — Пруссія. — Витяг з листа

«Except z listu pewnego z Prus de 20 July 1703.

[...] Ciało zabitego pod Toruniem gnała szwedzkiego Sztamboka sprowadziwszy, praetendował, żeby morem pójść mogła, na ratusz wzięli i puścić jej nie chcą, poki non constabit co w (...)»

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 197. — С. 9. — Оригінал)

№ 4

1705, червня 22. — Львів. — «Новини»

«Z Kamieńca de data 15 currene piszą, że tam z Wołoch wiadomość mieli, iż car j. mć. moskiewski miał do Kijowa przybyć; interim wielkie swoje wojska kupili się za Dnieprem, z którymi car po żniwach zamyśla do Polski, toż i kupiec świeżo do Kijowa przyjachawszy, twierdzi, przydając, że 4 mosty na Dnieprze budowano, a jeden już stanął; to wojsko, które już z Litwy i Polski powróciło, stanęło na tej stronie Dniepra. U nas w piątek przeszły niespodzianie przed samym wiczorem zawitał j. mć. pan pisarz polny koronny, w polu pod miastem w 1000 carciter koni był długo w noc u księżny marszałkowej litewskiej. Księżna j. mć. hetmanowa godziną przedziej wyjechała ku Przemyślowi w sobotę...»

(НБ. — ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 78))

№ 5

**1705, серпня 3 (липня 23). — Табір під Костянтиновим. —
Оборонний універсал гетьмана Івана Мазепи**

«Пресвітлішого и державнійшого великого гсдра его црского величества Войск Запорозских гетман и славного чина стго апстола Андрія кавалер гспдн МАЗЕПА.

Паном полковником, п. п. обозним, судиям, писаром, асаулом и хоружим полковым, сотником, атаманом куринним и всему старшому и меншому Войск его црского пресвітлого величества Запорозских товариству и кожному, кому о том відати належит, ознаймуем, иж мы, гетман и кавалер по звірхнійшом преможном и при высочайшом пресвітлішого самодержавнійшого великого гсдра ншого, его црского величества, щасливо нам пануючого православного монархи указу и преважнійшому ординансу, міючи зо всім Войском Запорозским такъже кавалерією и инфантерією великороссийскою, при боку ншом неотступно будочою, ити на суккурс королевскому величеству полскому, найяснішому Августу Второму, и Ричи Посполитой против общого неприятеля шведа и его адгерентов, яко пилного и чулого, до того прикладати обіцуем стараня, (...) * з ясне освещоних, ясне велможних, велможних их млсти панов обывателей Короны Полской и Великого князства Литовского обоего чину, духовного и світского, королевскому величеству вірних и зичливых, найменшая в добрах их млстей не чинилася от переходу, становиск, попасовиск и консистенція войск нших авксиліарних запорозских и великороссийских, при боку ншом знайдуючихся, ані агравация, ексакция, шкода, долегливост и спустошене, не даючи в том жадной окказыи до сусідской неприязни и до подзору якових вічному миру противную депактацій. Так знаючи, же ясне велможный его млсть пан Станіслав Потоцкий, ловчий великого князства Литовского, староста грубешовский, опалінский, сокальский etc, в жадних до тих час не входил, ані входит неприязненнии шкодливіи королевскому величеству, найяснішому Августови и добру посполитому интрикги и противние ликги, диффиденції и махинації, леч стале и жичливе, яко прежде, так и тепер, найяснішому королевского величества маестатови додержует непреломной своей вірністю, казалисмо з канцелярыи войсковой сей наш оборонный выдати універсал, которого повагою, мощью и кріпостию охороняем его млсти добра, яко то село Копылов, до староства Грубешовского належачое, от всяких явних и скритих потаемних и яким же колвек способом вымыслних ексакцій, аграиваций, спустошеня, кривды и всяких претенсий. Зачим абы каждый з старшого и меншого Войска его црского пресвітлого величества запорозских товариств, также и з войск великороссийских, при боку ншом и под рейментом также нашим знайдуючих[ся], відаючи и знаючи о таковой волі ншой, не сміл и не важился на становиськах, попасовисках и переходах, в всіх обще добрах помянутого ясне велможного его млсти пана ловчого Великого князства Литовского, старостах, містах, волостях, селах и в всіх до них приналежачих угодиях найменшого чинити скривдження и людем там живучим, жадной

наносити долегливости, екзакції рожних, ексеторцій (?) и аграваций пилно и сурово под непоблажним войсковим каранем приказуем, овшем каждого зухвалого сему ншему указові противного з (...) *вними и правдивими доводами ведлуг войскових артикулов без жадного пощадіния на горлі карати приказуем.

Дан в обозі под Константиновым року 1705, июля 23 д[ня].

Звышменованій гетман и кавалер рукою власною».

(Ягеллонська бібліотека. ВР. — № 6147. — Т. 8. — Арк. 61. — Оригінал, завірений військовою печаткою)

№ 6

1705, жовтень. — Берлін. — «Новини»

«[...] z Berlina d. 13 octobris.

Oznajmują, że j. p. Princ, który do króla szwedzkiego od króla pruskiego był posłany, tam się powrócił, z jaką expeditią cicho trzymają.

Ksze Galicyn wybiera się ztamąd od cara moskiewskiego do cesarza chrześcijańskiego jako wielki poseł.

Z Anglii oznajmują, że poseł szwedzki niektóre propositia królowej angielskiej podał, z jakim sposobem do przeszłego pokoju Polska może przyjść, jednak ich nie wyrażono.

Z Catalonii są nowiny [...].

Z Gdańska d. 23 octobr.

Tej nocy niektórzy sapieżyńcy, wołosza w Or[s]ze stanęli, pretendują cokołwiek pieniędzy, na który głos kilkanaście naszych żołnierzów z miasta komenderowano, aby tam żadnego hałasa nie czynili[...]».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 206. — С. 1–2. — Оригінал)

№ 7

1706, червня 30. — Торговиця. — «Новина»

«Z Targowicy d. 30 juny 1706 a[nn]o.

Ex publicis donosze, że ich m. m. p. p. podkomorzy i obozny koronni tak publicznie, jako i prywatnie do króla j. m. przybyli, oświadczać się z wielką życzliwością i declarując nadgrodzić terażniejszym czasem, w czym się opóźnili. Ich m. m. p. p. ruscy już też listownie odzywają, ale i onych acessum wkrótce się spodziewamy. Ksze j. m. kanclerz W. ks.Litt. lubo się był obiecał na przeszłą niedzieli stanąć, jeszcze nie przybył, tylko pisał, że pospieszą do pana. J. m. p. pisarz koronn. różnych chorągwi zabrał 24 i tatarów 300 rozgromił, idących do j. m. pana wdy bełzkiego, 500 koni im zabrawszy, których tatarów, dawszy im kijami, wolno do kraju ich puścił. Wątpie po tej expeditiej, aby drugi raz ochotnie na Polskę wojną szli».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 227. — Оригінал)

№ 8

1706 (або 1705), червень. — Львів. — «Новини»

«Ze Lwowa die 22 juny.

Z Wołoch piszą, że car miał prędko przybydź do Kijowa; interim wielkie swoje wojska kupią się za Dnieprem, z którymi car po żniwach zamyśla ciągnąć do Polski i kupiec jeden recenter przyjeżdżając do Kijowa, twierdzi, to przydając, że 8 mostów na Dnieprze budowano. To wojsko, które z Litwy i z Polski powróciło, stało na tamtej stronie Dniepra, w jeden zawitał tu j. wc. pan pisarz polny koronny w 1000 koni circiter, które w polu stanęli...».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 254. Це повідомлення було подано вище під 1705 р.))

№ 9

1706, липня 16. — «Новина»

«Z Zadnieprza i od Kijowa są relacye ztamtąd przyjeżdżających, iż wojska zadnieprskie wcale Dniepr przechodziły, cara j. mc. codziem do Kijowa spodziewali, ma iść do Polskiej w trzykroc sta tysięcy wojska kozackiego i moskiewskiego. Mazepa, hetman, po większych udaniach w większym respecie i kredycie, sublimior ma być przy nim, coś (?) tego wszystkiego certitudinem demonstrabit».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 267–268))

№ 10

1706, серпень. — «Новини»

«Punkta z listu cara j. mci, ręką własną pisanego do kniazia Dołhoruka z Kijowa die 25 july 1706 styli veteris.

Aby król j. mc polski nie rozumiał, że wojska nasze rejterowali się z granic polskich [...].

2-do wszystka nasza kawaleria z kilką tysięcy kałmuków i innych ludzi lekkich pomaszerowała w przeszłym tygodniu na Wołyń przeciwko nieprzyjacielowi pod kommendą pana Mazeppy z wybornemi kozakami, w czym upewniamy, że się nie damy powrócić królowi szwedzkiemu».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 283–284))

№ 11

1706, серпня 25. — Львів. — «Новини»

«Z Zadnieprza i od Kijowa są relacye ztamtąd przyjeżdżających, iż wojska zadnieprskie wcale Dniepr przechodziły, cara j. mc. codziem do Kijowa spodziewali, ma iść do Polskiej w trzykroc sta tysięcy wojska kozackiego i moskiewskiego. Mazepa, hetman, po większych udaniach w większym respecie i kredycie, sublimior ma być przy nim, coś (?) tego wszystkiego certitudinem demonstrabit[...]

Ze Lwowa die 25 augusti.

Z Kamieńca die 19 elapsi donoszą to za pewne, co też z innych miejsc confirmatur, że kniaz Męzykow w Połonnym z kawalerią moskiewską substistit, które miejsce mocno fortifikują. Car j. mci stanął już w Kijowie cum summo plausu wizytował monastery, Kijów każe fortifikować i od horodka moskiewskiego wał sypią; dokąd i kędy się ruszą, tak car, jako i kniaz Męzykow non constat. Pan Mazepa die 12 elapsi stanął z wojskiem pod jakimiś Pochrebiscami, Samusiowi do Niemirowa dał ordynans, aby stamtąd pod Kochanowko (?) kierował i z nim się łączył, po tych partyach, które ku Lublinu poszły stanął w Dubnie pułkownik jakiś Chański z kilkomasta tysięcy (...) Z Podola piszą, że u pana Mazepy ma być turecki goniec».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 267, 288–289))

№ 12

1706, вересня 8. — Львів, Кам'янець-Подільський. — «Новини»

«Ze Lwowa d. 8 7bris. Z Podola piszą, że car j. mci moskiewski w Kijowie rezyduje i że ksze Męzykow, także pan hetman Mazepa jechali do niego na radę, a wojska kozackiego od Podrebiszes miało się nazad połowię (?) obrócić, do województwa Podolskiego uniwersały kscia Męzyka wyszły na prowiant pod surową ognia i miecza eksekucją, aby je do Dubna quam primum zprowadzono.

Zkąd inąd zaś od Wołhynia gloszą, jakoby car j. mc. miał się do Połonnego wielkiego zbliżyć, co jednak trudno twierdzić [...]

Twierdzą z Podola, że j. mci pan Mazepa z siostrzeńcem swoim, panem Wojnarowskim, półowę wojska zostawił, a sam z swoją dywizją ciągnął ku wielkiemu Staremu Konstantinowu[...]

Z Kamieńca die 8 7bris piszą, iż tam mieli wiadomość, że za tymi wojskami, co w Wołhyniu, zbliżyli j. mc pan Szeremet z potęgą zbliża się. J. mc pan Mazepa jest w Kijowie, gdzie była rada, tamże był sąd na pana feldmarszałka Ogińskiego i kscia Męzykaw ob quasdā w Litwie malversationses, i że już miano do Wiednia wyprawić z stronę elekcyej z panem Ogelwem, jeżeli temu ekspedit wierzyć, bo czasem różni udają, lecz z Kamieńca do j. mci pana Mażepy umyślnego wysłano».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 318, 319–320, 321–322))

№ 13

1706, вересня 15. — Львів. — «Новина»

«Ze Lwowa die 15 7bris.

O wojskach zadnieprskich różne tu wieści, to przecie pewna, że koło Sokala, Zbaraża są dywizye j. mci pana Wojnarowskiego, siostrzeńca j. mci pana Mażepy, o ksciu j. mci Męzykow żadnej nie mieliśmy wiadomości, chyba deputaci cum honorario wysłani przyniosą pewność».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 321))

№ 14

1706, вересня 21. — Львів. — «Новина»

«Z Lwowa die 21 september.

Stanęło tu onegdaj pułtora tysiąca moskiewskiej dragonej w mieście. Którzy praejudiciose odebrali byli klucze od bram, ale je za instantyą magistratu oddali i wyszli z miasta [...] Car moskiewski w Kijowie subsistit, czyniąc dyspozycyą ministrum status, bo mu kanclerz umarł i inszych kilku. Księżęcia Męzyka partya w Połonnyj znajduje się, sam na konferencyą do Kijowa pobiegł, wojska kozackie jedne koło Lublina, drugie koło Dubna substitunt do Marsu nie masz apparencyeyj».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 315–316))

№ 15

1706, вересня 22. — Львів. — «Новина»

«Z Kijowa [...] Pan Mazepa został się w Kijowie, który nowymi szzańcami fortyfikują».

(БН. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 323))

№ 16

1706, вересня 29. — Львів. — «Новина»

«Z Lwowa die 29–a 7bris.

Z Kamieńca de data 31 ekspirantis to tylko donoszą, co nam już wiadomo, że car moskiewski z Kyjowa do Smoleńska pośpieszył. O panu Szeremecie variant relacye, jedni twierdzą, że jeszcze pod Kijowem był, mając wespół z panem Mazepą iść do Polskiej, drudzy zaś, że już miał Stary Konstantinów mijać, gdzie też pan Wojnarowski, siestrzeniec j. mci pana Mazepy, z dywizyą kozaków stał i pilno kozacy wybierali pasieki koło Chmielnika i Winnicy, ta moskwa, która we Lwowie była, nic także statecznego».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 329))

№ 17

1706, листопада 26. — Жовква. — Наказ Олександра Меншикова

«[...] Через сие объявляем указом его црского величества войск наших как верховное их млстям господам командиром, так и прочим афицером и драгуном и салдатом, так и малороссийских войск полковникам и старшинам и кому сей лист видети надлежит, дабы в маетности пана Александра Лаща, каштеляна белского, в воеводстве Белском, в местечке Лаща, де (?) обивателей никто ничего себе и лащевым (?) конского корму и подвод самоволством без указу не брали и на зимовые квартиры не становилис, так один, налог и разорения им не чинили, понеже ту маетность его царское величество поволил взять под свою протекцию. Под опасением его црского величества указу чего ради (...)»*

тество (?) того местечка обывателем дан сей лист в Жовкве за печатью моею дня 26 ноября 1706 году.

Александр Меншиков».

(Ягеллонська бібліотека. ВР. — № 6147. — Т. 8. — Арк. 46. — Оригінал, завірений підписом О. Менишкова і печаткою. Титул нами пропущено)

№ 18

1707, січня 18. — Жовква. — Регест указу Петра I

Цар звертається до мешканців Руського воеводства із закликом боротися проти шведів, стверджує їхні права та вольності.

(НБ. ВМ. — № 36421 (Курницька бібліотека. ВР. — № 408. — Арк. 92 зв.–93))

№ 19

1707, січня 27. — Жовква. — Указ Петра I

Цар звертається до панів Речі Посполитої, які з'їхалися на раду до Львова, закликає їх до боротьби проти Карла XII, стверджує, що свої попередні обіцянки він виконав «osobliwie spokojnie odzierzania fortec ukraińskich przez Palia, buntownika, zabranych.»

(НБ. ВМ. — № 36421 (Курницька бібліотека. ВР. — № 408. — Арк. 94–95))

№ 20

1707, січня 27. — Жовква. — Лист Петра I до гетьмана великого коронного Адама Сенявського

Цар стверджує, що він не вчинить ніякого миру з шведським королем.

(НБ. ВМ. — № 36421 (Курницька бібліотека. ВР. — № 408. — Арк. 97 зв.–98))

№ 21

1708, червня 2. — Ліда. — «Новина»

«[...] Z pewnego listu excerpt .

Z Lidy d. 2 junii 1708.

[...] Szeremet we 35 m. moskwy przepawił przez rzekie niedaleko quateru króla szwedzkiego i most szwedom odebrał, a drugi postawił na tej że rzece. Król szwedzki, wziąwszy wiadomość, daje im czas do przepawiania się, a regimenty spieszno ściągają. Mieli do tego czasu experimentować, ale żadnej o tym dworu nie masz wiadomości. O flocie wyprawionej bardzo wielkiej króla szwedzkiego przeciwko moskwie na bombardowanie porta najświetniejszego ś. Archangiela, a o transporcie ludzi szwedzkich do Pomeranij, ale to podobno na oczy będę, jeżeli nie będziemy zgodzali.[...]

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 237. — С. 2. — Оригінал)

№ 22

1708, червня 22. — Гданськ. — «Новина»

«[...] Z Gdańska 22 juny 1708.

[...] Król j. m. szwedzki już się spiesznie puścił za Moskwą, nie wierząc owsianym bajkom, że 12 m. szwedów Moskwa utracić miała, tak fałsz jest. [...]

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 237. — С. 1. — Оригінал)

№ 23

1708, липня 2. — Біла Церква. — «Новина»

«Z Białej Cerkwi d. 4 July to piszą, iż Mazepa tam jezde zostawił, czekając na armate z Kijowa. Półki moskiewskie konne i piesze d. 3 julii praezentowali się p. Mazepie dość ludne i moderowne, poszły nad rzekę Ruś, pod Białą Cerkwą płynącą, spargit, że mają iść przodem a wojskiem kozackim dany ordynans, aby się ściagały ku wojsku i tam ma być lokowan obóz g[e]n[era]ny, czekając dalszych ukazów p. Mazepy».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 237. — С. 2. — Оригінал)

№ 24

1708, липня 10. — Вільно. — «Новини»

«[...] Z Wilna d. 10ma julii 1708.

Z Mińska donoszą de 24 junij, że król j. m. szwedzki d.22 junii szedł nad Nuhumem Biskupim, nie gabając Borasowa, za którym wojska pospieszają, mijając Mińsk i artileria także poszła. Więźniów moskiewskich miał król szwedzki uwolnić wszystkich. Kraj tam całe zrujnowany, była wszystkie zabrane. Z Grodna piszą de 27 junii, że król j. m. Stanisław stanął w Dziebrowie d. 25 junii. J. m. p. Tarło, wojewodzie lubelski, cięty razy kilka od j. m. p. Szwejkowskiego, łowczego litt., w Grodnie subsistit, a j. m. p. Szwejkowski, pchnięty w piersi szpada, został w Wasiliszkach po wyjściu ztąd szwedów z Wilna i po limitowanym trybunale rozjachali się goście.

Od Rygi [...] [officerowie i markitanci mówią, że] król szwedzki po tej stronie Berezy subsistit. Moskwa, przrszedzszy rzeką Berezę w 10 m. pod commendą młodego Szeremeta przeszkode czyniła, pod królem szwedzkim konia zabić mieli...».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 234. — Оригінал)

№ 25

1708, липня 24. — З російського табору під Маковнею. — «Новини»

«[...] tum. Cara j. mci co moment spodziewają się tu, już mu gospoda naznaczona. W Szułowie wszystkie szpichlerze porewidowane i całe (...) * wiwendy należy (?) popieczętowano.

Z obozu moskiewskiego pod Makownią, mil 3 od Mohylowa 24 July 1708.

Wyraziłem przez j. m. pana staroste żmudzkiego, co praeterit pod Hołowczynem i gdzie car j. m., który tu za wczorem stanął, zamysła dać batalią szwedom, to jest pod Horkami, ztąd mil 9, aby tylko szwedzi nie umknęli na inny trakt ku Kijowu, bo u nich wielka jest klęska od potyczki Hołowczyńskiej, gdzie ich zginęło blisko 3000, generała jednego stracili, officerów siłu i regimentarza Urbanowicza. Car j. m. demenciam (?) wczora, że j. m. pan pułkownik Bokum przed trzema miesiącami satiscessit, któremu daje dobre słowo na dywizyą j. m. pana Ogińskiego deklarowano dać więcej pieniędzy g[e]n[er]al feldmarszał leytnant Gole i ksze Darmsztad pod Hołowczynem generossimi stawali, pierwszy opuszony od ludzi, rezolwował się zginąć, aniżeli rejterować i poty stał, poki pułki nazad rejterowane, do niego się nie wrócili. Drugi się przez szwadron szwedów przebił, obadwa bez szwanku. Pułkownik Coulon zamierzał się być między szwedów i wzięty był, gada' z Carolem, pytany, której by był nacyej, odpowiedział, że francuz, rzeczono mu: «Nie masz wstydu służyć tym grubianom». W tym się stało zamieszanie u szwedów, a on ponemiecku do jakiego officera szwedzkiego mówił: «Ej, bracie, konia pode mną zabito (...)*, daj mi konia inszego». Szwed, nie wiedząc, ktoby był, dał francuzowi swego drugiego konia, na którym się on przez wszystkie wojska szwedzkie przebił i do moskwy przyjechał.

Z obozu kozackiego od Pikowa 5 ta august.

O Buławinie taka czynią prawdziwą relacyą, [że] zbito mu kilka partyi wojska jego o co, gdy na niego wojska commendy jegoż intremnit (?), że ich gubi, nie mając szczęścia do wojny, na którą się».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 74. — Оригінал ?)

№ 26

1708, вересня 1. — Мальборк. — «Новини»

«[...] Z Malborka d. 1 7bris 1708.

[...] Z Litwy piszą, że król szwedzki był teraz in maximo ritae periculo nad Dnieprem, na którego insperate podjazd moskiewski z lasu wypadszy, napadł i ledwo salwował się z kilku officierów do regimentu swego. Potym per succursum ten podjazd odstraszony. [...]».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 237. — С. 3. — Оригінал)

№ 27

1708–1709. — Вільно. — «Новина»

«Z Wilna d. 14 maj 1708. [...] Moskwa w Grodnie pobrała mieszczan i starszyzne żydowską, że działa w Niemnie potopili, których 30 dorachować się nie mogą [...]

Z Wilna d. 29 july 1709. [...] Mamy tu pewną wiadomość, iż car j. mć. die 21 juny z całym wojskiem swoim na Ukrainie przez rzekę Worskłę przeprowił się, gotując się do atakowania szwedzkiego obozu. A o Mazeppie fert., że ma ordynans od króla szwedzkiego, aby się do Litwy pneszynał (?) i tam się z p[ane]m Chmarą

łączył. Podjazd j. m. pa[na] Chmary przeciw j. m. Pukotle, w[ojewo]dzie trockiemu, wyprawiony, nic nie sprawił. Zaczyn p. Chmara, mając w suspicyi swoich ludzi, że podobno zkonfederowane, sam poszedł z Mohiłowa na podjazd. Moskwa ze dwoma działkami z Bychowa ustąpiła, przeciwko której p. Chmara wysłał oboz wojska litewskiego, ścióga się ku Surażowi i podobno dalej intendit ku Kownowi, aby niedaleko był od szwedów succursu, gniła (?) ulotka. Kozacy w Połocku będący, wielkiej kontrybucyi od Gle[bo]kiego na 2500 tall. litt.(?) pretendują, dla czego też jednego zakonnika, karmelite bosego, ztamtłd w areszt wzięli, aby klasztor jego nałożonej pretensyi zadosyć uczynił, sin secus grożą spalić i zrabować go. [...]

(АГАД. — Ф. АР. — *Відділ 34.* — № 244. — С. 2, 4–6. — *Оригінал*)

№ 28

**1709, квітня 10. — Бендери. — Лист Хаджі Юзуф-паши
до короля Станіслава Лещинського**

«Najjaśniejsze królu polski i prześwietszej Porty Ottomańskiej luby przyjacielu. Podając do wiadomości waszej królewskiej mości, że najjaśniejszego króla jeg. m. szwedzkiego od jaśnie wielmożnego jegomości pana Pypera, grafa, tudzież także i od jaśnie wielmożnego jeg. m. pana Mażepy, hetmana zaporoskiego, do mnie, przyjaciela swego, listi przysły od najjaśniejszego króla jeg. m. szwedzkiego do waszej królewskiej mości posłane, drogi inszej nie mogąc bezpiecznej znaleźć, do nas odesłali; jakoż zawsze z boku swego umyślnie człowieka przydać i do waszej królewskiej mości posyłam iz tymi listami posłanemi; dwóch pułkowników u mnie, przyjaciela waszej królewskiej mości, zostali się i uproszają waszej królewskiej mości, co za respons będzie, jednego dnia i godziny nie bawiac, przysłali, żeby onych powrót nazad nieprzyjaciel nie dowiedział i drogi onem nie przyjął, aby szczęśliwie do króla jego mości szwedzkiego w dobrym zdrowiu zajechali. Więcej nie szyrząc pisaniem moim, zwykli i jawni przyjaźni zostaje waszej królewskiej mości

Hadzi Juzuf pasza, sylistryjski seraskier, na Benderze zostający.

Data z Benderu dnia 23 aprili anno Domini 1709».

(АГАД. — Ф. «*Публічний архів Потоцьких*». — *Тека 13.* — *Арк. 6.* — *Тогочасний переклад з османської*)

№ 29

**1709, червня 28. — «Новина» з переказом змісту листа Петра I
до примаса Речі Посполитої про Полтавську битву**

«Kopia listu cara j. mc. do j. mci kscia prymasa [...].

Dnia wczorajszego, to jest 27 praesentio, sławną victoryą przeciwko naszego nieprzyjaciela, króla szwedzkiego, błogosławić raczył ruiną całego wojska i wzięciem w niewolą graffa feldmarszałka szwedzkiego Reinschedda i pierwszego ministra graffa Pipera wespoł z kilką generałami i wielu znacznymi officierami i żołnierzami [...]

Dan w obozie w Pułtawy [d]ie 28 juny (styli veteri) anno Domini 1709».

(НБ. ВМ. — № 7650 (БЧ. ВР. — № 199. — С. 689–690))

№ 30

1710, червня 3. — Петербург. — «Новина»

«Z Peterburga d. 3 juny 1710.

Car przed tygodniem powrócił z-pod Wiburka, zaprowadziwszy tam transport [...]. Toć miasto Wyburk w Finlandie nad morzem leżące, nie barzo mocne [...].»

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 100. — С. 1. — Оригінал. Ця ж новина повторена нижче, у газеті «Z Moskwy d. 12 junii a(nn)o 1710»)

№ 31

1710, червня 21, 24, 26. — 3 міст Білорусі. — «Новини»

«[...] Z Mohylewa d. 24 juny. Z Bychowa moskwa pewnie pod Rygę ma ustąpić. Kozacy zaś z hetmanem zaporoskim ku granicom tureckim poszli. Swieża tu coraz przybywa moskwa, kiedy i wczora major z kaźnią (?) przybył od Smoleńska ku Litwie tenders. W dzień Bożego Ciała spadł tu wielki deszcz z grzmiotem, pod który piorun przy warstacie stolarczyka ubił w izbie pelnej ludzi, nie szkodziwszy nikomu więcej.

Z Słucka d. 21 junii a[nn]o 1710. Tu do czasu pokój. Miasto Kopyl przy suszy funditus wygorzało. Cerkwie z chowaniem różnym infavillum poszli, owo zgoła ruina wielka pomienionego miasta. Z Mińska d. 26 juny. Roki i roczki mają się tu ad 4 (?) julii sądzić.

Z Grodna d. 26 juny a[nn]o 1710. Na sejmiku wczorajszym relacyjnym obrano commissarzów do podymnego, według uchwały na radzie warszawskiej. Także i posłów do kscia j. m. Mężyka, Szeremety i brygadiera, upraszając ewakuacją wojsk auxiliarnych, których połków już pod Usnarzem kilka stanęło od Pinszczyzny, a do Słonima kilka połków na Krzemienice do Grodna tendit. Powietrze na nas dotąd o mil kilka zbytecznie grassuje i tu w Miexie (?) już się pokazało było, ale z łaski Bożej teraz ucichło, ale najbarziej w puszczy zielonej po wsiach i za puszczą grassatur, kiedy oo. kamaldułów więcej sześć wsi do jednego człowieka wymarło».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 100. — Оригінал)

№ 32

1710, жовтня 1. — Кам'янець-Подільський (?). — «Новина»

«Excerpt z listu z Podola pisanego d.1 ma 8bris.

Rzecz bardzo jest pewna, że moskale na dniu 17 7bris zupełną posessyą zamku chocimskiego bez najmniejszej utraty odebrała, jakim sposobem stało się, nie tylko ja, ale podobno tu znad żaden pewnie nie wie. Dwie tedy relacye (?) walczących stron władę, a z tych puno czas nieotwólczny wolno sobie którakolwiek do wierzenia wybrać».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 252. — Оригінал)

Додатки:**№ 1**

1705, липня 16. — Дубно. — Уривок з листа полковника Барановського до невідомого

«J. m. pan Mazepa jako człowiek godny, magni judicii, statysta, polityk et omni exceptione major, wysłał uniwersały swoje do w[oje]wództw Kijowskiego, Braclawskiego, Podolskiego i Wołyńskiego [...]».

(АГАД. — Ф. АР. — Відділ 34. — № 86. — Копія)

№ 2

1704, травня 8. — Табір під Сандомиром. — Регест з листа коронного підскарбія Яна Пшебендовського до коронного гетьмана Адама Сенявського

Москва дає 12 000 піхоти, яка має піти, не минаючи руського і Волинського воєводств. Обіцяє дати і більше, «jeżeli będzie potrzeba, jakoż Mazepa stoi paratus pod Kijowem, co w.m. m. pana wiem, że non latet».

(*Listy Jana Jerzego Przebendowskiego, podskarbiego wielkiego koronnego do Adama Mikołaja Sieniawskiego, wojewody bełskiego i hetmana wielkiego koronnego z lat 1709–1725. — С. 45*)

№ 3

1712, липня 3. — Варшава. — Уривок з листа коронного підскарбія Яна Пшебендовського до коронного гетьмана Адама Сенявського

«Jest tu wiadomość, że Biała Cerkiew ewakuowano...Co tedy będzie, pro praesidio i komu Moskwa te fortece oddała? Jeżeli jakiś białocerkiewski kozak tam wlezie, to znowu będzie trzymał całą Ukrainę, a nam ciężko będzie dobywać, nie wiedzieliśmy, co z Pałajem robić».

(*Listy Jana Jerzego Przebendowskiego... — С. 203–204*)

Коментар:**№ 1**

«Séiany ukraińskiej» — мається на увазі Стіна — невелике містечко на Поділлі (на території суч. Вінницької області).

«wdy bełzkiego» — Адам Миколай Сенявський — белзький воєвода (1693–1710), гетьман польний коронний (1702–1706), гетьман великий коронний (1706–1710).

«p. kasztellan kamienieckiego» — Никодим Жабоклицький, кам'янецький каштелян у 1693–1704 рр. (Див.: *Przyboś K. Urzędnicy województwa Podolskiego XV–XVIII wieku. Spisy. — Kraków, 1994. — С. 73*).

«kasztellana krakow» — Станіслав Ян Яблоновський — гетьман великий коронний (1682–2.04.1702), краківський каштелян (1702).

«Rzewuskiemu, przeszłemu krajczemu, a terazniejszemu referendarzowi koronnemu» — Станіслав Матеуш Жевуський (помер у 1728 р.) — полковник коронних військ, холмський староста (1687–1728), коронний крайчий (1702–1703), коронний референдар світський (1703–1710), гетьман польний коронний (1706–1726), гетьман великий коронний (1726–1728).

«kasztellan wileński» — Януш Антоні Корибут Вишневецький — віленський каштелян (17.01.1702–1704), гетьман великий ВКЛ (1704–1725) (Див.: *Urządnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy.* — Т. 1: *Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek.* — Warszawa, 2004. — С. 113).

«p. Potocki, wda kijowski» — Юзеф Потоцький (помер у 1751 р.) — галицький староста (1687–1717), київський воєвода (1702–1744), гетьман великий коронний (1707, 1735–1751).

«ks. jej paniej marszałkowej koronnej» — йдеться про удову по Станіславу Геракліушу Любомирському (помер в ніч на 17.01.1702 р.) — маршалку великому коронному (1676–1702) або про дружину Юзефа Кароля Любомирського (помер 15.12.1702 р.), який був маршалком великим коронним менше року (1702), по смерті свого родича — С. Г. Любомирського.

«podkomorzum koronn» — Казимир Людвік Белинський, коронний підкоморій (1688–26.02.1702).

«generalem Sztembochem» — йдеться про одного з шведських воєначальників, сподвижників Карла XII — генерал-майора Магнуса Штейнбока (Стенбока).

«pana krakowskiego» — тут йдеться про вищезгаданого С.Я. Яблоновського, краківського каштеляна і гетьмана великого коронного.

«staroście krasnostawskiemu» — Міхал Потоцький, староста красноставський (1686–1718) і сокальський (1719), писар польний коронний (1703–1726).

«kopiuszego koronnego» — Ян Олександр Конєцпольський, конюший коронний (1692–1704).

№ 2

«podkomorzy kor[onny]» — Єжі Домінік Любомирський, підкоморій коронний (10.03.1702–1726).

«pan Czarniecki, pisarz polny koronny, miał w pole na Wolhyniu dług śmiertelności oddać» — Стефан Станіслав Чарнецький, писар польний коронний (1671–1703), дійсно помер у квітні 1703 р. Цей документ дозволяє дещо уточнити час і місце смерті С. Чарнецького.

«Суґаńczука» — цього полковника згадують і інші джерела. Так, у книзі військових видатків коронного гетьмана Яблоновського під датою 19.10.1694 р. знаходимо запис: «Циганчук, полковник Палія, приїхав до Львова з сімома козаками...» (БЧ. ВР. — № 1949. — С. 61. Подано у нашому перекладі з польської).

№ 4

«pisarz polny koronny» — Міхал Потоцький, писар польний коронний (1703–1726).

№ 6

«sarięziųsu» — йдеться про прихильників Яна Казимира Сапіги (помер у 1730 р.) — державного і військового діяча Речі Посполитої, який у 1702 р. перейшов на бік шведів і став одним з ініціаторів створення прошведської конфедерації у Великопольщі (1703) і детронізації Августа II. Пізніше, у 1708 р., був призначений королем Станіславом Лещинським великим гетьманом ВКЛ. Після поразки Карла XII і С. Лещинського був амністований і перейшов на бік Російської імперії, став генерал-фельдмаршалом (1726), наближеною особою до Катерини I і Петра II, але наприкінці життя знову повернувся до табору С. Лещинського.

№ 7

«obozny koronni» — Єжі Олександр Любомирський , обозний коронний (1703–1729).

№ 11

«pułkownik jakiś Chański» — тут, очевидно, описка. Слід читати: «Tański», оскільки мова йде про Антона Танського, київського полковника у 1712–1742 рр. Перед цим він обіймав посади білоцерківського наказного полковника (1709–1710) і білоцерківського повноправного полковника (1711–1712). У 1704–1709 рр. він був охочокомонним полковником. (Див.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1996. — Т. V. — Вип. 1. — С. 2)

№ 29

«graffa feldmarszałka szwedzkiego Reinschedda» — йдеться про шведського фельдмаршала Карла Густава Реншильда (Ренскольда), який дійсно потрапив у полон внаслідок поразки під Полтавою (1709 р.) разом з шведським канцлером Карлом Піпером та деякими іншими вищими офіцерами.

Додатки:**№ 2**

«paratus» (лат.) — готовий.

«non latet» (лат.) — не є таємницею.

«Przebendowskiego» — Ян Єжі Пшебендовський (помер у 1729 р.) — мальбокський воевода (1697–1703, підскарбій великий коронний (1703–1729).

№ 3

«pro praesidio» (лат.) — для оборони.

¹ Див. наприклад: Універсали Івана Мазепи 1687–1709. — К. — Львів, 2002; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — К. — Львів, 2006.

² Листи Івана Мазепи. — К., 2002. — Т. 1.

- ³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К., 2007. — Т. 1; К., 2009. — Т. 2.
- ⁴ Вялікае княства Літоўскае. — Мінск, 2006. — Т. 2. — С. 407; *Urządnicy województwa bełzkiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy.* — Kurnik, 1992. — С. 255.
- ⁵ *Urządnicy województwa bełzkiego...* — С. 244.
- ⁶ *Anusik Z. Karol XII.* — Wrocław–Warszawa–Kraków, 2006. — С. 108–109.
- ⁷ Універсали Івана Мазепи... — К. — Львів, 2002. — С. 487–490; Універсали Івана Мазепи... — К., 2006. — С. 382–390.
- ⁸ НБ. — ВМ. — № 7650; БЧ. ВР. — № 199. — С. 729 (“Wiktorya moskiewska pod Puławą nad Karolem Dwunastym, szwedzkim królem, otrzymana je. 8 July roku 1709”).

Володимир Александрович

Ікони часів князя Лева Даниловича

В статті розглядається західноукраїнська іконографія часів Лева Даниловича. Автор доводить, що тогочасна іконографічна спадщина становить окреме історичне явище у західноукраїнському релігійному малярстві XIII ст.

Ключові слова: західноукраїнська іконографія, Лев Данилович.

В статье рассматривается западноукраинская иконография времен Льва Даниловича. Автор доказывает, что иконографическое наследие того времени представляет собой обособленное историческое явление в западноукраинской религиозной живописи XIII ст.

Ключевые слова: западноукраинская иконография, Лев Данилович.

In paper has been considered Western Ukrainian iconography of age of Lev Danylovych. The author proved that iconography heritage iconography of age of Lev Danylovych had been separate historical phenomenon in Western Ukrainian religious painting of 13th century.

Key words: Western Ukrainian iconography, Lev Danylovych.

Останні десятиліття ознаменовані відкриттям та переосмисленням інтерпретації цілого ряду найдавніших пам'яток західноукраїнського релігійного малярства, що, здається, уже остаточно зруйнували бар'єр для найстарших ікон, які у ще недавньому сприйнятті мали походити лише з кінця XIV ст. Упродовж майже цілого століття утверджений в осмисленні релігійної мистецької культури західноукраїнських земель «неперехідний» рубіж перестав існувати остаточно, хоча, через інерцію («чого Івась навчився змалечку...») відкриття залишається приватним здобутком автора цих рядків — література уже майже два десятиліття його незмінно ігнорує. Нові дослідження дозволили на конкретних прикладах обґрунтовано поставити питання про автентичну малярську спадщину навіть XIII ст.¹ Причому, зроблено це не лише за нечисленними мініатюрами відомих ще від XIX ст., проте мало залучених до ширшого контексту еволюції української мистецької традиції ілюстрованих рукописів². Є усі підстави подавати доведеним фактом історії національної культури також невелику кількісно, але різноманітну за складом групу ікон, які ще недавно вважалися втраченими безслідно³.

Завдяки реальним поповненням корпусу найдавніших західноукраїнських ікон через відкриття поодиноких їх зразків не лише XIV, а й навіть XIII ст., в історії малярства цього часу виразно означилися проблеми, щодо яких перед цим не існувало найменшого уявлення⁴. Насамперед у достатньо широкій гамі конкретних прикладів виявилися різноманітні якнайтісніші пов'язання на візантійському ґрунті. Доступний «попередній» матеріал, ще без докладнішого вивчення, мало осмислений, згідно з історичною еволюцією, характеризує візантійський напрям найважливішою сталою складовою процесу мистецького синтезу на західноукраїнських землях. «Візантійський внесок» зберігав значення навіть на тлі глибоких історичних перемін від середини XIV ст.⁵ Одним з найяскравіших, виняткових для усього світу східного християнства його виявів стала невелика група щойно останнім часом ідентифікованих як окрема самодостатня цілість найдавніших ікон «мініатюрного стилю» середини — другої половини XIII ст.⁶ Не менш показовими щодо визначального напрямку контактів виявляються й хронологічно наступні волинські та перемишльські об'єкти кінця XIII — першої половини XIV ст. зі спадщини місцевого варіанту монументального стилю ранніх Палеологів⁷, відкриття яких розпочалося із впровадженням до наукового обігу дорогобузької ікони Богородиці Одигітрії кінця XIII ст. (Рівненський обласний краєзнавчий музей)⁸. Через зіставлення обох груп пам'яток еволюція мистецтва ікон упродовж століття сприймається зміною першого стилістичного напрямку другим⁹, що, природно, не виключає існування інших тенденцій, не засвідчених у конкретних зразках, або ж досі не відзначених. Незважаючи на скромність доступних матеріалів — як оригінальних, так і їх відображень у пізнішому доробку (цей аспект у літературі донедавна не існував зовсім), з найновішим поповненням фонду найстарших ікон окреслилася цілком своєрідна картина їх еволюції у регіоні.

Новітні відкриття найдавніших західноукраїнських ікон XIII–XIV ст. не просто виводять на недоступний донедавна рівень сприйняття традиції. Заповнення дошкульної «білої плями» в національній мистецькій культурі на одному з найпоказовіших її напрямів, яким в історичній перспективі утвердилися ікони, вказує тільки одну зі сторін практично не поміченої досі найглибшої в її основах зміни ситуації у дослідженні давнього західноукраїнського станкового малярства. Водночас постає широкий комплекс історично-мистецьких проблем, опрацювання яких підводить до наступного кроку в осмисленні доступного нині лише від середини — другої половини XIII ст. доробку західноукраїнського малярства завершального етапу княжої доби. Одним з таких нових аспектів виявляються ікони часів довготривалого, усе ще не зауваженого в цій його очевидній особливості правління князя Лева Даниловича († не раніше 1301 р.), донедавна під мистецьким оглядом не побаченого зовсім.

Князь Лев Данилович залишився в українській історії політиком з неоднозначною, мало зною біографією¹⁰, хоча водночас його особа видається одинокою центральною постаттю початків історичної традиції знаного від XVI ст. перемишльсько-львівського регіону¹¹. Через відсутність літописних джерел із середовища самого князя, довготривалий період його правління

ніколи не привертав більшої уваги, не став об'єктом докладнішого вивчення. З-поміж сюжетів мистецької сфери у літературі досі фігурувало хіба відкликання до монастирів у Спасі та Лаврові, які князь мав заснувати¹². Втім, монастирський переказ пізній, тому, назагал, не сприймається твердо встановленим фактом, хоча необхідні роз'яснення здатні внести новіші, проте все ж переконливі за вимовою джерела. Найдавнішим з них є інвентар Перемишльського староства 1568 р., у якому занотовано надання монастиря «od księcia Lwa, którego tam ciało leży»¹³. Урядове джерело фіксує водночас усталену на XVI ст. виняткову роль обителі у духовній культурі регіону, який включав не тільки співвіднесене з ним в сучасній свідомості Підгір'я, а й «закордонні» тоді закарпатські терени¹⁴. Із Самбірським Підгір'ям їх, безперечно, поєднувала спільна історична доля доби Галицько-Волинської держави, територія якої сягала гирла Дунаю, та відповідний родовід церковних структур¹⁵. Хоча наведений переказ достатньо пізній, він виразно описує розбудовану, довготривалу за часом складення, давню традицію, до джерел якої відсилає новіший переказ про початки Спаської обителі. Його вимову, зі свого боку, підтверджують зібрані та осмислені останнім часом пам'ятки, які через репліки шанованих реліквій доводять існування у регіоні давніх релігійних культів (див. далі).

Перший слід активності князя Лева Даниловича у малярстві постав при дослідженні Жидачівської чудотворної ікони «Воплочення» (Жидачів, церква Воскресіння Христового), зафіксованої у джерелах щойно XVIII ст.¹⁶ Актові книги Жидачівського гродського суду дозволили ідентифікувати згаданого в написі на звороті про намалювання і передачу ікони в 1406 р. до жидачівського монастиря єромонаха Веніаміна зі священником місцевої церкви Різдва Богородиці¹⁷ Веніаміном Залуським¹⁸, що відсунуло задокументовану історію ікони до 1660-х років. Образ наділений стійким комплексом ознак середини XVI ст. з яскравими аналогами серед перемишльської спадщини¹⁹, проте водночас — виразними прикметами давнішого оригіналу. До нього відсилає величава фронтальна постава Богородиці, її характерний лик з розбудованими щоками, малим підборіддям, прямим тонким носом, своєрідними короткими підкреслено «скругленими» бровами. Окремими з цих рис наділений також лик Емануїла. Вони відтворюють ідеал монументального стилю ранніх Палеологів настільки виразно й послідовно, що ікона, безперечно, є реплікою оригіналу останніх десятиліть XIII ст.²⁰ Одна з найближчих до неї (монументальною постаттю взагалі найближча) «Свята великомучениця Параскева» з церкви Покрову Богородиці в Трушевичах (НМЛ)²¹ переконує у непоодинокості таких відкликань. До нього ж відсилають репліки «Богородиці Одигітрії»²² зразка оригіналу згаданої дорогобузької ікони, доводячи присутність аналогічного списку в Перемишлі²³.

Окрім протографу останніх десятиліть XIII ст., вивчення жидачівського «Воплочення» принесло ще один важливий для сприйняття його самого й ширшого контексту висновок. Виявлено немало пізніших, XVII і навіть XVIII ст., реплік, які слід визнати прямими чи опосередкованими відтвореннями того ж оригіналу²⁴. Їх географія тяжіє до єдиного осередку, який, відповідно до

притаманної для окресленого історичного регіону системи внутрішніх взаємозв'язків, ідентифікується як монастир князя Лева Даниловича у Спасі (сучасна література, виходячи з новітніх реалій, на перший план ставить Лаврівський монастир). Отже, усі репліки, перелік яких започатковує Жидачівська ікона, відтворюють гаданий історичний протограф — імовірний дар князя до Спаського монастиря²⁵ (щонайменше тогочасний об'єкт). Хоча факт такого дару не підтверджено, існування зазначеного оригіналу жидачівська і пізніші репліки доводять цілком переконливо. За іконографією це мав бути образ, взорований на зображенні Богородиці в апсиді храму зразка, що здебільшого сприймався за київське «Воплочення» («Ярославська Оранта») початку XIII ст. зі Спаського монастиря у Ярославлі (Москва, Державна Третьяковська галерея, далі — ДТГ)²⁶. У спаській монастирській церкві такий образ сприймається і через відсутність в її інтер'єрі монументального малярства (фрески виконано щойно в 1547 р.²⁷). До такого призначення протографу відсилає й віднотоване у візитації 1732 р. унікальне для церковної практики вміщення ікони на престолі²⁸. Цю традицію підтверджує також аналогічне зображення (всередині мурованого храму) на пределлі намісного образу Богородиці у Юріївській церкві в Дрогобичі (1659)²⁹. На підставі доступних переказів наявність у Спаській монастирській церкві сучасного їй відтвореного в Жидачівській чудотворній іконі втраченого образу Воплочення видається цілком вірогідною. Щобільше, можливо, саме від нього виводяться й призначені для вівтарів круглі ікони Воплочення XVI–XVII ст.³⁰ До них належить й унікальна тронна «Оранта з Емануїлом» маляра Павлентія Радимського з Успенської церкви в Хотинці (Перемишль, Національний музей Перемишльської землі)³¹.

З часами князя Лева Даниловича й посередньо — попередньо окресленим колом його гаданих мистецьких ініціатив вдається співвіднести також не зафіксованого походження згадану найдавнішу західноукраїнську ікону Покрову Богородиці³². Без докладнішого заглиблення у стиль та іконографію одинокої під усіма оглядами пам'ятки пропонувалися її датування в межах від XII до XVIII ст.³³ Опрацювання скромного за мистецькими якостями (в ньому традиційно віднаходили «примітив»³⁴) образу показало його реплікою перемишльської школи останніх десятиліть XIII — щонайпізніше початку XIV ст. з елітарного оригіналу (переданий жовтою фарбою золотий асист на вбранні ангелів й аналогічне облямування мафорію Богородиці), створеного у Холмі в середині XIII ст. Внаслідок цього образ сприймається прикладом перенесення на перемишльський ґрунт холмської традиції із приєднанням Холма зі смертю князя Шварна Даниловича (1269) до володінь його брата Лева Даниловича³⁵. Холмським слідом покровського культу князя виявляється збережена в переказі єпископа Якова Суші (1610–1687) відомість про княжий дар холмському соборові — село Покровку в околицях міста³⁶. Іконографія збереженого в Києві образу укладена на підставі декількох епізодів Життя святого Андрія Юродивого, хоча не ілюструє відповідних фрагментів літературної пам'ятки³⁷. Джерелом виявилось не тільки загальновідоме об'явлення Богородиці у Влакернах, а й описане за тією ж схемою ранніше з'явлення святому в Софійському

соборі у Вербну неділю царя Давида. Воно дало тему Богородиці як «Господомолитвениці» через Воплочення й виведену від неї єдину в іконографії Покрову домінуючу у «холмській» композиції тронну Оранту з Емануїлом³⁸, що водночас відсилає до зображень тронної Богородиці в храмових апсидах³⁹. Головний аргумент холмського родоводу укладу — «не побачена» сцена диякона з архиєреєм, за портретом ідентифікованим з «холмським» святим Іоаном Златоустом⁴⁰, відкликається до суголосного з темою Богородиці — вмістилища Бога трактування чаші з вином, що його святий Андрій Юродивий дав у відповідях на запитання свого учня Єпіфанія⁴¹. Викладена інтерпретація заснована на ретельному аналізі нерідко переочених досі реалій ікони у зіставленні з текстом її літературної першооснови. Вона доводить розроблення його укладу у Холмі за князя Данила Романовича та його перенесення до Перемишля складовою частиною «холмської спадщини» князя Лева Даниловича.

Пам'яткою часів князя сприймається також фрагмент із вибраними святими зі згаданої церкви в Тур'ї (НМЛ), який до наукового обігу принагідно впровадив Ярослав Ісаєвич⁴². Ушкоджений залишок зберігся на звороті цілофігурного «Святого Іоана Златоуста» молитовного ряду перемишльської школи кінця XV ст.⁴³ Вціліли лише два верхніх з первісних трьох рядів постатей, причому крайні з них праворуч обрізані, що вказує на втрату частини зображення. Схема розташування нагадує візантійські календарні ікони XI–XIII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської), проте добір персонажів інший⁴⁴ і навіть виходить поза ієрархічний канон. У першому ряду знаходяться первомученик архидиякон Стефан, святі воїни-мученики Георгій і Микита та святий Микола. Другий, заповнений дещо тісніше, включає євангелістів та вирішену за тією ж схемою п'яту обрізану постать з книгою. Остання підказує ймовірність вміщення повного апостольського ряду, хоча не вдається пояснити, чому євангелістів відсунуто до лівого краю. Інший можливий варіант реконструкції мав би підказати у фрагменті ліве крило укладу з двох чи трьох частин, але питання про причину вміщення усіх євангелістів від лівого краю це не знімає. Аналіз верхнього ряду пропонує ширші можливості гіпотетичного відтворення цілості. Видається логічним, що архидиякону та воїнам-мученикам праворуч відповідали симетричні постаті архидиякона Стефана та святих воїнів — Дмитрія й одного з Федорів. Присутність поміж ними святого Миколи підказує можливість зображення праворуч від нього трьох святих — Іоана Златоуста, Григорія Богослова та Василя Великого, що разом давало б щонайменше десять постатей на відміну від гаданих дванадцяти апостолів у загущеному нижньому реєстрі. Немає натомість жодних слідів можливого складу втраченого останнього ряду. Хоча в обох збережених ієрархію порушено й апостоли опинилися під святи-телями та мучениками, втрачений реєстр, судячи зі звичної практики східнохристиянського культурного кола, мав би включати представників наступного рівня ієрархії — пророків, преподобних, очевидно, також святих жінок. У цьому переконують, зокрема, синайські XV ст. дев'ятифігурне «Моління» з чотирма рядами вибраних святих⁴⁵ та склад святих на обрамленні ікони святого Миколи зі сценами його історії, донаторами і Молінням з вибраними святими⁴⁶.

Відкликаючись до давнішої традиції, вони фіксують найзагальнішу основу можливих уявлень про заповнення втраченого третього ряду постатей.

Тур'ївський фрагмент, як і «Покров», ілюструє найраніший, відображений оригінальними пам'ятками, окремий самостійний напрям малярства Галицько-Волинського князівства, репрезентований іконами «мініатюрного стилю»⁴⁷. Виведене з протографу «Покрову», його побутування у Холмі 40–50-х років XIII ст. вказує на утвердження такої стилістики ще перед серединою століття, щонайпізніше — у другій його чверті. «Покров» підказує вірогідність інтересу до цього стилевого напрямку перед кінцем століття, коли його активно витісняв підкреслено величний монументальний стиль, розроблений за часів утвердження у Візантії династії Палеологів. Очевидні успіхи нової тенденції на західноукраїнських теренах ще до кінця століття, на яких у спадщині перемишльського кола наголошують втрачені протограф жидачівського «Воплочення» та першовзір пізніших реплік «Богородиці Одигітрії». Водночас спостерігається затухання «мініатюрної» традиції.

Відкриття останніх років дають підставу поповнити спадщину давнього українського малярства ще однією пам'яткою, унікальною не лише для національної культури, — іконою святої великомучениці Параскеви зі сценами історії з церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ)⁴⁸. Запропоноване при впровадженні до наукового обігу датування XIV ст. подано без докладнішої аргументації, а зіставлення з тогочасними іконами, збереженими на теренах Перемишльської єпархії, переконує, що знахідка не зовсім вписується до тодішньої спадщини. Відзначена спорідненість лику з візантійськими пам'ятками першої половини століття⁴⁹ природно співіснує з можливістю відкликання і до давнішої традиції. На неї вказують, зокрема, ікона святого Георгія XII ст. (Афон, Велика Лавра)⁵⁰ та мініатюрна мозаїка святого Дмитрія другої половини XII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁵¹. Тобто, серед зразків слід враховувати і той малярський напрям, єдиним прикладом якого в Україні є київська Свенська ікона Богородиці зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими (ДТГ)⁵² початку XII ст.⁵³ Постаць святої відзначена досить своєрідним трактуванням з мінімальною увагою до елементів третього виміру (намальовані без натяку на об'єм складки синьої туніки й особливо червоного мафорію на грудях, проте водночас своєрідно відтворені фалди мафорію внизу обабіч фігури). Найпереконливішим доказом давнішого походження слугує нетиповий для релігійної мистецької культури східнохристиянського світу уклад з чотирма вміщеними лише праворуч сценами з історії святої — унікальної редакції з однією постаттю та антуражем, що ілюструє конкретні обставини окремої події, що є притаманним, очевидно, найдавнішим зразком, з-перед знаного найстаршого комплексу ікон такого укладу початку XIII ст. в синайській збірці⁵⁴. Серед сцен історичного циклу особливу увагу привертає рідкісне «Приборкання дракона». Його архітектура, насамперед винесена поза основний об'єм одинока мініатюрна вежа, виразно заснована на західноєвропейській іконографії, хоча конкретний зразок поки не встановлено. Натомість є очевидним, що до неї ж відкликаються аналогічні мотиви «Трапезунду» зnanого «Святого Георгія» з Хрестовоздвижен-

ської церкви у Здвижені (НХМ)⁵⁵. Подібні елементи пропонує й «Свята великомучениця Параскева з історією» з церкви святого Дмитрія у Жогатині (Сянок, Музей народного будівництва)⁵⁶. За ними, безперечно, стоїть спільний зразок, а водночас — не зауважене використання західних взірців в українському середньовічному малярстві, на яке вказують й інші пам'ятки другої половини XV ст., проте це тема окремого спеціального дослідження. Поки обмежимося визнанням вірогідного закорінення цього явища в традиції XIII ст., яке підказує найстарша віднайдена досі в Україні ікона зразка «з історією». У пошуках ширшого контексту ісаївського відкриття привертає увагу близькість притаманної йому лаконічності до двох збережених історичних сюжетів «Святої великомучениці Параскеви зі сценами історії» з придорожньої каплиці в Кульчицях (Львівська національна галерея мистецтв)⁵⁷, одна з яких так само ілюструє перебування святої у темниці. Зіставлення також переконує у пізнішому походженні кульчицької версії, за яскравими прикметами стилістики періоду торжества ісихазму віднесеної до другої половини XIV ст.⁵⁸ До раннього походження ікони з церкви в Ісаях відсилає й відзначене виняткове для релігійної іконографії вміщення сцен історичного циклу лише праворуч. Згадана група найдавніших візантійських ікон з історією початку XIII ст. та наслідування відповідного зразка послідовно пропонують звичний для пізнішого часу уклад додаткових сцен з чотирьох чи трьох сторін⁵⁹. Щодо них ісаївський приклад вказує на етап формування схеми, не засвідчений іншими віднайденими досі об'єктами спадщини усього східнохристиянського світу. В українському мистецькому доробку вже доводилося відзначати давніші перекази — початкового періоду утвердження місцевого варіанту східнохристиянської мистецької культури⁶⁰. Ісаївська «Свята великомучениця Параскева», видається, здатна поповнити їх коло ще одним показовим прикладом.

Розглянуті «мініатюрні» зразки засвідчують ранішу в межах століття традицію, єдиний надійний часовий вимір з середовища якої зберегла холмська іконографія «Покрову». Іншу відповідну вказівку пропонує їх передування наступному монументальному стилеві ранньопалеологічного зразка. З його доробку до кола князя Лева Даниловича найвиразніше відсилає гаданий спаський протограф жидачівського «Воплочення». З огляду на хронологію та призначення, здатна підтримати відповідне явище також відзначена перемишльська паралель дорогобузької «Богородиці». Не так давно привернуто увагу до віддаленого переказу тієї ж традиції в незаслужено маловідомій згаданій іконі святої великомучениці Параскеви з двома ангелами з церкви в Трушевичах з винятково монументальною постаттю святої.

Цей перелік пізніх відтворень втрачених оригіналів в останні роки поповнила ще одна позиція. До спадщини перемишльського кола слід додати також переказ львівського походження у не так давно розкритій іконі Богородиці з Троїцької церкви у Гамульці (Львівський музей історії релігії). Вона впроваджена до літератури як зразок малярства початку XV ст.⁶¹ Датування запропоновано без докладнішої аргументації; видається, воно пристосоване насамперед до званої «моди» зістарення поодиноких об'єктів давнішої львівської

спадщини⁶². Насправді за малочисельності оригінальних зразків західноукраїнського малярства початку XV ст.⁶³ подана дата не має підтвердження серед спадщини пропонованого часу⁶⁴. Таку можливість заперечує й стилістика без очевидного взаємозв'язку зі стійким комплексом ознак малярства перелічених ікон, створених не далі перших десятиліть XV ст. з виразними аналогіями серед візантійської спадщини кінця попереднього століття. Однією з найважливіших прикмет композиції є співвідношення між Богородицею та Емануїлом. Його постать виразно применшена, хоча для мистецтва східнохристиянського кола такий хід не винятковий⁶⁵. Однак взаємний стосунок вказує на використання двох різних взірців⁶⁶. Від одного запозичена строго фронтальна постать Богородиці з послідовним відкриттям до кола зразків, до яких належить вказана при публікації як аналог близька в трактуванні нижньої половини фігури синайська ікона тронної Богородиці⁶⁷, тоді як профільне зображення Христа — іншого родоводу. Постава голови й скероване до Богородиці благословення вказують, що в протографі вони пропонували тісніший взаємозв'язок й голова Богородиці мала бути нахилена під благословення на зразок, наприклад, знаної ікони Покровської церкви в Луцьку (НХМ)⁶⁸. З доступних зразків найяскравішим видається «Богородиця з двома архангелами» другої половини XIII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁶⁹, прикметна не лише відзначеним співвіднесенням, а й применшенням фігури Христа, так само опущеної додолу. Синайська аналогія підказує можливість часткового відтворення у гамулецькій іконі оригіналу з-перед кінця XIII ст. Оскільки постать Богородиці тут відкликається щойно до зламу XIV–XV ст.⁷⁰, а лик — XIV ст.⁷¹, давніший переказ зберігає лише постать Емануїла. На нього вказує лик з характерним коротким носом з немалою кількістю відповідників у тогочасній спадщині. До класичних прикладів належить намісна ікона 1260–1270-х років (Афон, монастир Хіландар), дещо молодша, останньої чверті століття (Афон, монастир Ватопед)⁷², мозаїкова «Богородиця» останньої третини XIII ст. (Синай, монастир святої Катерини Александрійської)⁷³. До кола цих зразків серед українських пам'яток відноситься згадана дорогобузька «Богородиця» та нововідкрита «Богородиця» з церкви в Ісяях (про неї див. далі). Пізні приклади пропонує, окрім зазначеної охридської подвійної ікони, «Богородиця» (з «Розп'яттям» на звороті) тієї ж збірки початку наступного століття (Охрид, церква Богородиці Перивлепти)⁷⁴ та сучасна їй того ж походження «Богородиця» (Белград, Національний музей)⁷⁵. У молодшому українському малярстві цей тип лику не зустрічається, а єдина відзначена львівська «Богородиця» 1534 р.⁷⁶ належить до імпорту, як об'єкт з доробку чинного в Перемишлі Майстра циклу великих празників з Успенської церкви на Вовчу⁷⁷. Наведені аналоги лику, як і рисунку постаті, підказують виконання Емануїла на підставі оригіналу останніх десятиліть XIII ст. Цей гаданий протограф міг бути візантійського походження, що здатне зблизити його з вірогідним спаським оригіналом Жидачівської чудотворної ікони, або ж бути місцевим наслідуванням такого зразка. Як і жидачівський образ, гамулецька «Богородиця» теж відтворює взірець часів князя Лева Даниловича, як наступна позиція скромного переліку малярського доробку відповідного часу.

Найновіші відкриття дозволяють вийти поза вилічення реплік втрачених оригіналів часів князя Лева Даниловича й поповнити фонд оригінальних ікон його доби. До такого висновку схиляє вивчення збереженої з чималими втратами так само ісаївського походження «Богородиці з Емануїлом» (НМЛ)⁷⁸. Оpubлікована без докладнішого заглиблення у стилістику як зразок малярства XIV ст.⁷⁹, вона насправді може бути співвіднесена ще з початковим періодом поширення на західноукраїнському ґрунті монументального стилю ранніх Палеологів⁸⁰. При значному пошкодженні лику Богородиці на такий висновок наштовхує насамперед лик Емануїла. Він виказує сталий комплекс ознак, знаний насамперед з дорогобузької «Богородиці» й досить послідовно відтворений в розглянутій репліці — жидачівському «Воплоченні». До них, як показало ще вивчення дорогобузької ікони, належать характерне низьке чоло, мале кругле підборіддя, злегка роздуті щоки, короткі круглі надбрівні дуги. Ісаївський Емануїл під цим оглядом — класика напрому. Проте водночас доступні фрагменти лику Богородиці вказують на перебільшення і деформацію правої щоки, спрощене моделювання. Ці тенденції через знищення вловлюються не так однозначно, проте цілком виразно. Лик звернутий праворуч й ліва, майже втрачена його сторона відтворена в різкому скороченні. Права натомість немало розбудована через побільшення правої щоки, об'єднаної єдиною плямою з підборіддям та затіненою стороною голови. Характерно потрактовано праве око — невелике, максимально наближене до перенісся, під широкою надбрівною дугою, винесеною до вилиці й на кінці опущеною вниз. Привертають увагу потрійні лінії білил, прокладені на шії біля щоки та при мафорії — з-поза репертуару засобів станкового малярства. Зазначені тенденції набагато яскравіше виражені у постатях. Емануїл лише загальним зарисом нагадує підкреслено видовжені пропорції дорогобузького Спаса⁸¹. Конкретне трактування цілком відмінне, аристократизм ліній та їх співвідношення помітно порушено, що зі свого боку наголошує й рисунок складок. Від притаманного волинській іконі органічного співвідношення пропорцій тут вловлюється небагато, вони виразно деформовані. Ще послідовніше такий підхід реалізовано у постаті. Права її сторона з різко опущеним немало подовженим плечем помітно розбудована й винесена ліворуч, поменшена рука опущена вниз. Ліва рука натомість, як і плече, піднята догори; ця сторона фігури применшена, що мало б оправдувати перспективне скорочення. Описані риси, при очевидній стилістичній відмінності конкретних зразків, трапляються і в поодиноких пам'ятках візантійського малярства XIII ст. Конкретним прикладом може слугувати позначена антикласичними тенденціями ікона Богородиці з підкреслено юним ликом (Афіни, Візантійський музей)⁸². Оскільки лик Емануїла переконує в належності ісаївської «Богородиці» до спадщини монументального стилю ранньопалеологівського зразка, домінування антикласичних елементів вказує на не аристократичну, а цілком відмінну від засвідченої у дорогобузькій «Богородиці» лінію еволюції. У зіставленні з відзначеним тими ж особливостями найдавнішим західноукраїнським «Покровом» вона засвідчує поширення на місцевому ґрунті не тільки послідовно домінувавших тоді класичних ідеалів, а й виразного

антикласичного напрямку. При очевидній перевазі в українському малярстві XIII–XIV ст. аристократичної орієнтації⁸³ ісаївська «Богородиця» не просто наголошує на відмінних орієнтирах. За нею, як і найстаршим західноукраїнським «Покровом» та ісаївською «Святою Параскевою», вловлюється напрям традиції, не так безпосередньо залежний від високої аристократичної культури Візантії. Через свою природу він, закономірно, мав менше шансів зберегтися в автентичних об'єктах. Проте саме він несе уявлення як про ширший контекст мистецької творчості, так і ті її сторони, які здатні органічніше відобразити місцевий її потенціал. Найдавніші пам'ятки з-поза елітарного кола доводять утвердження уже тоді того співвідношення високопрофесійного та позаелітарного напрямів, яке надалі виступає сталою ознакою національної мистецької традиції (звичайно, не як її виняткова особливість). Докладний аналіз найстаршого західноукраїнського «Покрову Богородиці» переконливо показав ранню «низову» течію як пряме віддзеркалення професійної творчості⁸⁴. За тією ж моделлю уже за умов пізньосередньовічної доби відбувалося становлення так званого «народного» малярства⁸⁵. Тобто, йдеться про ширші закономірності еволюції релігійної мистецької культури, фактори усезагальної дії. Паралельна до аристократичної скромніша орієнтація належить до «нових» понять історії мистецтва і вказує на новітнє розширення арсеналу її можливостей.

Проблема малярської спадщини другої половини XIII ст. — періоду довготривалого володарювання на перемишльсько-львівських теренах князя Лева Даниловича — постала лише в останніх роках із впровадженням до наукового обігу у їх власному історичному контексті поодиноких позицій найдавнішого доробку релігійної мистецької культури регіону. Поряд з нечисленними уже нині оригінальними пам'ятками у відкритті самого явища важливу роль відіграла ідентифікація їхніх слідів у пізніших об'єктах. При малочисельності давніх зразків цей напрям дослідження національної мистецької спадщини видається перспективним щодо віднайдення істотних відомостей для відтворення загальної картини мистецької культури окремих періодів, що вдалося показати як на прикладі пізніх слідів поширення візантійського малярства в Україні часів утвердження християнської традиції⁸⁶, так і на пізньосередньовічному малярському доробку Волині як відображенні спадщини княжої доби⁸⁷. Той же метод дозволяє поставити питання про ранні початки української іконографії Спаса у славі в зорієнтованому на візантійські взірці досвіді другої половини XIV ст.⁸⁸ Поєднання нововідкритих автентичних зразків малярства з їх переказами у пізніших репліках дає змогу заповнити не лише одну з наявних донедавна лакун у національній мистецькій культурі. Йдеться водночас про все ще не оцінений важливий період буття історичного перемишльсько-львівського регіону, на який припадає складення основ місцевої традиції новішого часу. Саме відтоді розпочинається довготривалий етап розвитку аж до докорінної зміни ситуації у другій половині XVI ст. та утвердження відмінного статусу регіону за умов нової доби й відповідної системи його внутрішніх взаємозв'язків. Цього процесу поки не зауважено — згруповані тут ікони виявляються першим кроком до його відкриття та осмислення.

Запропонований перегляд переконує, що, вслід за найстаршим скромним доробком «мініатюрного стилю», спадщина часів князя Лева Даниловича — наступне окреме історичне явище, яке вдається ідентифікувати у західно-українському малярстві XIII ст. Всупереч наполегливому тиражуванню відзначеного «твердого переконання» у походженні винятково одиничних зразків щойно з самого кінця століття й неможливості через їхню малочисельність запропонувати узагальнюючі висновки щодо стану українського мистецтва його середини — другої половини⁸⁹, результати новітніх досліджень переконують в іншому. При очевидній нечисленності оригінальних позицій їх докладніше вивчення із залученням можливих переказів з епохи у пізнішій малярській спадщині та належного сприйняття досвіду незмінно візантійського зразка створює можливість не лише накреслити процес еволюції релігійного малярства упродовж століття, а й встановити окремі його особливості. Завдяки цьому XIII ст. виявляється не темною плямою після монгольської навали, як у цьому переконує цитований новітній перегляд українських ікон княжої доби у версії російського автора В. Пуцка, а періодом активного творення. Російський історик розпочав огляд ікон XIII–XVI ст. такою вимовною констатацією: «Поступальний розвиток сакрального мистецтва в XIII ст. був перерваний монгольською навалою, яка значною мірою відокремила те, що було створено за нових умов. Навіть великі духовні осередки з довідченими майстрами виразно відчували наслідки катастрофи. Звичайно, культурна діяльність остаточно не припинилася, але помітно посилилась її ізолюваність від провідних мистецьких центрів християнського світу, насамперед Візантії»⁹⁰. Суть цих, природно, надалі розвинутих у тексті, розмірковувань визначає їх базування не на українській ситуації, яку автор, правду кажучи, не зовсім знає, й так само не на українському матеріалі, а сприйнятому зі сторони, через інерідну традицію, з наполегливим намаганням утвердити її систему цінностей об'єктивно достатньо відмінній від неї українській дійсності. Скромна вже нині малярська спадщина XIII ст. на конкретних прикладах переконує, що списана з чужоземного досвіду «теорія», далека від прикметних форм українського життя, цілковито спотворює історичний процес, що його нібито покликана пояснити. На догоду «теоретизуванню до досвіду» на українське буття накладається улюблений штамп, під яким не залишається рішуче нічого від найважливіших прикмет індивідуального обличчя національної свідомості. Переглянуті пам'ятки доби князя Лева Даниловича та пізніші відкликання до тодішньої спадщини переконують, що в гаданих «часах занепаду й руїни» домінували настрої не «катастрофи», а творення, відновлення та поширення давніх зв'язків, насамперед, природно, на визначальному візантійському напрямі, що й забезпечило продовження традиції й увінчалось закладенням основ розбудови мистецького процесу упродовж декількох наступних століть. Найновіші дослідження переконують у саме такій ролі довготривалого правління князя Лева Даниловича в еволюції історичного перемисьльсько-львівського регіону. Мистецька спадщина виявляється першим, уже нині готовим підтвердженням цього сприйняття.

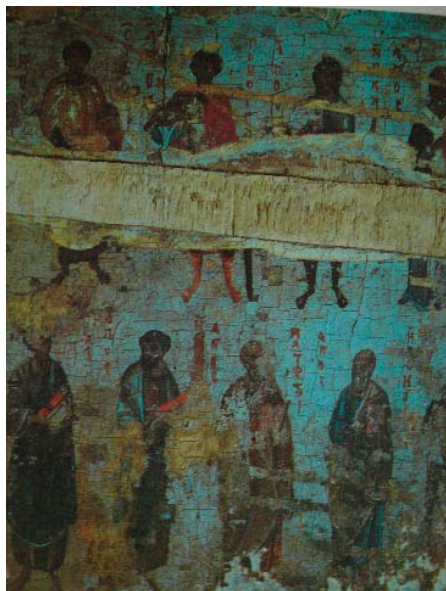
ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1. Чудотворна ікона «Воплочення». Жидачів, церква Воскресіння Христового.

Мал. 2. Покров Богородиці. Походження не зафіксоване.

Мал. 3. Вибрані святі (фрагмент). З церкви святого Миколи в Тур'ї.

Мал. 4. Свята великомучениця Параскева з історією. З церкви архангела Михаїла в Ісаях.

Мал. 5. Богородиця з Емануїлом на троні і двома ангелами. З Троїцької церкви у Гамульці.

Мал. 6. Богородиця з Емануїлом. З церкви архангела Михаїла в Ісяях.

¹ *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* — 2010. — Вип. 4. — С. 154–179.

² Зведення відомостей про рукописи див.: *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. — Львів, 1995. Найновіший перегляд мініатюр запропонували: *Ганзенко Л.* Ілюмування рукописної книги // *Історія українського мистецтва: У 5 т.* — К., 2010. — Т. 2: Мистецтво середніх віків. — С. 732–738; *Пуцко В.* Ілюмування рукописної книги // Там само. — С. 951–955.

³ У літературі є декілька пропозицій відповідного датування поодиноких об'єктів винятково у жанрі позбавлених аргументації «прозрінь», з огляду на природу, непридатних до сприйняття. Так було, зокрема, з віднесенням до XII–XIII ст. найстаршого західно-українського «Покрову Богородиці» (Київ, Національний художній музей України, далі — НХМ): *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. — К., 1976. — С. 9. — Табл. XV. Справедливе критичне зауваження з цього приводу див.: *Пуцко В.Г.* Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька. Український середньовічний живопис. *Ukrainian Medieval Painting*, Київ, 1976, 28 стр. + 109 табл. // *Russia Medievalis.* — München, 1978. — Vol. 5.1. — С. 147 (тоді автор вбачав у пам'ятці «примитив XV в.»).

⁴ Цю ситуацію найвиразніше засвідчив текст про ікони відповідного часу, який для нового видання багатотомної «Історії українського мистецтва» написав російський історик мистецтва Василь Пуцко. Ретельно перерахувавши більшість збережених у Росії ікон «домонгольської доби», він водночас знехтував рядом добре відомих найдавніших українських ікон: *Пуцко В.* Іконопис // *Історія українського мистецтва.* — С. 657–674, 925–933. Досить сказати, що в опублікованому тексті не знайшлося місця бодай для згадки про такі класичні зразки українського середньовічного малярства, як ікони архангелів Михаїла та Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві та святого Георгія з церкви святого Миколи в Тур'ї (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шеп-

тицького, далі — НМЛ). Найдокладніше про них див.: *Александрович В.* Ікони першої половини XIV століття «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Даляві // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* — 1998. — Т. 236: Праці Секції мистецтвознавства. — С. 41–75; *Його ж.* Тур'ївська ікона святого великомученика Георгія з «Моління» // *Київська Церква.* — 2001. — Ч. 2–3 (13–14). — С. 212–221.

⁵ *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля.* — К., 2010. — С. 1029–1049.

⁶ *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини... — С. 164–169. Докладніше про них див.: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони «мініатюрного стилю» — невідомий аспект мистецької культури XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* — 2011. — Вип. 5 (у друці).

⁷ Огляд відповідних пам'яток див.: *Александрович В.* Ікони першої половини... — С. 52–62; *Його ж.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. — Львів, 1999. — С. 22–31; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т.* — К., 2001. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століття. — С. 286, 288; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* — Łańcut, 2004. — Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. — S. 275–279. Відсутність відповідного мистецького напрямку в огляді ікон у найновішій багатотомній «Історії українського мистецтва» — один з яскравих прикладів «недобачання» важливих аспектів національної мистецької спадщини на сторінках видання. В. Пуцко цей напрям знав й хоча твердив лише про «три невеликих ікони» (sic!), вбачав у них «матеріал», який «дозволяє робити не лише спостереження, але так само припущення і певні висновки»: *Пуцко В.* Про церковне малярство України XIV ст. // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* — Львів, 2009. — Кн. 2. — С. 514. Чому відповідне коло пам'яток опинилося поза опублікованим оглядом українського середньовічного релігійного малярства — пояснити складно.

⁸ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одігітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII — початку XIV століття // *Александрович В.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва). — Т. 1. — Львів, 1995. — С. 7–76. Відтворення з численними фрагментами (нерідко далекими від своєрідних колористичних особливостей оригіналу) див.: Богородиця-Одігітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / *Тексти до альбома: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович.* — Львів, 2007. — С. 7–24.

⁹ В. Пуцко ствердив неможливість ширших узагальнень на поодиноких іконах XIII ст.: *Пуцко В.* Іконопис. — С. 928. Визнавши безперечними зразками тогочасного малярства турянський фрагмент з вибраними святими («Менологія») та дорогобузьку «Одігітрію», які виразно засвідчують зміну стилю, очевидного процесу історичної еволюції з їх зіставлення автор не вивів.

¹⁰ Про нього див.: *Войтович Л.* Князь Лев Данилович — полководець і політик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 2006–2007. — Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. — С. 115–124 (передрук: *Войтович Л.* Галицько-волинські етюди. — Біла Церква, 2011. — С. 289–300).

¹¹ На це вказують не лише достатньо численні визнані фальсифікатами княжі грамоти. Підсумок їх вивчення див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 454–734.

¹² Новіший короткий виклад з відкликання до літератури див.: *Купчинський О.* Назв. праця. — С. 522–524.

¹³ *Александрович В.* Чудотворна ікона Богородиці («Воплочення») з Жидачева // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. — Львів, 2005. — Вип. 5. — С. 126.

¹⁴ Там само (відзначено «wielkie liudzie z wegier» на празник святого Онуфрія).

¹⁵ До цього мало сприйнятого феномену нещодавно привернуто увагу у контексті історії Львівської (Галицької) митрополії: *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. — Львів, 2010. — С. 144–215.

¹⁶ Історію ікони найдокладніше розглянуто в праці: *Вуйцик В.* Жидачівська Оранта // Родовід. Наукові записи до історії культури України. — 1994. — Ч. 9. — С. 73–77.

¹⁷ Актовий запис 1675 р. називає її церквою Непорочного зачаття Богородиці (*Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 122), проте латинський переклад, вочевидь, переінакшив посвячення. Візитація 1740 р. відзначає у місті церкву Різдва Богородиці: *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. — Львів, 2004. — Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. — С. 154. У 1762 р. вона вже не згадана, натомість фігурує церква Воскресіння Христового (Там само. — С. 295) — історична попередниця тієї, у якій ікона переховується нині.

¹⁸ *Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 121–122. Згадка про віддання ікони до монастиря вказує на якусь актуальну потребу, найправдоподібніше, визначену заходами єромонаха Веніаміна з облаштування монастиря. Текст напису див.: Там само. — С. 121.

¹⁹ *Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 122–123.

²⁰ Там само. — С. 125. Цей втрачений протограф має конкретний історично-мистецький родовід — він мав бути реплікою мармурового рельєфу у константинопольських Влахернах. Його фіксують уже 719 р.: *Громова Е.Б.* История русской иконографии Акафиста. Икона «Похвала Богоматери с Акафистом» из Успенского собора Московского Кремля. — М., 2005. — С. 19.

²¹ У відповідному контексті відзначено: *Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 123. Виняткова за її місцем у релігійному малярстві перемишльського кола ікона досі майже не привертала уваги, хоча її опублікував ще Іларіон Свенціцький: *Свенціцький І.* Галицько-руське церковне малярство XV–XVI віків. Матеріяли і замітки // ЗНТШ. — 1914. — Т. 121. — Іл. 2; *Його ж.* Іконопись Галицької України XV–XVI віків. — Львів, 1928. — Ч. 96; *Свенціцький-Святицький І.* Ікони Галицької України XV–XVI віків. — Львів, 1929. — Табл. 121, № 201. Новішу кольорову репродукцію див.: *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона XI–XVIII століть. — К., 2007. — Іл. 188.

²² *Александрович В.* Дорогобузька ікона... — С. 27–129.

²³ *Александрович В.* Дорогобузька ікона... — С. 27; Ejusdem. Przemyski ośrodek... — S. 275.

²⁴ *Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 119–120.

²⁵ Там само. — С. 126–127.

²⁶ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. — М., 1995. — Т. 1: Древнерусское искусство X — начала XV века. — № 15. Докази візантійського походження див.: *Пуцко В.* Богоматерь Великая Панагия // Зборник радова Византолошкогo института. — 1978. — Т. 18. — С. 247–256. Ікону Воплочення, доповнену зверху «історією Господа», відновує також опис руського монастиря Ксилургу на Афоні 1142 р.: *Мошин В.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII веках // Byzantinoslavica. — 1947. — С. 35.

²⁷ *Добрянский А.* История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой. — Львов, 1898. — С. 61 (першої пагінації). Вони виявилися одним

з трьох взаємопов'язаних ансамблів монументального малярства перемишльської школи середини XVI ст.: *Александрович В.С.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. — С. 427–428.

²⁸ *Вуйцик В.* Жидачівська Оранта. — С. 74.

²⁹ Найкращу репродукцію див.: *Міляева Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... — Іл. 351. Про дрогобицьку пределу див.: *Александрович В.* Композиція циклу «Акафіст Богородиці» на пределлі намісного образу Богоматері в іконостасі Святоюрської церкви у Дрогобичі // Дрогобицькі храми Воздвиження та святого Юра у дослідженнях. Перші читання / Матеріали виступів 23 червня 1998 р., м. Дрогобич. — Дрогобич, 1998. — С. 68–76. Додатковим підтвердженням запропонованого висновку може слугувати ідентифікована у гравюрі знаного львівського майстра кінця XVII — початку XVIII ст. Никодима Зубрицького ікона «Воплочення», яка, вочевидь, знаходилася у каплиці на першому ярусі дзвіниці Успенської церкви у Львові: *Його ж.* Українська іконографія Воплочення зламу середньовіччя та нової доби // Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП. — 2009. — № 1–4 (16–19) / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 23–24 листопада 2009 р. — С. 64; *Його ж.* «Реалістичний» аспект ілюстрацій видань Львівського Успенського братства другої половини XVII століття // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2011 рік. — Львів, 2011. — Кн. 2. — С. 441.

³⁰ *Александрович В.* Чудотворна ікона... — С. 120; *Його ж.* Українська іконографія Воплочення... — С. 63.

³¹ *Александрович В.* Хотинецька ікона Воплочення // Церковний календар 2010. Видання Перемишсько-Новосанчівської єпархії. — [Сянок, 2009]. — С. 117–127.

³² Найдокладніший її аналіз див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. — Львів, 2010. — С. 82–181.

³³ Перегляд відповідних пропозицій див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. — С. 89–107.

³⁴ Таке сприйняття без заглиблення в особливості стилістики послідовно тиражувало давню думку реставратора Миколи Перцева («Примитивность, даже сугубая примитивность исполнения»: *Перцев Н.Н.* Каталог реставрированных работ. — Санкт-Петербург, 1992. — С. 51). Грунтовніше вивчення малярських особливостей змушує визнати цю характеристику непорозумінням: *Александрович В.* Покров Богородиці... — С. 106–107.

³⁵ На холмський родовід відповідної іконографії вперше вказано: *Александрович В.* Малярство XIII–XVIII століть давньої Холмської єпархії східного обряду // *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie* (Materiały Międzynarodowej Konferencji «Sztuka Sakralna Pogranicza», Lublin, 13–14.10.2005 r.). — Lublin, 2005. — С. 88. Важливим його доказом сприймається не так давно опублікована храмова ікона першої половини XVIII ст. з церкви села Андронова поблизу Кобрини в Білорусі на території історичної Холмської і Белзької єпархії (Мінськ, Національний мистецький музей Білорусі). Вона дає єдиний поки поза спадщиною перемишльського кола приклад використання мотиву ангелів з тканиною, що відсилає до історичних холмських першоджерел. Про неї див.: *Александрович В.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — Львів, 2011. — С. 55–71.

³⁶ *Susza J.* Phoenix tertiatu reddivivus. — Zamość, 1684. — Р. 51. Аналіз цього надання та заперечення поверхових оцінок щодо нього див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. —

С. 174–177. Анджей Гіль відкинув запропоновану інтерпретацію й холмський родовід іконографії найдавнішого західноукраїнського «Покрову»: *Gil A. Czy Lew Daniłowicz uposażył katedrę chełmską wsią Pokrowa?* // Україна... — С. 204–211. У розкритикованому тексті він не зауважив міркувань історично-мистецької природи, на яких засноване визнання холмського походження відповідної іконографії, подавши ситуацію так, нібито воно побудоване винятково на свідченні Я. Суші. Додатковим доведенням правомірності холмської інтерпретації є згадана андроновська ікона та пам'ятки холмського контексту, наведені у її опрацюванні: *Александрович В. Переказ...* — С. 55–71.

³⁷ *Александрович В. Покров Богородиці...* — С. 145–163. Окремо про співвідношення літературного тексту й зображення в українській іконографії Покрову див.: *Ejusdem. Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy* // *Dajles historijos studijos*. — Т. 4: *Socialiniu tapatumu reprezentacijos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*. — Vilnius, 2010. — С. 361–382.

³⁸ *Александрович В. Покров Богородиці...* — С. 160–161.

³⁹ Там само. — С. 139–149.

⁴⁰ Ідентифікацію запропоновано: *Александрович В. Малярство XIII–XVIII століть...* — С. 88. Докладніше див.: *Його ж. Покров Богородиці...* — С. 142–143.

⁴¹ *Александрович В. Покров Богородиці...* — С. 145.

⁴² *Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси* // *Вопросы истории*. — 1973. — № 1. — С. 106.

⁴³ Як можна здогадуватися, відповідно до поширеної практики, ушкоджена ікона потрапила до майстерні анонімного перемишльського маляра, й він використав дошку, як основу для нової композиції. Аналогічну ситуацію, очевидно, фіксує контракт 1470 р. львівського майстра Бартоша з райцями Судової Вишні на образ до головного вівтаря місцевого парафіяльного костюлу та інші роботи на потребу храму, за яким митець мав отримати давній образ із вівтаря: *Łoziński W. O malarzach lwowskich* // *Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce*. — Kraków, 1891. — Т. 4. — Szp. LVIII.

⁴⁴ У літературі це першою відзначила В.І.Свенціцька: *Свенціцька В.І. Українське станкове малярство XIV–XVI ст. і традиції візантійського мистецтва* // *Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період*. — К., 1983. — С. 16.

⁴⁵ Σωτηρίου Γ. και Μ. Εικονες της Μονης Σινων — Αθηναи956 — Т. I — Стр. 221; Ševčenko N.P. *Menologio* // *Enciclopedia dell'arte medievale*. — Roma, 1997. — Т. 6. — P. 305.

⁴⁶ Σωτηρίου Γ. και Μ. Εικονες... — Стр. 17.

⁴⁷ Про нього, як окреме явище релігійної мистецької культури західноукраїнських земель княжої доби, див.: *Александрович В. Західноукраїнські ікони «мініатюрного стилю»...* Пор.: *Його ж. Відкриття...* — С. 154–179.

⁴⁸ Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. — [Львів, 2005]; *Гелитович М. Ново-відкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького* // *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. — Львів, 2006. — № 4 (9). — С. 91–93. Відповідне датування й у найновішій музейній публікації: *Цимбаліста М. До питання іконографії святої Параскеви в українському іконописі кінця XIV — початку XVI століть (на прикладі пам'яток зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького)* // *Літопис Національного музею у Львові*. — Львів, 2011. — № 8 (13). — С. 95 (кінець XIV ст.), 96 (XIV ст.).

⁴⁹ *Александрович В. Західноукраїнські ікони...* — С. 1038–1040.

⁵⁰ *Vocotopoulos P. L. Funzioni e tipologia delle icone* // *Bakalowa E., Passarelli G., Petković S., Vasiliu A., Velmans T., Vocotopoulos P. L. Il viaggio dell'icona dalle origini alla caduta di Bisanzio* / A cura di T. Velmans. — Milano, 2008. — P. 194. — II. 164.

⁵¹ The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue / Edited by Helen C. Ewans and William D. Wixom. New York, Metropolitan Museum of Art, Marsch 11 — July 6, 1997. — New York, 1997. — № 206.

⁵² Государственная Третьяковская галерея. — № 16. Тут ікона фігурує з «традиційним» датуванням на кінець XIII ст. Найновіше його повторення: *Пуцко В.* Іконопис. — С. 925–926.

⁵³ Датування на XII ст. запропоновано: *Овчинников А.Н.* «Пантелеймон» из ГМИИ и «Богоматерь Печерская» из ГТГ в свете реставрационного исследования // Русское искусство XI–XIII веков. Сборник статей. — М., 1986. — С. 52–60. Вірогідність датування початком XII ст. з додатковими аргументами обґрунтовано: *Александрович В.* Найдавніша київська ікона — «Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими» зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська // Історія в школах України. — 2008. — Ч. 4. — С. 53–56. На ролі Свенської ікони як попередниці «мініатюрного» стилю західноукраїнського малярства XIII ст. наголошено: *Александрович В.* Покров Богородиці... — С. 122.

⁵⁴ Коротко про цю іконографію див.: *Vocotopoulos P.L.* Funcioni e tipologia... — P. 124–128.

⁵⁵ *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. — Табл. XLIII; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... — Іл. 90.

⁵⁶ *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. — Табл. L; Ikona karpacka. Album wystawy «Ikona karpacka» w Parku Etnograficznym w Sanoku / Teksty naukowe Jerzy Czajkowski, Romualda Grządziela, Andrzej Szczepkowski. — Sanok, 1998. — П. 8; Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich. — Olszanica, 2008. — S. 130; Janocha M., ks. Ikony w Polsce od średniowiecza do współczesności. — Warszawa, 2008. — П. 291.

⁵⁷ Найкращі репродукції див.: Львівська галерея мистецтв. — Львів, 2007. — С. 15; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... — Іл. 93. На її місце в еволюції релігійного малярства західноукраїнського регіону вказано: *Александрович В.* Мистецтво... — С. 40; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. — С. 288, 290; *Його ж.* Західноукраїнські ікони... — С. 1041–1042.

⁵⁸ *Александрович В.* Мистецтво... — С. 40; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. — С. 288; *Його ж.* Західноукраїнські ікони... — С. 1041–1042.

⁵⁹ Про них див.: *Vocotopoulos P.L.* Funcioni e tipologia... — P. 124–128.

⁶⁰ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. — 2006. — Ч. 1 (13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — С. 38–49.

⁶¹ *Скоп П.* Ікона «Богородиця на престолі» першої пол. XV ст. із збірки Львівського музею історії релігії // Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. — Бюлетень № 9. — Львів, 2007. — С. 109–117.

⁶² Їх найпоказовіші приклади — цілковито безпідставне віднесення до XIV ст. ікони Богородиці, освяченої в кафедральному костьолі у великодну п'ятницю 1534 р. (ЛІНГМ) (*Возницький Б.* Львівська Богоматір // Дзвін. — 1991. — № 1–2. — С. 150–153) та датування XIII ст. й визнання «паладіумом» князя Данила Романовича львівської «Домініканської Богородиці» (Гданьск, домініканський костьол святого Миколая) (*Овсійчук В.А.* Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. — Львів, 1996. — С. 118–125). Насправді перша з них належить щойно до XVI ст. (*Александрович В.* Львівська ікона Богородиці 1534 року // Релігія в Україні. Дослідження, матеріали. — Львів, 1994. — Вип. 2. — С. 10–25), друга, очевидно, — найвизначнішому маляреві Венеції середини XIV ст. Паоло Венеціано (*Александрович В.* Мистецтво княжої доби // Історія Львова: У 3 т. — Т. 1: 1256–1772. — Львів, 2006. — С. 96–97).

⁶³ На сьогодні їх фонд визначають винятково умовно датовані зламом століть ікони майстрів, зайнятих замовленнями короля Владислава II Ягайла з церков святої Параскеви Тирновської у Радружі, святого Георгія у Вільшаниці та Різдва Богородиці у Старичах. Перші з них згруповано: *Александрович В.* Священик Гайль — маляр короля Владислава II Ягайла — і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. — С. 168–174; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek... — S. 278–280. Старицького «Спаса» до них додано на підставі подібності з фресками майстра склепіння Троїцької замкової каплиці в Любліні: *Його ж.* Ікона Спаса Пантократора з церкви Різдва Богородиці у Старичах // *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року).* — Київ–Львів, 1995. — Т. 1. — С. 31–33; *Його ж.* Священик Гайль... — С. 165; *Його ж.* Фрески каплиці Святої Трійці Люблінського замку. Нові аспекти малярської культури українсько-польського суміжжя // *Пам'ятки України.* — 1995. — № 3. — С. 170–171. Пор.: *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. — С. 281; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek... — S. 280; *Його ж.* Образотворче мистецтво // *Історія Львова...* — С. 202.

⁶⁴ Воно насамперед продовжує зовсім «приватні» намагання віднести до зазначеного часу поодинокі зразки західноукраїнської малярської спадщини, яких чимало пропонує знаний новіший огляд українських ікон з-перед початку XVI ст.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. — Львів, 2005. Одним з найпоказовіших прикладів такого підходу є проголошення пам'яткою 1410-х рр. знаної «Похвали Богородиці» (Богородиці Одигітрії з пророками) з церкви святого Дмитрія у Підгородцях (НМЛ): *Гелитович М.* Богородиця з Дитям і похвалою. Ікони колекції Національного музею у Львові. — Львів, 2005. — С. 15; *Коць-Григорчук Л.* Знаменна ланка // *Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської.* — Львів, 2005. — С. 54 [за палеографічними особливостями датовано першим десятиліттям (sic!) XV ст.]; *Ї ж.* Дипінті українських середньовічних ікон. — Львів, 2011. — С. 155 (віднесено до кінця XIV — початку XV ст.).

⁶⁵ Яскравим його прикладом є ікона XII ст., що відтворює прототип Холмської ікони Богородиці (Синай, монастир святої Катерини Александрійської: Σωτηρίου Γ. καί Μ. Εικόνης — Т. I — П.в. 192. Пор.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії). — Т. 1. — Львів, 2001. — С. 15.

⁶⁶ Для тогочасного українського малярства це не єдиний випадок — аналогічний підхід відзначено також в тронній «Богородиці з Емануїлом і пророками» з церкви архангела Михаїла у Флоринці (Історичний музей у Сяноку, далі — ІМС): *Александрович В.* Ікона Богородиці в мандорлі з церкви Арг. Михаїла у Флоринці // *Церковний календар 1997 рік. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії.* — [Сянок, 1996]. — С. 88.

⁶⁷ *Скоп П.* Ікона «Богородиця на престолі»... — С. 116.

⁶⁸ Репродукції див.: *Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. — Табл. XVII; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... — Іл. 23.

⁶⁹ The Glory of Byzantium. — № 208.

⁷⁰ *Скоп П.* Ікона «Богородиця на престолі»... — С. 116.

⁷¹ Як аналоги див.: лик Богородиці початку століття ікони з «Благовіщенням» на звороті (Охрид, Галерея ікон) та лик святої Анастасії на іконі зламу XIV–XV століть (Санкт-Петербург, Державний Ермітаж): *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)* / Edited by Helen C. Evans. — New Haven–London, 2004. — № 99; № 115.

⁷² Treasures of Mount Athos. — Thessaloniki, 1997. — № 2.8, 2.10.

⁷³ Byzantium. — № 207.

⁷⁴ *Vocotopoulos P.L.* Funcioni e tipologia... — P. 142.

⁷⁵ *Ibidem.* — P. 122.

⁷⁶ Репродукції див.: *Овсійчук В.А.* Українське малярство... — С. 130, 154; Львівська картинна галерея. — С. 13; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... — Іл. 35.

⁷⁷ Про нього див.: *Александрович В.* Майстер циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі (Невідома сторінка зарубіжних зв'язків перемишльської школи українського релігійного малярства початку XVI століття) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2000. — Вип. 35–36. — С. 76–98.

⁷⁸ Викладену далі атрибуцію перше запропоновано: *Александрович В.* Відкриття... — С. 174–176.

⁷⁹ Пропозицію супроводить популярне останнім часом в Національному музеї у Львові відкликання до результатів радіо-вуглецевого аналізу деревини. На поважність сприйняття вказує «найвірогідніший час зрізу деревини — 1370 рік» за одними дослідженнями й «1380–1410 рр.» — за іншими, доповнений «висновком»: «Виходячи з цих результатів, найвірогідніше датувати дошку 1395-м р.» (у цитатах збережено правопис оригіналу). Див.: *Гелитович М.* «Богородиця Одигітрія» з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї — рідкісна пам'ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. — Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. — Луцьк, 2007. — С. 44.

⁸⁰ Аргументи на користь такого датування вперше наведено: *Александрович В.* Відкриття... — С. 176.

⁸¹ Про них див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона... — С. 51.

⁸² *Acheimastou-Potamianou M.* Icons of the Byzantine Museum of Athens. — Athens, 1998. — П. 4.

⁸³ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці... — С. 28–46; *Його ж.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Науковий збірник. — Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. — Луцьк, 2009. — С. 17–27; *Його ж.* Західноукраїнські ікони... — С. 1029–1049.

⁸⁴ *Александрович В.* Покров Богородиці... — С. 106–116.

⁸⁵ На одному з ранніх прикладів — «Успінні Богородиці» з церкви Собору Богородиці в Жукотині (ІМС) цей процес коротко відзначено: *Александрович В.* Так звана «найстарша українська ікона в польських колекціях» // Перемишльські дзвони. — 1995. — № 1 (18). — С. 4–6.

⁸⁶ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці... — С. 78–86.

⁸⁷ *Александрович В.* Традиції мистецької культури княжої доби у волинських іконах XVI століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинській іконі, м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 року. — Луцьк, 1999. — С. 36–43.

⁸⁸ *Александрович В.* Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація / Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. — Луцьк, 2011. — С. 36–48.

⁸⁹ *Пуцко В.* Іконопис. — С. 928.

⁹⁰ Там само. — С. 925.

Розділ IV
Рецензії. Огляди

Тарас Чухліб

**539 листів гетьмана Івана Мазепи
в опрацюванні історика В'ячеслава
Станіславського**

[Рецензія] З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — 194 с.; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — 480 с.; Листи Івана Мазепи. 1692–1700 / Упор. та автор вступного дослідження В. Станіславський. — Т. 2. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — 752 с.

Лише із здобуттям незалежності в 1991 р. українські вчені отримали змогу розпочати повноцінно опрацьовувати та видавати документи і матеріали, пов'язані з біографією, політичними, військовими та іншими аспектами діяльності гетьмана Мазепи. Протягом останніх двох десятиліть побачили світ підготовлені І. Бутичем та В. Ринсевичем ґрунтовні документальні збірники гетьманських універсалів¹. Окрім того Ю. Мициком, С. Павленком А. Гуляй, Н. Бойницькою, О. Дубиною та І. Ситим на переломі ХХ–ХХІ ст. були видрукувані невідомі й маловідомі гетьманські універсали та листи на сторінках таких наукових щорічників і журналів, як «Архіви України», «Україна в Центрально-Східній Європі», «Український археографічний збірник», «Сіверянський літопис» та «Український історичний журнал». Російський історик Т. Таїрова-Яковлева здійснила видання переписки (головним чином, «регестів» листів) І. Мазепи з вищими урядовцями Російської держави².

У ряду вітчизняної документальної «Мазепіани» вирізняється значний науковий доробок знаного історика В'ячеслава Станіславського, який ще у 1996 р. опублікував унікальне видання «З епістолярної спадщини Івана Мазепи». До нього увійшло 85 незнаних³ на той час епістолярій гетьмана за 1687–1708 рр., які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Переважно це листи з гетьманської військової канцелярії у Батурині до монархів і найвищих урядовців Московської держави, Польщі та України. Видання вийшло накладом у 300 примірників; воно отримало схвальні відгуки багатьох істориків, які почали активно використовувати введений вченим до наукового обігу матеріал під час написання своїх монографій та статей.

Автор наполегливо продовжував дослідження архівних фондів Мазепинської доби та у 2002 р. видав 1-й том «Листів Івана Мазепи», що хроно-

логічно охопив епістолярії за 1687–1691 рр. До цього збірника увійшло 215 листів гетьмана, які публікувалися вперше і відносилися до початкового етапу його правління. Основна частина опрацьованого рукописного матеріалу зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві. Наскільки важливим є цей документальний пласт для розуміння тогочасних реалій, засвідчує історико-археографічна передмова (а вона займає аж 82 сторінки!), в якій український вчений зазначив, що «для багатьох зацікавлених людей знайомство з історичними документами дало б змогу назавжди розлучитися з багатьма міфами, котрими оповитий образ І. Мазепи. Маємо надію, що представлені у пропонованій читачам книзі листи гетьмана послужать цій меті. Нам же, після завершення роботи над даним комплексом документів, І. Мазепа бачиться людиною вповні зайнятою турботою про свою землю, людиною, котра мусила працювати у дуже непростих умовах і яка, врешті, у тих обставинах зробила для України все, що могла...»⁴.

Якщо опубліковані у 2002 та 2006 рр. гетьманські універсали І. Мазепи головним чином висвітлюють питання земельних надань козацькій старшині та українським монастирям, то більшість опрацьованих В. Станіславським гетьманських листів стосується зовнішньополітичної сфери⁵, хоча в багатьох випадках вона тісно перепліталася з внутрішньою, в т. ч. економічною політикою українського уряду. Особливо багато документів, що виходили з батуринської канцелярії протягом 1687–1691 рр., пов'язано з воєнними заходами проти Османської імперії, зокрема, Кримського ханства, в межах збройного конфлікту європейської Священної Ліги з Високою Портою 1684–1699 рр. та російсько-турецькою війною 1686–1700 рр. Усе це потребувало неабиякого напруження внутрішніх ресурсів Українського гетьманату (включно із Запорозькою Січчю), що виливалися у значні матеріальні і людські витрати. Окрім того, питання, які висвітлюються в листах І. Мазепи, стосуються дуже різних політичних, економічних, соціальних, релігійних, побутових сторін життя тогочасної України, містять відомості про близьких гетьманові людей, його власний світогляд та навіть здоров'я. Але, як відзначив сам упорядник, інформативні можливості документів цим не вичерпуються, адже кожен історик вільний сам визначати, під яким ще кутом зору їх можна розглядати.

Особливу увагу потрібно звернути на те, що більшість листів адресувалося тогочасній російській верхівці, а відтак в них піднімалися проблеми, які вирішувалися на рівні взаємин між Росією як сюзереном/протектором та Українським гетьманатом як васальною/протегованою державою. Адресатами І. Мазепи поряд з московськими царями Іваном, Петром, а також царівною-княгиною Софією (до 1689 р.) виступають такі історичні діячі: великий московський князь В. Голіцин, великий коронний гетьман Речі Посполитої Ст. Яблоновський; «усе товариство» Війська Запорозького Низового; київський полковник К. Мокієвський; київський православний митрополит В. Ясинський; російські вищі урядовці І. Леонт'єв, О. та Б. Голіцини, Л. та С. Неплюєви, В. Долгорукий та П. Прозоровський; колишній канцелярист Війська Запорозького Т. Олексійович та ряд невідомих осіб.

Характеризуючи археографічну складову 1-го тому «Листів Івана Мазепи», потрібно зазначити, що при публікації документів В. Станіславський зберіг всі звернення, титули, смислові періоди, поділи на абзаци, притаманні канцелярському письму кінця XVII ст. Разом з тим, були залишені знаки пунктуації, вжиті у документах, для якнайточнішої передачі їх змісту. Згідно з сучасними вимогами впорядковано поділ на слова, вживання великих та малих літер, а пошкодження у тексті речень, слів чи частин слів позначено трьома крапками. Розшифровані пошкодження подаються дослідником у квадратних дужках, круглими залишаються дужки, вжиті у документах. Слід зазначити, що більшість з опрацьованих листів І. Мазепи за 1687–1691 рр. є російськомовним перекладом, а тому упорядником було замінено застарілі літери на сучасні, в тому числі ѣ на е, виносні літери внесено в рядок, розкрито скорочення, «буквенні» позначення цифр замінено на арабські, при цьому відмінкові закінчення при них передано через дефіс. Також за сучасними нормами розставлено тверді і м'які знаки; та частина текстів гетьманських листів, яка додана при копіюванні документів, передана курсивом.

Через вісім років після видання 1-го тому «Листів Івана Мазепи» побачив світ 2-й том, який містить 239 епістолярій. Хронологічно вони відносяться до 1691–1700 рр. Відроджуючи традиції знаменитої київської археографічної школи XIX ст., упорядник подав розлоге авторське вступне дослідження на 252 сторінки тексту. У ньому в історичному контексті проаналізовано всі листи, які згруповано за такими блоками: «Воєнне протистояння і мирні переговори Війська Запорозького з Кримським ханством 1691–1694 рр.», «Воєнні дії 1695, 1696, 1697, 1698, 1699 рр.», «Завершення [російсько-турецької] війни», «Звільнення полонених», «Складання віршів смоленським шляхтичем у татарському полоні», «Вступ Війська Запорозького у протистояння зі Швецією», «Військо Запорозьке та Польсько-Литовська держава», «Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні», «Українсько-польське суперництво за правобережне Подніпров'я», «Контакти гетьмана з представниками Польщі і Литви», «Розвідувальна діяльність українців у Речі Посполитій», «Доля дружини і дітей гетьмана А. Могили», «Взаємини гетьманського уряду з Запорозькою Січчю в 1691–1694 рр.» «Взаємини І. Мазепи з господарями Валахії та Молдови», «Взаємини Війська Запорозького з Буджацькою Ордою», «Внутрішня політика та взаємодія гетьманського і російських урядів», «Забезпечення обороноздатності Києва, Батурина та Остра», «Гетьманська влада над Києвом», «Поновлення втраченої документації Ніжина», «Зміни на полковницьких посадах Війська Запорозького», «Надання Війську Запорозькому царського прапора», «Російські стрільці при гетьмані», «Доноси на гетьмана», «Церковне будівництво в Києві». «Відзначення у Війську Запорозькому народження та смерті осіб царської сім'ї», «Подарунки та привітання», «Маєтності та селяни Івана Обидовського», «Будівництво російського корабля «Гото Предестанція»», «Крадіжки і грабежі, здійснювані російськими ратними людьми стосовно українців», «Церковні та освітні справи Війська Запорозького», «Підтримка гетьманом Ф. Углицького,

І. Максимовича та М. Вуяхевича», «Зв'язки з закордонним духовенством. Віленські православні», «Справа посвячення Д. Жабокрицького», «Київський Богоявленський Братський монастир та Києво-Могилянська академія», «Розвиток торгівлі», «Поїздки українців територією Речі Посполитої», «Затримка львівських купців у Москві», «Торгові зв'язки з Османською імперією», «Продаж селітри до Російської держави», «Використання «чехів» у грошовому обігу», «Організація зовнішнього листування», «Листування гетьмана і російських воєвод з Москвою», «Участь Батурина у листуванні Москви з російським посольством у Стамбулі у 1700 р.» та «Гетьманські лікарі».

Отже, як бачимо, діяльність І. Мазепи у ранзі правителя Українського гетьманату поширювалася на всі без винятку сфери життя підвладної йому держави. Зокрема, як вже зазначалося, документальні матеріали 1-го та 2-го томів рецензованого видання значно розширюють коло відомостей щодо участі українського козацького війська у війні Російської держави проти Османської імперії та Кримського ханства протягом 1686–1700 рр. З чисельних воєнних дій виокремлюється морський похід на Чорне море, який був найбільшим із здійснених українськими козаками в кінці XVII ст. Ось як, опираючись на новознайдений документ, В. Станіславський описує цю подію: «30 червня [1696 р.] 1740 козаків на 40 човнах на чолі з кошовим отаманом Яковом Морозом та курінним отаманом Чалим вирушили в похід на Чорне море, де розділилися на дві частини. Невдовзі перша флотилія напала на п'ять турецьких каторг. У бою загинула деяка кількість козаків, а частина з них і сам кошовий отаман були поранені, через що флотилія відійшла в напрямку Білгороду. Незабаром вона знову зіткнулася з противником, знищила 2 морських судна і захопила 30 турків. Загалом, як писав 20 серпня І. Мазепа до думного дяка Микити Зотова, під час походу було знищено 3 турецьких судна. Серед полонених був посланець від візира до хана з листами. Йому вдалося втекти, але листи залишилися у козаків. При поверненні турки перекрили запорожцям шлях у дніпровському гирлі каторгами, а на суші їх чекали татари на чолі з ханом. Витримавши бій, козаки зрозуміли, що по Дніпру не проб'ються. Вони причалили до Стрілиці, порубали свої судна, позатоплювали річ і дісталися урочища Добершової пристані, звідки одних привезли до Тавані, інші запорожці та козаки Київського полку добралися Дніпром на суднах, а біля 200 осіб прийшли пішки. З Січі козаки прислали до І. Мазепи 27 «язиків» і привезли 5 листів «турецьким письмом». Друга флотилія здійснила напад на Крим, де розорила два татарських поселення і, захопивши значне число полонених, вирушила до Дніпра. Але біля Очакова на козаків чекали турецькі судна. Не ризикнувши вступити з ними в бій, запорожці відійшли і висадилися на Козацькому острові, де протягом двох днів відбивалися від противника. Після цього вони відпливли до урочища Стрілиця і Сагайдачних кучугур, але й там на них уже очікували турки й татари. Цього разу справа закінчилася не на користь козаків, бо всі вони чисельністю 340 осіб були змушені здатися в полон. Разом із запорожцями з першою флотилією у цей морський похід К. Мокієвський, згаданий у листі І. Мазепи від 24 липня, відправив на трьох своїх

суднах людей Київського полку кількістю близько 70 осіб... Пізніше І. Мазепа займався вирішенням питання про нагородження запорожців, які повернулися з походу на Чорне море...»⁶. Такі дані значно доповнюють інформацію Д. Яворницького початку ХХ ст. про морську виправу козацтва у 1696 р.

Більш детально зупинимося на зовнішніх відносинах гетьманського уряду, що підтримував стосунки специфічного характеру не тільки зі своїм сюзереном в особі Російської держави, але й з Річчю Посполитою (як Короною Польською, так і Великим князівством Литовським), Османською імперією, Кримським ханством, Молдавським та Волоським князівствами, Буджацькою та Перекопською ордами. Про нові сторінки з історії української дипломатії довідуємось зі змісту цілої низки впроваджених В. Станіславським у науковий обіг гетьманських епістолярій. У рецензованому вище 1-му томі це насамперед лист № 4 за 29.XII.1687 р. («Про затримку з відповіддю [великому коронному гетьману Речі Посполитої С. Яблоновському] на привітання з обранням на гетьманство, дотримання добросусідських відносин...»); а також за 1688 р. лист № 12 за 30.I.1688 р. («Про повернення гетьманського посланця від С. Яблоновського...»); № 18 за 11.II. («Про поїздки до Москви Марії Магдаліни...»); № 37 за 26.III. («Про зустріч з воеводами Леонтієм Неплюєвим та Григорієм Косаговим...»); № 79 за 20.VII. («Про від'їзд королівського резидента С. Глосковського з табору українсько-російських військ...»); № 100 за 16.X. («...пояснення контактів гетьмана з Польщею...»); № 101 за 20.X. («Про перебування в Батурині думного дворянина Ф. Шакловитого і дяка Л. Домніна...»); № 104 за 20.XI. («Про поїздки гетьманського посланця до С. Яблоновського...»); № 129 за 14.II.1689 р. («Про надходження до гетьмана листа від молдавського господаря...»); № 134 б. м. і д. («Про листування з валашськими господарями...»); № 160 за 20.VII.1689 р. («Про виїзд гетьмана до Москви...»); № 170 за 11.II.1690 р. («Про листування І. Мазепа з литовським гетьманом К. Сапігою...»).

У 2-му томі «Листів Івана Мазепа» представлено такі листи, що яскраво характеризують дипломатію Українського гетьманату протягом 1691–1700 рр.: лист № 1 за 7.V.1691 р. («Про приїзд з Білгородчини до Батурина правобережного товмача у справі звільнення полонених українців і татар...», «повідомлення гетьманського посланця у Кримському ханстві П. Радича»); № 7 за 11.VII. («...отримання листа від коронного гетьмана Станіслава Яблоновського...»); № 14 за 19.VII. («...повернення гетьманського посланця, який їздив до Ясс...»); № 58 за 08.III.1693 р. («До К.-Я. Сапіги про побиття й пограбування українців у Речі Посполитій...»); № 60 від 24.IV. (Про приїзд до гетьмана людини з мультянської землі з листом від господаря...»); № 64 б. д. і м. («...відповідь на пропозицію мультянського господаря щодо захоплення військами І. Мазепа волоського володаря»); № 84 від 09.IX.1693 р. («Про поради гетьмана і старшини щодо участі царського представника у спільних з польським послом переговорах про мир у Криму...»); № 86 від 15.IX. («Про повернення гетьманського посланця, який їздив до мультянського господаря...»); № 90 від 04.II.1694 р. («Про повернення... гетьманського посланця,

який їздив до Ст. Яблонівського»); № 116 за грудень 1695 р. («Про приїзд до Батурина посланця від Ст. Яблонівського...»); № 177 від 25.II.1700 р. («Про повернення гетьманського посланця з Бухареста...»); № 178 від 26.II. («...відомості, привезені гетьманським посланцем, який їздив до мультянського господаря...»); № 179 від 27.II. («Про повернення посланця І. Мазепи з Ясс»); № 180 від 09.III. («Про повернення гетьманського посланця з Перекопу...»); № 186 від 07.IV. («Про перебування у гетьмана посланця перекопського каймакана...»); № 190 від 14.IV. («Про повернення батуринця, якого гетьман посилав до Царгороду...»); № 196 від 08.V. («...поїздки гетьманського посланця у Білгородчину...»); № 202 від 27.V. («Про повернення з Царгороду батуринського сотника Д. Нестеренка...»); № 203 від 11.VI. («Про надходження відповідей від мультянського і волоського господарів...»); № 213 за липень 1700 р. («Про приїзд до гетьмана татар з листами від хана і каймакана...»); № 219 від 26.VII. («Про прибуття до Батурина посланців від Буджацької Орди...»); № 233 від 29.X. («...безперешкодного повернення та про відправку до Ясс мультянського посланця Г. Кастріота») та ін.

Поряд з українсько-російськими, українсько-польськими, українсько-турецькими, українсько-татарськими та українсько-ногайськими («буджацькими») політичними відносинами за доби правління І. Мазепи автор вступного дослідження до 2-го тому «Листів Івана Мазепи» особливу увагу звернув на розвиток українсько-молдавсько-волоських взаємин наприкінці XVII ст. При цьому він додав до вже відомого історичній науці матеріалу нові дані з листів гетьмана. Серед них цікавими є свідчення про спроби валашського господаря залучити гетьмана та правобережного полковника С. Палія до воєнної акції проти молдавського господаря; про посередництво господарів придунайських князівств у справі укладення миру між турками і Москвою; про консультації українського уряду щодо можливої підтримки валашськими військами російських сил у разі приходу останніх у Буджак тощо. При цьому В. Станіславський дійшов висновку, що гетьман І. Мазепа приділяв особливу увагу взаєминам з правителями Молдавського та Волоського князівств, а також помітно впливав на розвиток політичних контактів господарів з російською верхівкою. І хоча ці відносини мали консультаційний характер, для українського правителя було вкрай важливим перебувати в курсі подій, що відбувалися у цих державах. Гетьман також цікавився збором різноманітної інформації у придунайських князівствах задля того, щоб дізнаватися про плани та дії не лише їхніх урядів, але й володарів Туреччини, Криму, Речі Посполитої, Австрії та Венеції.

Розміщені й проаналізовані у 2-му томі листи І. Мазепи дозволяють також по-новому поглянути на вступ Українського гетьманату у Північну війну 1700–1721 рр. на боці московського сюзерена. Зокрема, фактичний матеріал епістолярій дає змогу дізнатися, як вирішувалися питання відправки, складу, кількості, маршруту походу, черговості виступів окремих частин українського козацького війська, а також безперешкодного переходу їх до Ліфляндії території Литви, продовольчого і фінансового забезпечення, можливого з'єднання з силами правобережного полковника С. Палія. Протягом весни–осені 1700 р.

І. Мазепа писав про чисельність «охотницьких» частин та давав їм цікаву якісну характеристику, порівнював «охотників» з городовими козаками, називав полки, що відправлялися на війну. Уперше про воєнний конфлікт на Півночі між Швецією та Росією у цих матеріалах згадується 30 березня 1700 р. (док. № 183) в листі І. Мазепа до Ф. Головіна, в якому гетьман повідомляв про пересилку до боярина двох листів від стародубського полковника з новинами з-під Риги.

Помітне місце у пропонованих документах займають висвітлення стосунків гетьмана з урядовцями Корони Польської та Великого князівства Литовського, а також білоцерківським (фастівським) полковником Правобережної України С. Палієм. На основі опрацьованого архівного матеріалу вчений зробив висновок, що І. Мазепою полковник Палій сприймався як провідник козаків, котрих можна було б використати при зміні політичного розкладу в російсько-польських стосунках, насамперед за нової спроби вирішення Москвою і Варшавою питання про владу над усією Україною. Для гетьмана також було важливим поширення своєї влади на підконтрольне Речі Посполитій та правобережному козацтву Правобережжя. У листах І. Мазепа містяться дані про передачу фастівським полковником до Батурина інформації про стан справ у Кримському ханстві та у Речі Посполитій; відправку ним до гетьмана полонених татар; незгасаючу увагу І. Мазепа до справ на Правобережжі та політичних настроїв у Фастові; матеріальну підтримку С. Палія Батурином та пересилку до полковника царського жалування за посередництва гетьмана; передачу гетьманом С. Палію полкового прапора і сотенних значків; спільні воєнні дії лівобережних і правобережних козаків проти Криму; воєнно-політичний конфлікт С. Палія з польськими військами; політичні мотиви реакції І. Мазепа на прохання Палія щодо воєнної підтримки та переходу під царську владу тощо. Розглянуті документи в сукупності з уже введеним до наукового обігу істориками М. Андрусяком, Н. Полонською-Василенко, О. Оглоблином, В. Дядиченком, Г. Сергієнком, В. Смолієм, В. Степанковим та автором цієї рецензії фактажем утворюють у думці, що гетьман вважав за можливе вирішення проблеми влади над Правобережжям за допомогою військової сили та підштовхував до цього московське керівництво. У зв'язку з цим великий науковий інтерес викликають дані, які засвідчують схильність гетьмана до збройного конфлікту з Річчю Посполитою у 1700 р., до чого він дипломатично підштовхував свого сюзерена царя Петра І. З іншого боку, як стверджує В. Станіславський, не виключено, що С. Палій спільно з Мазепою обмірковував і намагався втілити в життя план прилучення до гетьманського «регіменту» правобережних земель.

Зміст листів І. Мазепа засвідчує також факт активної розвідувальної діяльності Українського гетьманату на теренах багатьох країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, зокрема, Туреччини, Польщі, Угорщини, Литви та Ліфляндії. Про це, наприклад, можна довідатися з таких листів: № 82 від 01.09.1693 р. («Про відомості щодо незгод між турками і татарами в Угорщині...»); № 183 від 30.03.1700 р. («...пересилку до Федора

Головіна відомостей з-під Риги, ...концентрацію польських військ поблизу Києва...»); № 204 від 11.06. («...відправлення до боярина опису шляху зі Стародуба до Риги...»); № 210 від 3.07. («Про відомості, отримані гетьманом від греків з Царгорода... торгових людей із Литви...») та ін. Пропоновані до уваги документи містять дуже багато даних про збір гетьманом розвідувальної інформації щодо стану справ у сусідній Польсько-Литовській державі. Наприклад, у листах від 7 і 12 травня 1691 р. (док. №№ 1, 2), гетьман писав царям про неодноразове відправлення з розвідувальною метою в польську сторону козака Київського полку Ф. Єльця, а з листа від 10 січня 1692 р. (док. № 25), дізнаємося, що до України вже близько півроку не повертався з польської сторони посланий для збору відомостей «Грицько з Конотопу». 8 березня 1693 р. (док. № 57) український правитель повідомляв царям Івану й Петру Олексійовичам про пересилку до Москви листа від стародубського полковника М. Миклашевського з інформацією про події у Литві та відправку до литовського гетьмана К. Сапіги «чоловіка розумного» С. Ялинського. А для прикриття цієї важливої розвідувальної місії І. Мазепа написав листа К. Сапізі про збитки та образи, вчинені українцям від литовців на порубіжних землях. Про повернення посланця гетьман писав царям у листі від 3 травня 1693 р. (док. № 63), повідомляючи, що С. Ялинський привіз листа від литовського гетьмана, розповів і подав письмовий звіт про поїздку. У документі від 3 липня 1700 р. (док. № 210), адресованому російському урядовцю Ф. Головіну, містяться дані про відомості від торгових людей, котрі приїжджали на Лівобережжя з Литви, про відступ саксонського війська зі значними втратами від Риги тощо.

Готуючи до публікації архівні документи 2-го тому «Листів Івана Мазепа», В. Станіславський поєднав вимоги вже усталених правил та новіших норм археографії, прагнучи зробити їх найбільш придатними для істориків та доступними для всіх, хто цікавиться українською історією. При передачі текстів оригіналів листів чи україномовних копій збережено вживані в них літери і українського алфавіту та ъ, а також твердий знак. Внесені у рядок виносні літери підкреслено, а ті, які додані при розкритті скорочень, подано курсивом.

Збірники з епістолярної спадщини І. Мазепа, скрупульозно упорядковані В. Станіславським, вже стали бібліографічною рідкістю не тільки з огляду на їхній невеликий наклад, але й надзвичайно широку наукову інформативність щодо різних аспектів української історії раннього нового часу. Разом з тим, висловимо декілька критичних зауважень загального характеру. Насамперед звертає увагу те, що у всіх трьох виданнях відсутні повноцінні наукові коментарі, хоча це певною мірою компенсується за рахунок подачі розлогіх вступних частин. Однак видається, що для тих, хто буде з ними ознайомлюватися, необхідно було навести хоча б короткі біографічні довідки про всіх адресатів українського гетьмана. Адже якщо про російських царів ми знаємо майже все, то про австрійських, польських, турецьких, татарських, ногайських, молдавських, валашських правителів, а, тим паче, вищих урядовців сусідніх з Україною держав, набагато менше. На нашу думку, слід було посилити джерелознавчу та археографічну складові видань, зокрема, здійснити це за рахунок

вивчення важливого питання про те, хто і як збирав необхідні дані, а потім безпосередньо готував та писав гетьманські листи в Батурині. Усі рецензовані видання лише б виграла від наявності додаткової історичної інформації про тих людей, які переписували та перекладали листи І. Мазепи в московських владних установах.

Отже, автором-упорядником даних збірників документів опрацьовано та впроваджено у науковий обіг 539 листів гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи за більш ніж два десятиліття його правління — з 1687 до 1708 рр. З виходом у світ ґрунтовної добірки джерел підготовленої у результаті напруженої довголітньої пошукової і дослідницької праці істориком В'ячеславом Станіславським, його колеги-вчені з України та інших країн світу мають змогу доповнити або ж скоригувати свої напрацювання, а зацікавлені читачі отримують нові можливості для пізнання надзвичайно яскравого періоду української історії — т. зв. Мазепинської доби. Безперечно, що публікація оригінальних гетьманських листів має особливу «вічну» наукову цінність, адже в них розглядаються важливі й до цього часу малознані (а інколи зовсім невідомі) питання життя українського суспільства та міжнародних відносин Центрально-Східної, Східної і Південно-Східної Європи на переломі XVII–XVIII ст.

¹ Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — 802 с.; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.–Львів, 2006. — 798 с.

² Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — Вып. I: 1687–1705 гг. — СПб., 2007. — 255 с.

³ Кілька листів І. Мазепи за 1688 р. були надруковані в рідкісному періодичному виданні початку ХХ ст. (Лермонтова Е. Письма малороссийских гетманов Ивана Самойловича и Ивана Мазепы // Русский архив. — 1913. — № 9. — С. 372–406).

⁴ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002. — С. 6.

⁵ Огляд листів зовнішньополітичного характеру подається нижче, у контексті рецензування 2-го тому «Листів Івана Мазепи»

⁶ Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 48.

Андрій Блануца

**Проблеми інтеграції та інкорпорації
ранньомодерного часу у новітніх студіях**

[Огляд] Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. — Мінск: БП-С Плюс, 2010. — 440 с.

Представлений фахівцям збірник наукових праць став результатом авторитетної конференції, проведеної, з ініціативи А. Янушкевича, Білоруським інститутом права з нагоди 440-річчя укладення Люблінської унії, події, яка стала знаковою у подальшій долі історичного розвитку не лише України, а й низки держав Центрально-Східної Європи. Сам акт Люблінської унії є предметом гострих дискусій та суперечок істориків не одного покоління. Ювілей такої події створив сприятливу нагоду розгорнути наукову дискусію про широке коло проблем, пов'язаних із зміною статусу держав та їх кордонів у результаті унійних об'єднань, територіальних анексій, воєнної окупації тощо у суперечливу епоху раннього нового часу. Також важливими залишаються питання правового й історичного обґрунтування територіальних змін, суспільних реакцій на геополітичні трансформації, вплив перемін у статусі держав та окремих територій на внутрішній соціально-політичний, економічний та етнокультурний розвиток різних європейських народів та країн. Саме ці та інші тематичні лінії представлені у наукових студіях даної книги, в якій можна виділити кілька проблемних блоків.

По-перше, це статті які так чи інакше пов'язані з унійною тематикою. Наприклад, Т. Кемпа присвятив свою працю конфліктам політичної еліти Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) у першій половині XVI ст., Т. Цесельський — мілітарному аспекту унії Речі Посполитої (далі — РП) із Саксонією у XVIII ст., а А. Семянчук — початкам історіографічної традиції описання польсько-литовський уній.

Окремі дослідження стосуються конкретно Люблінської унії. Так, Г. Сагановіч зосередив свою увагу на аналізі Люблінського акту унії у постановах шляхетських сеймиків ВКЛ. В той же час Р. Шмігільскіте-Стукене розглянула вплив ідеї унії під час роботи Генеральної конфедерації ВКЛ у 1792–1793 рр. Г. Літвін у своєму дослідженні представив синтезний аналіз трансформації політичного становища Волині, Київщини та Брацлавщини у результаті укладення Люблінської унії. Стаття А. Чволека присвячена полеміці між поляками

та литвинами навколо інтерпретації акту Люблінської унії у період правління Сигізмунда Вази. П. Кулаковський проаналізував проблему впливу унії на еволюцію правової системи українських воєводств РП.

Чільне місце у книзі займає інтеграційна проблематика. У цьому плані варто відмітити синтезні напрацювання відомих знавців тематики А. Рахуби, А. Закшевського та М. Космана. Британський вчений Р. Фрост сконцентрував свою увагу на проблемі обмеження династичної влади шляхом порівняння ситуації у РП та Швеції. В. Падалінський торкнувся питання висвітлення інтеграційних процесів ВКЛ з Коронаю Польською за матеріалами повітових сеймиків ВКЛ в останній третині XVI ст.

Низка досліджень пов'язана з аналізом відносин із східним сусідом ВКЛ — Московською державою. В основному у них розглянута воєнна проблематика. Так, В. Темушев здійснив аналіз шляхів та способів долучення територій ВКЛ до Московії під час литовсько-московських воєн кінця XV — першої третини XVI ст. А. Лобін ґрунтовно розглянув питання, пов'язані зі складом та чисельністю польсько-литовського війська під час Оршанської битви 1514 р. М. Анісімов на основі нових архівних джерел виклав події пограничних конфліктів між Московською державою та РП у 50-х роках XVI ст., а А. Мацук торкнувся теми ставлення магнатів і шляхти ВКЛ до присутності московських військ на території РП під час Семилітньої війни. Невоєнною тематикою у цьому блоці відзначаються праці Г. Люевича та К. Бобятинського. Так, перший дослідив проект унії РП та Московської держави під час третього безкоролів'я у 1586–1587 рр., а другий проаналізував можливості та шанси кандидатури від династії Романових на трон РП у 1669 та 1674 рр.

Три праці збірника присвячені інфлянтській проблематиці, а саме: інкорпорації Інфлянт до складу ВКЛ і РП під час Інфлянтської війни, досліджені А. Бюс, А. Філюшкіним та А. Дзярновічем.

Статті А. Шаланди та О. Однороженка стосуються проблем геральдики. Зокрема, А. Шаланда проаналізував «гербові війни» між Польщею та Литвою у другій половині XVI ст., а О. Однороженко пов'язав розвиток родової геральдики на українських землях з питанням генези загальнодержавної геральдики РП після укладення Люблінської унії.

Вельми цікавими є дослідження В. Поліщука про урядницькі клани Волинської землі напередодні Люблінської унії, М. Савицького про стосунки родинних магнатерій ВКЛ та Корони Польської, Г. Філіпчак-Коцур про грошові контрибуції ВКЛ під час воєнних кампаній 1673–1676 рр., Д. Вілімаса про систему державного устрою ВКЛ після Люблінської унії.

Отже, наукові розвідки й статті, представлені у ювілейному збірнику, не лише дають всебічне явлення про акт Люблінської унії, її значення, наслідки, а й відображають низку аспектів інтеграційних процесів у Центрально-Східній Європі раннього нового часу.

Василь Кононенко

[Огляд] Gawron Przemysław. Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. — Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. — 507 s.

Книга польського дослідника присвячена вивченню еволюції інституції коронного гетьмана у політичній системі Речі Посполитої від зародження до 1646 р. На початках існування цієї структури її функціонування обмежувалося обороною руської/української периферії Польсько-литовської держави. З такого провінційного (з точки зору політиків, які мешкали у Кракові, а пізніше — Варшаві) рівня ця інституція в останній чверті XVI ст. трансформувалася в ключовий уряд політичної системи Речі Посполитої. Важливе значення останнього навіть дало привід Августові II пожартувати, що якби він знав компетенції коронного гетьмана до свого обрання на королівський трон, то більше б піклувався про здобуття булави, а не корони. Суттєве обмеження реальних важелів політичного впливу коронного гетьмана сталося лише на «Німому сеймі» 1717 р.¹

В першому розділі книги П. Гаврона розглянуто розвиток уряду в Короні Польській до 1581 р. Цікаво, що термін «гетьман» був запозичений з чеської мови, і його первісне значення — «військовий керівник»². Початково ця посада цілковито відповідала цьому змістовому навантаженню — коронний гетьман був керівником військ на руських/українських прикордонних землях. Автор, на жаль, приділяє недостатньо уваги уряду коронного гетьмана як руській інституції, яку часто очолювали політики з руським корінням. Також *gente Ruthenus, natione Polonus* прийняли активну участь у посиленні політичного значення цього уряду³. З другої половини XVI ст. гетьман виконував насамперед адміністративні функції. Успішне перетворення уряду коронного гетьмана на ключову інституцію політичної системи Речі Посполитої, на думку польського історика, завдячувалося як повільній модернізації управління значними східними територіями Речі Посполитої, так і волі окремих людей. Наприклад, король Стефан Баторій створив політичні умови для перетворення коронного гетьмана зі східного периферійного військового керівника на посідача уряду, який вирішував важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики, а Ян Замоїський та його наступники цей шанс використали⁴. На нашу думку, інституція коронного гетьмана значною мірою представляла інтереси східної (руської та власне польської) еліти коронних земель Речі Посполитої. Оскільки ця еліта була економічно та політично сильною, то вона сприяла зміцненню інституції, яка захищала її інтереси.

Другий розділ присвячено проблемі політичного співвідношення центральної влади та повноважень коронного гетьмана. Гетьманська влада, згідно

з П. Гавронем, залишалася частиною королівської влади, оскільки володар булави міг ефективно виконувати свої функції лише за умови підтримки короля. В наступному розділі розглянуто різне сприймання статусу коронного гетьмана в часи безкоролів'я, що походило, за автором, з двох джерел — від спору про виняткову владу Яна Замоїського та надання останньому пожиттєво уряду.

В четвертому розділі досліджено процес налагодження взаємодії між шляхетським суспільством та коронним гетьманом. Польський історик зробив висновок, що обмін інформацією гетьмана з шляхетською спільнотою відбувався передусім на земських сеймиках та інших шляхетських з'їздах. В наступному розділі розглянуто ставлення коронного гетьмана до найважливішої інституції країни «шляхетської демократії» — Сейму. Гетьман на вальних сеймах (за винятком 1625 р.) був представлений в ролі сенатора — дорадника короля та «міністра військових справ».

В шостому розділі проаналізовано місце уряду коронного гетьмана у системі політичних інституцій Речі Посполитої. Важливо, що гетьман не міг виконувати в повному обсязі своїх повноважень не тільки без документів з королівської канцелярії, але і без грошей королівського скарбу, яким завідував генеральний підскарбій. Також багато клопотів для коронного гетьмана спричиняло підлягання війська юрисдикції Коронного Трибуналу та іншим цивільним судам, а не військовому суду. В Короні Польській гетьман впливав на вибір свого заступника; цікаво, що не спостерігалось конфліктів між коронним гетьманом та польним гетьманом. Регіментар, який був заступником коронного гетьмана над цілою армією чи її частиною, мав відносну самостійність з причин нерозвиненості тодішніх комунікацій.

Ця монографія є цінною для українських дослідників, оскільки в ній зібрано значний обсяг архівного та історіографічного матеріалу. Водночас праця виграла б, якби було приділено більше уваги руським/українським аспектам у функціонуванні інституції коронного гетьмана Речі Посполитої від започаткування цього уряду до 1646 р. Робота П. Гаврона також актуалізує в українській історіографії дослідження питань зростання та зменшення ролі різних урядів в політичних системах Війська Запорозького Низового і Війська Запорозького Городового (пізнішої Гетьманщини).

¹ *Gawron P.* Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. — Warszawa, 2010. — S. 7.

² *Ibid.* — S. 31.

³ Див.: *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 97–147; *Чухліб Т.* Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі // *Історія державної служби в Україні: У 5 т.* — К., 2009. — Т. 1. — С. 130–131; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К., 2008.

⁴ *Gawron P.* Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej... — S. 62.

Наукове видання

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 11

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 28.05.2012 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 27,8. Обл. вид. арк. 26,8.
Наклад 300 прим. Зам. 3. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.